

Андрій Білинський

В КОНЦТАБОРАХ СРСР

Андрій Білинський

В КОНЦТАБОРАХ СРСР

1944 - 1955

Спогади і спостереження
з передмовою ген. Ол. Грекова.

diasporiana.org.ua

Накладом В-ва «Орлик»

МЮНХЕН

1961

ЧИКАГО

Його Ексцеленції Високопреосвященнішому Архиепископові Кир Іванові Бучкові, Апостольському Візитаторові за ласкаву моральну і матеріальну піддержку складаю цим шляхом глибоку подяку.

Окрема подяка належить д-рові Томі Лапичакові із Чикаго, завдяки якого безкорисній ініціативі і допомозі ця книжка взагалі могла побачити світ.

Автор

АВТОР І ТВІР

Цікаву і широку картину побуту, настроїв, думок та подій за залізною заслоною від кінцевих часів панування Сталіна й перших познач «відлиги» після його згину змальовані в мемуарах А. Білинського.

21 липня 1944 року опинився він у полоні в червоних, як вояк німецької армії. Крок за кроком нотує він свої спостереження і переживання тих часів, доводячи їх до кінця 1955 року. В багатьох в'язницях, таборах, станах — доводилося йому побувати протягом тих довгих одинадцяти років. Численні зустрічі, цікаві розмови, опис найрізноманітнішого конгломерату чоловічих та жіночих типів як зі складу самих в'язнів, так і зі складу наглядачів, слідчих, військової охорони і навіть вільних радянських громадян — подані автором з глибоким розумінням та спокійною правдивою оцінкою.

Зокрема багато сторінок присвячено українцям, в порівнянні до російського елементу. Спостереження відносно тих і других зроблені дуже влучно й цікаво. Також і представники інших уярмлених націй — балтійців, кавказців, різних азійських народів списані з натури, можна сказати, з повною об'єктивністю.

З усіх боків розглянено питання про так звані «блатних», — дуже чисельної і характерної для підрадянського життя групи ворогів існуючого в СРСР режиму.

Трагічне положення жінок, — не тільки у в'язницях і таборах, але й на волі, — зображене, виходячи з суто реальних фактів, які стояли перед очима автора. Трагічність того становища зокрема обумовлена як самим психічним станом почуттів жінки-матері, так і перевантаженням її непосильною працею, особливо в сільському господарстві, хоч пропаганда й намагається виправдувати це гаслом повного зрівняння в правах жінок та чоловіків...

Всебічно, а подекуди навіть не лише чорнилом, а дійсно — і це можна без жодного патосу сказати — кров'ю серця зарисовані закулісні сторінки підрадянського побуту і

злочинів урядових чинників по в'язницях і концтаборах за сталінської доби. Як живий свідок усього наведеного в книзі, можу без вагань підтвердити глибоку правдивість описів.

Завдяки своїм артистичним даним, автор одержав можливість в дуже широкому для в'язня масштабі стикатися з представниками вільного підрадницького населення. Це дало йому спроможу з'ясувати багато таких рис сучасного життя в СРСР, побачити які для звичайного в'язня немає ніякої можливості. Тому спогади і приймають значно ширший характер, аніж простий опис концтабірного існування і людської долі в них, забарвлених настроями ув'язнених.

Перове очікування вийти, як єдиної перспективи звільнення, — явище, котре по всюди з однаковою силою відчувалося і по Тайшетських концтаборах у Сибіру, де мені самому довелося перебувати в ті ж самі дні — становить безперечний факт.

Автор не залишив без уваги і справу сектанства, одного з виявів актиного спротиву більшовицькій системі.

Дуже докладно розглянуто та зафіксовано питання комсомолу, підростаючого покоління будівників майбутнього «безмежно щасливого» комуністичного суспільства...

Небезінтересні також і географічні нариси.

Деяко може закинути авторові надмір подробиць. Але гадаю, що для прикордонного українця, підірваного в значній мірі від безпосереднього зв'язку з сучасним життям на батьківщині, дуже важливо буде позайомитися з певною кількістю таких подробиць, якими обставлене тепер коженденне існування наших братів на залізною завісою та взаємини їх з визискувачами: адже часом зовсім незначна ніби дрібничка відкриває несподівано двері для розуміння чи то відчуття значних подій і явищ та для вироблення поважних з того висновків. Культ безмірної грубості і звірства, а також неморальність перхвату накладає вже свій негативний відбиток і на деяких українців, хоч треба сказати, що основний їхній масив додержується ще в цілому заповітів правди, відваги і незламності. Та однак й дрібна кількість винятків болюче нагадує нам про інтенсивно запроваджувану згори дезукраїнізаційну тенденцію Москви, яка прагне здійснити свої русифікаторські теорії... Підводячи підсумки вищезазначеного, слід визнати, що загальний характер спогадів А. Білинського цілком

вито об'єктивний, добре уаргументований фактами та складений людиною, котра не лише дивилась, але була здібна бачити, котра не тільки слухала, але й уміла чути найхарактерніше, а також була спроможна правдиво передати побачене та почуте (а подекуди й підглянене та підслухане) і влучно його оцінити.

Думається мені, що для еміграції, — а найбільше для старої еміграції, вже багато років відірваної від власного народу, — ці спогади дадуть достатню кількість матеріялу для усвідомлення дійсного стану життя та настроїв людей і націй, які нібито швидкими темпами наближаються до ідеального щасливого комуністичного майбуття, очоленого супермудрим вождем Москви.

Олександр ГРЕКОВ

ВДОМА І В НІМЕЧЧИНІ

Були перші дні вересня 1939 року. Львівська в'язниця була набита політичними в'язнями. Ми вже знали про вибух німецько-польської війни, але ніколи не думали, що вона так швидко закінчиться. Німецькі літаки над Львовом і бомбардування львівського двірця ще нам нічого не говорили. Через в'язничні вікна ми бачили, як один хоробрий вояк прицілився з гвинтівки до літака, а публіка, що зібралася довкола нього, з запертим віддыхом слідила за його стрілецькими вміlostями і ждала хвилини, коли від пострілу вояки палаючий літак падатиме додолу. Але даремно! Все це викликало серед нас вибухи сердечного сміху.

Та з другого боку наші нерви були до краю напружені. Ми готувалися у тюрмі до неприємних несподіванок. Сторожа в'язниці змінилася. Прийшли нові дозорці і новий тюремний начальник.

Одного дня зранку ми почули далекі вибухи. Одні говорили, що це німецькі літаки бомбардують якісь важливі військові об'єкти, інші — що це далекі звуки грому. Але вже біля полудня нам стало ясно, що це б'є німецька артилерія. Німці були під Львовом.

Нас почали групами кудись визивати. В одну із груп попав і я. Довкола в'язниці лунали розриви німецьких гранат, а підозріла метушня по коридорах і в тюремному дворі тримали в неабиякому напруженні наші нерви. Та доля не хотіла бути до нас жорстокою. Приємною несподіванкою для нас було рішення начальника в'язниці випустити нас на волю. Про це було нам офіційно об'явлено, після чого нам видали наші приватні речі й перед нами відкрилися тюремні ворота. Ми вибігли на вулицю. Розриви гранат приневолювали нас скриватися попід стінами будинків, в наслідок чого ми скоро розбіглися в різні сторони. Вулиці були порожні й тому я скоро, то ходою, то бігом, добрався до передмістя Личакова, де проживали мої далекі родичі. На другий день, приблизно в тій самій порі, з'явився і мій брат, що теж у подібний спосіб, як і я, був виущений із львівської в'язниці.

В ті дні Львів багато дечого пережив. Вдень і вночі проїжджали Личаківською вулицею недобитки польської армії. Із Личаківського кладовища відстрілювалися польські артилерійські частини. Війна наближалася до свого кінця. Німецьке командування вимагало негайної здачі Львова. А коли поляки відмовилися, то над містом з'явилися німецькі летючки, що закликали цивільне населення до евакуації, після якої мало початися бомбардування самого Львова.

Цей момент ми використали, щоб перебратися з братом до містечка Бережан, де проживала наша мати й де знаходився наш дім. В дорозі на Винники ми зустрілися з німецькими відділами. По дорозі зустрічалися також цивільні перехожі, що входили з населенням в розмови. Це напевно були німецькі роздвудувачі. Від них ми вперше довідалися, що Західна Україна зі Львовом має на основі німецько-радянського договору відійти до СРСР. Згідно з тією умовою, всі особи німецького походження мають бути переселені до Німеччини. Коли ж наш співбесідник довідався, що наша мати німка, то порадив нам поінформувати її докладно про переселенчу акцію, а нам особисто радив переходити на німецький бік, не чекаючи цієї акції, і зареєструватися у відповідній німецькій установі.

Повертаючись на другий день з Бережан до Львова, ми зустрілися з радянськими армійцями саме в той момент, коли німецький мотоцикліст передавав пост своєму радянському союзникові. Вигляд радянського вояка зробив на нас враження чогось неєвропейського: непідголений, волосся невідстрижене, а в загальному вигляді якась типово радянська елегантність. Рушниця була недбало перекинена через плече, а на ногах черевики, мабуть зроду нечищені. Сільські хлопці його з цікавістю оглядали, ніяк не розуміючи, що це явище мало означати. Натомість доросле населення, що бачило польську армію, а потім коротко німецьку, тепер підсміхалося, називаючи нових господарів напів поважно, напів жартом — «товариші».

Ми не затримувалися на розмови із радянськими армійцями, щоб чим скоріше добратися до Львова й приготуватися до переходу на німецький бік. Але це, що відбувалося у Львові, було таке цікаве, що ми вирішили залишитися у Львові ще кілька днів. Я негайно відправився до знайомих у недалеке село за харчами. Тоді у Львові важко було щонебудь роздобути. За містом наздогнало мене радянське вантажне авто, на яким їхало двоє вояків. Передо мною во-

но затрималося. Щоб не здаватися підозрілим, я вважав необхідним першому заговорити і спитати, чи далеко до села... У відповідь вони велли мені сідати на машину, мовляв, вони мене підвезуть. Я сів на авто і спробував щось говорити, але знання російської мови було абсолютно слабе, щоб підтримувати розмову. Тому я мерщій витяг з кишені львівську газету, яку більшовики вже встигли випустити, і почав читати. Через якийсь час один із воєків звернувся до мене за газетою. Я йому відповів, що скоро закінчу читати, а тоді дам йому. Але моя відповідь його незадовольнила і він простягнув руку до моєї газети. Годі було противитися. Я мовчав. На моє здивування, він не брав усієї газети, а відірвав ріжок, пояснивши, що йому хочеться «закурить». Я тільки згодом довідався, що це таке махорка й що радянська газета найбільше підходить для курення.

На другий день я вже був знову у Львові. Приблизно коло полудня поширилася серед студентів вістка про великий студентський мітинг в університетській залі, на якому мав промовляти хтось із радянських достойників. Цікавої нагоди я не міг пропустити. Я прибіг майже в останню хвилину. Заля була вже до краю набита. Між публікою було найбільше жидів. Передбачалося, що з приходом радянської влади жида намагатимуться грати активну роллю. Коли до війни комуністична ідея і організація мали у Львові будь-який ґрунт, то в першу чергу серед жидів. Найбільшими групами політичних в'язнів у львівській в'язниці були до війни українські націоналісти та комуністи-жида. Серед публіки було теж багато поляків та українців.

Мітинг відкрив великою промовою Корнійчук. Вона була повна фраз проте, що, мовляв, радянська влада прийшла звільнити український народ, тобто робітників і селян Західної України, від панування польських панів та капіталістів. Закінчилася промова закликом до співпраці із радянською владою. «Організуйтеся, а ми вам поможемо!» — такий був перший лозунг більшовиків. Після промови розгорнулася широка дискусія, яку започаткували жида. Вони говорили про те, як поляки не допускали їх до вищих шкіл, як польські студенти влаштовували безкарно жидівські погроми, як визначали жидам на університеті окремі лавки і т. д. Опісля говорили польські студенти, представники демократичної молоді, обвинувачуючи жидів у тому, що вони опанували всю торгівлю і промисловість та були в Польщі найбагатшими людьми, тоді коли польські студенти жили в

зlidнях. А за протижидівські виступи деяких безвідповідальних польських націоналістів не несе відповідальности загал польського студентства. Мовчали тільки українські студенти, які мали найбільше підстав жалітися на своє становище під Польщею. Не зважаючи на компактну семимільйонну масу, українці не мали ні рідного українського університету, ні середнього українського шкільництва. Соціально-не положення українського населення було дуже важке, а польська держава не робила нічого, щоб його поправити. Але українським студентам було ясно, що їм тут хитрувати нема чого. Вони і більшовицька дійсність, це — вогонь і вода, а якщо більшовики почнуть братися до Західної України, то перші удари впадуть не на польських панів чи на жидівських капіталістів, а на українських націоналістів, з яких майже без винятку рекрутувалося українське студентство.

Повертаючись надвечір з мітингу, я запримітив на львівському ринку гуртки людей. Це скупчився довкола радянських солдатів простий люд: перекупки та служниці, а во-яки ставили їм «принципові» запити:

— А как ви считае, какое міровозреніе правільнее: ідеалістическое ілі матеріалістическое?

Люди витріщили очі. Хто жартував, а хто дивувався. Але всі мовчали, бо навіть не могли вимовити слова «ідеалістическое».

Політграмотщики тим часом переможно стверджували:

— Правільное матеріалістическое...

Далі йшла розмова на теми релігії, соціального устрою і т. д. Для мене не мало значення, чи розмови могли мати вплив на погляди населення. Населення з застереженням ставилося до всякої більшовицької пропаганди. Але в цьому випадку викликала подив здібність населення дивитись на людей із радянського світу, як на мешканців якоїсь іншої планети.

Більшовицька розвідка поволі почала працювати. Нам не можна було гаяти часу і ми з братом, роздобувши на всякий випадок від знайомих, що вже встигли найнятися на роботу в міліції, всякі фальшиві перепустки, подалися на німецький бік. Деякий час ми їхали поїздом в напрямі Люблина, а потім, коли поїзд далі не йшов, завернули пішки в напрямі ріки Сяну. По дорозі ми зустріли червоноармійські відділи, що зайшовши до Висли, були змушені, згідно з договором, повертатися на лінію Бугу. Загально беручи вони мали ну-

жденний вигляд. Ми не вважали за доцільне вступати з ними в розмови. Швидко перейшли ми ріку Сян, а за кілька днів я був уже в Кракові. В січні 1940 р. я виїхав до Берліну.

Між тим моя мати виїхала з німецькою переселенчою комісією і була приміщена в таборі переселенців у Лодзі. Мій побут в Берліні полегшив справу звільнення матері з табору і в кінці квітня я вітав її у себе в Берліні. Тут же була оформлена справа німецького громадянства для мене і для матері; брат тоді перебував у Кракові.

З огляду на те, що мої юридичні студії в Польщі не могли мати безпосереднього пристосування на терені Райху, я вирішив використати мій побут в Берліні для доповнення своїх студій. Я вписався на факультет закордонних наук (авсляндсвіссеншафтен) берлінського університету для вивчення Середньосхідної і Східної Європи. П'ять семестрів було мені признано на підставі диплому польського юридичного факультету. Три семестри я закінчив на початку 1942 року, після чого взяв тему для докторської дисертації у професора Ахметелі. Через брак відповідного джерельного матеріалу в берлінських бібліотеках, я вирішив підшукати собі відповідну працю у Львові, щоб змогти рівночасно працювати над докторською дисертацією. Про ці приватні справи згадую тому, щоб зорієнтувати читача, що ще далеко перед тим, як потрапити до радянського полону і власними очима побачити радянську дійсність, я здобув уже деяке теоретичне знання про СРСР. Воно мені дуже допомогло пізніше наблизитися, а навіть до деякої міри втягнутися в підрадянське життя...

В 1944 році я вже був у дивізії «Галичина». Я ніколи не був прихильником німецького націонал-соціалізму. В мене існувала також можливість обминути військову службу і не вв'язуватися активно у війну. Я свідомо того не використав. Мені здавалося, що в той момент, коли вирішується доля країни, де я народився і де проживали мої батьки, я не смію пасивно стояти осторонь і не сказати свого слова зі зброєю в руці. Я довго роздумував над цим, доки зважився на відповідальний крок. Коли я сьогодні оцінюю свій вчинок, то приходжу до переконання, що таки вірно поступив, ставши вояком-добровольцем. Здається мені, що той крок був не менш високим, ніж молитви англіканського архієпископа за перемогу більшовиків... Коли ми в колі друзів ставили питання: котре із двох лих більше: націонал-соці-

ялізм чи більшовизм, — то хоч відкидали одне й друге, завжди схилялися до думки, що більшовизм таки являє собою далеко більшу небезпеку для цивілізації, аніж націонал-соціалізм. Зрештою, в 1944 році вже досить ясно було, що повна перемога націонал-соціалістичної Німеччини неможлива, зате перспективи більшовицької перемоги зростають. Я йшов на фронт зі спокійним сумлінням.

При цій нагоді згадаю один немаловажний епізод.

Коли в половині 1943 року була висунена ініціатива творення української дивізії в німецькій армії — я був противником цієї акції. Причиною моєї негативної позиції були не загальні протинімецькі настрої населення, викликані німецькою політикою, а конкретні аргументи, продиктовані вимогами певної політичної рації. Военні обставини не дозволяли керівним українським чинникам піддавати загальній дискусії окремі політичні заходи. Зріле рішення могло виникнути у вузьких колах, які порівняно найкраще орієнтувалися в складній політичній ситуації і тому були більш компетентні рішатися на інколи ризиковні кроки. Коли в мене дозріли певні думки, що стосувалися питань політичної стратегії і тактики, я вважав за відповідне оформити їх на письмі і передати його компетентним політикам. Це я зробив восени 1943 року. Приблизний хід думок записки мав такий вигляд:

«Війна розгорілася на наших землях і за наші землі. Ця обставина виключає, щоб ми могли залишитися нейтральні, бо це означало б, що ми не є нацією, яка стоїть на сторожі своєї долі. Світ розділився на два блоки держав. Практично боротьбу за наші землі очолюють, з одного боку Німеччина, а з другого СРСР. Жодна зі сторін не несе позитивної розв'язки для життя української нації. СРСР визнає формально право українського народу на самовизначення і вважає УРСР формою, яка має українцям заступити державну суверенність. Німці ж розглядають Україну як колонізаційний простір для себе. Вони укладають найфантастичніші плани винищення слов'янського Сходу, а головна їхня увага скерована на багату українську землю.

Наша мета — добитися своєї незалежної держави. Але якщо обставини на це не дозволяють, то слід визначити і боротися за позиції, які вможливили б нам згодом добитися мети. Боротьба за позиції на шляху до мети має нам заступити на даному етапі боротьбу за саму мету.

ОУН(б) прийняла з початком 1943 року програму боротьби на два фронти. «Ми проти німців і проти більшовиків, ми орієнтуємося на свої власні сили». В цій концепції більшовики і німці зводилися до спільного знаменника «ворогів українського народу», і тому висновок про боротьбу проти одних і проти других здається логічним. Тут і там у писаннях цього середовища були нотки орієнтації на англо-американський світ. Однак ніхто не відважується того ясно твердити, бо на перешкоді стоїть обставина, що СРСР виступає як союзник англо-американського світу. (Пізніше ця орієнтація оформилася надіями на неминучий удар СРСР з західними державами після розгрому Німеччини. — А. Б.). Мені здається, що розрахунок на такі віддалені і непевні події — нереальний, а, найважливіше, відволікає нас від можливостей використовувати існуючу політичну ситуацію для нашої справи.

На мою думку, нам залишається вибір: або йти з більшовиками проти німців, або з німцями проти більшовиків. Боротьба на всіх фронтах нам нічого не дасть. Треба вибрати одне з лих. Більшовики несуть нам формально волю. В дійсності в СРСР відбувався протягом довгого періоду процес русифікації українського населення. Якби уклад політичних сил у світі, який існував до 1941 року, потривав ще сто років, українська нація стояла б перед питанням повної асиміляції, отже перед питанням політичної смерті. Видні ознаки повільного морального умирання народу існували вже в тридцятих роках. Вже тоді було багато таких, для яких слово «українець» було формальною ознакою національності і ні до чого не зобов'язувало! Хоч загальний приріст населення в Україні був одним із найбільших в Європі, однак чисельність українського народу поступала вперед дуже поволі. Наші втрати кожного року були колосальні. Використати кожну нагоду, щоб припинити процес завмирання нації — це повинно бути основною політичною напрямною для української політики.

Сила, яка може реально змінити долю України, це — Німеччина. Вона зацікавлена в українських землях. Але що являє собою гітлерівська Німеччина? За німецьким мечем піде на Схід німецький плуг, торуючи шлях німецьким колоністам. Припустімо, що німцям пощастить виграти війну. Але треба мати на увазі, що на північ від Берліну є великі простори, яких немає кому обробляти, бо в Німеччині

відбувається поступовий процес переходу сільського населення в міста. Німці могли б колонізувати Україну лише незначною частиною свого населення. Виник би сильний антагонізм між німецькими колоністами та місцевим населенням. При всіх негативах з цього могла б прийти для нас також користь, бо були б створені передумови для зросту національної свідомості, зросту сильного відчуження «свого» в протиставленні до «чужого», німецького. Іншими словами, були б створені передумови для кристалізації українців у модерну націю. Коли зважити, що в подібній ситуації, як і українці, опиняться інші національності, зокрема ті, що живуть на території між Україною і Німеччиною, то становище Німеччини стане дуже важке, а Україна, як рівнорядний партнер, буде включена у загальноєвропейський фронт боротьби з гітлерівською Німеччиною. Тоді перед нами розкрилися б перспективи.

Багато говориться про те, що німці мають у своїх плянах фізично винищувати українців. Якщо б вони вистріляли навіть б мільйонів українців, то не забуваймо, що большевики знищили нас фізично більше, не враховуючи вже тих втрат, яких ми зазнали в наслідок поступового морального паралічу нації в більшовицькій дійсності.

Отже, вибираючи між большевицькою волею і німецькою неволею, ми мусимо стати здецидовано по німецькому боці. Така має бути наша стратегія.

Серед німців панують щодо української справи різні погляди. З'ясовану вгорі програму заступає офіційна німецька політика. Одначе серед деяких кіл вермахту є впливові люди, які живуть традиціями Берестейського миру і офіційну політику гітлерівської партії засуджують. Якщо навіть допустити, що офіційна німецька політика не має жадної опозиції, то треба ствердити, що теоретично існують в українській справі дві можливості: одна — це сьогодняшня німецька офіційна політика, і друга — її протилежність. З цього ствердження випливає для нас тактика: відмовлятися піддержувати офіційну німецьку політику і підтримувати її протилежність. Якщо ми будемо йти беззастережно по лінії офіційної політики, то цим ми будемо вибивати ґрунт з-під ніг її протилежності. Нам треба ставити опір офіційній політиці (чи активний — проти гестапо, чи пасивний!) але рівночасно маніфестувати готовість співпраці з німцями в міру того, як вони будуть віддаляватися від офі-

ційної політики. Помилковою позицією УПА є її принципово негативне ставлення до Німеччини взагалі. Воно зміцнює позиції офіційної політики своїм безкомпромісовим ставленням до німців «взагалі», зрівнюючи їх з більшовиками. Воно не дозволяє розвиватися думкам, прихильним для нас. В становищі ОУН(б) вбачаю переплутання стратегії з тактикою. Крім того, позиції ОУН(б) не дають перспектив, бо коли вони своєю протинімецькою поставою ослаблюють до деякої міри німців, то виключну користь з цього мають більшовики. І навпаки, коли вони ведуть боротьбу з більшовиками, то ослаблюють більшовиків, а користь з того мають тільки німці. Ми приносимо жертви без будь-яких надій, що ці жертви колись можуть нам конкретно дати якусь користь».

Цю записку передав я провідникові УЦК, проф. Кубійовичеві, д-ві Паньківському, бл. п. З. Пеленському (тоді директорів Аграрбанку у Львові), інж. Бойдуникові і, мабуть, ще декому. Познайомлені були з думками записки (читали її) д-р Б. Галайчук, д-р Стахів та інші.

Але згодом я свій погляд переіменув і пішов добровільно до галицької дивізії. Чому? З початком 1944 року ставало щораз ясніше, що пасивною поставою нічого зробити не можна. Передумовою успішності пропонованої тактики було існування власної організованої сили. Тільки під тією умовою можна було розраховувати, що противник матиме зацікавлення до нашого союзу. Питання було тільки в тому, чи цю силу організувати в лісах на принципах УПА, чи використати нагоду для організації нормальної армії.

Безперечно, що в 1943 році можна було ще покласти надії на успішність тактичної гри. Коли б УПА мала краще розроблену стратегію і тактику, вона могла б краще впливати на вигідну для української справи еволюцію поглядів у керівному німецькому середовищі. В 1944 році вже було ясно, що час провалу Німеччини недалекий. Ми стояли тоді перед невідомим закінченням війни. Наприклад, ще невідомо, що могло би статися, якби був удався в 1944 році замах на Гітлера. На той час нам уже треба було мати готову хоча б одну дивізію. Я не думаю знецінювати заслуг УПА; але хто був у регулярній армії і бачив, яких колосальних матеріяльних витрат потребує виставлення хоча б однієї дивізії, той завжди буде сумніватися в боєдатність всяких частин, зорганізованих у лісах, «в оперті на власні сили». Отже, дивізія була, на мою думку, ризиковно заграною картою,

яка при сприятливих умовах могла б стати зародком армії, а при несприятливих — принести жертви, які вона і принесла. В політиці дуже часто доводиться грати на ризик; проте і в цих випадках мусить переважати холодний розрахунок.

Пройшовши військову муштру, я був приділений у підстаршинській степені до стрілецького батальйону (фюзелірів). Мій побут в батальйоні був короткий. Мене переведено туди в травні, а в же при кінці червня прийшлося виїжджати на фронт. Цей короткий час я присвятив ідейному усвідомлюванні своєї сотні. Вся дивізія жила однією думкою, що Німеччина ще не зломлена — і що вона ще раз започаткує наступ на східному фронті, який буде початком розвалу більшовизму. Може витворитися становище подібне до становища в рр. 1917-18.

Безпосередньо перед виїздом на фронт я дістав триденну відпустку і поїхав до Відня, щоб попрощатися з рідними. З Відня я виїхав до Берліну, де в підземеллях Вільгельмштрассе перебував мій брат. Використовуючи свою уніформу, я хотів з ним побачитися і щонайменше поінформувати його про його сімейні відносини. З Вільгельмштрассе мене відіслано на Врангельштрассе (Ліхтерфельд-Ост), де мав своє бюро відомий українцям штурбанфюрер Кацман. При вході секретарка, почувши мого прізвище, вимагала від мене подати їй число телефону Нойгаммер (місцевість, де нас муштровано), що мене здивувало. Опісля все вияснилося. Кацман мене не прийняв, а його секретаріят відіслав мене до кримінальрата Шредера. Цей передав мене звичайному агентові в цивільному одязі, який привів мене в кімнату на останньому поверсі. Кімната, в яку я ввійшов, робила вражіння погромленої. По середині стояв стіл з писальною машиною, з одного боку стояв фотель, а з другого дрантива табуретка. Жодних інших меблів не було. Агент попросив мене сісти на... табуретку, а сам сів за машинку й почав списувати мої особисті дані, після чого поставив перший запит. Форма, в якій він ставився мені, була настільки подозріла, що я спитав, чи це не допит. «До деякої міри — так!» — відповів він. Їм, мовляв, потрібні деякі дані. Мені стало зрозуміло, що номер дивізійного телефону був їм потрібний, щоб добитися від дивізії дозволу на мій арешт. Я категорично відмовився від всяких зізнань, пояснивши, що доки я ношу уніформу дивізії, доти відмовляюся від усяких зізнань. Він був приневолений припинити допит, після чо-

го ми повернулися до кабінету Шредера. Шредер негайно змінив своє ставлення. Він став вибачатися, зазначаючи, щоб я помилково не зрозумів сьогоднішню сцену, як спробу арештування чи допиту і просив мене не згадувати про інцидент нікому з дивізії. Після того я дістав дозвіл побачення з братом, при якому був цей самий агент, що збирався мене допитувати. Моя зустріч з братом була останньою.

Сцена у централі гестапо вистачала цілком, щоб перед виїздом на фронт і на фронті мій настрій зіпсувати остаточно.

Деякий час наші частини були в другій лінії і окопувалися біля села Глушин. Наш прихід привітало українське населення з ентузіазмом. Відразу зав'язалися добрі взаємини, головню з молоддю. Одного дня я дістав запрошення на мед від одного старого парубка. Крім мене більше нікого із дивізії не було. Присутніх було небагато. Розмови зійшли на тему становища, в якому опинилися довколишні села по цей і по той бік фронту. Як я міг відчутти з розмови, мої співбесідники мали відношення до українського підпілля, змандрували під час війни цілу Волинь і Правобережну Україну, орієнтувалися у загальному становищі і хотіли знати мою думку. Стан був, без сумніву, важкий. Що більшовицької навали не можна стримати — це було ясно. На їхнє питання, що я раджу їм робити, я відповів, що раджу вступати до дивізії. Я рахував, що вони потребуватимуть щонайменше кілька місяців на муштру, а за той час може загальне становище змінитися. З їхніх облич була помітна стурбованість безнадійним та безперспективним станом речей і вони не могли вирішити, що їм робити. Вкінці я дістав від них уповноваження переговорити в тій справі з командуванням дивізії. Того ж дня я передав справу командирові батальйону, котрий, зв'язавшись з командуванням дивізії, дістав згоду на вербування людей. Негайно були видрукувані відповідні анкетні листки. Як широко розрослася вербувальна акція, я не знаю. Я особисто передав коло 30 заповнених анкетних листків у штаб. Теж не можу сказати, чи добровольцям пощастило виїхати на муштру до Німеччини, бо через кілька днів після цього ми вирушили на передову лінію.

На другий або на третій день перебування на передовій лінії ми довідалися, що ми оточені. Почалася паніка, постійний перехід з позиції на позицію. 21 липня біля першої хати Золочева я потрапив у полон.

В ПОЛОНІ

Я попав у полон в групі, де було кілька німців. Нас завели на одне подвір'я у Золочеві, де перебувало якесь вище командування. Один старшина, помітивши, що я розмовляю по-українському, наказав мене тримати окремо від німців. Спершу мене привели до підполковника, який не мав часу мною зайнятися. Я вийшов під охороною на подвір'я і ліг горілиць на траві. Мій настрій був дуже поганий. Два німецькі винищувачі звивалися над Золочевом й обкидали гранатами квартиру підполковника, в якого я тількищо був. Тинк зі стін сипався, шрапнелі літали, але ні один не влучив у мене. А мені того так хотілося! Незабаром до мене підійшов якийсь радянський офіцер. Я так поринув у думки, що й не закріпив його. Тоді він гукнув із усієї сили: «Встать!» Я піднявся. Він розмахнувся і з усієї сили почастував мене ляпасом. Я захитався, але не впав. Від наступного удару я захистився рукою. Офіцер поспішив мені пригадати: «что би ти знал, как стоять перед советским майором!» — і відійшов. Я знов байдуже ліг на землю.

Через якийсь час мене попередили, що я тепер буду відповідати перед полковником і повинен стояти на «смирно». І дійсно мене привели до полковника, який вже був зорієнтований, в якій дивізії я служив. Тоді він звернувся чистою українською мовою (він був українець у віці около 50 літ, з дуже людяним виразом обличчя) і зробив пропозицію, щоб я йшов до земляків і намовляв їх переходити на радянський бік, мовляв, нащо даремно проливати кров. Я відмовився від зробленої мені пропозиції, пояснюючи це тим, що тут перемішані вояки різних національностей, а крім того я майже нікого із моїх земляків не знаю. Він не намагався робити на мене натиск у тому відношенні, мою заяву прийняв до відомома, сказав тільки, що він хотів би затримати собі мій портфель з крокоділячої шкіри, який був пам'яткою від мого батька. Звичайно, я не міг не погодитися.

Мене відведено знову на подвір'я, але тим разом дозволено приєднатися до німців і почаствовано мене радянською військовою кашою. Нагодувавши, нас відправили під конвоем на другий кінець міста, де ми коротко затрималися. Там представник радянської контрозвідки (як я здогадувався) зробив перший допит. Він обмежувався до моїх персональних даних і деяких даних моєї родини. Що торкається особливо цього останнього, то я свідомо подавав фальшиві дані,

щоб непотрібно не підставити їх під переслідування з боку більшовицької контррозвідки.

Після того нас відправлено на віддаль яких шість кілометрів у запілля противника. По дорозі все, що я бачив, переконало мене, що всякий розрахунок на можливість ще одного німецького наступу на протирадянському фронті, не мав основ. Перевага червоної армії в озброєнні і в людях була далеко більша, ніж ми собі це уявляли. Кожному з нас було ясно, що справа програна.

Над вечір ми затрималися в одному селі, де німців відведено на спочинок, а мене покликано на допит контррозвідки. Допит відбувся в шатрі, в присутності двох підстаршин. Вони мало цікавилися моїми персональними даними, а головну увагу звернули на деякі питання. В мене було враження, що вони намагаються об'єктивно зорієнтуватися в певних питаннях, що торкалися Західної України. Їх цікавило в першу чергу, чому деякі західні українці воюють проти Радянського Союзу на боці німців. Я не міг відмовитися від зізнань, заслоняючись незнайомими проблемами. Вони ж знали, що я інтелігентна людина зі Львова, що була, як вони думали, в певній мірі заангажована в українському житті. Я пробував цікаві для них справи пояснювати тим, що Західна Україна має зовсім іншу минушину, аніж Центральна, жила в зовсім інших суспільних і політичних умовах, що формували політичну свідомість західного українця. Тому, що мої співбесідники були молодими людьми, я відважився їм сказати те, що справді українці думали, а саме, що в українців є своє розуміння національної справи, а розв'язка національного питання в СРСР їх не задовольняє. В боротьбі з поляками за свої національні права, вони добилися певних досягнень, які у випадку приєднання їх до СРСР напевно будуть зліквідовані. Мої висновок їх не переконували. Вони завжди схилилися до твердження, що галицьку дивізію створено під впливом агітації галицьких поміщиків, а в дивізії знаходяться поміщицькі і кулацькі сини. На їхню думку, національне питання в СРСР розв'язане ідеально й мої пояснення продикувані нещирістю, щоб замаскувати мою соціально ворожу позицію до радянської дійсності. Такі підозріння здавалися мені дикими, але я мовчав, підозрюючи провокацію. Коли я згодом через кілька років познайомився з політично-пропагандивними матеріалами про «національну рівноправність» усіх народів СРСР, втолкмачуваними радянській мо-

лоді в усіх школах без огляду на її національність, тоді мені стала зрозумілою мова й отих двох молодих комсомольців чи політруків. Щоб виявити безпідставність моїх тверджень, вони привели приклад, що один із них росіянин, а другий українець і не зважаючи на це вони живуть дружно і співпрацюють для спільної справи побудови комунізму. СРСР дає всім народам все, чого вони хочуть, і коли я говорю, що розв'язка національного питання кривдить українців, то це «сплошная ерунда». Один із них двох, що видавав себе за українця, володів доволі ламаною українською мовою, зовсім не так, як це було зі згадуваним вище полковником.

Пізнім вечором мене відвели до групи німців, які солодко спали під конюшнею. Я був за цей день так сильно перевтомлений, що вмить заснув. Засипляючи, я чув лиш, як вартовий, що ходив побіч з гвинтівкою, нахилився і обмацував усі мої пальці, чи часом немає в мене обручки. На жаль, не мав щастя...

На другий день зранку нас посадили на підводу і ми з одним конвоїром поїхали в напрямі Тернополя. Коли по дорозі долучилася до нас інша група полонених, підводу від нас забрали і погнали нас далі вже пішки. Поводилися з нами доволі лагідно, але їсти нічого нам не давали і голод давався нам дуже визнаки. На фільварку недалеко від Зборова, куди ми попали, знаходилося більше двох тисяч полонених всіляких національностей. Там запровадили сортування полонених: всіх німців перегнали на один, а всіх інших на другий бік. Німців відправлено негайно ешеленом в табори для військово-полонених, а нас тимчасово примістили в запустілій польській колонії Станіславце. Голод був жахливий. Вже перша зустріч із радянським світом відкрила переді мною дві сторінки життя: того, що «по закону» повинно бути і того, що є. Ми бачили, як наше командування отримувало для нас американські консерви (тушонки), що з них мали всуміш з крупою варити нам салдатську юшку. Але тому, що жодної контролі не було, консерви розходилися по боках, а нам діставалася, звичайно, водичка із запахом консерви. Хлопці, яких не покидав бадьорий настрої, негайно прозвали її «волга-волга». Голод дійшов до тієї ступені, що ми, наче кури, випорпували із кінського гною зерна вівса і гризли. Горе переможеним!

Після тижня нас заладували у вантажний поїзд і відправили на схід по лінії Тернопіль-Вінниця-Київ-Ніжин-Орел до Сталіногорська. На превеликий жаль, нам не прийшлося

побачити красот Києва. Хоча ми переїздили через нього в дуже погідний день, не бачили нічого, бо він увесь поринув у зелені. В нашому вагоні більшість творили українці. Вони припадали до кожної шпарки, щоб побачити свою історичну столицю. Але даремно! Тільки тоді, коли переїздили мостом у напрямі на Дарницю, розкрився перед нашими очима величавий вид Дніпра. Під Києвом це дійсно чудова ріка. З-поза дерев видніли деякі шпилі київських церков, а мури Андріївського (мабуть) собору спадали до самого Дніпра.

Цей маєстатичний вид змінився, коли ми переїхали Дніпро. З того боку Дніпра зустріли нас баби з молоком. А що в нас не було грошей, то хлопці нероздзягалися догола і всю одягу вимінювали на молоко. Нероз платили за літру молока парою добрих німецьких військових черевиків. Приємно було слухати чисту мову перекупок, без зайвої домішки російщини. Переїзджаючи полями Чернігівщини, ми бачили величезні молоді сади, гарні поля, але й багато незазаного пустиря. Це звичайно наслідки війни.

За Ніжином повіяло якимось холодним вітром із Московщини. Здавалося мені, що це не просто погода перемінилася, або якесь мое чисто суб'єктивне відчуття, але в дійсності там проходила кліматична границя. Чим ближче до Москви, тим більші вітри, тим менше садів і якесь почуття безмежної ширини. Багато з нас, харчуючись виключно сухарями і водою, занедужало на шлунки, але смертних випадків не було.

Приблизно місяць тривала наша дорога. Нарешті ми прибули в місце призначення: місто Сталіногорськ, Московської області. Сталіногорськ є осередком т. зв. Підмосковського вугільного басейну. Поклади там дійсно величезні, але це тільки буре вугілля, яке придатне лише для легкої промисловости, і не мало пристосування в металургії. Ним постачають увесь центральний промисловий район, тобто Москву, Іваново, Ярославль, Горький та інші міста.

Нас вивантажено на пересильному пункті. Тут ми з полешкою відітхнули. Лікарі нам дали першу поміч і поцікавилися, чому стільки хворих. При цій нагоді ми довідалися, що конвоїри ешелону отримали були для нас, як провіянт, не тільки сухарі, але й консерви. Але консерви вони або самі з'їли, або продали цивільному населенню. Нам говорено в таборі, що начальника ешелону за те арештовано. Чи це дійсно було насправді, я сумніваюся. Як провіянт, ми були ще отримали незначну кількість житнього чи ячмінного

концентрату, тобто звичайного зерна так приготованого, що-би можна з нього варити суп. Хто мав здоровий шлунок, той по дорозі з'їв цей продукт. Та люди хворі зберегли його і тепер попросили керівника кухні, щоб він їм його окремо зварив. Коли ми по якомусь часі прийшли поцікавитися, як вариться наша каша, то він нам відповів, що її нема, бо він всипав її до загального котла. Це була звичайна брехня, але контролювати не було можливості. Такі й подібні випадки привчили нас бути обережними, остерігатися всякого роду ошуканства, які в Радянському Союзі зустрічаються на кожному кроці.

Начальство пересильного пункту зустріло нас привітно і відразу намагалося підняти наш настрій розповідями про те, що в Сталіногорську непогано живеться. Ми, мовляв, будемо працювати на державних підприємствах, значить, на шахтах, за що будемо діставати гроші в такій висоті, як і вільне населення, з відрахуванням коштів на харч і одяг. Потішали нас також і тим, що війна, мовляв, скоро закінчиться, ми трохи попрацюємо і будемо відпущені додому. Ми готувалися до найгіршого, а така розмова відкривала перед нами рожеві надії. На жаль, це були тільки надії, бо як пізніше показав досвід, ніхто із таборів не був відпущений додому, хоч не один після перевірки був відпущений з табору, закріплений за шахтою і повинен був там працювати. Але, як я опісля довідався, ті щасливіці попрацювали так до 1949 року, після чого були арештовані знову й усі дістали по 25 років концтаборів.

... Ми радісно прогулювалися по таборі. Кілька бараків недбало побудованих з дерева, були нами заповнені по самий край. Деякі з них покривалися гонтою. Для тієї мети один із місцевих в'язнів збудував дуже примітивну машину, що «сама» витісувала гонти, але які своєю якістю могли служити баракам не більше двох-трьох літ. Другий в'язень сидів на землі і різав таким самим «механізованим» способом зі сталевого дроту цв'яхи, а двоє інших прибивало гонту до даху. Так ми поволі знайомилися з радянською технікою. Спочатку я гадав, що це военні обставини приневолюють людей братися за примітивні способи кустарного виробництва. Але пізніше довголітній досвід показав мені, що це не так. Якщо йдеться про будову для державних потреб, то в тому випадку випускають фабричну продукцію, однак коли «створюють житлові умови» для цивільного населення, тоді держава допускає всілякі форми примітивного кустар-

ництва. Друга машина, що була сконструйована тим самим винахідником, це була «машина» для різання капусти й буряків. Вона не тільки що була примітивно створена, але й мала дуже незграбний зовнішній вигляд, бо не було ніяких інструментів, щоб виконати роботу як слід. В радянській дійсності не раз доводиться з нічого зробити щось. Коли нас пізніше переправили в табір, то там негайно теж було сконструйовано подібним способом із американських консервних бляшанок машину, щоб чистити картоплю. Бляха з американських консервів була взагалі дорогоцінним матеріалом для всяких виробів, як, наприклад, різний кухонний посуд, черпаки, кружки і т. п., а охорона робила собі з неї навіть «золоті зірки» на шапки. Ми шукали очима, чи не побачимо в якого-небудь із салдатів на грудях орденів, виконаних із американських консервних коробок...

Через дві-три години покликали нас на вечерю. Вечеря складалася з двох таборових страв: супу й каші. Ми їли з глиняних мисок, яких вистачало, бо на пересильному пункті була теж «гончарна фабрика», що витоплювала глиняні миски для всіх концтаборів Сталіногорська.

На другий день почали нас групами відправляти в різні «лагпункти» Сталіногорська, а було їх немало. Сталіногорськ тоді начисляв коло 50 шахт. За час кількомісячного перебування в Сталіногорську я не зумів зорієнтуватися докладніше в розташуванні таборів. Думаю одначе, що на шахтах працювало теж багато вільного населення. Можливо, що деякі шахти обслуговувалися виключно вільним населенням. До такої думки схиляє мене обставина, що сам Сталіногорськ доволі великий. Властиво є два Сталіногорськи, північний та південний, які віддалені один від другого кільканадцятьма кілометрами. Обидва мають багато чотироповерхових будинків, в котрих живуть шахтарі, а крім того багато шахтарів живе в хатах-землянках довкола кожної шахти, або в доколичних колгоспах. Дуже часто це або поселенці, або колишні концтаборяни, яких тимчасово до закінчення перевірки примістили за зоною, закріплюючи їх за підприємством. В Сталіногорську, на віддалі яких 10 км. від міста, є великий хемічний комбінат, де працюють тисячі робітників. Над комбінатом постійно підіймаються різнокольорові дими, неприємний запах яких доходив з вітром до нашого лагпункту, віддаленого на добрих 15 км. На деяких шахтах працювали німецькі військовополонені.

Групу близько 400 осіб, де знаходився і я, відправлено в лагпункт 29-ої шахти, віддалений від шахти на 2 км. Лагпункт складався з двох поверхових корпусів, в яких мешкали в'язні. Перед корпусами була доволі велика площа, яку з одного боку замикав довгий партеровий будинок, що в нім містилася амбулаторія з двома кімнатами, призначеними для хворих, і таборова адміністрація, а з другого — лазня і пральня. Кухня була в одному корпусі на партері. Всякі магазини знаходилися за зоною. Табір мав число 283. Як ми скоро довідалися, довкола були табори, в яких сиділи виключно підслідні в'язні, що проходили т. зв. державну перевірку. Вони звалися фільтраційними таборами. До них належав і наш. Фільтрацію проводила контррозвідка «Смерш» (шифр: смерть шпіонам), котра мала в кожному таборі свого представника-офіцера. Він справував у окремих ізольованих кабінеті, куди час до часу викликав поодиноких в'язнів і вів допит. Так зібраний матеріал відсилав куди слід для дальшого слідства. А тим часом в'язні працювали в шахтах і харчувалися надією, що справді скоро війна закінчиться й їх відпустять по домах. Іншими словами, щоб без потреби не тримати людей в слідчих тюрмах, їх держали в таборах, ганяли на роботу в шахту, а слідство йшло своїм шляхом.

В таборі, в який ми прибули, вже знаходився якийсь контингент, приблизно 200 осіб. Отже загальне число мешканців табору сягало 600. Наш контингент — це була виключно робоча сила, призначена для роботи в шахті. Всі таборові пости, наприклад, кухня, лазня із пральнею, бухгалтерія тощо, були зайняті старим контингентом в'язнів. Спочатку ми розташувалися по кімнатах зовсім довільно, але вже на другий день потворено з нас бригади, повизначувано бригадирів (теж з-поміж місцевого контингенту) і призначено бригадам кімнати. В кожній кімнаті приміщували 1-2 бригади. Місця було обмаль. Деякі спали на підлозі. Ліжок не було, лише т. зв. вагонки, тобто чотири дерев'яні лежаки, два внизу і два вгорі, збиті в одну цілість. Щоб усі з наших товаришів спали на нарах (вагонках), ми зсували вагонки разом і таким чином давали місце ще між вагонками. Кімнати були переповнені. Повітря було неможливе. В Радянським Союзі будуються доми часом з вікнами, що не відчиняються. Лиш у горішній частині вікна є маленька «форточка». Підлога була дерев'яна, запущена оливою. Не зважаючи на це, підлогу щодня змивали водою. Миття підлоги

було влегшене тим, що в кожній кімнаті у кутку була дірка, до якої зводили брудну воду. Що від того нищилися стіни, тим ніхто дуже не турбувався, бо «будинки все одно державні». Щіток шкурувати підлоги не було, через що змивання водою не робило кімнат чистими. Всюди панував невимовний бруд. Під підлогою розвелися щурі навіть на першому поверсі . . . Чистоту могли б втримувати самі в'язні, але для того не було створено передумов.

Перші три дні мали ми відпочинок, щоб обнюхатися з табором. Бригадири мали завдання переглянути в кожного одяг — чи він підходить для роботи в шахті. В рідких випадках видавано нам таборову одягу. Це були рвані військові уніформи. Майже кожний дістав «фуфайку» (ватяну куртку). Начальство обіцяло забезпечити нас матрацами і вкриванням, але обіцянку виконано лише частково. Ми спали на голих дошках, нічим не прикриваючись. Нетерпеливо ми ждали виводу на роботу в шахту. Таборова адміністрація ставилася до нас ладно. Ніякого строгого режиму не було. Наглядачі у розмовах розмальовували можливості заробітку і т. п. Хто мав на території радянської держави рідних, міг писати листи. Це особливо дуже обрадувало хлопців. Була тільки одна трудність: не було паперу. Ніхто з адміністрації тим не турбувався, що нас не дивувало, бо навіть таборова контора не мала порядного паперу, лише писала на зужитих вже з одного боку рахунках. І було великою радістю, якщо кому-небудь вдалося роздобути шматочок пакункового паперу. Про коверти вже й не згадувати. Листок складувано у трикутник, зверху адресовано і без марки кидано у табірну поштову скриньку.

ШАХТАРЮВАННЯ . . .

Нарешті ми вийшли на роботу в шахту. Ще заки ми спустилися в надра шахти, нам прочитано лекцію про «техніку безпеки». В основному це було дуже побіжно, бо решту мали ми опанувати в сутичці з практичною роботою в шахті. Лекції на ту тему відбувалися частіше. Можна було замітити, що адміністрація була відповідальна за нещасні випадки в шахті. Перший день ми мандрували по цілій шахті

і все це виглядало для нас нестрашно і цікаво. Та це швидко змінилося, коли нам прийшлося працювати в шахті.

Сама шахта була у жахливо занедбаному стані. Дійсно відповідним є слово: капарство. Воно торкається всього життя у Радянському Союзі, — буде це приватне життя, чи державне підприємство. Ніяку роботу не виконують бездоганно. Хто як-небудь. Тому-то дуже слабо розвинено там звичку шанувати всіляке добро приватне чи державне. При вході на шахту висіла велика дошка з модним тоді «лозунгом», написанім на червонім тлі білими буквами. Вітер порвав полотно, а червона фарба полиняла від дощу, заливаючи білі літери. Але на те ніхто не звертав уваги. Територія шахти була оточена колючим дротом, до якого не можна було наблизитися на віддаль до 5 метрів. Це була т. зв. вогняна зона. Вхідні ворота на підприємство поламані, територія шахти засмічена, будинок, де містилася адміністрація шахти, в жахливому стані, стіни пооббивані, приміщення, де робітники отримували вказівки щодо роботи (нарядная), брудні, обильовані, вхід у підземелля так побудований, що я завжди оглядався, чи що-небудь не звалиться мені на голову. Такі самі порядки в шахті. Причаливши вниз, ми вийшли з ліфту й перше, що нам кинулося в очі, була темрява. Де-не-де блимала слаба лампа. З лампочками в шахті взагалі був клопіт. Вільне населення освічувало свої мешкання електрично. Але населення не мало де купити лампок. Можна було купити на чорному ринку по дуже високих цінах. Відкривалася одна найвитгідніша нагода: красти в шахті. Що терпіли на тому теж самі робітники шахти, — це нікого не турбувало. Довкола ліфту вниз була велика калабаня. Нікому до голови не приходило, щоб зробити витідну для проходу доріжку. Згори капала вічно вода. В шахті були сухі місця, але і мокрі. Нещасливий був той, кому припадала мокра дільниця. Одежа, в якій приходилось працювати, скоро промокала, а на зміну у нас іншого одягу не було. Тільки передові робітники добилися, щоб їм адміністрація видала якусь рвану одягу до праці. Деякі проходи в шахті були зовсім темні. Ми діставали шахтарські гасові лампочки, з відповідними склами, т. зв. лампочки Вольфа. Але радянське скло дуже крихке і тому незабаром рідко в кого лишилося ціле. Нового не видавали, а без скла лампки не можна було вживати.

Все це спричинювалося до нещасливих випадків. Я через високий зріст часто розбивав собі голову. Були ви-

надки поломання ніг, поважних контузій лише через те, що скріплення було абсолютно недостатнє і шматки вугілля, відриваючися зі стелі, розбивали робітникам голови. Ніяких охоронних шапок на голову, як це звичайно буває в шахті, не було. В багатьох із нас були ще німецькі військові черевики, але вони на каменястім ґрунті в шахті скоро рознеслися. Нам почали видавати т. зв. чуні (щось в роді калошів), але й вони скоро рвалися, а латати не було чим. Ми ходили постійно з мокрими ногами. Щасливий був той, хто зберіг свої черевики і дістав для роботи в шахті чуні. Шахта була лиш в незначній мірі механізована. В ужитку були переважно відбійні молоти, а іншу роботу виконувано в основному руками.

Одного разу після закінчення роботи ми збиралися до виїзду на гору довкола ліфту, яким саме спускалися згори робітники свіжої зміни, а з поворотом забирали нас. Через темряву і погану систему сигналізації один з робітників підліз якраз у місце, де спустився ліфт, наповнений робітниками. Він так і придавив нещасного. Ми негайно кинулися рятувати нашого товариша й видобули його з-під ліфту в непритомному стані. Його очі зайшли кров'ю. В безнадійному стані відвезено його до лікарні. Все ж таки після двох місяців перебування в лікарні він вижив. Про більші нещастя на шахтах до нас доходили чутки з інших шахт. На нашій шахті їх не було.

Віддаль між шахтою і табором сягала двох кілометрів. Влітку це була приємна прогулянка, але зимою це давалося нам взнаки. Не одному з нас, що промок до сорочки, доводилося так і махати до самого табору. Нераз мені стає дивно, як ми все це витримали і порівняно мало хворіли. В шахті працювали на три зміни. Це для нас було настільки вигідним, що не можна було продовжити роботи понад вісім годин. Багато часу пропадало, заки ми починали роботу, і доброї півгодини до кінця зміни ми вже були готові до виходу на поверхню. Кожний із нас старався не перевтомлюватися, хоч було багато таких, які розраховували на більший заробіток і в них робота кипіла під руками.

Наш фізичний стан був незавидний. Причиною цьому було дуже погане харчування. Ми діставали на день т. зв. шахтарський кілограм хліба. Але він був спечений з мішанини всякого борошна: — чорного, як земля і мокрого, як тісто. Він викликував жажливу згагу в шлунку, яку ми мусіли терпіти, бо заступити його не було чим. Годували нас двічі в день:

перед роботою і після роботи, мискою капустяної юшки й 200 гр. рідкої каші, трохи помащеної олією. Двічі в місяць видавали нам по 400 гр. цукру, який з голоду ми звичайно з'їдали разом, щоб раз щонайменше відчутти ситість в шлунку. Таке харчування було рішуче недостатнім і наш фізичний стан перебував у постійному спадку. Семигодинною роботою ми змучувалися до тієї ступені, що вернувшись додому, не спішили вмиватися й приводити себе як слід до порядку, а заходили прямо в їдальню, снідали чи вечеряли і лягали потім на нари, не роздягаючись — і так моментально засинали. Спали інколи більше, ніж по десять годин. Таке життя не було ані трохи цікаве.

Після кількох місяців роботи в шахті у мене почала відновлюватися стара недуга очей (кон'юнктивіт і блефаріт) та ще й в дуже гострій формі. Одного дня очі були до того переподразнені, що я не міг дивитися на денне світло, а сльози лилися, як вода. Товариші запровадили мене, наче сліпого, до табору й завели просто в лікарню. Пригадую собі, як мене покладали на лавку в ждальні. Негайно прийшов лікар і... «оперуповноважений» (офіцер МГБ). Лікар-в'язень пробував відхилити мої закриті повіки, але сніп світла викликав конвульсії в оці і сльози почали буквально литися. Я із болю застогнав. І тут я почув стривожений голос оперуповноваженого: «што с тобой, Б?» (Чи дійсно він мені співчував?) Мене приміщено на деякий час в лікарні. Лікарем був майор радянської армії, росіянин Новіков, людина мовчазна, але надзвичайно людина. Він робив усе можливе, щоб полегшити мої страждання. Не було ніяких ліків. Він мене лікував примочками з борової води. Коли мені стало легше, він часто зі мною грав у шахи й ми дуже взаємно зблизилися, але ні один з нас не виказував охоти розмовляти на політичні теми. Він проходив, подібно як і я «госповерку», а крім того він побоювався, що коли б до начальства донеслася вістка про його нелояльні погляди, він міг би втратити свою позицію лікаря і піти працювати на шахту звичайним робітником. Думаю, що Новіков зі своїми приятелями був дещо більше відкритий. Для нього я був настільки цікавою людиною, що я єдиний з-поміж нашого контингенту мав вищу освіту.

Через два тижні мене виписали із лікарні і я мусів знову йти на роботу в шахту.

Санітарним помічником в лікарні був один кубанський козак, у віці понад п'ятдесят років, який любив зі мною вести

багато більше відкриті розмови. Як я міг здогадуватися з того, що він говорив, він походив з кубанської родини. Говорив зі мною по-російському з домішкою деяких українських слів. Але його ніщо не єднало з центром Росії. В нього почуття національності не відогравало ніякої ролі. «Можете мене, мовляв, звати українцем, або росіянином, але я — кубанський козак!» — повторював він мені і не раз. У пізніших зустрічах з кубанцями, я ствердив, що вони загально розцінюють для себе, як нещастя, прилучення до Москви. Причиною цьому — грабіжницька політика Москви. Кубань — надзвичайно багата територія. Коли б кубанці жили у своїй незалежній державі, то, на їхню думку, їхній життєвий рівень був би дуже високий. А так їм доводиться годувати і себе, і чужих. Мій кубанський приятель дав мені практичну пораду, щоб я частіше відвідував санчастину, то може мені пощастить дістати другу категорію здоров'я і перейти працювати на поверхню.

Я побув ще один місяць в шахті. Мої заробітки були одними з найнижчих: я заробляв около 400 рублів. В Радянському Союзі була тоді карткова система і тому ми за гроші не могли купувати продуктів по державних цінах, лише по т. зв. базарних. В таборі не було ніякої кантини. Але при самім вході в табір існувало кілька крамничок, куди приходили баби із недалекого селища (посьолка) з чорним хлібом, пампушками (лепешками) і козячим молоком. Кілограм хліба коштував спочатку 90 рублів, а згодом 60. 1 літр молока коштував 25 рублів. Ми поодиночко підходили до вартового на шахті і він нас пропускав на «базар». Так само на шахті мали ми можливість дещо від баб купити, бо їх на шахту пускали без перешкод. Ми вибирали чим дешевші продукти, щоб вистачило грошей. Мені тоді особливо смакували варені цукрові буряки, бо були дешеві й солодкі. Один раз я купив 2 кгр. моркви і взяв із собою в шахту. Шлунок був так виголоджений, що для того, щоб його наситити, хоча й з'їв усю моркву, проте не був повністю ситий. Від того часу мені морква так остогидла, що я кілька літ не міг дивитися на неї.

Через місяць у мене відновилася недуга очей. Новіков мене підлічив компресами борової води, але цим разом він виставив, а начальник підписав, признання мені другої категорії здоров'я, після чого я перейшов працювати на поверхню шахти. Приятель-кубанець знову мені порадив час-

тіше заглядати в санчастину, щоб згодом спробувати дістатися на роботу в зоні. На поверхні зовсім не було легкої роботи, але були здоровіші умови і багато повітря. Головна наша робота — це була розвантажування дерева, що вагонами приходило на територію шахти. За постій вагонів шахта платила, тому вимагали, щоб розвантажування відбувалося у швидкому темпі. Через необережність чи незручність у мене зробилася кила (пропуклина). Крім того ми підвозили різані стовпи до отвору в шахту і спускали туди. Був час, коли і я займався тією роботою. Мені приділили якогось дохлого коня і сани. Але радянські коні не розуміють «європейських» наказів... Один татарин принагідно підучив мене командувати тими кіньми: секрет полягав у вживанні найбільш соковитих вуличних слів... Подібно до в'язнів, кінь діставав свою пайку в означеній годині, але це було для нього рішуче мало. Відповідно до корму він давав теж і працю. Нікому не вдалося приневолити ту шкапину збільшити свої «стаханівські» темпи.

ЛЮДИ Й НАРОДИ

На новій праці відкривалися передо мною деякі нові джерела заробітку. Із пекарні з південного Сталіногорська приїздили колгоспні підводи за вугіллям для пекарні. Вони завжди привозили з собою шматки ламаного хліба, якими годували своїх коней. Ми скоро зачали з ними торгівлю. В заміну за спеціально приготовані для них сухі пеньки дерева, які ми різали із матеріалу, що був власністю шахти, ми діставали ці хлібні відпадки. Ми їли насильно не раз по два кілограми хліба в день. Наша зажерливість може хіба дивувати людей, що не знали ніколи голоду.

Під національним поглядом мешканці табору являли мішанину: росіяни, українці, казахи, узбеки, туркмени, татари, грузини і т. д. Всі мали на своєму сумлінні участь в німецькій армії або щонайменше якесь відношення до неї в часах окупації. Більшість становили українці. Десь приблизно в січні 1945 року прибули в наш табір два нових етапи. Один — це арештовані українці із Польщі, між якими попалося теж кілька поляків. Із замітніших людей я запам'ятав оперного співака з познанської опери Курдидика-

Карпатського, що був сином греко-католицького священника з-під Галича. Він був жонатий на росіяниці і жив постійно в Познані. Його жінку й дитину залишили в Познані. З Познаня був також інж. Казанівський — син греко-католицького священника із Поникви біля Бродів.

Другий етап — це були переважно росіяни із фінського полону. Вони приїхали в нових одягах з англійського сукна, пошитих на європейський лад. Мабуть була така договореність з Фінляндією. Як я пізніше довідався від одного з них вже на Воркуті, більшу частину з них арештували опісля й судили за те, що добровільно здалися в фінський полон. Росіяни почували себе в таборі, як вдома. Вони вже знали, як найменшим вкладом сил добувати найкращі успіхи. Коли вони почали з нами ходити на шахту, там негайно з'явилося більше жінок. Вони наймалися на легшу роботу на поверхні, або навіть в шахті. Війна пожерла силу молодих чоловіків і жінки та молоді дівчата осиротіли. Була тепер нагода зробити життя повнішим, а може навіть знайти чоловіка. Я мав тепер нагоду ближче придивитися до російських жінок із соціальних низів. Коли потрапляли інколи якісь з більш пристійним виглядом обличчя, то поведінка їх мене бентежила. Вони матюкалися найбільш цинічною російською лайкою. Їхні розмови з любимцями мали стільки грубого і звірячого, що ніяка поезія у відношеннях між коханками, здається, була неможлива. Я не збираюся твердити, що це прояви морального розкладу. Я швидше схильний вважати це виявом звички...

Замітніших людей, про яких можна би зокрема згадувати, було мало. Головним чином, це була широка маса сірих простих людей, що не скривала свого незадоволення з радянського правління. Вона за часи війни побачила Європу, як живуть народи під буржуазним ярмом, а більшовицька пропаганда викликала лише усмішку на їхньому обличчі. Але в теперішніх умовах, коли їхня доля залежала від вислідів «госповерки», вони старалися вести себе зразково, явно не висловлюватися проти радянської дійсності, розраховуючи, що так можна хитріше вийти з трудного становища і оминати табори. Але ледве чи багатьом вдалося перехитрити більшовицьку контррозвідку. Це відноситься головню до радянських громадян. Що торкається українців, декількох литовців чи латишів, які себе ніколи радянськими громадянами не вважали, то ці останні в своїх розмовах просто обвинувачували радянську владу в тих неща-

стях, котрі настали на їхніх батьківщинах. Від підрадянських громадян я часто чув обвинувачення під адресою радянського командного складу, всяких політруків і членів партії, що ніби в часі війни виказали багато боягузства, але каральна рука радянської справедливости їх не досягає. За все це мусять платити, мовляв, вони, прості люди, що може найменше несуть вину за те, що діялося у цій війні.

В нашому таборі не було багато людей із центральної України, тобто тих, що до 1939 року були громадянами СРСР. Один із них, звичайний хлопець із Полтавщини, що не вмів як слід говорити по-російському, був цікавий тим, що зовсім випадково потрапив, у ролі радянського полоненого, до Німеччини на роботи, звідки утік, знову був у армії та вкінці опинився на «госповерці». Хоч любив дуже співати українських пісень, але виявив себе дуже невиразною людиною, яка, мабуть, ніколи в житті не замислювалася над тим, нащо вона живе. Таких людей існує немало на світі. Вершком їх приємности в таборах — це розповідати про пиятику та про жінок. Але все ж таки він (його прізвище Мороз) не був розпущений. Була часто можливість випити, але я його при чарці ніколи не бачив. Він не скривав того, що він українець. В нього легко добачити притаманну тому народові чутливість і м'якість. Але його національно-політична свідомість була безбарвна. Коли його розконвоювали, а потім дозволили мешкати поза зоною разом з вільними, то він скоро підшукав собі місцеву селянку-московку, пішов до неї «жити» і поволі зачав всякати в московське середовище. Він далі приходив на шахту на роботу й я кілька разів вчув, як він у розмові з начальством уже почав називати себе Морозовим. Я привожу його не як виняток, але як інтернаціональний тип, часто подибуваний у радянській дійсності.

Цікавими були два інші українські інтелігенти. Один із них був учителем з Харкова. Надзвичайно культурна людина і щирий українець. Розмовляв чудовою чистою українською мовою. Він мене перший інформував безсторонньо про радянську дійсність. В розмову він не вмішував особистого незадоволення чи захоплення. Він мені перший окреслив Радянський Союз, як «колектив продуцентів». Його дуже цікавило життя західних українців та їхні ідейні тенденції. Особливо дуже пильно прислухався, коли я йому говорив про соціологічні концепції ідеолога українського монархізму, В. Липинського. Все це одначе говорилося і з

його, і з того боку дуже обережно з огляду на те, що ми обидва собі усвідомлювали, що перебуваємо у фільтраційнім таборі на «госповерці». Коли опісля, уже в тюрмі, мені намагалися більшовицькі слідчі органи нав'язати протирадянську агітацію і для тієї мети мене сконфронтували з ним, то він на питання слідчого судді, які він чув від мене протирадянські вислови, розказав якусь просто казку, що, мовляв, я говорив, що коли вб'ють Сталіна, а його напевно вб'ють, то до влади прийде Жуков. Мені легко було довести, що це фантазії. Слідчий суддя опісля сам визнав, що «з огляду на особу Сталіна» незручно писати протокол подібного змісту і те, що написав, порвав. Я багато думав над тим, що заставило мого приятеля вигадувати такі фантазії. Мені здається, що слідчі органи мали докази на те, що між ним і мною були дружні відносини. Він не міг натиск збувати простою відмовою, що, мовляв, між нами взагалі не було ніяких розмов. Але він був настільки шляхетний, що волів розказати виразно нереальну вигадку, ніж те, про що в дійсності між нами було говорено.

Другий українець, теж учитель, працював у бухгалтерії табору. В червоній армії він служив офіцером, а попавши в табір, усю свою уніформу зберіг, за війнятком погонів. А що в СРСР всі державні службовці ходили у військових уніформах, то в мене зродилося спочатку переконання, що він теж належить до таборової адміністрації, і тому обминав його. Але швидко я завважив, що він мною цікавиться, бо серед контингенту «західняків» я міг найбільше розповісти про те, що його цікавило. Його начальник, капітан, займався господарськими справами лагпункта й тому їм обом доводилося вести багато ділових розмов. Коли цей учитель запрошував мене зайти в бухгалтерію, я це робив нерado й був переконаний в тому, що довкола мене плететься зручно павутиння радянської контррозвідки. Мені здається, що мої підозріння не були оправдані. Він, мабуть, завважив мої побоювання й ніколи не ставив мені питань, що торкалися мене особисто. Одного разу в часі розмови зайшов згаданий капітан, людина метка, виглядом обличчя подібна на жида. Таке було загальне переконання про нього серед мешканців табору. Я негайно розмову перервав і хотів відійти, але капітан мене затримав й велів нам продовжувати розмову, ще й сам ставив мені питання. Коли я вагався, чи давати відповіді, то учитель підбадьорив мене, щоб я не соромився, бо капітан теж ук-

раїнець. Я сподівався, що їх цікавитимуть національні справи, тобто національне українське життя під Польщею. Але нічого подібного не було. Їх цікавило тільки як у нас розуміють слово «революція», питання рушійної сили в історії, відношення філософії до суспільного і політичного життя. Я в міру можливості намагався відповідати так, як вважав тоді відповідним. Але признаюся, що ця проблематика була мені настільки чужа, що я не розумів, чому якраз на такі теми йде розмова. Я був переконаний, що коли вони такі самі українці, як і їхні брати із Західної України, то найближчою для них темою повинно бути національне питання. Виявилось, що це далеко не так. Їхній політичний світогляд формувався в іншій дійсності, пересиченій більшовицькою доктриною. Підрадянська інтелігенція виховувалася в атмосфері соціалістичних «правд», які вона зачувала вже готовими, а тепер, коли війна вможливила побувати й познайомитися з іншими країнами, в неї почали відкриватися очі. Радянські інтелігенти захотіли пізнати ті правди, на яких виховувався чужий для них «капіталістичний» світ, але не такими, якими передавала їх більшовицька пропаганда, але якими вони були в дійсності.

Серед т. зв. нацменів: туркменів, казахів, узбеків та інших — не знайшов я нікого, ким варто було б поцікавитися. Вони всі були люди прості, слабо говорили по-російському й усі ненавиділи радянську систему. Мабуть тому вони й зв'язалися з німецькою армією.

Цікавою була російська група. Про лікаря Новікова я вже згадував. Російська група спочатку була малочисельна. Між росіянами був один учитель, — котрий в таборі був завідувачем лазні, — з яким я багато розмовляв і він уважав мене своїм приятелем. Сам він нездужав на сухоти. Його навіть дуже цікавило українське питання під Польщею. Він зі співчуттям ставився до українців та визнавав засаду, що всі народи рівні й хочуть жити в згоді. На перешкоді тому є «чорні духи», які є джерелом усіх нещастя. До «чорних духів» він зараховував більшовиків, які, на його думку, знищили все, що було гарного в Росії. Вони знищили теж і його особисте життя. В нього була жінка і маленька донечка. Жалів, що мабуть уже не доведеться йому їх побачити. Ненавидів більшовиків жахливо, але був, без сумніву, російським патріотом. Мені розказував багато про російську літературу, яку я мало тоді знав, а

мене вражала його любов до всього російського поруч з терпимістю до всього чужого. У в'язниці опісля я довідався, що він дійсно не витримав і помер.

Був ще один росіянин — завідувач одягового складу. На ньому тяжіло підозріння в співпраці з німцями, а може й участь у німецькій армії, — всеж він часом прихвалював більшовиків, може через обережність. До українців відносився байдуже і я не знаю випадку, щоб він з ними зав'язував розмови. І зі мною він не багато розмовляв, але відрізняв мене від інших і намагався те показати, мабуть тому, що я йому імпував своєю освітою. В той час був великий голод на книжки. В таборовій бібліотеці було кільканадцять агітаційних брошур. Коли комусь пощастило дістати книжку із приватних рук, то він її беріг як зиницю ока й рідко кому дозволяв її прочитати. Завскладом робив виняток для мене й дав мені почитати спомини російського і радянського дипломата Ігнат'єва «30 лет в строю», хоч я його зовсім не просив. Чи не був він часом погляду, що Радянський Союз є органічним продовженням царської Росії під іншою лиш фірмою? В спогадах Ігнат'єва проводиться саме така думка.

На шахті працювало багато людей, що проживали поза зоною. Зі мною працювало два українці з Донбасу, що заняті були в шахті як шляховики. Ми часто в шахті під землею зустрічалися і розмовляли. Вони навіть шукали нагоди, щоб зо мною поговорити. Бувало, коли я нагортав лопатою вугілля, підійдуть до мене і один із них перерве мені українською мовою, дещо засміченою російськими словами: «Підожди, синок! Передохни! Робота не вовк. В ліс не втече! От, розкажи краще, як там у вас»... і т. д. Тут зачиналися запити про життя західно-українських селян під Польщею, а далі й німецьких селян та робітників. А потім, оглянувшись і упевнившись, що ніхто не підслухує, півголосом продовжували: «І в нас колись так було. Ти думаєш, що хто-небудь журився, що йому їсти? В мене десяти... (вже не тямлю скільки він сказав) було. Усе, собаки, забрали, та ще й не соромляться говорити, що для добра селянства! А згодом прийшов голод. Ти не знаєш, ти нічого не знаєш! Ми ж мерли, як мухи!» і т. д. Мені вони розказували, як під час голоду вони робили із польових мишей котлети. Хто слухав тих людей, не міг відчутти, що біль і ненависть до «червоних сатрапів», як вони називали, є такі сильні, що для них кожен, хто буде боротися проти

тих сатрапів — дорогий союзник. А про те, що буде після повалення більшовизму, їм було байдуже. Вони переконані, що гірше неможливе, що наступлять неодмінно тоді кращі часи.

Я пробував заговорити про українське питання, про те, чи не вважають вони доцільним, щоб український народ відділився від Москви. «Та як?» Оце була вся відповідь. Коли я пробував повести їх думку у часи визвольної боротьби, то вони мало навіть тямали про Петлюру, бо вони з Донбасу. Натомість вони гарно тямали і згадували часи громадянської війни, знали про інтервентів, про Денікіна і т. д.

Було на шахті ще кілька дівчат, як мені люди говорили, евакуйованих ще під час війни з України. Але ледве чи вони були українками, бо я від них українського слова не чув. А жінки звичайно довше зберігають рідну мову, ніж чоловіки. Можливо, що по селах, де займаються хліборобством, насильне перемішування населення не проводиться. Але в промислових осередках, без огляду чи це буде Донбас, чи Мосбас, чи Кузбас, національні поняття перекинені догори ногами. Там повна мішанина всяких рас і націй. Хочеться думати, що це свідомо і продумана робота більшовицького керівництва.

Мушу ще спімнути про російських мужиків із доколичних колгоспів, що приїзджали на шахту за вугіллям для міської пекарні. Вони возили колгоспними кіньми, бо автомашин в часі війни не було. З ними мені важко було розмовляти, бо вони не виказували охоти слухати моєї ляманої російщини. Цей народ мав жакхливий зовнішній вигляд. Маю на думці не одяг, бо за війни кожен був у найкращому випадку в нерваній салдатській уніформі, але їхні бороди і взагалі неохайність зовнішнього вигляду вражали. Це саме торкається й жінок. Я не дивуюся, що українці їх прозвали «кацапами».

Про місцеві житлові умови розказував мені Мороз, про якого я вже раніше згадував, що вийшовши з табору, пішов жити з якоюсь кацапкою. Хати — це хати і не хати. На половину землянки, на половину якісь халабуди, закидані зверху уламками дощок, бляхи і землею. Про устаткування у приміщенні взагалі не доводиться говорити, бо там нічого нема. Із живого інвентаря держать курей і кіз, що живуть з людьми в однім приміщенні. Можливо, що це наслідки війни, але мене люди запевняли, що тут і раніше

так жили. Правда, недалеко від шахт тут і там виднілися одноповерхові і партерові муровані будинки, побудовані недавно державою. Наші корпуси в таборі були якраз такого типу, отже описувати їх не буду. В них проживали шахтарі (та й то не прості!) зі своїми родинами. Вже в Сталіногорську кидалося в очі, що радянська влада значно більше піклується про робітників, ніж дбає про селянство.

Саме життя в таборі не було особливо цікаве. У нас не ставало сил наш вільний час присвячувати іншій роботі. А найважливіше, — ми ще не зжилися як слід з концтабором і не знали, як наш побут зробити цікавішим. За якийсь час котрийсь із підрадянських підданих піддав думку заповнити вільний час підготовкою до концерту. Табірне начальство привітало цю думку, обіцяючи для учасників деякі полегші, тобто щонайменше один вільний день від роботи. Так само піддало воно ідею запрошувати до участі в хорі вільних дівчат, що працювали на шахті. Хором керував Курдидик, він теж мав співати кілька пісень. Дві пісні співав тенор Сенчина з Коломиї, а дехто із росіян приготував мистецьке читання (деклямації), кілька скетчів тощо. Один такий концерт пройшов з не дуже великим успіхом. Ми ставили його в таборі, а опісля на шахті. Склад хору був інтернаціональний. Співали навіть поляки і литовці, хоч в той час ні одні, ні другі не знали російської мови. Другий концерт заповідався цікавішим. На жаль, напередодні концерту мене було переведено в тюрму.

Перші різдвяні свята провели ми в такому настрою, неначе б це були наші останні свята в неволі. Але ми, з уваги на особливі обставини, в яких перебували, вважали, що нема чого маніфестувати нашої релігійності в демонстративній формі. Неофіційно ми довідалися, що не може бути й мови про те, щоб не виходити на роботу. Тому ми приготували тільки Свят-вечір. Обходили його в маленьких гуртках, до деякої міри в конспірації. Але опісля переконалися, що табірна адміністрація знала про побожність західних народів і не хотіла перед ними виявляти своєї нетерпимости. Я в товаристві шести найближчих приятелів, разом з двома наддніпрянцями, зачинилися в сушильці, на стіл виставили дві-три таборові страви й, помолвшись, приступили до Святої вечері. Опісля перейшли в загальні кімнати і разом з іншими співали колядки. Ті з наших товаришів, які працювали в нічній зміні, коротко і скромно відсвяткували урочисту годину під землею у шах-

ті. Ніхто з нас не припускав тоді, що ще довгі-довгі роки прийдеться нам святкувати Різдество в концтаборах...

Кожна людина, нерозумно і в безнадійних ситуаціях, живе надіями. То ж і ми жили надією. Що Німеччина програла війну, в тому ми не сумнівалися. Наші очі були наставлені на той момент, коли переможна червона армія зустрінеється із західними арміями. Перед нами відкривалися б перспективи, якщо б між переможцями дійшло негайно до конфлікту. В наш табір приходила постійно московська «Правда». В ній в той час, крім дитирамбів для радянських перемог, друкувалися й інші речі, наприклад, всі виступи Черчіля в палаті громад. За цими промовами ми особливо пильно сліdkували і зупинялися над деякими його дипломатичними двозначними висловами, намагаючись їх розшифрувати в вигідній для нас формі. Я, звичайно, був тим, хто читав газету вголос, а коментарії чулися із-посеред слухачів. Набравши ще на волі деяких понять про радянську систему, я навмисне обминав особистих коментарів, щоб не давати матеріялу розвідці. Пізніше слідство показало мені, що моя обережність була оправдана. Яке враження зробила на населення табору капітуляція Німеччини й загибла надія на конфлікт між союзниками, — я не знаю, бо в той час уже опинився у в'язниці. У квітні прийшов підстаршина і приніс записку, яка вказувала, що він мене має доставити в управління. Я зразу відчув, що це тюрма. Таким чином я був одним із перших з нашого табору, хто опинився в ув'язненні у Сталіногорську.

У В'ЯЗНИЦІ

Спочатку вздовж селища, а опісля перетинаючи вигін ішов я, а за мною конвоїр з пістолем в руці. Мене передчуття не підвело: я мандрував у в'язницю. Коли ми проходили побіч величезного п'ятиповерхового будинку довжиною біля ста метрів, я ніколи не припускав, що там може міститися тюрма. В головних входових дверях стояла в білому медсестра, а над нею на дверях виднів напис «лікарня». Ми обійшли будинок навкруги і ввійшли в одні із задніх дверей. У вартівні сиділи озброєні вояки. Мій конвоїр подав записку і нас пропустили. Ми зійшли сходами на другий

поперх і ввійшли у ліві двері. Сходи мали вигляд звичайної сходової клітки у приватному мешканні. Теж приміщення, куди ми ввійшли, мало вигляд приватної квартири, з тим одначе, що з внутрішнього боку двері були зміцнені залізними ґратами. В темному передпокою сидів за столом військовик. Це був тюремний дозорець. Скоро були поладжені всякі формальності і за якої півгодини я увійшов у ліву кімнату помешкання. Кімната була ясна, простора, а вздовж правої стіни були нари, збиті зі звичайних дощок. Маблів ніяких не було. В кімнаті перебувало коло десятка в'язнів. Вони мені розказали, що це «внутрішня тюрма МГБ». Побіч цієї кімнати була ще одна кімната і дві такі самі кімнати напроти. Від входу праворуч був малий коридорчик, що вів до нужника, а в коридорчику були дві комірчини, які служили карцером. З приватного помешкання була створена в'язниця МГБ. Внутрішні вікна були заґратовані й забілені вапном для того, щоб ніхто ззовні не міг навіть догадатися, що тут міститься тюрма. Багато років пізніше зустрічав я в пересильній в'язниці у Кірові одного дідуся, який прибув туди із кіровської внутрішньої тюрми МГБ. Він мені сказав, що проживав десять років на одній вулиці поруч з внутрішньою в'язницею МГБ і не знав, що сусідній будинок — це тюрма, аж поки сам туди не попав...

В сталіногорськiм ув'язненні я просидів три місяці. Це було літом і холод не допікав. Зате харч був далеко не вистарчальний: 450 грам чорного мокрого хліба, 9 грам цукру, 30-40 грам риби і два рази в день юшка з кислої-прекислої капусти з кількома картоплинами. Ранком гіркий чай — повна глиняна миска. У внутрішній тюрмі переважно довго не держали. Звичайно не більше двох місяців. Я, одначе, просидів там повних три. Хто із співкамерників мав найбільше просиджених днів у тій камері, ставав автоматично старшим камери. Його завданням було доставати кожного ранку продукти на всю камеру від завідуючого господарством тюрми й розділяти їх поміж своїми співв'язнями. В інших в'язницях у такого звичаю не зустрічав. Мені прийшлося досить довго бути старшим камери. Харчі (хліб, рибу, цукор) ділили на порції і клали у рядочок, після чого один із співкамерників обертався задом і, коли я вказував пальцем на пайку та питав «кому?», він нашивав прізвище. Таким способом була гарантована безсторонність. Голод і чай, яким ми впивалися, щоб викли-

кати бодай на якийсь час у шлунку почуття ситости, нас так вимучили, що залишилися самі шкіра та кості. Коли нам доводилося ходити два рази на місяць у міську лазню, (бо в тюрмі лазні не було), то наші ноги самі підгиналися від виснаження.

Процедура розподілу харчів, яка через брак ножа вимагала часу й терпеливості, була тортурами для голодних в'язнів, змушених спостерігати значний час, ждучи своєї черги трохи підживитися. Один із них мені якось признався, що в той час, коли я розподіляю продукти, він дріжить всім тілом з нетерплячки — і коли б помітив, що хтось його свідомо скривдив, він убив би його за шматок хліба. Подібне явище бачив я часто під час першого року мого перебування в таборах.

Кожен мій співкамерник прибув до в'язниці із фільтраційних таборів і в кожного на сумлінні в більший або менший мірі була співпраця з німцями. Один білорус із Бобруйська сидів за те, що німці розстрілювали жидів, а він їх закопував. До цього він не хотів ні за що в світі признатися, але його так били, що він оглух і вкінці підписав все, що від нього вимагали. Взагалі, коли в руках слідчих органів були більші або менші докази, що кидали тінь підозріння на обвинуваченого, то звичним методом слідства в той час було найжахливіше биття. Не один після слідства ставав калікою на все життя. На мене раз слідчий жбурнув карафкою, іншим разом ударив рукою пістолі в поближжя вуха. Тому не диво, що в'язні ради того, щоб найшвидше вирватися з тюрми, підписували дуже часто найнеймовірніші признання.

В камері зі мною сидів один казах. Із розмов з ним виходило, що він віруючий мусульманин і казахський патріот. До цікавих людей належав один інженер-княнин, українець, який, на жаль, не вмів, а може не хотів розмовляти українською мовою. Він був якимсь чином німцями завербований і скинений з літака в запілля червоної армії, де його й зловили. Мотиви його вчинку: крайнє незадоволення радянською системою. Наскільки я міг зорієнтуватися, не із мотивів національної кривди пішов він на співпрацю з німцями. Докладніше неможливо було що-небудь довідатися, бо кожний із нас припускав можливість провокації. Один із таких провокаторів, москвич — Ніколасв, був попав у нашу камеру і щоб себе врятувати (йому грозила смертна кара за розстрілювання радянських партизанів),

зачинав різні розмови із співкамерниками, а опісля їхній зміст передавав слідчому судді. Це його все одно не спасло, бо пізніше він був однаково засуджений на смерть.

Другою цікавою людиною був лєнінградський інженер, Бочаров, якого, як розвідувача, закидувано 17 разів у фінський тил і 17 разів він успішно повертався. Аж за вісімнадцятим разом його фіни таки спіймали і засудили на смерть. Просидівши кілька місяців у смертній камері, він був визволений радянськими військами. Контррозвідка мучила його одним питанням: коли фіни тебе не розстріляли, значить, ти мусів дістати від них якесь завдання! Бочаров тримав себе весь час бадьоро й грав ролю радянського патріота. Із західних українців був тоді зі мною молодий інтелегентний хлопець зі Львова, прізвищем Вовк. Ми жили з ним у дружніх взаєминах і повнім довір'ї. Часто з огляду на непевну публіку ми розмовляли між собою по-німецькому. Що з ним опісля сталося, не знаю.

Мене обвинувачували в державній зраді за те, що я служив у німецькій армії і за те, що я працював у рамках системи Генерального Губернаторства. Коли я оборонявся тим, що в мене німецьке громадянство, слідчий суддя замахнувся на мене пістолю і гукнув: «Ми, мати твою . . . , знаєм, какое у тебе подданство!» Звичайно, я замовчав і за весь час слідства тієї справи не витягав. Розказав я все про свою «кар'єру» в цивільних установах та в армії. Мені тут не було чого тайтисся. Всякі намагання пов'язати мене з Організацією Українських Націоналістів я категорично відкинув. Мені показали одне число берлінського «Вісника» на те, щоб я розказав про мое відношення до нього. Я відповів, що через брак грошей я часом до нього дописував, а мої статті підписані моїм прізвищем. Мабуть більше чисел тієї газети в руках слідчого не було і він не в стані був мені доказати, що я будь-коли публікував антирадянські матеріали. Тому дальших допитів у тому напрямі він не вів.

Переслухання тяглися від 10-ої ранку до 12-ої ночі. Слідчі кабінети знаходилися по другім боці сходової клітки на тому самому поверсі. Це було таке саме приміщення, як і тюрма, лише значно більше й поділене дерев'яними перегородками на цілий ряд кабінетів. Кожен допит відбувався під акомпаніамент жажливих криків і зойків з-поза різних перегородок. Так криком і биттям тероризували в'язнів. Хто повертався опісля в камеру, то почував себе щасливим, що на цей раз вже закінчилося. Коли я питався співкамерни-

ків, як ішов у нього допит, то найчастіше відповідь звучала: «Я сказав: пиши, що хочеш. Я все підпишу!» . . .

Під кінець слідства, коли вже прийшов прокурор і спитав мене, чи я ще маю що-небудь додати до матеріялів слідства, то я ще раз підняв справу мого громадянства. Прокурор мою справою дещо більше зацікавився, аніж слідчий суддя, а навіть покликав ще одного прокурора. Коли я наводив точні дані про те, коли і при яких обставинах узяв німецьке громадянство, — і що це сталося цілком законним шляхом, то за розпорядженням прокурора виготовлено про це протокол, після чого мене відправлено в камеру. За два тижні викликано мене знову, щоб прочитати постанову прокуратури: «через те, що Б. не є радянським громадянином, ст. 58, п.1а відхиляється, а також відпадає ст. 58 п. 11 (ОУН), як не доказана». Виходило, що я повинен вийти з в'язниці, бо вже не стало ніякого обвинувачення проти мене. Просидів я так кілька днів. Несподівано викликано мене знову на допит. В кутку кабінету слідчого я застав вже одного з в'язнів, з яким я сидів у фільтраційнім таборі. Після списання його особистих даних, суддя поставив йому питання: «Што ви можете сказати об антисоветських сужденіях обвиняемого Б.» І. один свідок, а опісля по черзі кілька інших, говорили різні вигадки, але я завжди вмів довести, що правда, а що брехня, а свідки в свою чергу признавали правдивість моїх зізнань. Мені було ясно, що при помочі терору змушувано свідків складати проти мене неправдиві зізнання, але кінець-кінцем вони не хотіли мати мене на своїм сумлінні. Нарешті знайшовся один татарин, який сказав, що я одного разу розказував йому у шахті, як жив робітник у Німеччині, яке було у нього помешкання, який одяг і т. п. Я підтвердив, що я дійсно таке говорив. Це вмить слідчий суддя запротоколував. Коли я поспішив додати, що я говорив про те, що дійсно було і це чиста правда, суддя заревів: «Ми, мать твою . . ., знаем какая ето правда!» Він навіть не завдав собі труда спитати докладніше, що я говорив по суті. І так все підписано, а акти відправлено в Москву. Формально мене обвинувачено в антирадянській агітації (Ст. 58 п. 10). Проти мене був тільки один свідок! Його свідчення я підтвердив, не підозріваючи, що вони можуть бути підставою для обвинувачення. Опісля, в таборі, я не раз роздумував над тим, чи коли б я у тому випадку не підтвердив зізнань свідка, чи міг би я бути звільненим зі слідства. Я прийшов до переконання, що коли б і зумів відпертися від

агітирадянської агітації, то пришили б мені напевно шпигунство, як це звичайно було з німецькими військовополоненими.

Була ще одна обставина, яка викликала сприятливе відношення слідчого судді до мене. Перебуваючи в фільтраційнім таборі, я скористався дозволом кореспондувати і відважився написати листа до одного знайомого, в якому я описав бої на фронті, в яких я брав участь, і обставини, серед яких я попав до полону. Розраховуючи на те, що цей лист пройде цензуру і напевно попаде в руки розвідці, я написав, що німецька пропаганда про те, що радянські органи знущайються над полоненими, розстрілюють їх тощо, — була брехливою, бо мене прийняли як брата... Коли під час слідства я, відповідаючи на запит, мусів розказувати про свої переживання на фронті, слідчий вийняв мій лист і спитав: «Це ти писав?» «Я» — відповів. «Ти підтверджуєш все, що написано?» «Так» — відповів я твердо, сміючись в душі, що мій маневр вдався. Та не зважаючи на це, я був засуджений.

За якийсь час перевели мене у загальну в'язницю північного Сталіногорська. Це була якась ліп'янка, обгороджена колючим дротом. Ввели мене в загальну камеру. Вдарив на мене душний важкий струм повітря. Двері зачинилися і я побачив темну камеру без вікон із суцільним полом (нарами) вздовж стін. Камера була набита людьми: повні нари повне місце під нарами і повна середина камери. Біля дверей стояла бочка для фізіологічних потреб («параша»). Дихати не було чим. Я виліз на зверхні нари і ліг, кладучи під голову свою рвану, чорну від вугілля «тілогрейку» і лежав. Майже всі із співмешканців нового приміщення були вже засуджені військовим трибуналом. Виявилося, що із 60-ти в'язнів тільки два чи три не мали присуду. До них належав і я.

Минали дні за днями. Всі ми через брак місця лежали непорушно, розповідаючи один одному всякі історії. Тут почували себе люди трохи спокійніше: слідство й суд були вже за ними. Найприємнішим часом дня була майже півгодинна прогулянка. У внутрішній тюрмі і цього не було. Після кількох днів перебування у в'язниці, я почав дуже погано себе почувати. Воші почали докучати, блощиці висисали з нас останні краплі крові. Найгірше було, що багато з нас почало недомагати на шлунок. Через кілька днів я важко захворів: стілець був з кров'ю і температура піднялася. На

мое прохання мене повели в лікарню на оглядини. Термометер показав 38, 6. Мені дали якийсь порошок і сказали, що якщо температура не впаде, примістять в лікарні. Коли я запитав, чим я буду харчуватися (хліб, який ми діставали, важко було здоровим їсти!), лікар відповів мені коротко: «Їжте, що дають, бо загинете!»

На другий день після полудня вивели усю нашу камеру, вишикували перед тюрмою і почали викликати поодиноких людей за списком. Ми зрозуміли, що нарешті діждалися відправки з в'язниці. Коли список був вичерпаний, офіцер звернувся з запитом, чи нема між нами хворих. Всіх хворих виявилось около десяти, приєднався і я. Тоді нам офіцер пояснив, що якщо ми дійсно нездужаємо, то він нас залишить далі в тюрмі і ми будемо там «засихати» аж до видужання. Після такої дилеми я, хоч ледве стояв на ногах, заявив себе цілком здоровим. Нас відправлено до в'язниці Сталіногорськ-південь. Там була вже більш «правдива» тюрма, в якій ми провели яких два дні. Нас викупали, речі наші відвошивили і етап в напрямі на Москву був готовий. На станції я вперше познайомився із «столипінським» вагоном або, як опісля втерлася офіційна назва, вагоном «зак». Це винахід, яким Росія збагатила цивілізацію. Техніка перевозу в'язнів доведена в Росії до досконалости, так як у нас техніка перевозу скотини. Набито нас у вагони, як оселедців, і ми поїхали в Москву. У вагоні були самі політичні, і — за винятком мене — всі радянські громадяни.

В Москву прибули наступного дня вранці. Довго возили наш вагон по московських станціях. Вкінці коли відчинили його і нас випустили, ми побачили, що він причеплений до кількох таких самих вагонів, завезених в тупік. Кругом находилася охрана. Нас залишили перед вагонами зовсім вільно, щоб ми могли відпочати після не дуже-то вигідної подорожі. У других вагонах находилися якісь жінки з дітьми, яких теж повипускали з вагонів. Всі ми мали «приємне» завдання: вишукувати воші. Тим же ділом займалися теж у сусідстві жінки. Після полудня приїхав «чорний ворон» (авто для перевозу в'язнів) і почав перевозити нас у Таганську в'язницю. Ця тюрма була в основному призначена для побутових в'язнів. Але тому, що інші в'язниці були завалені політичними в'язнями, для них відступлено тимчасово весь другий поверх Таганської тюрми. Мене приміщено в одиночці, розміром 3 на 2 метри. В одиночці вже було четверо в'язнів, з них троє татарів, з якими я ніяк не міг до-

мовитися щодо місця, а раз мало не дійшло до бійки. Щоб ми вмістилися в так малім приміщенні, ліжка винесено, а бетонову долівку настелено двома листами фанери (дикти), на яких ми лежали день і ніч, бо ходити не було куди.

Одного дня прибув у нашу камеру ще один в'язень. Це був один селянин із Закарпаття. Його привезли в Москву, як підслідного в'язня, і приміщено в таборі Москви, котрий знаходився на терені заводу ім. Сталіна. Коли збрали проти нього матеріял, перевели в тюрму. Значить, в центрі Москви (а також і в Ленінграді), як я опісля зовсім точно довідався, містився табір, що був там приблизно до 1948 року. Я ще в 1954 році зустрів на пересилці в Кірові одного інженера, походженням з Кишенева (Молдавія), що формально був молдаваном, а в дійсності українцем, який кілька літ просидів в Московській тюрмі, працюючи там за своїм фахом.

Через місяць мене перевели у Бутирську тюрму, де ще раз робили слідство в справі мого громадянства, після чого переведено мене у загальну камеру, — що здалася мені санаторією в порівнянні до тих приміщень, в яких я дотепер перебував. Бутирка була зразковою в'язницею. Коридори були застелені хідниками, стіни до висоти півтора метра викладені кахлями, зразкова чистота, всюди світляна сигналізація і . . . тиша. Вздовж стін камери по лівім і по правім боці знаходилися нари. Кожний в'язень діставав матрац і подушку. По середині камери стояли два довгі столи. Публіка добірна. Сьогодні пригадую собі лише декого з-поміж співмешканців. Всі ми були під слідством, хоч воно було вже формально закінчене. Найзамітніший із них був російський емігрант із Плоешті (Румунія), колишній царський адмірал, Саблін. Побіч нього лежав один полковник з Софії, теж російський емігрант, якого прізвища не пам'ятаю. Коли я десь біля півночі, як усі спали, ввійшов до камери, то вони, прокинувшись, кинулися до мене з першим питанням, що я чував про амнестію. Я тоді вперше почув, що люди думають і про таку можливість звільнення. Дуже приємним товаришем був надзвичайно інтелігентний угорець (за його словами) із Ужгороду чи Мукачева, мій ровесник, прізвищем Сасик. Його батьки походили із Західної України, із Сокала, але весь час жили в Росії, де він і родився. Він добре володів німецькою, російською, угорською, словацькою, чеською, українською, французькою, англійською та еспанською мовами. Моїм постійним співрозмовником був також німець Нойгебауер (з гестапо), — теж дуже інтелігентна

людина. Мое місце знаходилося побіч одного українця, мого ровесника, із Чернігівщини. Прізвище вказувало на походження його із козацького роду. Безперечно свідомий українець (хоч не в тому розумінні, щоб починати й кінчати на ідеї державної самостійности України . . .). Почуття чужости російщини було в нього сильно розвинене. Хоч в нього була тільки середня освіта, знав гарно українську і російську літературу. В розмові висловлював мені часто бажання бачити мене у себе гостем в Чернігівщині, на хуторі. Я навіть довго пам'ятав ще його адресу, на яку мав написати листа. Ми обидва вірили в те, що скоро вийдемо на волю в зв'язку з закінченням війни, — чи взагалі не будуть нас судити, або коли це станеться, то не так, як це пізніше сталося. Що з ним сталося, не знаю.

26. 11. опівночі мене викликали вниз, де один лейтенант прочитав мені постанову «Особового совещанія» про те, що за «восхваленіє капіталістическово строя» нагороджується мене десятьма роками «ісправітельно трудових лагерей» (ІТЛ). Мені залишилося тільки підписати, що я і зробив.

Згадаю ще один епізод, який пережив із жидами, московськими спекулянтами, при виході з Таганської тюрми. Познайомився я з ними в особливих умовах: у великій (т. зв. пересильній) камері в підвалі Таганської в'язниці зібрали багато в'язнів для відправки в різні місця. Між ними була всяка збиранина із кримінальних елементів. Були жидівські спекулянти з мішками, в яких тримали всякі продукти, і які гуртом зібралися в одному куті, щоб не дати приступу всяким малокалібровим злодіям, що намагалися їх ограбувати. Я запримітив, як один із тих грабіжників підповз до жидівських мішків і почав їх з-під споду підрізувати. Я звернув на те увагу жидів в німецькій мові, щоб цього не зрозуміли ракли. За це жиди мене почастиували. А коли я їм розповів про свою справу й переконав їх, що проти мене нема ніяких матеріалів, то вони мені прямо сказали, що коли б це було минулого року, я б дістав за це не більше шести років, а тепер одержу «червонец», тобто десять (10 рублів = 1 червінець). Жиди прекрасно орієнтувалися в радянській судовій практиці!

До ранку просидів я в боксі (мала комірка-ізолятор), а ранком перевели мене в пересильну камеру в каплиці Бутирської тюрми. Це величезна камера, де змістилося нас коло 300 душ. Із людей, яких я там зустрічав і які по сьогодні ще в пам'яті залишилися, були: видавець російської

газети в Берліні «Новос Слово» — Деспотулі, референт від балканських справ при віденським бюргермайстрі (на жаль його прізвище забув, а його адреса: Аннагасе 6.), румунські «шпіони» Понеску, Константінеску й ін., з румунської промислової аристократії. З українців зустрів я тільки одного, прізвищем Власов. Він походив з Центральної України і служив у німецькій армії в ранзі полковника. За фахом він був інженер від каналізації і водотягів, а політехніку закінчив ще в царським Петербурзі. В камері була переважно чужинецька публіка, засуджена за політичні проступки. Кожноденно викликувано в різні пори дня на етап кільканадцять в'язнів, а з другого боку щодня прибували в нашу камеру постійно нові.

НА ВОРКУТУ

Десь з початком грудня мене несподівано визвали на етап, хоч в пересильній камері були й такі, що сиділи вже там по два місяці. Із других камер викликали ще більше як з нашої, і з нас сформовано етап кількістю 30-40 осіб. «Чорним вороном» відправлено нас на Курський вокзал, де на бічних рейках ждав на нас столипінський вагон. За якийсь час прибули туди і з Таганської тюрми т. зв. блатні, про яких я розповім далі, так що нами набили повний вагон. Але ми всі були раді, що вийшли з в'язниці.

За час мого побуту у тюрмі я зовнішньо змінився невпізнально: ноги опухли, як колоди, лице теж, а груди і руки — це були кості, загорнені в шкіру. Я до тієї степені позбувся сил, що коли прийшлося влізати в «чорний ворон», то я не міг вилізти на авто. Мене на силу туди засадили.

В столипінським вагоні не роблено ніякого розподілу на політичних і побутових в'язнів. Ми сиділи змішані до купи. Виявилось, що із політичних в'язнів всі були каторжанами з присудом по 15-20 років. Тільки двоє: я і один симпатичний москвич, Кравченко Юрій, мали по 10 років за антирадянську агітацію. Кравченко був з походження українець. Він сам мені говорив, що батьки його походять з Полтавщини, але він виріс у Москві та вважає себе за росіянина. За фахом він був інженером-залізничником. Ми подружилися між іншим і через те, що ми обидва були скрипалі —

музика була спільною темою для наших розмов. З-посеред каторожан більшість становили центральні-українці та білоруси, які під час війни будь-яким чином співпрацювали з німцями. Але були й росіяни, що в час війни перейшли на німецький бік. З-посеред цієї категорії людей багато було таких, що — наскільки я міг зорієнтуватися — попали зовсім випадково в категорію «політичних». Насправді вони були звичайними життєвими опортуністами. Що ж торкається явних противників режиму, то після коротких розмов я відчув, яку велику рану заподіяла радянська дійсність у їхній душі. Це торкається в однаковій мірі росіян і неросіян. Всякі прояви національного патріотизму, що так закорінені серед європейських народів, як явище наскрізь позитивне, не могли в них виявити себе, бо їх сильно затемнювала стихійна ненависть до радянського режиму. Тут справа не в принципах, на яких побудована держава, а тій забріханості, що нею грішить більшовицька пропаганда і в грубих методах, які застосовуються у практиці.

Ми доїхали до Горького. В'язниця там міститься на протилежному кінці міста. З-за браку автомашин нам прийшлося йти пішки через усе місто. Місто лежить досить мальовничо. Там зливаються разом Ока і Волга. Особливо мальовничий міст через Волгу. Зате саме місто не являє нічого цікавого. Лиш центр його і околиця станції становить щось схоже на великий город. Одначе, перейшовши Волгу, ви побачите безліч дерев'яних хаток, доволі неестетично побудованих і неохайно утримуваних. Це зрештою загальне російське явище. Навіть у Москві можна ще сьогодні бачити такі хатки.

БЛАТНИЙ СВІТ

В Горькім ми затрималися тільки одну добу, і, пройшовши лікарський огляд, за яким майже в кожного політичного в'язня ствердили дистрофію, а у мене окрім того килу, яку я «заробив» на роботі в шахті, ми рушили на другий день у далеку дорогу в напрямі на Кіров.

По дорозі зрозумів я, що таке «блатні». Це професійні злочинці й бандити, які на волі займалися своїм ремеслом, а в таборі почували себе королями. Етика блатних має специфіку, порівнюючи з етикою європейських злочинців, які займа-

ються тільки крадіжжю і ошуканством та ніколи не вбивають своїх жертви. Це просто люди, що хочуть жити з чужого добра. В СРСР нічого подібного немає. Блатні — це елемент, який ніколи не рахується з життям людини. Вони не заважають вас вбити, щоб здерти останню одежину. Це люди взагалі без всякої етики. Коли я ще до війни зачитувався творами Достоевського, то був гадки, що типи романів його нереалістичні. В дійсності я переконався, що навпаки — типи Достоевського глибоко реалістичні. В блатнім світі зараховуються вони до другої і до третьої степені. Мабуть безшабашні і бруталні методи правління радянської влади породили бруталність цих злочинців. Вони добрі учні радянських інструкторів. Не підлягає сумнівові, що блатні — це соціальне нещастя, яке нероздільно пов'язане з підрадянською дійсністю. Воно жахливе ще й тим, що виступає в масових формах. Початок становлять одначе соціальні злидні. Некваліфікована людина не має можливості чесно прожити. Вона мусить ще збагачуватися якимось незаконним способом. А хто раз засмакував, що жити незаконним способом легше, — по тому шляху продовжує йти далі. Якщо молода людина, звихнувши випадково ногу на нечеснім житті падає в табір, вона виходить звідти через кілька років зі звихнутою душею. А що судимість в її паспорті вже відмічена, їй важко влаштуватися на підходячу роботу. І так пропадають люди, які в інших умовах були би чесними і корисними громадянами. Повний етичний нігілізм — це загальна прикмета блатного світу.

Зате внутрі між собою вони зв'язані незвичайно сильною дисципліною. Вони творять своєрідну організацію-орден. Найкраще заняття у них — це гра в карти. Грають на що попаде: на гроші, на одяг, а то навіть і на життя людей. Коли запало рішення ватажків, вбити з певних, оправданих блатною етикою, мотивів якусь особу, то гра в карти дуже часто має вирішити, хто із блатних має виконати присуд, тобто ножем її зарізати. Хто із блатних, програвши в карти, не розплатиться, той провинюється проти «воровських» (злочинських) законів і тоді проти нього самого застосовують санкції, включно до вбивства. Між блатними панує дуже велика дружба. Якщо товаришеві треба допомогти, то не має жертви, яка була би важка, а то й неможлива. Справа не тільки в матеріальній підмозі, але й усякий вихід з трудних життєвих ситуацій, включно до врятування життя і свободи другому блатному. В блатному світі панує сувора

ерархія: є блатний молодняк, є старші блатні, а над усіма в кожному таборі стоїть один ватажок. Його воля — це воля короля. Одним з «воровських законів» була заборона працювати в таборі. В різні часи цього закону більш або менш твердо дотримувано. Останніми часами, коли режим у відношенні до них дуже загострився, вони зм'якшили це своє принципове ставлення. Раніше вони принципово не виходили на роботу, а коли були до того змушені, то вийшовши із табору, ніколи і лопати в руки не брали, а від бригадира своєї бригади вимагали, так писати проценти, щоб для них теж було написано, скільки потрібно. Якщо ні — з бригадиром могло бути погано.

Блатні ватажки живуть у концтаборах прекрасно. На можливість в'язнів вони накладають «контрибуцію». Молодші стежать за тим, хто із таборян одержує з дому продуктивні пакунки, а тоді використовують всяку нагоду, щоб таких пограбувати. Коли попадуть на людину, яку легко залакати, то вони входять у всякі приватно-матеріальні її справи і диктують, яку частину із продуктивних пакунків вона повинна залишати для себе, а яку віддавати їм. Блатні при тому поступають «політично»: вони не нищать своєї жертви, бо це дійшло би скоро до відома начальства, та й прибутки їхні зменшилися б. Вони її експлуатують, а то навіть в заміну за податливість своєї жертви стараються дати їй піддержку при влаштуванні на вигідну роботу у таборі. Цю джентельменську рису блатних завважили жиди і навмисне робили заходи, щоби за оплату здобути собі їхню підтримку. Тоді вони були певні, що ніхто їм в таборі ніякого зла не зробить.

Після війни розкололися блатні на дві партії. Одні ради кращого існування йшли на співпрацю з таборовою адміністрацією. Вони ставали нарядчиками (вели контролю виходів на роботу), бригадирами, денвальними (послугачами) кабінетів начальників, ізоляторів і т. п., виконуючи при тому функції стукачів (донощиків) і займаючись далі своєю бандиською роботою. Такою поведінкою вони порушували «воровську конституцію» і виключалися із раклівських партій. Їм присвоєно назву: «сука». (Говорили в поточній мові: «він був злодієм, а потім зсучився»). Зі страху перед репресіями іншої партії, вони зорганізували власну групу, до якої примкнули й такі ракли, які порушили злодійські закони, хочби не розплатившись за гру в карти. Так виникла партія сук. Між обома партіями, раклів і сук, точиться весь час, аж до сьогоднішнього дня, безпощадна боротьба. Було вра-

ження, що одні других хочуть фізично винищити, тобто вирізати. І хоч тактика по відношенні до неблатного світу, тобто «мужиків», і в одних і в других різнилася, однак і суки по відношенні до таборової адміністрації змінили свою тактику, тому що адміністрація не захотіла з ними співпрацювати. Обидві партії з їхнім крайньо ворожим ставленням і старими методами взаємного винищування залишилися. Кожний з ворів чи сук живе в постійній небезпеці, що може бути зарізаний. Щоб уникнути кривавих інцидентів, адміністрація почала їх приміщувати в різних таборах, як, зрештою, і по окремих камерах в пересильних в'язницях. Свідомість, що кожен з них мусить жити в «боевій» готовості, штовхала їх постійно шукати способів озброєння ножами і так їх ховати, щоб в кожний момент можна було їх мати під руками, а водночас щоб наглядачі не змогли їх знайти. Вони використовували кожну нагоду, щоб винищувати своїх супротивників, бо хто поблажливий, противник його знищить. Тому часті були випадки, коли ті, які мали перевагу, нападали на барак чи камеру, де були їхні супротивники в меншості. Починався стан облоги, який часом кінчався різаниною.

Пригадую собі побут в пересильній тюрмі в Решотгах (за Красноярськом) влітку 1955 року, напередодні репатріації. В нашому бараці, де було сім камер, в одній були злодоги. Їх було туди нещодавно привезено, щоб відправити в якийсь табір. В камерах, де сиділи чужинці, призначені для репатріації, була порівняльна свобода. Наші камери були майже увесь час відкриті, нам дозволялося прохажуватися по дворі, навіть часом грати у м'яча тощо. Зате злочинці були замкненні у своїй камері майже цілий день. За тюремним двором на віддалі яких ста метрів містився, відгороджений високим дощаним парканом, ще один барак, в котрому проживали суки. Сук було досить багато. Якимсь чином вони довідалися, що в одну з камер нашого бараку прибули злодії. Одного разу з того бараку в лазню проходило біля п'ятнадцять сук. Вони використали момент, коли ворота були відкриті, увірвалися в нашу зону і почали облогу п'ятої камери. Дехто з них мав при собі гострі знаряддя, а інші — кому що попало під руки. Служба нагляду виявилася безсилою будь-що зробити, бо складалася всього з кількох наглядачів на чолі з таборовим керівництвом, а зовнішня сторожа, тобто внутрішнє військо МВД, підлягає власному командуванню і має право заходити в зону тільки тоді, коли

їхне командування дасть виразний наказ. Звичайно, в цьому випадку, служба нагляду, не маючи зброї, не була в силі щось вдіяти самостійно і тому начальник в'язниці звернувся до коменданта зовнішньої сторожі, щоб він наказав воюкам увійти в табір (без зброї). Тим часом облога камери продовжувалася. Суки, не зумівши виламати дверей, вирішили атакувати свого ворога з горища. Вони зачали вже підважувати балки, коли в табір вступили салдати. Настало «перемир'я». Вояки відкрили камеру злочинців, вивівши їх на вахту, а сукам звеліли забиратися у свій барак. Злодоги були жахливо запорошені сміттям з розваленої стелі, один із них був навіть поранений. Суки з обличчям переможців поверталися до свого бараку. І все б закінчилося спокійно, бо проти охорони ніхто з них і не думав виступати, якщо б не те, що котрийсь із салдатів ударив кием по спині одного з сук. Це стало ніби гаслом для загального вибуху сук. І тоді ми побачили, як не зважаючи на те, що в кожного вояка була в руці ломака, суки майже з голими руками прогнали з тридцятаро салдат, змусивши їх ганебно відступити поза зону. З «вишок» відкрили тоді вогонь, в наслідок чого один з сук був забитий.

Подібні сцени таки на тійже пересилці доводилося пережити частіше.

Блатні в загальному нарід відважний. Коли адміністрація збирається відправляти кого-небудь із них в табір, де йому грозить небезпека, він бритвочкою або ножом поріже собі живіт і груди (це я бачив на власні очі), або залле собі очі хемічним чорнилом, — в наслідок чого його кладуть в лікарню й він залишається в таборі.

Блатні знамениті дипломати. Коли блатний бачить, що перевага на його боці, він брутальний. Коли ж навпаки, видно, що силою нічого не вдієш (це, головним чином, по відношенні до адміністрації), а хочеться оминати неперемогених, — він прикидається м'яким, як гума, і найнеймовірніша брехня виливається з його уст, як найчистіша правда. Це ще одна їхня схожість з радянською дипломатією...

«Модус вівенді» з блатними з-посеред усього населення таборів знайшли найшвидше мабуть західні українці. Вони відразу зрозуміли, що без колективної і твердої оборони тут не обійдеться, і в таборах, де вони творили значнішу групу, діяльність блатних було обмежено. Коли останні не хотіли помиритися, то виникали криваві бійки, які переважно кінчилися масакрою блатних.

Подібно до політики, коли в одній партії постає розлам, то з бігом часу диференціяція поширюється далі. Із двох груп злодюг і сук пізніше відділилися інші: виникли «фракції» т. зв. «махнівці», «мужиків ломом підперезаних» і ін. Це були вже менші групи. Я поцікавився, чому одна з них зве себе махнівцями. Один прихильник тієї групи мені пояснив, що під час громадянської війни гарцювали загони анархіста Махна, який поширював гасло: бий червоних, поки не побіліють, і бий білих, поки не почервоніють. Аналогічно й вони виступають проти злодіїв і проти сук...

Після короткого нарису про радянський блатний світ знову повертаюся до моєї подорожі на Воркуту. В столипінським вагоні, яким ми їхали, ті бандити діяли особливими методами. Це були часи, коли буханець хліба йшов на вагу золота. Серед в'язнів нашого етапу були деякі, які мали на собі або в підручній мішці кращу одягу. Коли в них було щось з продуктів, бандити безцеремонно забирали й пожирали. Всякий спротив був неможливий: ми всі були дистрофіки, а вони вигодувані, як пацюки, з атлетичними поставами. Пограбовані речі вони передавали тихцем охрані, з якою були в зв'язку, а та в свою чергу дешево продавала їх на станціях, купуючи за гроші хліба, а нероз'їдані горілки. Чим більше ми віддалювалися від Москви, тим більш жажливі речі діялися у вагоні. У власнім фаху бандити так виспеціалізувалися, що пускалися на такі комбінації: коли два із них, Іванов і Петров, їхали разом — один в Печору, а другий на Воркуту, то вони свідомо мінялися прізвищами, і вивчали свої нові персональні дані. Коли в Печорі викликали на висадку Іванова, відзивався Петров, подаючи потрібні персоналії. Його висаджували, передавали місцевій охрані, а Іванов їхав далі. Коли етап прибував на Воркуту, викликають на висадку Петрова, Іванов мовчить, а Петрова нема. Коли його питають, хто він такий, він відповідає, що він Іванов і подає персональні дані Іванова. Але в руках охрани документів Іванова нема, зате є документи Петрова. Іванова не приймають, знову садять в столипінський вагон і він їде на південь. Те саме виходить з Петровим. І так вони, використовуючи обставину, що тоді на документах не наклеювали зняток, їздили сюди й туди, та ще й під охороною та грабували людей. Я носив найбільш обірваний і забруджений одяг і тому мені не прийшлося мати з ними до діла.

Нарешті ми приїхали в Кіров. Кіровська пересильна тюрма, яку я опісля бачив у 1951 році, була не подібна до тієї, котру я побачив тепер. Її за той час відновили й вичистили. Ми ввійшли в сіни одного бараку, з яких вели двері в камери наліво й направо. Я разом з Кравченком та з іншими ввійшли праворуч. Перед нами розкрилася темна, брудна, повна людей кімната. З обох боків стін були нари. На нарах сиділи напівроздягнені, добре вигодувані, блатні і грали в карти. Я був переконаний, що тут найду бодай земляків. На жаль нікого не побачив. Мене покликав до себе один із блатних. Я підійшов, переконаний, що він хоче мене про щось запитати. Він поцікавився, що в мене за сорочка. Це була німецька військова сорочка, яка одначе показалася йому непридатною, бо була занадто рвана. Він зробив у мене докладний обшук, чи часом не затаїв я де грошей. Знайшовши кусник чорного рядяньського мила, він задовольнився.

Я з Кравченком відразу полізли під нари. Там здавалося нам безпечніше.

В кіровській пересилці ми перебували коло двох тижнів. Побут там нам дуже досолив. Найкращою й водночас найбільш небезпечною хвилиною був ранок, коли видавали через віконце (кармушку) ранкову пайку хліба. Ми, взявши її, негайно лізли під нари й там їли чим швидше, щоби блатні її в нас не відбрали. А вони це робили. Мій фізичний стан був тоді жахливий. Сил взагалі не було. В камері було дуже голосно. Гра в карти супроводжувалася бридкою вуличною лайкою, виголошуваною з особливою насолодою і притиском. Вечорами шум дещо згавав. Я завважив, як один жидок, що вимовляв у переборщеній формі, по-жидівському букву «р», розповідав блатним романи. Вони залюбки його слухали, а за те його поважали — доказом чого було те, що дозволили йому спати біля себе на горішніх нарах.

Одного дня викликали частину нашої камери в сіни. Між викликаними були Кравченко і я, а також кілька найсильніших блатних. Був теж і їхній «романіст». В коридорі було вже багато людей. Нам заявили, що сьогодні маємо їхати далі. Справа тільки в тому, що за нами має прийти автомашина. Але вона може й не прийти — і тоді ми ще залишимося на пересилці невідомо скільки часу. Нам сказали, що коли ми згідні, ми можемо зараз вирушати на станцію пішки, де жде нас вагон. Нас попередили, що надворі 40° морозу. Але всі погодилися йти пішки. Нас в сінях негайно погодували й ми рушили на станцію через місто Кіров. В

сніх я завважив дві жінки, що мали йти разом з нами: одна з них, старіша, росіянка, а молодша — українка у віці 21-23 років, з Полтавщини. Вона була справді красуня. (А може це мені лише так здавалося). Я заговорив до неї й довідався, що вона за підроблювання документів дістала 4 роки. Довго я не говорив, бо бачив, що їй докучала моя розмова. Нас перебив старший блатний, який сміло заговорив до неї через «ти». (Я говорив «по-культурному» «ви»). Його жарти були грубі і несмачні, але дівчині мабуть подобалися. Вона вже його трималася до самої станції. Мабуть багатьом жінкам взагалі подобається брутльність у поведінці чоловіків . . .

Йти мені було дуже важко. В мене на ногах були черевики зі шкіряними підошвами й тому дуже сковзалися. На половині дороги я почув, що в мене не стає сил і поволі почав відставати. Салдати почали кричати «подтягивайся!» Я покковзгнувся і впав — раз, опісля другий, а за третім я почув, як коло серця в мене неначе хтось ножем потягнув. Я ледве піднявся. Два рази в житті я бажав дійсно смерти: в полоні під Золочевом і тепер. Але смерть не прийшла. Начальник конвою, українець (а українців тоді досить багато на цій службі було), завважив, що зі мною щось не в порядку і звелів мені залишитися та самого (без конвою!) відіслав метрів з двісті в бічну вулицю, де на автомашину вантажились для нас продукти. Мене всадили в машину, де я при 40° відморозив собі великі пальці на ногах. Це я почув тільки в вагоні, як мої пальці зачали боліти.

Десь на половині дороги до Воркути загнали мене блатні в вагоні на горішню полицю, де я лежав з жидом-романістом уже до самої Воркути. Він швидко зорієнтувався, що я чужинець і між нами пішла відвертіша розмова. Я йому коротко розказав про свою долю й у свою чергу почав цікавитися ним. Він сам їхав із Свердловська, де відбував кару за протирадянську агітацію. Сам був членом партії, а походив з Києва. Коли я здивувався, що він, як жид, сидить за протирадянську агітацію, то він мені сказав, що в мене зовсім хибне поняття про жидів у Радянському Союзі. Жиди були приневолені йти в фарватері більшовицької революції. Жиди дійшли до того, що в СРСР зачали поволі денационалізуватися. Він з молодих літ був членом партії і це дало йому можливість займати різні значні пости в господарських установах. Він був атеїстом і забув про свої національні й віроісповідні обов'язки. Коли помер його батько

й його поклали у божниці, він приїхав з Києва на похоро-
ни. Ввійшовши в божницю, він скинув шапку. Жиди, які
там були відвернулися від нього. Він не знав, що скидати
в жидівській божниці шапку заборонено законом. І тоді
йому відкрилися очі на те, що він заблукався. Але тепер
уже йому пізно повертатися. Життя втрачене. Опісля я
зустрінув цього дуже порядного жидка в одному з лагпунктів
Воркути, саме тоді, коли я був у поганих обставинах. Він
завжди відносився до мене прихильно й інколи чавнівся,
що я його найкращий приятель. У Свердловську він зустрі-
чався з українськими націоналістами й від них навчився
пісеньку про Ребеку. Це було танго, складене на жидівські
мотиви, яке до 1939 року співалося в Польщі. В деяких
селах Західної України співали це танго, як пісеньку
в українському перекладі. Я зрозумів: мій новий знайомий
був жидівським сіоністом, з чим у загальному крився, а мені
відкрився, бо я був чужинцем і заслуговував чомусь на до-
вір'я. Так поволі я почав знайомитися практично з радян-
ською дійсністю . . .

ВОРКУТА

При кінці грудня нарешті ми прибули на Воркуту. Ми
вийшли з вагону і на нас подуло сухим морозним вітром.
Я був дуже погано вдягнений і холод мені дошкульно да-
вався відчутти. Пересильний табір був недалечко й ми швид-
ким кроком до нього рухались. На вахті нас трохи придер-
жали, щоб перевірити документи й ми ввійшли в табір. Зро-
бивши в наших речах поверховий обшук (т. зв. шмон), нас
повели до лазні, а там вже було тепліше і це вплинуло
на наше самопочуття.

Коли я в лазні скидав свою «гімнастюрку» (це була зви-
чайна салдатська верхня сорочка, яку мені дали в таборі
в Сталіногорську), я випадково намацав у рубці на грудях
щось тверде. Дивно, що всі обшуки, які в мене робила охра-
на, були завжди безнаслідкові. Я розпоров шов і найшов там
хрестик з написом: «Сохрани, спаси і помилуй». Я привод-
жу цей маленький епізод, бо він дуже типовий для радян-
ської дійсності.

Після купелі нам призначено барак, в якому ми могли
розташовуватися. Печі були теплі, вугілля було достатньо

і можна було топити в бараці цілу добу. Одне, що жахливо докучало, — це голод, голод, голод... Нам видали по пайці чорного вогкого хліба, 10-15 грам цукру, повели в їдальню, дали гарячої юшки і трохи каші, нічим не помащеної. Це все смакувало, як найкращі ласощі, але було абсолютно замало, щоб наповнити шлунок. Для мене особисто не було в той час кращої страви, як кусок чорного хліба, злегка посипаний цукром. Я все вмовляв в себе, що коли повернуся колись (але коли?) додому, то буду кожному рекомендувати, як смачну страву, чорний хліб з цукром...

На другий день зранку нам видали нормальний пайок, але за годину у нас вже його не було. Кравченко рішив піти на розпит, чи не можна би часом десь щось заробити. За хвилину прийшов нарядчик (це вперше я познайомився з табірним кациком) і велів всім виходити надвір, брати лопати, що лежали на купі, й зайнятися очисткою снігу. День випав доволі погідний, мороз невеликий (біля 20° С), то можна було трохи попрацювати лопатою, щоб час швидше пройшов. На свіжій повітрі голод ще більше не давав спокою. Коло полудня дали нам трохи немащеної каші, що ледви прикрила дно миски, але ніяк не заспокоїла голоду.

Кравченко виявився молодцем. Він вивідав, що на кухні (на згадку «кухня» аж серце забилося!) потрібно двох водовозів! Ми негайно згодилися. Нам дали бочку на санках і два відра. На ногах у мене не було черевиків. Нам видано перед відкидкою снігу «бурки», тобто чоботи, зроблені зі всяких лахів (не змішувати їх з валянками! Валянки — це збита вовна-фільц). Вони були дуже невиконані, бо погано зроблені, але зате теплі і не сковзалися. Робота пішла. Привезли ми першу бочку до порогу кухні, а потім черпали відрами й носили в казан. Але робота наша йшла дуже мляво, бо ні Кравченко, ні я не були в силі піднести відра на висоту казана. Тому ми одне звичайне відро підносили вдвоє, обливаючись при тому водою.

За роботу ми дістали спершу повну миску каші (таборова каша не густа і ложка в ній стояти не буде)! Сьогодні я дивувався би, що взагалі можливо стільки впхати в шлунок. Але ми швидко з'їли все і... чули себе далі голодними. Кухар був добряга і коли ми привезли ще трохи води, дістали по повній мисці табірної юшки із кислої капусти (російські «щі»). Ми могли їсти доскоchu. Я дістав ще одну миску і чув, що юшка тече мені з горла назад. В шлунку вже не було місця, але ми далі були голодні... Хто такого

стану дистрофії не переживав, той і нашого стану не зрозуміє.

У мене зачали ломити кості в сугавах стіп і творитися рани на ногах. Лікар ствердив цингу (скорбут) й потішив мене, що за яких два дні нас переведуть у другий табір, де я дістану постійну лікарську опіку.

Наступного дня викликали нас в контору й списували фах кожного із нас. Це нас тішило, бо другі в'язні нам говорили, що найкраще попасти на роботу за своїм фахом. Я подав, що я юрист і бухгалтер. Коли один із кримінальних в'язнів зачув, що я юрист, накинувся на мене з лайкою, що я, мовляв, прокурор, а прокурорам в таборі життя не буде. Мені ледве вдалося його переконати, що в мене ні з судом, ні з прокуратурою нічого спільного не було. Я знав, що до суддів, прокурорів та інших представників радянського правосуддя панує серед кримінального світу велика ненависть. На майбутнє я дістав першу лекцію й більше про юридичні студії нікому нічого не згадував...

На другий день нас відправили на недалекий таборовий пункт, на якому була тоді приміщена вся таборова аристократія. Це був т. зв. «лагерь ВЖД» (Воркутская Железная Дорога), в якому проживали в'язні, що як фахівці були зайняті на різних постах в «Городе Воркута».

*

*   *

Слід мати на увазі, що в той час Воркута була взагалі містом в'язнів, що лежало поза полярним колом, у віддалі більш-менш 60-80 км. від північного Уралу і коло 120 км. від північного льодового океану. Крім моху і куців північної верби там нічого не росте. На глибині 60 см. починається вічна мерзлота. Навіть у найтепліше літо земля на тій глибині не розмерзається. Тому-то літом, як сніг розтає, вода не може просякнути в землю, через що тундра наповнюється водою і має вигляд суцільного багна. Тільки в дуже засушливе літо тундра висихає. Це дуже рідкі випадки, які все ж таки доводилося мені бачити.

Назва «Воркута» походить від ріки тієї ж назви, що впадає до притоки Печори, Уси. На річці під самим містом побудована гребля, а біля неї електростанція, яка постачає електроенергією цілий басейн Воркути. В 1952 році розпочали на Воркуті коло Ячегінських шахт будову великої греблі, де має бути побудована великанська електростан-

ція, яка буде давати енергію на увесь Північний Урал і Воркутський басейн. Із земних багатств знаходиться на Воркуті тільки кам'яне вугілля, якості не надзвичайної через надмір сірки й попелу. Однак це вугілля придатне для коксування й тим самим добре для тяжкої промисловости. Ним в часі війни постачали Ленінград. І сьогодні Воркута є головним доставцем для ленінградської промисловости. Останніми часами досліди північних експедицій увінчалися успіхом, бо в північному Уралі знайдено поклади вольфраму, нікелю, урану та інших металів. Через це вугільний басейн Воркути набрав особливого значення. 180 км. на південь від Воркути знаходиться Інта — теж великий осередок вугільно-енергетичної бази, а за 120 км. на південь Абезь, транзитний пункт над Усою. Від Абезі веде побудована в 1948-1950 рр. залізниця через Урал аж до лиману ріки Об, де лежить новопобудований порт, Селіхард. Туди заїжджають морські кораблі, там працює рибо-консервний завод. Мосту через ріку ще нема. Від Селіхарду побудована залізниця майже до Дудінки, розташованої в гирлі Єнісею, недалеко від Норильська. В'язні, які працювали на важливіших постах комбінату Воркутуголь принесли ще в 1948 році вістку, що існує секретний проект побудови північної транс-сibirської магістралі, яка пройде від Уралу через Селіхард до Дудінки, а звідти на південний схід через Якутію до Іркутська. Це мала бути так звана «501 стройка». Як з цього можна бачити, північ не така уже мертва.

На північ від побережжя лежить Нова Земля, відділена від континенту т. зв. Карськими Воротами. Мені відомо, що в 1948 році набирали з-посеред в'язнів добровольців на Нову Землю, обіцяючи добрі умови. Кажуть, що там теж відкрито поклади вугілля. Чув я багато про те, ніби там знаходяться теж табори, але за весь час мого побуту в СРСР не зустрічав жодного в'язня, який би побував на Новій Землі. Тому мені важко що-небудь ближче розказати про Нову Землю взагалі і про тамашні концтабори зокрема.

Про місцеве населення не приходиться багато говорити. Це кочове плем'я ненців, що займається скотарством. Вони живуть експлуатацією північного оленя. Харчуються сирим м'ясом оленів, яке їх прекрасно охоронює від цинги, одягаються в оленячі шкури (одяги, а зокрема легкі чобітки для жінок т. зв. «пими» мають гарні різнобарвні прикраси), вживають оленів для комунікації, запрягають їх до легко збудованих саней (нартів), поганяючи їх довгою, загостреною

на кінці, жердкою. Коли їх заскочить у полі сніжна хуртовина, т. зв. пурга, то вони лягають між оленями і ждуть, поки пурга не закінчиться. Як видно, олень — це чиста вигода у всякому відношенні, а господарювання ними не вимагає ніяких вкладів. Ненці кочують тому, що оленів треба літом переганяти на Урал. Зимою вони годуються мохом, що його відгрибують копитами з-під снігу. Проте влітку, коли в наслідок розтавання снігу створюється багна, то між оленями вибухають пошесті, які знищують цілі отари. Ненці продають теж оленьче м'ясо і тому їх можна часто бачити зимою в місті Воркуті на базарі. За гроші купують собі, що їм потрібне, а найбільш «водку». Ми, повертаючись пізно вночі з роботи, бачили часом, п'яних ненців, що покотом лежали на землі, одягнені в оленьчі шкури. Але це плем'я дуже відпорне на холод. Мені розказували в'язні, що працювали в тундрі й мали нагоду стикатися з приватним способом життя ненців, як родичі викидають нераз з шатра малих голих дітей на сніг і так призвичаюють їх до холоду.

Самі ненці — це плем'я монголоїдів, з виступаючими вилицевими кістками, скісними (хоч не дуже) очима, рум'яні на лиці і темноволосі. Колір волосся інколи аж фіялковий, як у японців. Ненці поволі звикають до міста. Треба визнати, що радянська влада зробила дуже багато в напрямі цивілізування ненців. Є багато родин, які покинули кочовий спосіб життя, переселилися до міста, а дітей посилають у школу. На Воркуті я зустрічав вже освічених ненців. Чисельність того племені важко означити з огляду на обширні терени їхнього кочування.

Клімат Воркути не притягає вільної людини з півдня. Зимовий період дуже довгий і дощкульний. Перший сніг падає в другій половині вересня. Але зима починається властиво в жовтні. Зимою нема випадків, щоб температура підіймалася вище зера. Коли мороз зловить з початком жовтня, то тримає до кінця травня. Червень, це місяць боротьби весни з зимою. Хоч сонце високо, проте ще холодно, ба навіть у перших числах липня часом падає сніг. На Воркуті постійні вітри, що інколи переходять в гурагани, переважно зимою. Снігу не випадає дуже багато, але через великі вітри бувають величезні сніжні заноси. Створені спеціальні бригади для боротьби зі снігом, а зимою нераз організують загальну снігоборотьбу. Зимою температура спадає дуже рідко нижче — 50° С, частіше падає нижче — 40°. Жахливий мороз тим, що він іде поруч з гострим вітром. Цього явища ви не

зустрінете в Якутії, ані навіть в Колимі, де, як відомо, інколи падає температура нижче — 60° С. Лише у Норильську дослівно такий самий клімат, як на Воркуті. Населення пурги боїться, бо під час пурги легко збитися з дороги й тоді життя в небезпеці. Були випадки, що в'язні під час пурги йдучи в ідальню, трималися руками один одного, щоб не згубитися. Це одначе рідкі випадки. Останніми часами тих пург щораз менше, мабуть тому, що заселення спиняє вітер. Люди загально пояснюють це переминою клімату.

Літо власне припадає на другу половину липня — до 20 серпня. Літом немає куди вийти за місто, а коли б і було (як, напр., в Абезі), то мушка і комарі не дають спокою. В місті того нема. Отже, коли Воркута чимось може притягати вільних людей із півдня, так тільки хіба грішми. Комбінат Воркутуголь виплачував охочим з півдня всілякі «північні» додатки, що після кількालітнього побуту на Воркуті прогресивно зростали, нераз до 100%. Проте кількість вільного населення на Воркуті з 1949 році не перевищувала 21 тисячі і 5 тисяч «охрани», тоді коли цифра в'язнів доходила до сто тисяч. (Дані, які тут приводжу, документальні і тому вважаю, що твердження, деяких німецьких репатріантів, ніби на Воркуті було коло трьохсот тисяч в'язнів, звичайно, переборщені). В 1953 році було на Воркуті вже біля 60 тисяч вільного населення. В той час кількість в'язнів дещо зменшилася.

Коли узгляднити цифрове відношення вільних і в'язнів, то нема чого дивуватися, що адміністрація приневолена була заповнити важливі пости в місті й на шахтах в'язнями. Вже на початку сорокових років головним інженером комбінату Воркутуголь був політичний в'язень! До створення спецтаборів, тобто до 1949 року управління комбінату, проєктний відділ, топогеодезійна контора, поліклініка, всякі лікарні, міський театр, автобаза, не говорячи про різні підприємства, — взагалі все життя міста було здебільшого охоплене в'язнями. Скільки не робила адміністрація заходів, щоб заступити в'язнів вільним персоналом, — вони довгий час не могли розв'язати цього питання через нестачу вільних сил, а також тому, що в'язні були набагато дешевшою силою, багато скромнішою і багато соліднішою.

Житлові умови на Воркуті не були блискучі. Місто зачинало рости з табору. В міру того, як табори розросталися й приплив вільного населення зростав, наступила ліквідація найближчих до міста табірних пунктів, а бараки пере-

давано до вжитку вільної публіки. Таким чином вільним припадали старі «квартали»... В сорокових роках була в місті тільки одна вулиця, на якій містилися центральні установи в одноповерхових дерев'яних будинках. Деякі з тих будинків мали навіть естетичний вигляд. Щойно останніми часами приступлено до закладу 3-4 поверхових будов. На Воркуті є дві цегельні. Але перешкодою будування мурованих будинків була не цегла, а нестійкість вічної мерзлоти, як фундаменту. Багато дерев'яних одноповерхових будівель, поставлених раніше, поперехилялося. Сьогодні будуються фундаменти для мурованих домів глибиною аж до скелястого ґрунту, нераз глибиною 12-15 метрів. Копання фундаментів відбувається ручним способом і належить до найважчих робіт. Вся ця праця виконується в'язнями. Сьогодні в центрі міста площа Сталіна (з постументом Сталіна), оточена кількоповерховими мурованими будинками, робить європейське враження. Кращі мешкання припадають або установам, або «важливим» (найчастіше партійним) людям, а «народ», тобто «простіє советськіє люди» живуть в дерев'яних старих бараках. Запроектовано багато кам'яних будівель, між ними театр розмірів т. зв. «республіканської стройки».

*

*   *

Прибувши в «лагерний пункт ВЖД», я просидів кілька днів у «карантані» (карантанний звичайний барак), опісля пройшов лікарський огляд, де визначено мою робочу категорію, відповідно до якої назначалася пізніше праця. Лікарський огляд ствердив дистрофію і цингу. Лікар велів негайно відвести мене в стаціонар.

Спершу пішов я в лазню (по-російському «баня». Ця назва прийнялася в таборі всіма національностями). Там я після купелі мав скинути всю свою одягу й одержати одяг хворого (білизну й халат). Коли я скидав вузькі ватяні штани, виявилось, що спухлість дійшла майже до пояса, а під колінами прийшлося штани розпорювати. Із роздягалки я хотів перейти в адамовім одязі в «баню» й спитав куди. Мені вказали двері через сіни. Я розігнався, щоб проскочити морозні сіни і вскочив з розгону до «бані», закриваючи за собою двері. Та поміщення, до якого я попав, було роздягалкою для жінок. Вони саме були роздягнені й ждали своєї черги до купелі. Моя поява викликала загальний крик, а деякі жінки зачали силою мене виганяти з поміщення.

Стационар був влаштований в такому самому бараці, як і кожний інший і відрізнявся тільки тим, що замість нар там стояли ліжка і була дотримувана відповідна чистота і температура. Тут відбулася радикальна зміна мого фізичного стану. В стационарі лежало дуже багато людей, хворих на пеллагру, дистрофію і цингу. Для сухотників було окреме приміщення. Загальна смертність була велика. Я так призвичаївся до смертних випадків, що вони не робили на мене враження. Одного дня я грав в шахи зі своїм сусідом-латишем. Вночі він помер. На другий день я повернувся й грав у шахи з другим сусідом, приймаючи смерть свого товариша, як зовсім нормальне буденне явище, яке могло скоїтися кожного дня з кожним із нас. Трупі свіжопомерлих клали в коридорі та прикривали рядном, якщо місця в трупарні вже не було. Коли лікар робив серкцію (розтин) і списував відповідний протокол (акт), то до великого пальця на носі чіпляли бірку (маленьку дощинку), на якій випикувано ім'я і прізвище померлого. Тоді його в білизні клали на сани, вивозили за зону й там закопували. Одного разу пізнім вечором я бачив, як вивозили кількох таких голих небіжчиків. Вони лежали на санях, покриті покривалом, а позаду саней стирчали босі ноги. Приблизно від 1947 року наказали забивати небіжчиків в дощані труни.

Бувалі люди розказували мені в таборах, що смертність тоді вже дуже зменшилася. Найтяжчі часи — це були 1940-44 роки, коли залізниця на Воркуту знаходилася в стадії будови, а в'язнів пішки гнали на північ. Підчас того маршу люди гинули, як мухи. Очевидці розповідали мені також, що будівання Печорської Залізниці (на Воркуту) забрала дуже багато жертв. В'язні говорять, що під кожною залізничною шпалою лежить труп. Читач може собі уявити, яких жертв коштувало будівництво воркутських шахт і скільки людей втратило здоров'я на роботах в шахтах, зважаючи на тодішнє примітивне устаткування шахт механізмами. Але коли в 1946 році святкували п'ятиріччя існування республіки Комі, то радянська пропаганда випустила брошури, в яких була мова про те, що воркутські вугільні шахти будували комсомольці, які добровільно їхали на ті роботи на далекій півночі і там закладали основи соціалістичного будівництва. Комсомольцями збудована й Печорська залізниця. Але про в'язнів ніде згадки не було. Може бути, що комсомольці там і були, але хіба тільки, як «охрана» для в'язнів. Подібні дитирамби комсомольцям випикувала біль-

шовицька пропаганда за найважчі роботи в'язнів по всьому СРСР.

В стаціонарі пролежав я два місяці. Лікування різних недуг поступало дуже поволі вперед, бо ліків була абсолютно невиспачальна кількість. Нам давали окремий харч. Давали сире м'ясо, мабуть оленяче, давали консервованій сирій горох, перемішаний з північною сирою ріпою т. зв. турнепсом, але це все було в таких малих кількостях, що кожен із нас лишався голодним. Кухня для хворих містилася у загальній таборовій кухні. Були окремо для носіння страв призначені люди, переважно із числа здорового кримінального світу, які завжди знаходили способи, щоби за рахунок хворих і собі підхарчуватися.

У мене рани на ногах поволі почали загоюватися і опухи спадати. В стаціонарі було дуже нудно. Ніяких книжок для читання нам не давали. Часом тільки попадалася якась газета. Ходили ми із зарослими бородами, раз-у-раз турбуючи сестру (українка-полтавка, що закінчивши свою кару на Воркуті, залишилася там далі працювати, як «вільна»), щоб або покликкала стрижія, або бодай дістала яку-небудь бритву, а ми вже самі поголимося. Вкінці вона роздобула якусь бритву, але тоді виникла проблема, хто займеться голенням. Із нудьги я взявся до цієї роботи. Правда, мое голення спочатку мало жахливий вигляд, але пацієнти були дуже терпеливі, та ще й раді, що хоч такий циркульник знайшовся. Через довге стояння в мене знову почали опухати ноги. Лікар почав підозрівати, що я навмисне випиваю багато води, щоб довше залишитися в стаціонарі. Мені грозили, що мене «за кару» спишуть із стаціонаря, але мене оборонила сестра, яка посвідчила, що я води взагалі не п'ю. Коли рани загоїлися, через два місяці побуту в стаціонарі, лікар-в'язень (у нашій лагпункті не було жодного вільного лікаря) визнав, що я вже можу йти на роботу, бо треба зробити місце й для інших. Він залишив мене в стаціонарі ще на кілька днів, дозволив видати мені одяг, щоб я міг піти в контору й робити заходи для влаштування на роботу за моїм фахом. Мабуть лікар сам повідомив контору, а може й контора цікавилася інтелігентними силами через їх брак на Воркуті, бо того самого дня сама контора повідомила мене, щоб я туди зайшов. В призначений час я туди з'явився й застав там у ждальні вже двох в'язнів. Незабаром вийшов із контори чисто одягнений в'язень, конторський робітник, і спитав про наші прізвища. Виявилося, що при подаванні своєї спе-

ціяльності ми всі трое назвали себе бухгалтерами або рахівниками. А що в нашому таборі потрібний тоді був рахівник для продуктового складу, то їх взялися розшукувати по документах. Розмова була коротка. Йшлося про інформацію щодо нашої практичної роботи в ділянці бухгалтерії у минулім. Ще в 1938 році я закінчив бухгалтерський курс і деякий час працював в кооперативному банку у Львові та в загальному був з бухгалтерією знайомий. Мені веліли негайно написати заяву. Те саме мали зробити мої товариші. Вони розсілися за столом і почали вимальовувати кожну букву. А я, не довго думаючи, написав заяву навстоячки комбінованою українсько-російською мовою (я тоді ще слабо знав російську мову) й подав начальникові-в'язневі. Він, побачивши мою писанину, зітхнув і сказав: «Ну, ладно! Пока іді віддыхать!» Звичайно, почитавши мною написане, він вирішив зразу, що я не підхожу.

Друга моя спроба влаштуватися на пост контролера продуктів у кухні теж не увінчалася успіхом. По кількох днях мене знайшов один казах, що був бригадиром у бригаді, до якої мене зачислено. Ця бригада працювала на очистці снігу із залізниці. Я мусів перейти жити в барак, де містилася бригада. Мене переодягнуто. Я дістав старі полатані валянки, ватяні штани, тілогрійку і бушлат. Все це рване і полатане (як говорилося «другого строку»), але я був задоволений, бо було тепло. З огляду на те, що барак був переповнений і для мене місця не було, я мусів лягти на підлозі за піччю. Побіч зі мною лежав один литовець. Ні матраців, ні вкриття ми покищо не дістали, бо їх не було.

Наступного дня я перший раз вийшов на роботу. Це сталося на початку березня. День вже був доволі великий. Коло полудня сонце пригрівало, і хоч надворі було десь — 25° С., зовсім не було холодно. Але в мене сил таки не ставало хоч робота небула тяжка. Весь день стояти на ногах і тримати у руці лопату — це вже каторга, коли зважити, що мій психічний стан теж був жахливий. Почуття втраченого життя огорнуло мене. Люди обманювали себе надією, що протиріччя СРСР із західним світом такі великі, що скоро мусить дійти до збройного конфлікту. Але той конфлікт не приходив. Із повідомлень преси виявилось, що обидві сторони разом збиралися вирішувати долю світу, а ми в таборі були здані на ласку й неласку переможця. В полоні у Сталіногорську бодай існувала надія, що після закінчення

війни наступить репатріація військовополонених. Тепер на місце тієї надії прийшла тверда свідомість того, що переді мною 10 років концтабірних робіт. Сьогодні я дивуюся сам собі, звідкіля у мене набралось сил все це перенести. Заки я ще вспів роздивитися у складі нашої бригади і підняти собі близьких людей, я вдруге мусів йти до лікаря, бо опухи на ногах відновилися і суглави в стопнях знову почали боліти. Це були звичайні прояви цинги. Мене вічно хилило до сну, вдома і на роботі, а лікар радив силою волі переборювати сонний настрій і якнайбільше ходити. Так радили переборювати цингу. Але в мене не було сил ходити. Тому я знову попав у стаціонар. Цим разом я вже не чув себе так осиротілим, а хворі, які мене ще знали, зраділи поверненню їхнього перукаря... Тут я уперше зустрів двох волиняків.

В стаціонарі я познайомився, а згодом і подружився з одним інтелігентним киянином З., що був свідомим українцем, хоч говорив по-російському. Він працював уже довгий час на Воркуті залізничником (у конторі). Це була його професія із волі. Він мені показав фото своєї доньки, що вчилася в Музичному Інституті в Києві і була здібною піаністкою. Мій новий приятель не тільки був захоплений успіхами своєї доньки, але й сам любив та розумів музику й це було ще однією причиною нашого зближення. Від нього я вперше довідався, що в нашому лагпункті є дехто з інтелігентних людей із Західної України. Між іншим, він розповів про свого приятеля зі Львова, Михайла Сороку, з яким він мене неодмінно при першій нагоді познайомить, як тільки я вийду із лікарні. Дав мені перші інформації про те, що на Воркуті є театр, звичайний міський театр, в якому ставляться опери й оперети і я, коли граю на скрипці із нот, то обов'язково повинен робити заходи, щоб туди дібратися. Це мене дуже захопило і я тільки ждав того моменту, коли мене випишуть із стаціонару.

НА ПЕРЕЛОМІ

Наприкінці березня або на початку квітня я вийшов із стаціонару і попав знову у свою бригаду. Тепер я вже почував себе трохи міцнішим і приглядався до людей у своїй бригаді. Найважливіше, що я вже не був самотній, бо ще того самого дня я зустрівся в їдальні з моїм київським приятелем і він обіцяв повести мене таки просто з їдальні в барак,

де проживав Сорока. Виходячи з ідальні, ми зустрілися зі Сорокою. Він про мене вже чував і хотів зайти в стаціонар, але там серед великої маси людей тяжко було мене знайти. Ми з Сорокою до того дня особисто не зналися, але він про мене і про родину Б. чув. В таких випадках перше питання звичайно звучить: ви з яких Б-х? Ми швидко порозумілися. В 1939 році після приходу більшовиків інженер Сорока оженився з дочкою професора Зарицького, відомого українського математика зі Львова, Катериною, з якою познайомився ще в польській тюрмі. Катерина, або як звичайно звали Катруся Зарицька була відома в Західній Україні, як одна з обвинувачених у Варшавському процесі за вбивство польського міністра Перацького. Мій дядько, Кипріян, що був перед війною директором адміністрації щоденника «Діло» у Львові, був шлюбним свідком при вінчанні Сороки з Зарицькою. Після приходу більшовиків він негайно був, з невідомих ближчє причин, арештований і вивезений, після чого і слід за ним пропав. Сорока й Зарицька не довго втішались подружнім життям. Вони теж були арештовані і в 1940 році засуджені: він як «соціально-опасний елемент» на 8 років концтаборів, а вона — на вільне поселення в Азію. Одначе через те, що вона у львівській в'язниці народила дитину (сина Богдана), її відпущено на волю до батьків у Львові.

Я не потребую тут підкреслювати, яким цінним інформатором був я для Сороки. Адже ж він від 1940 року нічого не чув ані про свої родинні справи, ні про життя на своїй батьківщині в роках 1940-45. Сорока закінчив ще перед війною архітектурний відділ політехніки в Празі, а на Воркуті працював в топогеодезійній конторі топографом. Праця топографа вимагала постійного перебування в терені (тобто в тундрі) і тому він дістав перепустку, яка дозволяла йому вільно рухатися в межах до 40 км довкола міста Воркути. Ця перепустка давала йому можливість входити на територію кожного таборового пункту. Сорока в той час проживав десь в шатрі в тундрі та лише двічі на місяць, інколи частіше, з'являвся в табір, щоб взяти продукти на прожиток. Його праця була свого роду піонерською. «Надворі шаліє пурга. Поїзд з трудом пробивається на північ. Нас кількоро висаджується у голій тундрі. Поїзд їде далі . . . А тепер нам доводиться, розгорнути сніг, поставити шатра, розкласти вогнище і на другий день починати роботу». Ось про такі картини мені Сорока часто розказував. Така праця по-

требує витривалої й загартованої людини, а Сорока якраз таким і був. Сорока був колись членом чеського «Сокола» і мав марку доброго спортсмена. Крім того, в роки своєї молодости займався туристикою.

Коли я сьогодні згадую про ті часи, то я безмежно вдячний Сороці за те, що він був першим, хто дав мені деяку матеріяльну поміч (хоча б зайві для нього пайки чорного хліба) і найважніше, морально поставив мене на ноги. З прибуттям на Воркуту я чув лише про страхіття і бачив себе лише в обірванім одязі, примірянім зовсім не на мене, голодного, опухлого, безсилою і без усякої матеріяльної та моральної піддержки. Мене відділював тільки один крок від загибелі — і я сумнівався, чи втримаюся при житті. Сорока відірвав мене від жахливої дійсности та спонукав, що я своїми думками пірнув у буйне й шумне воєнне минуле, про яке до нього лиш інколи доходив відгомін. А це були справи, які хвилювали до глибини душі не одного українця, і не один, а мільйони українців заплатили борг своїй батьківщині своїм життям. Важке для українців політичне становище під час останньої війни породило конфлікти у внутрішньо-українському житті. А це і мого співбесідника дуже цікавило. Ми так захопилися проблемами, що я відчув, що важка дійсність, котру я переживав — це явище переходове. Як довго мільйони сердець б'ються так, як моє, — мій обов'язок перенести найважчі хвилини, з'єднатися думками з мільйонами, бо це довготривала дійсність, а моє особисте нещастя дрібне і проходяче.

Наступного дня я вийшов зі своєю бригадою на роботу, але мої думки мали для себе тепер заняття. Для мене час минав тепер багато скоріше. Я почав входити у розмови з товаришами із бригади. За національністю вони являли собою повну мішанину. Найбільше було росіян-кримінальних в'язнів. Було двоє литовців, один латвієць, два казахи, один узбек і один українець з Донбасу, гарний чорнявий український тип, лейтенант радянської армії. На жаль національне почуття у нього було приспане й він зовсім зблизився з побутовиками. У людей подібного типу, як згадані росіяни-криміналісти, чи навіть проступники інших національностей національне почуття взагалі не грає ніякої ролі. Від постійного матюкання і лайки в мене в'янули вуха, та згодом одначе я до всього призвичаївся. До «блатного світу» я ніяк не міг зблизитися за весь час мого перебування в таборі. Коли тут і там траплялися випадки, що входив в їхнє това-

риство і робив вражіння, що з ними подружився, то це діялося під тиском зовнішніх обставин, але внутрішньо я завжди відчував до них велике упередження й старався по можливості уникати їхнього товариства. Я не можу сказати, що цей світ такий неприступний і замкнутий в собі. Ні! Між блатними є цікаві типи, які інколи роблять вражіння нормальних, навіть з певною інтелігентністю, людей. Вони дуже люблять театр, музику танці, люблять, щоб їм розказувати романи, взагалі веселити їх і тоді вони навіть підтримають потрібних для них людей.

Моїми справжніми товаришами в бригаді стали два литовці, з яких один був землевласником, а другий урядовцем, і латвієць. Десятником на наших роботах був українець з Херсонщини, який уже закінчив свій строк і добровільно залишився працювати на Воркуті. Про мене він уже був поінформований від бригадира казаха та прийшов до мене поговорити й поцікавитися, хто я, за що попав і т. д. Говорив гарною українською мовою, співчував моїй долі й бригадирові велів не обтяжувати мене роботою. В ближчі одначе розмови не доводилося нам вступати, бо в тій бригаді побув я тільки місяць, а це ще надто малий час, щоб здобути собі довір'я до інтимних розмов.

Система оплати праці була інша, як в Сталіногорську. Там був т. зв. «хазяйственный расчёт» (хозрасчёт), тобто, що зроблене, за те й платиться, відчисляючи лише кошти утримання. Тут була система така: десятник передає офіційно в табір розмір виконаних робіт (об'єм), нормувальник про-нормує і вичислить, на скільки відсотків виконана норма й відповідно до того видається робітникові талон на харч. Звичайно було сім котлів. Перший діставав робітник, який не працював, як, наприклад, признаний законно лікарем хворим. Сьомий — це був штрафний для тих, які або відмовлялися від роботи, або не виконали свідомо норми бодай на 51%. Інші котли від 2-6 різнилися між собою якісно. На шостий, так званий «горнадзорівський» видавано часом навіть по куснику сала, всякі булочки, пампушки тощо шахтарям, що працювали на відповідальних роботах і виконували свої завдання, далі інженерам і подібним професіям. Вони діставали більше цукру, більше товщу й ще дещо. Крім того кожний робітник, залежно від якості виконуваної роботи й від відсотку виконання нерідко, діставав щомісячно т. зв. «премвознагражденіє». Звичайно, інженери, бухгалтери, слюсарі, шахтарі й інші спеціальні робітники

діставали досить багато грошей, за який спочатку крім тю-тюну і ще деяких товарів було тяжко що-небудь купити через існування карткової системи. Можна було купувати без карток на базарі, але треба було платити високі базарні ціни.

Проте такі робітники, як ми, заробляли дуже мало, а що торкається талончиків, то з усієї бригади кількоро діставало четвертий, а більшість другий котел. Мені звичайно попадав другий, часом тільки «по благу» (з протекції) третій. Грошей я ніяких не діставав.

Несподівану підтримку одержав я від одного знайомого правника з Бережан Остапа Танчука. Нас колись еднали дуже близькі приятельські взаємини. Його я відшукав випадково. Я часом заходив до бараку, в якому проживав адміністративно-технічний персонал нашого табору (інженери, бухгалтери, тощо), щоб послухати радіо. Одного дня побачив я там Кравченка, що грав на скрипці. Кравченкові пощастило зразу влаштуватися на роботу в паровозному депо. Побачивши мене, він подав мені скрипку, щоб і я дещо загравав. Це викликало зацікавлення до моєї особи серед жителів бараку. Коли вони почули, що я правник зі Львова, то один із них сказав, що в їхньому бараці теж проживає один правник зі Львова. Я ніколи не припускав би, що це мій знайомий, бо він ще в 1940 році був арештований більшовиками за працю в товаристві «Просвіта». Від того часу про нього і слух затих. Коли з приходом німців в одній із західно-українських тюрем знайдено масу закатованих більшовиками трупів, яких навіть годі було розпізнати, — тоді всі прийняли як безсумнівний факт, що він став жертвою більшовицького терору і за нього навіть відправлювано заупокійну Службу Божу. В момент нашої розмови його в бараці не було, бо він був на роботі за зоною і я мусів подождати. Коли він прийшов, йому вказали на мене, як на земляка та ще й правника. Він мене зразу не впізнав. Моє лице було опухле, голова без волосся, одягнений я був у рвані лахи — а він мене далеко не таким залишив у 1939 році. Про нього і про Сороку було загальне переконання, що вони вже на тім світі. Тепер вони воскресли. Пізніше мені вдалося ствердити, що так було не тільки з ними.

Мій знайомий Т. працював бухгалтером в одному продуктивім магазині. Завідувачем була якась вільна жінка, бувша таборянка, а як помічна сила працювала там одна ливарка із табору. Т. мав перепустку й ходив туди щоденно

без конвою на роботу. На такій посаді жилося йому дуже добре. Він мене гостив кілька разів у себе в бараці яєшнею із американського яєшного порошка, какаою (теж американським) і подібними делікатесами. А вже чорного хліба я міг в нього дістати достатню кількість. Я все це тут приводжу, щоб читач міг зорієнтуватися у загальному становищі на Воркуті в той час.

Та в тодішніх умовах допомогти в таборі товаришеві означало не тільки підкріпити його, але перш усього влаштувати на відповідну роботу. Хто працював на доброму місці, тому прожиток був забезпечений.

І Танчук і Сорока знали, що я на волі займався музикою, вмів керувати хорами, вчився вокалу і т. п. і вирішили робити заходи, щоб мене по тій лінії влаштували на роботу. Система таборів на Воркуті мала тоді назву «Воркутлаг». В головному управлінні Воркутлагу були такі відділи: 1. Оперативний відділ, 2. Спецвідділ (адміністрування кадрами), 3. Фінансовий відділ, 4. Культурно-виховний і 5. Санітарний відділ. Аналогічно була поділена адміністрація кожного лагерного пункту. При КВО Управління Воркутлагу існував т. зв. ансамбль пісні і танцю. Завданням його було об'їзджати всі лагпункти Воркутлагу, ставити концерти й тим давати розвагу для в'язнів. В тім напрямку було зорганізоване й кіно. Осідком ансамблю був наш лагпункт. Керівником його був один жидок з Польщі, що ще в 1939 р. попав у СРСР. Щоб краще акліматизуватися, він прийняв українське прізвище — Медведенко. Яке його справжнє прізвище було, я не відважився питати. Зі мною він розмовляв по-польському. В загальному він робив культурне вражіння, хоч завжди впадало в очі, що він себе вище ставить, ніж в дійсності був. Музичним керівником ансамблю був Микола Маліборський зі Львова, де був диригентом ремісничого хору, а водночас брав теоретичні лекції в Інституті ім. Лисенка у Львові.

Ансамбль мав свій власний мішаний хор, акордеоністів, танцюристів і танцюристок, акробатів і акробаток, декламаторів і т. п. Загальна кількість учасників була коло 20. З цими людьми можна було приготувляти маленькі гумористичні сцени та взагалі програму «вар'єте». Проби відбувалися в місті, в кінотеатрі «Победа», куди ансамбль майже щоденно ходив з постійно до нього прикріпленим безбронним конвоем (т. зв. виводним).

Програма концтабору обов'язково мусіла бути насичена патріотичним радянським репертуаром. Кожний концерт починався якою-небудь піснею про Сталіна. В той час і сліду не було із елементів тенденційного вивищування російського народу. Це прийшло тільки в наступних роках. Програму укладено під контролею КВО (Культурно-воспитательного Отдела) Воркутлага, а коли вона була готова, начальник КВО, дивлячись її виконання, робив всякі замітки і після виправлення вона затверджувалася КВО. З тією хвилиною ансамбль починав поїздку по всіх лагпунктах, водночас пригтовляючи наступну програму. Для в'язнів, безперечно, цікаво було бачити того роду концерти, тим більше, що вони відбувалися при співучасті часом навіть непоганих жінок. Концерти були завжди подією в таборі і зала була завжди битком набита. Концерти були безплатні. Видатки на утримання ансамблю йшли з КВО, а точніше із заробітної платні робітників, з якої якийсь малий процент (т. зв. культ-сбор) йшов на користь КВО.

За той час, як мої приятелі робили заходи, щоб влаштувати мене в ансамблі, я далі працював у своїй бригаді на очищенні снігу й нетерпляче чекав, поки моя справа буде позитивно полагоджена в КВО. Якраз в цей час прийшов у нашу бригаду один жидок, який був приділений туди після запалення легенів. Я замітив, що в нього вечерами температура підіймається. Він робив вражіння активного сухотника і мене дивувало, що його висилають на роботу. Він мені роз'яснив, що лікарі, які сидять в санчастині (в амбулаторії) табору, можуть звільняти від роботи тільки певне число хворих. А що в нашій таборі було багато блатних, лікарі були або ними тероризовані або підкуплювані й таким чином звільнювані від роботи діставали здорові, а хворі мусіли часто йти на роботу. До таких нещасливців належав і він. Подібні порядки були всюди по таборах, а лікарі дуже часто торгували лікарською етикою. Але, як мені розказував жидок, перед ним відкривалися деякі перспективи. Він хотів влаштуватися «дневальним» (послугачем) в КВЧ нашого лагпункта. Він мене поінформував про завдання КВЧ (Культурно-виховна частина). Вона полагоджувала в таборі справи читальні, часописів, журналів, бібліотеки, кіно, концертів, виписування лозунгів по всьому таборі, заохочуванням людей до праці, організуванням т. зв. соціалістичних змагань, та організуванням і підтримуванням мистецької самодіяльності із складу в'язнів одного лаг-

пункту (хори, драм-кружки і т. п.). Коли він мені випадково сказав, що є ідея організувати хор в нашому лагпункті, нема тільки диригента, то я просив його поговорити з керівником КВЧ про мене, бо я те ремесло добре знаю. Я рахувався із тим, що заходи моїх приятелів у моїй справі можуть не увінчатися успіхом і мені слід використовувати вже існуючу нагоду. За кілька днів викликав мене начальник КВЧ і після короткої розмови дав мені доручення творити хор із чоловіків і жінок.

★

★ ★

Тут я відірву читача від своїх особистих справ і розкажу про жіноче питання в таборах Воркути. Це настільки в'яжеться з моїм оповіданням, що мені тепер прийшлося переговорювати з жінками в справі участі в хорі.

Наш таборовий пункт нараховував тоді три з половиною тисячі осіб. Деяку частину із того творили жінки, що проживали в окремих бараках, відгороджених тільки недбало протягненим колючим дротом. В жіночу зону входили звичайно через окрему вахту, на якій сидів або чергуючий в'язень, або наглядач. Але вздовж колючого дроту між обома зонами не було якоїсь окремої сторожі. Тому-то через дротяну загороду проходили стежечки. Їдальня, лазня, пральня, а навіть санчастина були тоді спільні для обох зон. Читач може собі уявити, в якому становищі знаходилися жінки. Вони ходили на ті самі роботи, що й чоловіки. Між жінками рідко попадаються лікарки, інженери, бухгалтерки. Невеличка кількість жінок попадала на кравецькі роботи, а більшість була на важких фізичних роботах. Деякі жінки були зайняті в той час на нашій спільній кухні, як роздатчиці. Там були дві дуже інтелігентні польські дами, що перебували тоді в таборі під слідством. З часом вони були звільнені й виїхали з Воркути. Незважаючи на те, що вони з порядних домів, мусіли приятелювати з блатними, зайнятими на кухні, бо від того залежала їхня доля. Коли якась з жінок хотіла перейти на легшу роботу, мусіла робити заходи у нарядчика, який, звичайно, свою позицію використовував. Коли кількість жіночих справ у нього збільшувалася, він взагалі переставав виявляти охоту попорити з ними на ті теми. Тому жінки розшукували когось з приятелів нарядчика, а це все без винятку були блатні, й шукали з ними знайомств. І так дуже багато жінок падало жертвою блатних.

Начальство дивилося крізь пальці на взаємини між чоловіками й жінками, і навіть кращим працівникам (інженерам, бухгалтерам) пропонували підняти собі жінку, а воно, начальство, відступить йому для співжиття кабіну (в деяких бараках були кабінки), де він зможе з жінкою поселитися. І знаю нерідкі випадки, де дійсно таке співжиття було і воно було навіяне щирою й глибокою романтикою. Але знаю також випадки, коли звичайний блатний, який видавав себе за родича академіка Вавілова (мабуть тому, що носив його прізвище), займався в таборі варенням мила. Для тієї роботи була в таборі маленька будка, в якій знаходилася плита, щоб варити мило, й кімнатка, де проживав миловар. Він спочатку працював у пральні і був наставником над жінками-прачками. В кухні працювала роздатчицею одна литовка-красуня. Не тямлю, як то він зо мною познайомився. Я не шукав того знайомства. Мені просто дивно стало, що він зі мною і ввічливо розмовляє і просить, щоб я заходив до нього.

Одного разу він просто запитав мене, чи часом я не голоден, і насильно всунув мені в руки записку до віконця в їдальні, де була роздатчицею красуня-литовка. Вона була висока, пристійна. Я тоді вже працював значний час у театрі й уже не ходив такий обдертий. Коли я подав їй карточку, вона усміхнувшись, кивнула головою, ніби до старого знайомого, і сказала, щоб я частіше приходив. Коли ж я все таки рідко появлявся, згаданий Вавілов запросив мене до себе. Він тоді був уже миловаром. При тому він сказав мені, що любить гру на скрипці і просив мене взяти зі собою скрипку. Зайшовши у миловарню у його кімнату, я застав там його і згадану литовку. Вона зраділа, що я прийшов. Я дещо заграв на скрипці, потім вони зварили чаю і ми почали розмовляти. Мене дивувало, що цей обридливий, із здеформованим обличчям блатний, із вставленою з металу вистаючою щокочо, міг стати коханцем гарної литовки. Але коли під час розмови прийшов хтось і його викликав, а я залишився з нею сам, то побачив, як її обличчя зайшло хмарами і після короткої розмови вона розплакалася. Вона знаходилася під слідством і мала надію вийти на волю. Тепер вона була в поважному стані й журилася, як прийдесться їй повертатися з дитиною додому. Незабаром дійсно прийшло їй звільнення з Москви й вона поїхала, а він скоро найшов собі другу жертву і з того часу я його вже більше не цікавив. Припускаю, що в моїй nepřисутності литовка

не раз заливалася сльозами й з жалю до неї він намагався знайти їй товариство для розваги. Вибір впав на мене.

Вже так дане природою, що чоловік і жінка один другого взаємно доповнюють. Довголітне перебування в таборах без своєї другої половини відбирає половину змісту життя. Тут не йдеться про чуттєву сторону, а може більше про душевну. Перебуваючи довго в таборах і стикаючись щоденно зі своїми товаришами недолі однієї статі, людина в глибині душі завжди залишається самотньою. Є місце в душі, до якого мають доступ тільки вибранці із другої статі. Тоді у вашу душу вливається якесь почуття (хоч далеко не усвідомлене) змісту існування, повноти життя. В чоловічих чи жіночих бараках у розмовах взаємовідносини обоїх статей часто одягалося в брудні й комічні форми. Було враження, що ні чоловіки до жінок, ні жінки до чоловіків не мають жодного пошанування, що ними керують звичайні звірячі інстинкти. Але коли заглянути в душу хоча б найпростішої людини, там вічно живе бажання присутності близької людини, яка б зіграла вашу душу. Це бажання люди соромляться назовні показувати, бо й найближчий ваш товариш однієї статі не знайде щирого співчуття. Хащі найбільш людського у душі втаюються від людей власної статі через небезпеку спрощення чи профанації. В таборі рідко знайдете людину, яка б керувалася вірністю своєму другові чи дружині, що залишилися на волі. В таборі люди забувають про вільне життя і створюють собі новий світ, вузький, скромний, але щоб він був с в і т, в якому можна знайти себе як людину. Причина цьому, звичайно, «гуманна» радянська політика, яка за найменший проступок, який у вільному світі навіть не вважається проступком, нагороджує своїх громадян щонайменше 10-літнім строком. Коли ж зважити, що з моменту засуду чоловіка — батька сім'ї, тінь за те падає на жінку й дітей, які підлягають дискримінації, не допускаються до вищих шкіл або усуваються з відповідальних постів, то зрозуміле, що присуд б'є не лиш винного, але і всю його родину та приводить до того, що зв'язки з сім'єю взагалі пориваються. Злочинна політика радянської влади полягає ще і в тому, що такі явища виступають в масових розмірах.

Стосунки між жінками й чоловіками в таборі приводять і до інших наслідків. На світ родяться діти. Мати, доки вона в поважному стані, отримує додаткову пайку: масло, молоко, тощо. Також після народження дитини вона, крім

харчу для дитини, дістає деякі додатки в продуктах. Вона звільнюється від роботи й перебуває в теплому приміщенні. Такі полегші часто спокушували жінок вести відповідну «політику», щоб якнайшвидше придбати дитину. Що торкається неполітичних в'язнів, то жінки розраховували ще на те, що для молодих матерів може прийти амнестія чи передчасне звільнення, як в дійсності інколи й бувало. Але молода матір тільки до певного часу була звільнена від роботи, а опісля мусіла працювати на себе й на дитину. Дитину могла вона тримати біля себе приблизно два роки. Тоді приходив трагічний момент. Від неї дитину відбирали й передавали в якийсь заклад для безпритульних.

Одного разу я бачив сцену відбирання дітей від матерів. Це одно божевілля! Матері не хотіли своїх дітей віддавати, салдати же насильно відбирали — діти плакали, матері верещали й сходили з глузду... Лагпункт, в якому я знаходився, був раз лагпунктом, в якому збирали дітей для відправки. Їх примістили в одному із стаціонарів у двох кімнатах. Кожна дитина мала на шії бірку (маленьку дощинку) з іменем і прізвиськом. Над дітьми не було суворого догляду. Діти гралися й, нерозуміючи того, що дощинка на шнурочку є властиво їхнім єдиним документом, зачали перевішувати взаємно дощинки із шії на шию. Коли прийшла медсестра, вже було пізно. Піднявся великий галас, приїхав прокурор, але розпізнати свою дитину могла тільки мати. Прокурор в тому випадку видав соломонівий «гуманний» присуд: якнайшвидше відправити дітей в заклади для безпритульних, а матерям про випадок нічого не згадувати. Матері все одно пізніше про все довідалися. Читач може собі уявити становище матерів, позбавлених можливостей відшукати своїх дітей.

Від 1948 року почала запроваджуватися в таборах сегрегація в'язнів, про що розкажу далі. Жінок відділено від чоловіків та створено окремі «таборіві пункти» для жінок, що з одного боку було перешкодою для морального розкладу жіноцтва, а з другого насильним закриттям однієї із найбільш інтимних і ніжних сторін душі людини. Мені розказувано, що одним із домагань, яке висунули в'язні під час свого повстання в 1953 році в Норильську, була позитивна розв'язка жіночого питання.

Перебравши в КВЧ обов'язок організувати хор, я попросився в жіночі бараки, щоб підшукати співачок, головню серед дівчат Західної України тому, що там у свій час хорова

мистецтво в широких масах було добре поставлене і я мав надію, що участь досвідчених хористів і хористок полегшить мені працю. Тут я мав нагоду побачити, як жінки живуть. Повернувшись з роботи, жінки все ж таки переодягаються в чистий домашній одяг, причісуються й тому побачити їх в бараці далеко приємніше, ніж надворі, коли вони одягнені в бушлати, ватяні штани й зимову шапку. Лиш коротенька спідничка зверху вказує, що це не чоловік, а жінка.

При тій нагоді я ввійшов в розмову з українськими дівчатами й вони мені розказали, як важке їхнє становище в таборі. Хоч їхня праця зовсім не легша, ніж чоловіча — жінка витриваліша й відпорніша на таборові злидні. Найкраще жіноче заняття в таборі — це кравецтво. Щоб дістатися в кравецьку майстерню, треба було шукати помічі нарядчика. Одна гарна волинячка розказувала мені свої турботи. Вона вже працювала в кравецькій робітні. Жила вона спокійно до того моменту, поки не припала до вподоби нарядчикові чи його спільникам. Тоді прийшли неприємності. Вони ставили до неї різні вимоги, грозили їй, але вона не здавалася. Тоді нарядчик постарався, щоб її усунули з кравецької майстерні й перевели на найважчі фізичні роботи. Але й тут горда дівчина не здавалася. Та незабаром нарядчика було переведено в інший лагпункт і це вможливило їй знову влаштуватися на стару кравецьку роботу. Але таких дівчат не було багато. Більшість йшла по лінії найменшого опору.

Земляки українок знали про їхні щоденні турботи й багато хто з них з пожертвуванням ставали в обороні дівчат, підплачуючи кого потрібно, щоб улегшити їхню долю. З другого боку вони ставили від себе вимоги строгішої моральної поведінки дівчат. Коли траплялися випадки, що дівчина сходила на манівці, то це викликало серед її земляків жажливе озлоблення проти неї.

Що ці справи близькі були серцю хлопців, хай свідчить пісня, яку я почув в одному із таборів Караганди. Це «Дума про Мирона Львівського, бойовика оуенівського»:

1. В далекій землі сибірській, таборах Карагандинських,
Це орел під хмарами літає...
Це наш братік Мирон Львівський, боевик оуенівський
Кращу свою долю виглядає.
2. Він на каторжних роботах, під гвинтовкою, за дротом,

- Із друзями вік свій коротає.
Але в нього зір орлиний, сильний, гордий дух незломний
Льоту смілого не покидає.
3. Надлетіли хмари білі із далекого Сибіру
Стали над пісками нависати.
Став наш братік Мирон Львівський, боевик оуенівський,
Важку думу думати-гадати.
4. Там далеко десь у тундрі, та на засланні відлюднім
Скарб його Маруся пропадає. Та від неї, дорогої,
Судженої молоді
Ніякої вістоньки немає.
5. Словом йому прирікала, перед Богом присягала
Спільно з ним одним шляхом ступати,
Бути рівною в змаганні, бути вірною в стражданні,
Долю і недолю розділяти.
6. То не сучка у розпалі, по міському тай бульварі
З хлопцями молодцями гуляє,
То зрадливая подруга так плюгавить свого друга,
Миронове горе забуває.
7. Підчепила вірменина, а там німця вражосина, —
Годіж жити й постити роками!
І так Бога відцуравшись, стиду-сорому набравшись,
Пішла любка брудом-манівцями.
8. А наш братік Мирон Львівський боевик оуенівський,
Лихо тее чує-зачуває.
Марусенці по заслuzі, як облудливій подрузі,
Свій важкий проклін шле-засилає.
9. Щоб тобі, невірна гуско, на тім світі було вузько
У могилі клятій так лежати,
Як мені за тебе саме перед моїми друзями
Стид і сором тут переживати.
10. А ми, хлопці-соколята, як плюгавлять нас дівчата —
Не подруг між ними нам шукати.
Підем своїми шляхами, не з бабами, не з жінками,
Волю Україні добувати!

Мелодія до цієї пісні вдало підібрана й дійсно нагадує думу.

...Мої намагання zorganizувати хор були б дали напевно позитивні наслідки, бо дівчата прихильно на те відгукнулися, але справа стала неактуальною, бо мене переведено в ансамбль пісні і танку. В цей спосіб найважчий пе-

ріод мого життя закінчився. Відкривалася нова сторінка, що дала мені багато спостережень. Я мав нагоду пізнати радянську дійсність краще, ніж багато інших в'язнів.

В ТЕАТРІ.

Колектив ансамблю був різnorodний. Керуючою групою були жида. В дійсності музичним керівником був Маліборський, але він не в силі був надавати тон. Навпаки, в таких випадках найкраще відсуватися в тінь і чекати, коли прийдуть до голосу більш гнучкі люди. Жида до того найкраще підходили. Крім жидів, в ансамблі були росіяни, українці, одна підрадянська німка, один білорус і один циган. В склад ансамблю входили переважно політичні в'язні. Жида сиділи здебільша за антирадянську агітацію, хоч був між ними один із Києва, котрий під час війни співпрацював з німцями. Маліборський і ще три українки сиділи за те, що вони українські патріоти, а інші українці за співпрацю з німцями, антирадянську агітацію, вкінці три чи чотири «побутові» проступники, засуджені за хуліганство чи дрібну крадіж. До цих останніх звичайно належали танцюристи.

Кримінальний світ в СРСР має великий потяг до танку, акробатики, жонглерства і подібних видів «мистецтва». Це пояснюється тим, що вони за час довгого сидження по в'язницях залюбки тренують т. зв. чечотку, тобто ступування, та інколи доводять її до досконалости. А коли хто так натренований, то всі інші кроки народних танків легко вивчити. З таким матеріалом балетмайстер може працювати; але втримати серед них дисципліну дуже важко.

Двох українців, що займалися акробатикою, лише формально можна було вважати українцями. Це були колишні старшини чи підстаршини радянської армії, з легким наставленням до життя, без всяких національних почуттів у серці. Такі типи всюди пристосуються до життя, буде це Америка, Австралія чи СРСР, і ніде з них користи не буде. Цікаво, що таке саме явище спостерігається і між росіянами, які були в ансамблі. Серед них не було жодної ідейної людини.

В ансамбль потрапив і один дуже симпатичний українець, мабуть з Київщини, що був професійним актором. В ансамблі він підготовляв всякі скетчі і залюбки мініатюрні сценки з Кропивницького, звичайно, українською мовою. В глибші розмови мені не довелося з ним вступати, але я був переконаний, що його національність була не тільки формальною.

В ансамблі була якась поганенька скрипка, яка мені спершу попала до рук. Якраз в той час переселилися в наш табір робітники міського театру і один з них підглянув чи підслухав, що я граю на скрипці та поцікавився мною, чи я граю «на пам'ять», чи також і з нот. Негайно знайшлися і ноти, а за три дні мене перевели на постійну роботу в театр.

Таким чином я в ансамблі побував не довго, але цього було досить, щоб як слід оцінити роботу ансамблю. Він мав свою скромну гардеробу, свої власні, теж скромні, декорації, реквізит і т. д., що зберігалися в складі нашого лагпункту. Коли б я залишився в ансамблі, то праця в ньому не давала би мені внутрішнього задоволення, бо не була добре поставлена. Натомість театр, — це було справді щось, що перевищувало всі мої сподівання. Насамперед, це була установа, яка мала заспокоювати культурні потреби вільного населення і, як така, вона підлягала комбінатові Воркутвугілля, а не таборовій організації. Табір був тільки поставцем робочої сили і підприємства, в яких працювали в'язні, щомісяця з табором розраховувалися. Театр вважався теж окремим підприємством і оплачував в'язнів по ставках, обов'язкових взагалі в СРСР. Табір, відчисливши все, що йому належало, певні суми видавав нам на руки. Всі полегші і привілеї, які мали робітники театру (наприклад, окремий кращий барак, окремого послугача [днювального], чистішу одягу, кращий харч) платив театр. В театрі працювали разом вільні і в'язні. На початку існування театру кількість вільних робітників була дуже мала й творила не більше 20%. В 1946 році було вже 30%, а в 1951 році — 40-50%. В пізніших роках в'язням було заборонено працювати в театрі. Історія цієї заборони довга і я про неї окремо розкажу.

Своїм виникненням театр завдячує енергійному начальникові комбінату, генералові Мальцові, котрий опісля, в 1946 році був перенесений на пост коменданта міста Дрездену. Він особисто привіз з Ростова над Доном одну опереткову примадонну — росіянку та виділив необхідні фонди

для влаштування всього потрібного в театрі. Завдяки його старанням театр забезпечився доволі багатою гардеробою: було щонайменше тридцять фраків з доброго американського матеріалу, крім цього всякі смокінги та звичайні одяги, вже не рахуючи іншої чоловічої гардероби. Було безліч жіночих убрань різних кольорів і різних фасонів. Вільні жінки, за малими винятками, жодної власної гардероби не мали. Всі одягали театральні одяги. Спеціальні костюми для сцени шилися й перешивалися з усяких старих одягів. В 1948 році привезено для тієї мети дві повні скрині всяких церковних риз, католицьких і православних. Фраки й смокінги були пошиті з матеріалів, які під час війни СРСР отримав для «народу».

При театрі була кравецька майстерня, в якій головним кравцем був польський жидок Студня, що був справжнім майстром своєї справи. Він був жидівським патріотом і мабуть за те його засудили. Як робітники, працювали в кравецькій майстерні чоловіки й жінки — вільні, але в більшості в'язні. Приймалися теж приватні замовлення.

Спеціальні костюми виконувано на підставі рисунків головного мистця-декоратора, Бенделя. Говорили, що він жид, але він це заперечував, не вияснюючи взагалі справи своєї національності. Я помітив, наскільки це було взагалі можливим, що в СРСР люди не спішать окреслювати свою національність. Батько Бенделя був навіть досить відомим в Росії малярем. Сам Бендель був мистцем високої кляси, особливо в портреті. Факт, що він мав закінчену парижську академію, говорить сам за себе. Двадцять літ каторги він отримав за те, що намалював портрет Гітлера. Але завдяки старанням начальника комбінату йому замінено каторгу на звичайне ув'язнення і кару зменшено на десять років. В театрі він мав окремий кабінет, кількох помічників і жилося йому краще, ніж неодному вільному службовцеві. Як декоратор, він виявився знаменитим. Кожна виставка в театрі була зразково оформлена й не поступалася декораціям найкращих театрів.

При театрі була теж шевська майстерня, був бутафорський цех, електричний цех (освітлення), перукарня і бухгалтерія. Головним бухгалтером був Григорій Шеремета із Самбора (Зах. Україна), що попав в СРСР ще в часи вільної боротьби 1918 року, а перед самою війною отримав 10 років. В 1946 році він закінчив свій строк і залишив-

ся добровільно далі на своєму дотеперішньому становищі «по вільному найму».

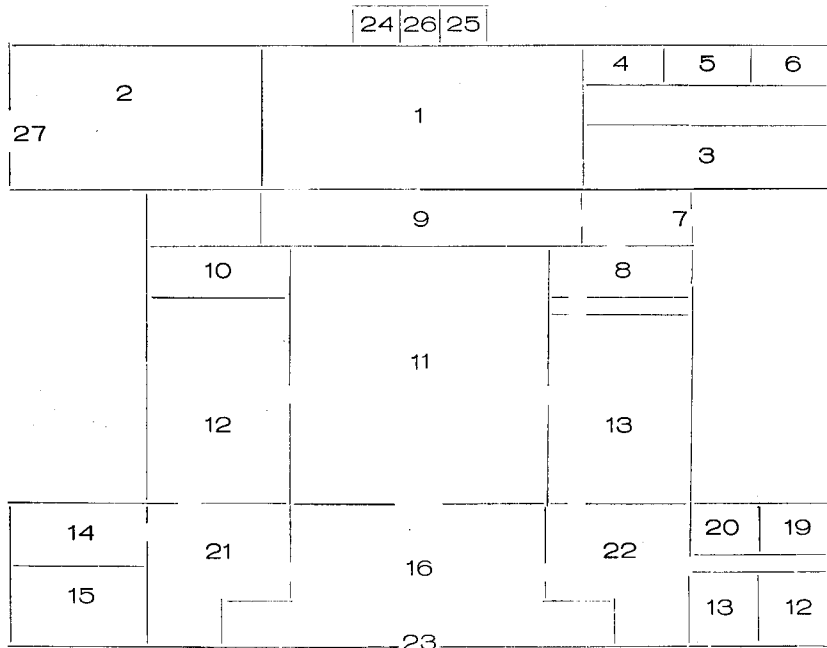
В театрі були дві гардероби: жіноча й чоловіча. Завідувачем жіночої була дуже порядна українка з Висоцька В. (Турчанщина, в Зах. Україні), Лях Аполонія, що мала вільну висилку на Воркуті. Допомагала їй завжди одна із таборових дівчат. Завідувачем чоловічої гардероби був польський жидок Розман, що закінчивши кару, залишився «добровільно» на працю на старім становищі. Пізніше на його місце прийшов інший жид. Помічницею була одна естонка.

Будинок театру не був великий — всього на чотириста місць. Це була дерев'яна будова на гарній площі, на жаль під архітектурним оглядом нічим незамітна, зате в середині досить привітна. Крім головного вестибюлю, по обох боках залі були фойє. В одному звичайно проводив свої заняття балет, а в другому оркестра. Фронтіві двері відкривалися тільки вечером перед виставою, а днем були зачинені на замок, тому робітники театру заходили бічними дверима на сцену. Тут була роздягальня, а двері були контрольовані т. зв. виходним, тобто нашим конвоїром, щоб ніхто із в'язнів не виходив у місто.

Щодня перед полуднем відбувалися проби театру від 10-14, а ввечері кожного дня, за винятком понеділка, йшла вистава до години 10-12-ої ночі. Таким чином ми приходили в театр двічі в день: спочатку ранком, опісля йшли на обід в зону, а ввечері приходили знову... Хто хотів залишатися в театрі для індивідуальних занять, міг не йти на обід. Конвоїр все одно мусів постійно бути в театрі, бо під час обідньої перерви робітники готували сцену до вечірнього спектаклю. Хто залишався в театрі для індивідуальних занять в час обідньої перерви, той брав звичайно з собою кусень хліба. Я теж належав до тих, що залюбки залишалися в театрі увесь день. Звичайно було так, що ми тримали добрий зв'язок з вільними й при їхній допомозі залагоджували наші апровізаційні справи як слід. Увечері за годину перед початком вистави було нам заборонено переходити в ту частину театру, що була призначена для вільної публіки. Але заборона для того й була, щоб її обходити.

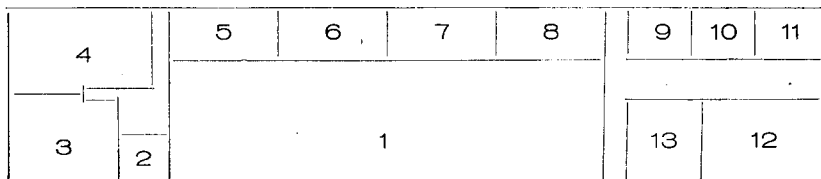
Відносна вільність, якою користувалися в'язні, була різноступнева. Мені розказували, що під час війни в'язні мали доволі велику свободу руху на Воркуті. Багато з них, головню всякі фахівці, мали перепустки й ходили без конвоїв. Інколи так було, що в'язень не вертався в зону ціли-

СХЕМА ТЕАТРАЛЬНОЇ ЗАЛІ

1 сцена, 2 склад декорацій, 3 хорова кімната, 4, 5, 6 гардероби (грим-уборна), 7 бічний вхід для робітників театру, 8 роздягалка для робітників театру і вахта, 9 оркестровка, 10 кімната оркестрантів, 11 фойє, 12, 13 адміністрація, 14 бухгалтерія, 15 робітня декоратора, 16 вестібуль, 17 адміністрація, 18 склад, 19 склад, 20 нужник, 21, 22 прохідні кімнати, 23 гол. вхід, 24 лазничка, 25 нужник, 26, 27 бічні запасні виходи.

ПЕРШИЙ ПОВЕРХ (НАД СЦЕНОЮ)

1 сцена, 2 електр. цех, 3 жің. гард. склад, 4 чол. гард. склад, 5 режисер, 6 диригент, 7 перукарня, 8 гол. декоратор, 9, 10, 11 концерт-майстри, 12 кімната для занять, 13 бутафорія.

ми днями. Зрештою так само було й після війни. Багато з робітників театру ходило з перепустками без конвоїв. На перепустці був виписаний маршрут, від якого не можна було відхилитися, щоб не наражувати себе на неприємності, до втрати перепустки включно. Я особисто ніколи не користувався перепусткою, бо оперативний відділ мав завжди до мене застереження.

До 1948 року ми ходили на роботу разом з жінками, при чому так, що могли вибирати «по душі», кому з ким було приємно. Від табору до театру було близько двох кілометрів. Ми були не на багато гірше одягнені, як вільні, і коли ми йшли тротуаром (хідником) у місті, то вільна публіка вже нас знала і робила нам місце, щоб бодай тим засвідчити свою пошану до артистів. До початку 1948 року ми не були під особливим доглядом театральних конвоїв. Їх обов'язок був порахувати нас, коли ми виходили з табору, і здати назад в такій самій кількості. Тому вивівши нас з табору, вони інколи наказували нам, щоб ми, ідучи дорогою, дотримували порядку, а самі кудись зникали, щоб за якийсь час з'явитися в театрі. Привівши нас в театр, вони мали обов'язок постійно сторожити на вахті, щоб часом хто-небудь з в'язнів не виходив в місто на відвідини вільних. Але це була звичайна формальність, бо театр мав стільки бічних входів, що кожний з нас міг вискакувати з театру, коли лише хотів і конвої не в силі були цього контролювати. Конвоїри розуміли це і тому знаходили для себе в залі тепле й темне місце та й завальовалися спати. Відвідування вільних знайомих мало завжди ризик. Оперативний відділ Воркутлагу, завданням якого було також наглядати і за режимом серед в'язнів, утримував певну кількість оперативників (агентів), котрі швендяли по всяких міських закамарках, й коли ловили в'язня, що незаконно відлучився від місця праці або що відхилився від написаного в перепустці маршруту, то приводили в оперативний відділ й вели допит. Наслідком могло прийти дисциплінарне рішення про списання з театру на фізичні роботи, або переведення на роботи в шахту, що зрештою було рідким випадком, бо дирекція театру дуже піклувалася своїми робітниками. А, крім цього, серед в'язнів театального колективу було мало авантюристичного елемента. Серед таких умов мені теж вдавалося побувати на вільних квартирах у знайомих, і навіть святкувати у них такі свята, як Різдво та Великдень. Щоб зробити такі мандрівки безпечними, найкраще було дого-

воритися з конвоем, а він за пів літри горілки радо йшов з людьми, до яких мав довір'я й був певний, що вони його не видадуть.

В 1948 році режим почав загострюватися, але на театральних працівниках він не дуже відбився. Правда, у багатьох повідбирано перепустки, конвой став докладніше слідкувати за рухом на театральній вахті, а то й став тихцем підглядати, хто з ким в театрі приятелює (йшлося про контролю взаємин в'язнів з вільними), а на роботу в театр ми мусили ходити строго «по два», чоловіки спереду, а жінки позаду. Нервовість атмосфери збільшилася ще й тим, що до нас доходили вістки про підготову щодо переводу певної категорії в'язнів у так звані спецтабори.

Що торкається персонального складу, то в театрі працювали поважні сили: заслужений артист Кримської АРСР, Харламов, з походження жид, засуджений за співпрацю з німцями. За дозволом Управління приїхала до нього його дружина, теж заслужена артистка Кримської АРСР і працювала як «вільнонайомна» артистка. Був відомий у Москві драматичний артист Холодов Рафаїл Мойсеевіч, також жид, московська актриса Токарская (обое останні працювали під час війни в Берліні в системі «Крафт дурх Фроїде»), Ол. Прік, караїм, Кошкін — росіянин із Ленінграду й інші. Із співаків були: відомий литовський тенор, композитор і диригент Йозес Индра, який до 1947 року був на вільній висилці на Воркуті. Потім йому висилку зняли й дозволили виїхати в Литву. Згодом ми чули його виступи в радіо, де він співав литовські народні пісні власної обробки. Опісля приїхав на Воркуту третій тенор Московської опери Н. В. Сініцин, що був засуджений на вісім літ за те, що його сестра завела знайомство з службовцем англійського посольства. Вона за те одержала 25 років, а він побіч неї ще 8... Партію Мефіста співав у нас лавреат московських конкурсів Б. С. Дейнека, засуджений ще в час війни за антирадянську агітацію на смерть з заміною на 10 років таборів. За національністю він був жид. Жидом був і баритон Рудковський, уже літня людина, — він помер на Воркуті в 1951 році, вже вільним. Він сам говорив, ніби мав ще за царських часів честь співати в Петербурзькій опері разом з Шаляпіном. Київську вокальну школу заступала молода і гарна, дуже добра співачка В. Іщенко...

З-посеред вільних траплялися теж актори з доброю маркою. З цікавіших слід відмітити 30-літню жінку заступника

начальника комбінату, і, практично, начальника Воркутлага, майора Чепиги (українця) Віру Пясковську з Полтавщини. Чепига був старим партійним робітником. Та це не ніяк перешкоджало йому в найтяжчих випадках допомагати своїм землячкам і землякам, що перебували на Воркуті на вільній висилці, доброю порадою. Він був зразком українця, що будучи з крові й кости комуністом, не денационалізувався. Зі своїми земляками він розмовляв українською мовою. Його жінка, не зарекомендувала себе з найкращого боку. Можливо, що нещастям її було те, що вийшла заміж за чоловіка, багато старшого від неї, з вигляду поганого, зайнятого по вуха партійними справами. Це може й було причиною, що жінка — дуже талановита співачка й акторка (шкода, що не мала закінченої вокальної освіти) — затужила за тим, що закон забороняв. Її вибранцями в театрі були не вільні, а самі в'язні. Агенти чоловіка за її романами постійно слідкували, від чого страждали в'язні. Один із них, відважився вкусити яблука з недозволеного дерева, — потім мало не вдавився ним на важких роботах в шахті. Пясковська ніколи не крилася з тим, що вона українка, з українцями розмовляла по-українському і залюбки співала на сцені українські пісні. Так і відчувалося, що ця темпераментна жінка живе далі тим, що винесла із батьківського дому на Полтавщині. Політичні справи її не цікавили й вона чула до них відразу. Це явище в жінок природне.

Головним диригентом був Є. Вигорський, колишній диригент дніпропетровської опери й київського балету, людина у своєму фаху надзвичайно здібна, хоч може теоретично замало підготована. Під час війни попав до німецького полону, але скоро вибрався звідтіля і як музика об'їздив усю Францію й Італію та за те дістав 6 років вільної висилки. Його заступником був доцент московської консерваторії, В. Микошо, росіянин, але, як сам говорить, із походження латиш. Він же був непоганим композитором.

Воркутський театр мав універсальний характер. У нас ставилися драми й концерти, опери й оперети. Досить згадати такі опери, як Травіята, Ріголетто, Паяццо, Севільський Цирюльник, Фавст, Весілля Фігаро, Дочка Мадам Анго, Перікола, Корневільські Дзвони, Євгеній Онегін, Русалка тощо, — щоб впевнити читача поскільки наша справа була пов'язана з поважною мистецькою роботою.

Подібні театри зі співучастю в'язнів були в Інті, Абезі, Ухті, Норильську й Магадані, але вони не розгорнули такої

широкої діяльності, як воркутський театр за браком професійних сил, хоч випадково можна було тут і там зустріти добрих професіоналів. Наприклад диригентом у театрі в Абезі був Чернятинський, колишній диригент одеської опери. В Інгті перебував відомий російський тенор Печковський, в магаданському театрі на Колімі співав Козін, а в одному з таборів знаходився й відомий російський баритон Головін.

У нашому театрі була порівняльно невелика, але для театру цілком вистачаюча оркестра, складена з багатьох добрих професіоналів. Загальна кількість музикантів сягала 20-22 осіб. В національному відношенні це був повний інтернаціонал: литовці, естонці, росіяни, українці, жиди, поляки, а то навіть цигани. Три четвертини музикантів, включно з заступником диригента, Мікошо, були в'язнями. На пробах не робилося жадної різниці між вільними і в'язнями. Між нами панувала завжди повна згода, тим більше, що й вільні являлися дуже часто колишніми в'язнями.

Мали ми невеличкий, але гарний балет. Він мав різних балетмайстрів, але найдовше втримався і безперечно був найздібніший із них осетин Туганов. При цій нагоді в розмовах з танцюристами професіоналами я запитав, що, саме в балеті ряди танцюристів поповнюються не так, як це звичайно на Заході буває, тобто абсолювентами балетних шкіл. В театральний балет приймаються таланти, які дуже мало технічно підготовані. Але систематичною повільною працею на пробах і виступами на сцені, від найпростіших до щораз-то складніших, вони вибиваються на добрих танцюристів і танцюристок. Те саме торкається драматичних артистів: попадають на сцену люди, що спершу виступають, як хористи, потім самі переходять поступово на підрядні ролі, а коли режисер помітить в них здібності, починає з ними працювати й вони підтягаються до дуже добрих акторів. Таким у нас був лєнінградець Кошкін, що не маючи ніякої школи, вибився на одного з перших артистів нашого театру, перед яким блідли професіонали.

Був теж доволі сильний хор. Він виступав не лиш в операх і оперетах, але й цілком самостійно на всякого роду концертах. 90% хористок були в'язні, українці, росіяни, литовці і естонці. В жіночих голосах приймало участь кілька звичайних сільських західноукраїнських дівчат. Любов до вокального мистецтва вони винесли ще зі свого рідного села, де співали в церковних хорах. Тут вони стали добрими хористками, а під кермою досвідченого режисера навчилися

тримати себе на сцені так, що неознайомлений з дійсним станом речей глядач ніколи би не догадався, що перед ним виступають звичайні малограмотні селянки, співаючи мелодії з Трав'яти, Ріголетто чи інших опер. В театрі працювала прибиральницею одна неграмотна західноукраїнська дівчина, що за підозру співпраці з партизанами дістала чотири роки. Її наївність та примітивізм до того впадали в очі, що кожен чудувався, як радянський суд додумався «пришити» цій дівчині державну зраду.

Але в неї був розвинений вроджений музикальний слух і вона, маючи нагоду чути по кільканадцять разів оперні арії, запам'ятувала їх разом зі словами. Підмітаючи театральну залю, чи перучи дрібні частини театральної гардероби, виспівувала собі під носом оперні мелодії. Я собі уявляю, що коли їй пощастить вернутися до дому й зустрітися з людьми з вищого товариства, — то яке велике здивування вона викличе в них — дівчина, якої найбільшою кваліфікацією було хіба пасти корів! Як великі скарби криються в простому народі! Вони тільки не можуть вийти на денне світло.

Я приведу інший приклад. Я вже згадував, що завідувачем жіночої гардероби була 26-літня дівчина із Турчанщини. Вона походила із кращої селянської родини. Її батько й мати були засуджені на 10 років концтаборів кожний. Мати в таборі померла, батько доживав свій вік в Сизранському таборі над Волгою. Одного брата розстріляли німці, другого вбили в 1949 році більшовики. Вона з братом мала вільну висилку на Воркуті, де її брат працював бухгалтером, а молодші брат і сестра перебували на вільній висилці в Якутії. Усе їхнє майно skonфісковано. Защо? На це хай знаходять відповідь люди, що займаються високою політикою. Я за примітив у дівчини, що мала не більше чотирьох народних клас, бажання здобути освіту. Вона позичала у своїх знайомих шкільні підручники й училася. Іноді вона зверталася до мене з проханнями пояснити їй те, що їй було незрозуміле. Я це радо робив, спочатку рідко, а пізніше щораз частіше й частіше, поки воно не довело до систематичних лекцій. З бігом часу мені приємно було переконуватися, що вона інколи заставляє червоніти при розв'язуванні математичних задач інтелігентних людей. Було приємно бачити, як вона поволі ознайомлюється з історією і географією. Я ще за примітив у неї непересічно розвинений естетичний смак. Вона залюбки зачитувалася творами клясиків світової

літератури, глибоко переживаючи прочитане. Я був до глибини зворушений, коли бачив, як «малограмотна» (бо без шкіл офіційної освіти сільська дівчина) припала до творів Шіллера, Гете і Шекспіра й не могла відірватися. Як читаючи про Отелло чи Ромео та Джулетту, в неї котилися слюзи із очей. Вона, ідучи за вродженою естетичною інтуїцією, розповідаючи про твори, які їй найбільше подобалися, попадала на твори саме найбільшої мистецької вартості. А побувши кілька років у театрі й приглядаючись до театрального мистецтва, вона критикувала те, що в поодиноких виставах було добре, а що ні — і її критика нераз була така зріла, немов би про це говорив професійний критик.

Із людей західного світу була якийсь час в театрі німецька танцюристка, Елеонора Зіг. Вона прийшла в театр тоді, коли режим почав загострюватися. В неї була поважна стаття: шпигунство, і це було причиною, чому її з театру усунули. До 1947 року грав другу скрипку в оркестрі один бельгієць, Альберт Газенбрукс, котрий розмовляв досить добре по-українському і (за його словами) брав участь в акціях спротиву УПА (Українська Повстанча Армія). В 1945 році він був оточений разом з іншими двома боекниками в одному із бункрів. Його товариші загинули від радянських гранат, а він попав до полону. На Воркуті він перебував під слідством. На початку 1947 року його викликали на допит. Тому однак, що він погодився складати зізнання тільки по-французькому, а на Воркуті не було перекладача французької мови, то його перевезли в Москву, а десь в кінці 1947 року ми одержали від нього і від відомого українського баса Кліма Поліщука зі Львова листа із середнього Сибіру, в якому вони просили робити заходи через Головне управління таборів у Москві в справі переведення їх у наш театр на Воркуту. Таке у свій час дуже практикувалося й ГУЛАГ йшов назустріч. Але в цьому випадку не вдалося нічого зробити. Що далі з ним сталося, не знаю.

Загальна чисельність театру була коло ста осіб. В 1949 році було на Воркуті понад 25 тисяч вільного населення. Звичайно, для такої кількості населення театр не оплачується. При чому слід взяти до уваги, що тільки культурна частина населення відчуває потребу театру, а з периферії тяжко притягти глядача. З цих причин театральна трупа мусіла виїздити в поодинокі райони міста, туди де були досить великі клуби з залом і зі сценою. Крім того заключено договір з Воркутлагом, на підставі якого театр зобов'язувався обслу-

говувати табори, бо Ансамбль пісні і танцю не встигав впо- ратися з роботою й вона була незадовільною. Інтенсивність праці театру була дуже велика. Нераз приходилося ставити водночас в театрі оперету, в однім з районів драму, а в та- борі концерт. Таким чином я мав можливість сходитися в районах з вільною публікою й розмовляти з нею, мати зв'яз- ки з вільними в місті й побувати майже в кожному лагпунк- ті системи Воркутлага.

Праця в театрі давала мені можливість не лише робити спостереження, але й пізнати радянський, а зокрема росій- ський світ з книжок. Я дуже багато завдячую театральним жінкам, що працювали вільними в театрі, ба за їхнім посере- дництвом мені вдавалося отримувати книжки із вільних бібліотек на Воркуті: із бібліотеки партпросу («партейново просвещенія»), міської бібліотеки, і навіть бібліотеки охра- ни. Я буквально використовував кожну хвилину, щоб опа- нувати те, що корисне для пізнання країни. Крім того в театрі працювало багато інтелігентних людей, що на волі нічого спільного з театром не мали, але попавши в табір, найшли тут вигідне зайняття, чи в хорі, чи в драмі, чи на- віль в оркестрі. З ними я входив в різні дискусії і часто за- ступав погляди далеко не ті, які вчитувано в книжках, ви- даних в СРСР. Мені говорили, що ти, мовляв, необережно дієш, підіймаючи такі питання, але я не міг себе стримати. Це допомогло мені пізнавати дійсність, людей, і помогло кри- сталізуватися певним самостійним поглядам.

Сидячи в оркестрі за невисоким бар'єром, я мав можли- вість спостерігати публіку. В перших рядах була певна кіль- кість крісел зарезервована для різних партійних достойни- ків. Коли я в 1952 році, попав у руки органів МГБ на Вор- куті, то я побачив, що всі вони мої старі знайомі із перших рядів театру. Дуже часто в першому ряді сиділа молода гар- ньенька панночка й наші погляди часом зустрічалися. Пізні- ше я її посійно бачив в приміщенні МГБ не як секретарку чи друкарку (МГБ тримає найпоганіших зовні таких спів- працівниць!), а як особисту зв'язкову (чи щось в тому роді) начальника воркутського МГБ, підполковника Сивухіна. В ложі (в театрі були навіть дві маленькі ложі) начальника комбінату, полк. Кухтікова, можна було часто бачити висо- кого, гарного капітана, який любив перебувати в товаристві молодих дам. Як я опісля на слідстві переконався, це був начальник слідчого відділу МГБ Ковальов. Перед моїми очи- ма сиділи найважливіші достойники Воркути, члени політвід-

ділу Комбінату Воркутвугілля, з появою яких я так освоївся, що вони не робили на мене ніякого враження. Всі вони були просто фанатиками театру. На деяких виставах бували по кілька разів. Коли зважити на особливі умови Воркути, де нема ніякої можливості розваги — то театр був для них справді незаступимою установою.

Що торкається репертуару театру, то режисери не мали труднощів в тому, що ставити на сцені. Ці справи вирішуються в Москві. Існує певна центральна московська установа, що підбирає репертуар театру відповідно до лінії радянської пропаганди. Йдеться не тільки про те, чи якась п'єса не має в собі протирадянських елементів. Для того вистачало б звичайна цензура, яка виготовляла б список заборонених речей. Театральний репертуар, підбирався так, щоб стати гострою зброєю для радянської пропаганди в даний момент. З другого боку виникає необхідність дати населенню репертуар для розваги. Тому в репертуарі підрадянських театрів є подвійного виду, п'єси: політичні й аполітичні. Звичайно, аполітичність останніх дуже умовна. Москва постійно перебуває в контакті з усіма театрами, даючи їм своєчасно відповідні інструкції. Керівництво театру має у підборі репертуару для свого театру певну свободу, щоб тільки вона не виходила поза загальні рами! Але й тут треба дотримуватися генеральної лінії партії в даний момент. Дирекція кожного театру дбає про те, щоб театр себе фінансово оправдав. Тому вона зацікавлена в тому, щоб підбирати репертуар під смак публіки. А смак публіки нерозходиться з генеральною лінією пропаганди. Публіка залюбки відвідує неполітичні п'єси, які дають їй дійсно насолоду. Натомість ігнорує політичний репертуар. Цей останній, хоч і дбайливо поставлений, не втримується довго на сцені.

У нашому театрі йшли такі п'єси, як «Русский вопрос», «За тех, хто в морі» і т. п., пересичені радянським штучним бовсвим патріотизмом і актуальною пропагандивною тенденцією, але вони успіху не мали. Нероз на залі всього 30-40 глядачів, але всеодно виставка для них іде, бо дирекція боїться зняти її. Замість того всякі оперети Кальмана йшли в нас безліч разів і тримаються в репертуарі довгими роками. Це не значить, що публіка прагне лише легких речей. У нас ішла драма Франка «Украдене щастя» безліч разів. Великим успіхом користалася трагедія Шіллера «Інтрига і кохання» й комедія Лопе де Вега «Собака на сні», як і різні опери. Керуючись фінансовими вимогами, дирекція ставила

репертуар до смаку публіки. Так було до 1949 року. За той час Москва змінила пропагандивну лінію, взяла курс проти всього закордонного, навіть проти саксофонів, акордеонів та модерної американської танцювальної музики, а почала вихваляти все, що виростало з російсько-радянського ґрунту, чи бодай з ґрунту народних демократій. Наш театр одначе слабо відгукнувся на ці зміни й далі ставив свій старий репертуар, який принципово був дозволений. Тоді в офіційному органі Республіканського комітету партії республіки Комі «За новий север» з'явилася критична стаття про репертуар воркутського театру з нападами на дирекцію театру, що вона, мовляв, проводить космополітичну лінію та ігнорує нову політичну лінію партії. Ця подія викликала серед керівництва нашого театру повну паніку. Кожний був переконаний в тому, що стаття необ'єктивно відзеркалює дійсний стан речей в репертуарі, бо, мовляв, у нас все ж таки є деякі нові п'єси. Але пізно дискутувати, коли в офіційному органі партійної організації вже появилася критика. Дирекція театру поспішила написати в «За новий север» статтю, в якій визнала свої помилки (хоч вона була переконана, що ніяких помилок не було), скликала загальні збори працівників театру, на якому прочитано критику роботи нашого театру з закликом всіх до інтенсивної праці, щоб якнайшвидше поставити репертуар під смак партії, а тому всі кальманівські опери пішли на смітник. Правда, в наступних роках час від часу ставилася і «Весела вдовичка» Легара і «Маріца» Кальмана, коли треба було рятувати фінанси театру, але ставилися «со страхом Божим». За те на сцену вийшли вже радянські оперети: «Вольний ветер» Дунаєвського, «Акуліна» Каца, «Холопка» Стрельнікова, «Морской узел» (композитора забув), «Адінадцять неізнаних» Богословського й інші. Любителі театру мусіли з тим фактом погодитися й публіка поволі призвичаїлася до нового репертуару.

Траплялися й такі випадки: готувалася до постанови оперети Абрагама «Бал в Савой». Цю оперету приготувляли наші режисери з чистим сумлінням, бо вона ставилася на сценах московських театрів. Раптом з невідомих причин зняли її в Москві з репертуару (мабуть треба було перемінити текст). У нас в той час йшла вже генеральна проба, всі декорації й костюми були готові, але треба було припинити постановку! «Рома льокута»...

Що торкається змін у тексті п'єс, то це явище часто зу-

стрічається в СРСР. Так само, як свідомо фальшують історію, так само самовільно роблять зміни в оригіналах текстів. Коли я побачив, як ставили в нас відому американську оперету Фрімля і Стотгарта «Роз-Марі», то я її не впізнав. При допомозі гарної американської музики, в тій опереті приготовлено щось, що б'є американську політику. Те саме діялося з відомою українською оперою «Запорожець за Дунаєм». Вона так популярна по всій Україні і загалом у цілому СРСР, що зняти її з репертуару тому, що в кінці п'єси султан дарує волю козакам і дозволяє їм вернутися в рідний край, ніяк не можна. Крім того в кінці опери з вдячності за щасливий поворот в його долі наряд співає величаву молитву: «Владико неба і землі»... Маги радянської пропаганди відважилися й тут робити в тексті «поправки», які б показали народові, що Радянський Союз і його партія принесли щастя народам. Тому опера тепер закінчувалася гимном вдячності радянській владі за ущасливлення народу. Різниця між випадком з «Роз-марі» і «Запорожцем за Дунаєм» та, що американці не бачать, як знущаються над їхнім мистецтвом, а українцям це показують. Можна собі уявити, як подібного роду операції болоче зачіпають душу народу.

Малі розміри театральної залі мали свої добрі та погані сторони. До добрих належить можливість безпосереднього контакту публіки зі сценою. У великих театрах він розгублюється. У нас навпаки, публіка переживала дію разом з акторами на сцені. На Воркуті вітали іноді, як гостей, московських пілотів. В часі свого побуту на Воркуті вони відвідували театр і виносили дуже гарне враження. Оперою «Травіята» вони були захоплені, мовляв, їм вона тут краще сподобалася, ніж у Москві. «Травіята» — це дуже інтимна опера і не дивниця, що при малих розмірах сцени публіка була зачарована простою, але з геніальним естетичним почуттям скомпонованою музикою Верді.

У загальному мистецький рівень воркутського театру був дуже високий. Звичайно, продукція, яку театр ставив для таборів, була значно нижчою, п'єси скорочувано, декорації не могли бути ті самі, що на нормальній театральній сцені і гра артистів пристосовувалася до умов.

До приємніших спогадів перебування в театрі належить щорічне святкування Нового Року. Замість празника Різдва Христового святкується в СРСР Новий Рік. Дещо з різдвяних звичаїв перейшло і до новорічного. Сюди належить в

першу чергу ялинка. Рік-річно увечорі під Новий рік влаштовувано концерт, а після концерту балъ зі спеціальним концертом о 12-ій годині ночі для зустрічі Нового року. Театральна зала була для цього по-святковому прикрашена з розкішною ялинкою в заднім кутку театральної залі. Колектив театру брав в новорічнім святкуванні активну участь. Актори-в'язні приготувляли всякі несподіванки, укладали спеціальні новорічні скетчі і т. п. Підкреслюю, в'язні, бо між вільними не було творчих людей і вони не мали на те часу. Оркестра театру грала і до танців. Офіційно була заборона виходити в'язням в залю під час балю. Ми були відгороджені від вільної публіки. Але вона тяжіла до нас і багато кавалерів ждало хвилини, коли можна буде пуститися в танець з театральною балериною чи хористкою. Те, що вона була з табору і що була заборона входить в подібного роду контакти, — було для кавалерів ще більшою спокуюю. Те саме було у відношенні вільних жінок і в'язнів із театру. Офіційну форму витримувано тільки до півночі, а після півночі, коли вище начальство частково зникало зі своїми жінками додому, а частково було на підпитку, театральні робітники-в'язні переодягалися в театральні одяги, щоб мати елегантніший вигляд від вільної публіки, і розважалися з нею. Серед публіки було теж багато партійних людей. Але вони на офіційні заборони в тому відношенні не звертали уваги і вважали, що справа режиму стосується тільки в'язнів і їхніх наглядачів.

Такі відносини панували до 1949 року. Опісля введено строгий нагляд, поза який вирватися стало тяжко й ризиковно. Ми в'язні, зустрічали Новий Рік за сценою, в гардеробах й інших кімнатах. Появлялося в нас вино та горілка. Дехто з вільних часом прокрадався до нас. Але ми зустрічали Новий Рік щиро, бажаючи собі взаємно що було нам найдорожче, не зважаючи на національність, походження, релігію і т. п. Коли я збоку приглядався, то мені часто здавалося, що жажливі удари долі пробуджують в людині те, що в ній найбільш людське. Я не можу тут пропустити того, що росіяни підходили до литовців, латишів, естонців, українців та інших, і потискуючи їм руки, від усїєї душі бажали їм волі. Мені неясно було, що вони вкладають в це слово «воля», але що вони не бажали нам зла ні особистого, ні національного, це ми відчували, як їхнє щире признание. Рідко кому траплялося підглядати такі моменти, але хто їх не бачив, не збагне радянського феномену.

За свою працю в театрі артисти одержували кращий харч — подібно до бухгалтерів, інженерів, — а крім того 70-150 рублів (залежно від заняття) т. зв. «премвознаграження». В той час в державних крамницях 1 кг чорного хліба коштував 1,80 крб, а кг масла 35 крб. Пізніше ціни дещо знизилися. Коли в 1950 році введено систему т. зв. «хозрасчота», — всі в'язні на всіх заняттях стали діставати однаковий харч, а решту грошей, після відрахування коштів утримання, видавали нам на руки. Оркестранти були поділені на дві категорії. Перша отримувала в місяць 200 крб., а друга 120 крб. Солісти діставали більші ставки. Ми мали право одягатися в цивільний одяг, носити волосся і т. п. Ми не журилися своїми щоденними справами й могли цілком присвятити себе мистецтву.

Подібні полегші мала воркутська футбольна команда, в склад якої входили в'язні. Вони виступали від імені Воркути в різних осередках Комі АССР. Десь 1948 чи 1949 року з цим було покінчено.

НАСЕЛЕННЯ ВОРКУТИ

З населенням Воркути я мав нагоду бути в доволі близьких взаєминах. В мініятурі я познайомився, власне кажучи, тоді з усім СРСР. Опісля, коли я вже побував у різних місцевостях Радянського Союзу, я переконався, що й там життя пливе приблизно таким самим руслом, як і воркутське.

Коли аналізувати структуру населення СРСР, то можна виразно зауважити такі чотири категорії: партійні, безпартійні, вислані, в'язні.

Партійні — це ті, що не тільки мають повні права в державі, а які організують та підтримують всі вияви державного життя. Держава, згідно з комуністичним вченням, — це піднесений до панівної ролі пролетаріят, а партія — авангард пролетаріату, авангард держави. Тому державою керує Центральний комітет партії, а члени партії проводять в життя все, що їм наказує ЦК. Більшовицька партія не має нічого спільного з політичними партіями вільного світу. Це партія-орден. Більшовики чи не зражувалися на організації Католицької Церкви. Жоден член партії, а тим

більше безпартійний, не має права брати під сумнів аксіоми комуністичної доктрини. В них треба вірити, як у беззастережну догму. Як у (католицькому світу вже від дитинства вщеплюються в душу дитини основні поняття з релігії, так і в СРСР громадянам від дитинства прищеплюються основи вчення марксизму-ленінізму. Уже в школах майже насильно втягають усіх здібніших учнів у піонерські та комсомольські організації і привчають їх сліпо йти за вказівками згори. Так від школи вже намагаються виробити переконання, що єдиним рушійним чинником в державі є комуністична партія. Збудити прив'язання до партії і витворити переконання, що монопартійна система в СРСР явище природне й незмінне — це головна мета виховання в піонерських та комсомольських організаціях.

Всі злочини партії й усі ознаки тих злочинів — як, наприклад, табори, переслідування — втаюються від членів партії й народів. Зате на перший плян висувається все, що могло б підкреслити гуманність та мудрість партійного керівництва. Все дотепер зроблене в СРСР приписується виключно зусиллям партії, при чому пропаганда вдається до найогиднішої брехні, бо партії приписується й те, чого вона ніколи не робила. Так партія побудувала Біломорканал, партія і комсомол будували залізницю на Воркуту, відкривали перші шахти на Воркуті, мідні рудники в Джезказгані... Але рішуче замовчують трудові зусилля тих нещасних людей, що в рваній одежі і в жахливих умовах складали свої кості, як анонімні герої, а водночас жертви червоної системи. Народи однаке в найнижчих їхніх верствах знають, скільки в цьому всьому правди. В дійсності партія виконує роллю погонича в СРСР. Можливо, що ця система не виглядала б так жахливо у інших народів, але в Росії без батога не обійтись. Пригадую собі дуже влучну думку із роману Гончарова «Обрив»: «... але діла у нас, росіян, нема, а є міраж діла... Тому робочий народ, як робоча скотина, робить все з-під палки і хоче тільки відбутися своєю роботою, щоб скоріше дорватися до звірячого спокою. Ніхто не чує себе людиною за тим ділом і ніхто не вкладає в свою працю людського, свідомого уміння, а кожен везе свій віз, як кінь, відмахуючись хвостом від будь-якого батога. І якщо нагай перестав свистіти, перестала й сила рухатися — і лягає там, де затримався батіг. Уся господа коло нього, та й усе місто, і всі міста в просторім царстві, сунуться цим негативним рухом вперед...»

Від партійних людей вимагається, щоб вони ідейно виконували свою роботу. Тому всяка ініціатива ЦК КПРС супроводиться широкими поясненнями, що мають на меті роздути важливість започаткованого діла, підняти їхній дух і викликати спонтанний порив. Партійні клітини на місцях повинні запроваджувати задуми ЦК в життя. Для цього вони відбувають свої конференції, на яких всебічно продискутовуються практичні справи, пляни практичного проведення розпорядків ЦК в життя. Тоді в час тих дискусій допускається повна критика й самокритика, при чому не зважають ні на осіб, ні на ранги, ні на стаж.

Я інколи був свідком таких нарад. Вони відбувалися в будинку театру, після чого силами театру ставився концерт. Ми приходили увечорі на концерт, але мусіли чекати, коли нарада закінчиться. Нам забороняли прислухатися. На сцені засідала звичайно президія зборів, а за кулісами ходили партійні міліціонери й виганяли нас у закриті приміщення, де не було чути ходу нарад. Але ми знали в театрі різні закартки, з яких не тільки могли чути промовців, але й водночас бачити, що діється в залі. Така самокритика була важливим засобом не давати партійним людям засипляти. Я мав нагоду чути від жінок, що працювали в театрі, як почувують себе їхні чоловіки-партійці в партійній системі. Вони являють собою виключно державний бюрократичний апарат, подібний до бюрократичного апарату в західноєвропейських державах, з тією тільки різницею, що в СРСР держава — це все. Зокрема господарське життя цілком монопольна домена держави. Якого величезного бюрократичного апарату треба, щоб рухати цю машину вперед! Все мусить вміщатися в рамках пляну, наміченого Москвою і формально затвердженого Верховною Радою. Тому всяка ініціатива знизу неможлива. Людина, що працює в тій системі, відчуває себе дрібною частиною складної машини і трапить всякий інтерес виявляти свою індивідуальність, а через те вона радо йде на змеханізування своїх функцій, — та на перешкоді тому стоїть вимога до партійців проявляти спонтанну активність у здійснюванні наміченої мети. Брак активності спихає члена партії по партійній драбині вниз, його скидають на підрядні становища не раз у глухій віддаленій провінції. Тому партієць часто живе роздвоєним життям: з одного боку він відданий партії і партія для нього все, він сліпо й з ненормально перебільшеною енергією береться до призначеної йому роботи, а з другого боку він

таїть в душі повну байдужість до тієї роботи, одначе не сміє того показати із страху перед небажаними наслідками. Одне дає йому членство в партії: якусь частинку влади. Жадоба влади завжди була однією з тих пристрастей, що є головним мотором в житті людини. Партійці насолоджуються тим, що влада в їхніх руках, і вони люблять її показувати назовні. Для всяких амбіціонерів шлях догори в партії відкритий. Проте тільки незначна кількість являє собою дійсно ідейний елемент. Він рекрутується із середовища старих революціонерів, та чим далі, тим ідейних людей менше, а їхня ідейність «більш вузька». Перед партійною самокритикою всі дрижать, бо за нею неначе тінь сунеться т. зв. партійна дисципліна, перекидування на периферію держави й т. п. Такими віддаленими закутками були Воркута, Караганда, Колима і т. д.

Я був у 1951 році в Карагандинських таборах. Наша бригада ходила на ремонт помешкання офіцерів дивізіону. Коли ми білили квартиру одного українця-підполковника, то він розпорядився у себе вдома нас почастувати чаєм. Цілий день він був поза домом, але вдома була його жінка й старенька мати. Коли я перекинувся з матір'ю кількома словами по-українському, вона тяжко зітхнула й сказала: «А ніби ви думаете, що ми інші, ніж ви? Ми такі самі! Не по своїй волі ми сюди приїхали!» Для мене все було ясно.

Другий випадок. В 1952 році начальником «Пісчаного лагера» (спецтабір) в Караганді було призначено генерал-лейтенанта Сергієнка, який до недавня виконував функції міністра чи заступника міністра МГБ УРСР. Ясно, що не по своїй волі він опинився в Казахстанських степах, а становище начальника однієї табірної системи — це дрібний пост! Але він не сміє виявляти свого незадоволення, — навпаки, він мусить на новій посаді «оправдати довір'я партії» — і тільки тоді може його особисте становище покращати.

Від комуніста вимагають, щоб він не обмежувався тільки своєю вузькою роботою, а щоб старався охопити увесь терен чи підприємство. На нього падає співвідповідальність за невиконання плянів. Тому партійці мають найбільший вгляд в справи даної території. Щоби чути добре в такій системі, треба бути дійсно ідейним комуністом і боліти долею комунізму. Верхівка партії кладе тому дуже велику вагу на ідеологічну роботу серед своїх кадрів. В кожній установі, підприємстві чи організації існують комуністичні клітини-осередки, до яких входять всі члени партії, що там

працюють. Вони мають свого старшого, який не може бути начальником підприємства чи установи, а звичайно хтось із старшого персоналу з освітою і певним партійним стажем. Він і організовує ідеологічну роботу та розподіляє між членами осередку теми, які кожний мусить опрацювати й прочитати на сходах клітини. Темі ці переважно беруться з історії КПРС і з офіційної партійної науки. Але ця робота зводиться до вічного повторювання тих самих фраз, вписаних з ідеологічних матеріалів, присланих з Москви. Чи комуністична ідеологія є дійсно вірою, чи може лише звичкою, годі на те точно відповісти. Якщо це вона становить предмет, який треба вивчати, — то вона напевно не може бути вірою. Це дослівно так само, як в християнському світі з навчанням релігії: не належить до приємних речей завчати християнські догми. Але наслідок науки повинен бути таким, щоб його прийняли за безсумнівну правду. І через те християнин буде відстоювати правильність християнських догм, мусулманин — мусулманських, а партієць — комуністичних.

Це зовсім не значить, що для підрадянської людини всі більшовицькі догми зрозумілі. Ахіллесовою п'ятою в комуністичній науці є історичний і діалектичний матеріалізм. Справа в тому, що широкі кадри комсомолу й партії не цікавляться філософією. Для них це якась складна математика, що укладається в голови тільки деяких людей. Кожний студент мусить вивчати «політграмоту», до якої належить теж історично-діалектичний матеріалізм (істдіямат — у скороченні, який студенти глумливо називають «ідіомат»), що став одним із найнеприємніших іспитів для студентства. ЦК компартії втримує постійних партійних інструкторів і лекторів, що об'їжджають увесь СРСР й читають лекції на різні теми, головню коментуючи поточний стан у світі з погляду ЦК КПРС. В кожному місті є партпирс (дім партійного «просвещенія»), де є бібліотека і де саме й концентрується ідеологічна комуністична робота. Це щось на зразок комуністичної божниці. При ній знаходять працю інструктори, яких завданням є підіймати «ідейний рівень» широких мас населення.

Один такий курс був влаштований для вільних робітників театру. Він полягав у виучуванні історії компартії. Цей курс поставив вільних робітників театру у неприємне становище. На пробу можна було спізнитися, але на курс ні в якому разі! А коли хтось, може навіть із приватно-важли-

вих причин пропускав його, то наражався на закид, що він свідомо саботує ідейну роботу партії. Курс проходив гладко, коли йшлося про виучування деяких дат із історії робітничого руху. Але коли доходили до розділу про історично-діалектичний матеріалізм, то серед жіночої статі виникала часто «філософська» паніка. Вони ніяк не могли зрозуміти, про що тут була мова. А тому, що лекція складалася з двох частин: перша, коли викладач викладав, і друга, коли він перевіряв, наскільки його учні і учениці робили поступи, то для жінок ця друга половина була дуже прикрою. Гарні хористки й балерини прибігали до мене, щоб я їм роз'яснював, про що в тім розділі мова. Я вже не пригадую, чим той курс закінчився, але мабуть, так і не закінчився.

Я навмисне спинився над способами світоглядového виховання. Він мав на меті дати морально-ідейну основу для практичної дії під керівництвом КПРС. Тим створюються рямці радянського світу, в яких мусить вміщатися світогляд підрадянських людей. Я зустрічався вже тут, у вільному світі, з поглядом, що в дійсності в СРСР нема т. зв. «радянської людини». Гадаю однак, що коли на території СРСР є люди, які визнають матеріалістичний світогляд, як єдино правильний, які нездібні навіть приблизитися до іншого погляду на світ, бо це в радянській дійсності неможливе, які теж визнають непомильність Маркса і Леніна, для яких капіталістичне оточення не має притягаючої сили — то це якраз і будуть «радянські люди». Якщо тут і там зустрічається незадоволення методами правління, диктатурою й деспотією — то це цілком інша справа. Передумовою існування радянської людини є переконання щодо правильності основ, на яких побудований радянський лад. В партійних колах напевно таких людей дуже багато. Я зустрічав в таборах, як і на Воркуті між вільними, людей різних національностей. Знав я, наприклад, одного вірменина, який дуже болів тим, що на перешкоді повному і вільному розвитку вірменського народу стоїть московський централізм. Але коли прийшло до розмов між нами на теми теоретично-комуністичні, то він відстоював принципи комунізму. З того я зробив висновок, що не поворот до давнього устрою мавий його й не тому він був незадоволений з Москви, а лише конкретно існуюча форма диктатури. Значить і між іншими національностями є «радянські люди». Вони знаходяться головню в рядах комуністичної партії. Національний підхід до справ в рядах партії офіційно не існує, хоч може не один

на Заході хотів би думати, що, коли після війни, наслідком тосту Сталіна за здоров'я російського народу, партія намагалася створити німб примату довкола російського народу, — СРСР скинув маску інтернаціоналізму і показав своє правдиве національне обличчя.

Окремим відділом ідейно-партійної роботи є святкування партійних урочистостей. Поза такими святами, як Жовтнева революція, Новий Рік, Перший травень, свято конституції та свято жінки, ще святкуються такі ось, як у нас відсвяткована річниця Че-Ка. У ці, дні відбувалися святкові збори в театрі, після чого йшов звичайно урочистий концерт. Всі ці святкування мали трафаретну форму, насичену штучним патосом:

В оркестрі засіла духова оркестра (до 1948 року вона складалася виключно з в'язнів, а тоді її замінили поганеньким, але зате своїм оркестром Охрони) і коли всі гості в залі збиралися, на сцену виступав секретар або керівник установи, що організувала урочистість й відкривав мітинг такими словами:

«Товарищі! Разрешіте севоднішній мітінг по случаю годовщини... счїтатъ откритимъ». Всі встають. Оркестра грає гімн СРСР, після чого публіка знову сідає.

«Товарищі! Поступіло (не вказувалися від кого) пропозиція избрати президіум севоднішнево заседанія. Слово імеет таваріщ...» Виходить хтось, хто вже перед тим дістав список пропонованого «президіума» з інструкцією та зачитував. Пропозицію приймали завжди одноголосно через аклямацію (тобто «аплодїсментами»). Президія виходила на сцену під гучні оплески публіки. Коли зала втихомирювалася, голова, сидючи за довгим столом, накритим червоним накривалом, об'являв: «Товарищі! Поступіло предложение избрати пачотний президіум нашего собрания. Слово імеет таваріщ...» Підіймався на сцену товариш Ж., зачитуючи пропозицію: «избрать в пачотний президіум членов політбюро ЦК во главе с таваріщем Іосїпом Віссаріоновічем Сталїном!» В залі тиша, доки не вимовлено імени Сталіна — обов'язково з вигуком! Тоді зриваються «бурні аплодїсменти» і крики «слава Сталїну». Оркестра грає гімн СРСР. Часом зачитують прїзвища членів політбюро поіменно, де в списку кожна особа має означене місце.

Голова зборів веде далі: «Товарищі! Поступіло предложение преслать прїветственную телеграму таваріщу Сталїну». Публіка, звичайно, приймає таку пропозицію оваційно (довго-

невгаваючими аплодісентами). Після того йде вибір редакційної колегії в складі трьох осіб.

І нарешті: «Слово для доклада має товарищ...»

На сцену виступає одна місцева фігура і читає доповідь, постійно на одну і ту саму тему: Радянські успіхи в соціалістичному будівництві. Доповідь має дослівно такий самий характер, як і доповіді, виголошувані лідерами компартії в Москві з нагоди всяких державних свят.

Такий вигляд має завжди святкова частина. Вона в кожній місцевості СРСР однакова, бо стандарт її вироблений в Москві. Навіть доповідь про успіхи соціалістичного виробництва, це не щось оригінальне, а компіляція з присланих з Москви матеріалів.

Друга частина свята — це святковий концерт. Святковий тому, що починався пісню про Сталіна, а тепер пісню про партію. В програмі часто бувають елементи з виразно політичним зафарбленням. Авторами всяких сатиричних куплетів на політичні теми бували найчастіше самі в'язні, що задалегідь передавали їх через дирекцію театру для затвердження політвідділом. До речі, увесь концерт проходив наперед «просмотр» політотделом, що має важливе слово щодо виконання поодиноких точок програми.

Партійці, займаючи в житті різні позиції, не тільки репрезентують партію, як монопольний керівний чинник, не тільки користуються повнотою влади, чого не мають інші верстви населення, не тільки тримають у руках виключну ініціативу державного, головно господарського життя, але й репрезентують собою упривілейовану верству в матеріальному відношенні. Партійці зараз одержують вищу заробітню плату, ніж безпартійні. Правда, вони мають окремі свої видатки, хочби, наприклад, партійні членські внески, які є доволі великі і без сумніву становлять позицію в приватному бюджеті партійця. Партійні проте дістають безкоштовно уніформи й рідко коли одягають цивільний одяг. Коли на Воркуті появлялися якісь рідкі товари, то партійці їх отримували першими. На Воркуті тяжко дістати молоко. Але в крамниці, де купували партійці, воно для них було завжди. Є багато інших життєвих питань, як помешкання тощо, які вирішуються в першу чергу в користь партійців. Через те партійці кожної місцевости творять немов би замкнену категорію людей, виділену з решти населення, тобто народу. Коли у партійця жінка безпартійна, то він робить заходи, щоб і вона опинилася в рядах партії. В партійних

родинах плекається певна реглямантація народжень. З рідка можна бачити родини, які б мали більше трьох дітей. Зате більше звертається увагу на виховання дітей. Партійна сім'я старається, щоб і діти були правовірними комуністами. Коли в 1953 році в час слідства я сказав, що на 28-му році життя в мене не було ще скристалізованих політичних поглядів, то слідчий суддя поспішив похвалитися, що його 16-ти літня дочка-одиначка вже має скристалізовані політичні погляди. Які? Звичайно, комуністичні. Партійні родичі доглядають своїх дітей куди більше, ніж це буває у широких мас населення. Коли дитина партійця висловить небережно якісь еретичні думки, або піде гратися з дітьми підозрілих безпартійних людей, то тінь падає на всю сім'ю. Це причина, що партійні батьки завчасу домовляються, щоб їхні діти по-можливості творили групу в собі. У школах їхніх дітей фаворизують. Вони обов'язково стають піонерами, а потім комсомольцями. Таким чином витворюється в державі певна верства, подібна зовнішньо до давнього дворянства, нова державна аристократія. У всяких справах партійний партійному йде на руку, розраховуючи на реванж.

Постає питання, чи радянська державна аристократія є російською національною аристократією? Це питання настільки важне, що на Заході, у вільному світі, відчувається тенденція вбачати в СРСР звичайну Росію. Космополітична комуністична ідеологія реалізується в СРСР, тобто в країні, де живе ряд старих народів з їхнім минулим, психологією і специфічним світосприйманням. Самозрозуміло, що комунізм в Росії має специфічну форму, яка найбільш відповідає духовій структурі російського народу. Тому цей комунізм можна сміло назвати російським комунізмом. Коли ж комунізм реалізується, наприклад, у Вірменії чи Україні, то хоч керівним чинником є Москва з її деспотично-централістичними формами правління — можна говорити, що у Вірменії й Україні російський комунізм Москва здійснює при допомозі вірменського чи українського народу. Напевно, коли б вірмени самі взяли реалізувати комуністичну ідею, то вона виглядала б значно відмінніше. Але було б помилкою думати, що вірменин через своє членство в компартії перестає бути вірменином, а стає росіянином. Він державно асимілюється, а не національно. КПРС являє собою партію з різнонаціональним складом, яка покликає будувати певну понаднаціональну систему на класових засадах. Цій меті мають в однаковій мірі підпорядку-

ватися всі народи СРСР, в тому числі й російський народ. Тому, якщо б радянська система розвалилася, тобто розпалися компартія з її центральною владою в Москві, то автоматично відпала б основа, яка дотепер об'єднувала всі народи СРСР. Нова національна Росія може тоді відбудуватися щонайбільш на сьогоднішній території РСФСР або на основі добровільного об'єднання народів СРСР, або шляхом завоювань національною Росією неросійських націй.

б) Безпартійні.

Це властиво і є широкі народні маси. До них належить теж нераз добре фахово вишколена інтелігенція, що не хоче жертвувати останками індивідуальної свободи.

У пересічного європейця може зродитися переконання, що слово «безпартійний» означає людей, що поставили себе поза всяким політичним життям. Це вірне постільки, що безпартійні формально не мають впливу на політичне й господарське життя. Безпартійні ніколи не намагаються проявляти особливу ініціативу. Вони стали би автоматично конкурентами для партійних. Коли трапляються випадки ініціативності безпартійних, тоді на них звідусіль натискають, щоб вони вступали в партію, якщо заслуговують на довір'я. Коли ж до них довір'я немає, тоді їм небезпечно проявляти ініціативу, бо вона буде розцінюватися, як робота зі скритими протидержавними намірами.

Категорія безпартійних людей інколи офіційно виступає немов би організована група людей. Це діється під час виборів. Але вони виступають не як якась самостійна група, а «в спілці» з партійними. В той спосіб формально проводиться демократична лінія, а саме намічуються кандидати у законодавчі органи інколи і з кіл безпартійного населення, чим відбирають у безпартійних формальне право жалітися, ніби то в СРСР нема демократії, а пряма диктатура більшовицької партії. Одначе в процесі передвиборчої кампанії безпартійні грають цілком пасивну роллю.

Я познайомився на Воркуті з одним безпартійним, тобто звичайним «вільним» громадянином, який раніше займався журналістичною роботою в Москві. Правда, через необережність посковзнувся і за «антирадянську агітацію» мусів відбути 5 років концтаборів. Він мене вичерпує поінформовав про політику партії у відношенні до безпартійних. В рядах безпартійних скривається вся «контрреволюція» в СРСР, тобто всі інакше думачі люди. Всі, що коли-небудь

належали до опозиції, т. зв. меншевиків, ті, що коли-небудь симпатизували меншевикам, далі всі хто в глибині душі залишився противниками більшовиків, побачивши їхнє тридцятирічне панування; в національних республіках вся національна, або як твердять більшовики — націоналістична опозиція, усі прихильники релігій і нарешті широкі маси простого населення, зіпхнуті до ступенного животіння, в душі чують глибоку відразу до радянської влади. Серед безпартійної інтелігенції скриваються дуже інтелігентні люди, що мають свої погляди на різні проблеми більшовицької дійсності, що в межах можливости цікавляться європейським життям, що в літературі не поділяють всеохоплюючих принципів «соціалістичного реалізму», за яким роля літератури, як надбудови економічного життя, повинна зводитися до допоміжної ролі у відношенні до економічних процесів, тобто більшовицьких намагань побудувати новий суспільний лад. Усі ці люди прийшли до висновку неможливости вести відкритий бій з більшовицькою дійсністю й вважали за відповідне відсунутися від усякого активного життя та перейти на пасивні позиції. Більшовики це чудово бачили і бачили також, що це їх ставить у невідгідне становище відносно до народу, тобто політично неорганізованих широких мас. Створення бльоку між партійними й безпартійними є властиво кроком партії, що має на меті формально зліквідувати пасивність безпартійних.

Виборами в СРСР надається великого значення. На передвиборчу кампанію витрачається величезні фонди, а сама партія прикладає до неї багато зусиль. Місто розділяється на виборчі «участки», організують зустрічі кандидатів в депутати бльоку партійних і безпартійних з народом, організують на честь виборів соціалістичні змагання, прилюдні концерти, видовища і все це безплатно. Це має на меті притягнути до виборів якнайбільшу масу населення і показати, що народ підтримує партію. Кожна виборча дільниця веде докладну реєстрацію людей з правом голосу, а властиво в радянській дійсності — зобов'язаних голосувати. Коли хтось із певних причин не може з'явитися на вибори, то партійні робітники, призначені для організування виборів, йдуть з урною до нього додому. Голоси беруть навіть від людей на смертній постелі. Хто відмовляється взагалі від участі у виборах, той тим самим демонстративно відмовляється підтримувати партію, отже

автоматично попадає на список підозрілих людей. Ось чому з виборів роблять такий великий галас.

На жаль постійна пасивність безпартійних витворила у них явище щораз далі поступаючої відчуженості від громадського життя. Коли ви серед безпартійної інтелігенції знайдете не одну глибоко вартісну людину, то в неї нема ніякої віри в краще. Це торкається російської національної інтелігенції в першу чергу. Національна інтелігенція інших національностей: литовців, латишів, естонців, українців та інших плекає все ж таки у себе національні надії і це не дозволяє їй так низько падати в песимізм.

Не можна не співчувати людям, які хотіли б вільно висловлювати свої думки, в яких достатньо енергії, щоб стати суспільними діячами і які водночас позбавлені всякої можливості вилонити ту енергію, за винятком роботи, яку їм накидає партія і з якої вони живуть. Чим далі, тим більше входить безпартійна інтелігенція в атмосферу провінціалізму і обмежується тихим сімейним життям.

в) Вислани.

Це переважно ті самі безпартійні, які виявили себе більш явно протидержавним елементом або з різних причин були для держави невивідними.

Перша хвиля масових висилок була зв'язана з ліквідацією кулацтва, а потім з колективізацією. Від того часу пустельні області СРСР заселювано саме висланими. Але останнім часом найбільша хвиля висилань виникла в зв'язку з прилученням балтійських держав, Західної України, Білорусі та Молдавії. Висилкова акція тяглася майже до 1953 року. Тут треба згадати про народи, які цілком були виселені зі своєї власної території, як кримські татари, калмики, інгуші, чеченці й німці. Тоді як перша хвиля переселенчих акцій мала характер соціально-економічний, то висилки, які почалися після 1939 року мали виразно національний характер. І в балтійських державах і в Зах. Україні перші арешти зачепили інтелігентів, які брали більшу або меншу участь в громадському або й політичному житті.

Мені довелося зустрічатися з переселенцями з України із двадцятих років. У них почуття національності майже не існує. Проживаючи довгі роки далеко від рідних сторін, вони zarazом втратили рідну мову і говорять по-російському. У них залишилася тільки пам'ять про те, що вони вислани з України, а тим, хто знищив їхнє життя, були більшовики.

Подібний уклад думок панує і в росіян, хоч з-поміж них тільки порівняльно незначний процент підпав репресіям.

Проте висланці 40-их років носять у своїх серцях не тільки ненависть супроти більшовиків, але й любов до свого народу. У них національна свідомість дуже велика й живуть вони думкою мучеництва за свою національну справу та надією, що більшовизм раніше чи пізніше буде зметений з лиця землі й вони повернуться на свою батьківщину. Вони глибоко переконані, що впали жертвою більшовицької національної політики, яка змагає до ліквідації національностей, до вбиття всякої національної думки і до зведення національності до пустого формального слова. Хоч похід більшовиків проти приєднаних територій відбувся під клясовими гаслами, то з погляду тих нещасних народів він тісно сполучений з русифікаційною акцією Москви. *Вільний світ хоче бачити в більшовиках тільки виключно інтернаціональний більшовизм і дбайливо відділяє їх від російського народу. Інші ж народи, що чують на своїм власнім організмі русифікаційний батіг, вбачають в більшовизмові виразний прояв російського імперіалістичного духа.* Більшовизм намагається зводити бої в клясовій площині, оправдуючи свої дії лише соціальними мотивами, а пригнічені народи бачать в більшовиках лице російського імперіалізму, якого наступи вони не один раз в історії відбивали. В умовах висилки не існують національні права, якими могли б користуватися ті національності на рідній землі. Батьки мусять посилати дітей до російської школи, бо іншої немає, тому вони прикладають особливу увагу національному вихованню своїх дітей вдома. Це бо єдина можливість противитися намаганням більшовиків змішувати різні народи.

Доля висланих незavidна. Вони різняться від групи безпартійних тільки обмеженими можливостями порушування на території СРСР. Вони або прикріплені до одного села, повіту, або навіть до цілої республіки. Та тому, що місце висилки створює малі можливості вибирати собі заняття, виселенці з хліборобських областей мусять над рікою Об переходити на рибальство, в Казахстані працювати в шахтах, в Красноярськiм краю рубати ліси . . . На засланні перебуває багато таких, що закінчивши строк, не були відпущені додому, а рішенням МВД приміщені на висилці, хоч присуд зовсім того не передбачував. Зустрічалися також рештки колишніх опозиційних груп, зокрема меншовиків, яким більшовики не давали спокою. Коли їм минав один термін за-

слання, їм давали другий і в них було таке переконання, що волю доведеться побачити їм лише тоді, коли розвалиться СРСР...

В 1951 році, я їхав із Воркути столичинським вагоном з одним меншовиком. Я представився йому, як німецький полонений, бо до них було звичайно більше довір'я. Він відбув уже кару й проживав кілька років на вільнім засланні на Воркуті. В 1950 році багато таких як він арештували, потримали більш ніж пів року в тюрмі, навіть вели формальне слідство і нарешті... змінили місце висилки на Красноярський край. Між нами розгорнулася щира розмова. Я хотів довідатися, що собою являє група меншовиків. П. мені зі сльозами в очах розказував, скільки вони зусиль потратили на те, щоб коли не для себе, то бодай для своїх дітей побудувати краще майбутнє. Одначе те, що зробили більшовики, не створює ніяких перспектив для грядучих поколінь. Одним із найбільших закидів під адресою більшовизму з його боку було те, що більшовики боряться за перемогу міжнародної революції, на що витрачають колосальні суми, тоді коли в країні панують злидні, а життєвий рівень чи не найнижчий в цілій Європі. На його думку слід покинути мрії про міжнародну червону революцію і поглянути на Росію таку, якою вона є. А вона напевно потребує зусиль ще кількох поколінь, щоб наздогнати, або хочби приблизитись до соціального і господарського рівня Європи.

Другим закидом був надмір бюрократизації радянської системи. Всі соціальні і господарські проблеми намагаються розв'язувати меншовики в рамках Росії. Вони не мають ніяких місянянських амбіцій нести іншим державам і націям комуністичний режим. Коли я в зв'язку з тим натякнув на національні питання в СРСР, то він заступав погляд, що всеросійська федеративна форма повинна задовольнити постуляти всіх національностей, що проживають на території СРСР. Коли ж я йому розказав, що в таборі сидів з масою українських націоналістів, що відстоюють концепцію самостійної України, то це його трохи вколело і він заявив, що на відділення України ніяк не можна дозволити, бо вона маючи сильну матеріяльну базу, незабаром перетворилася б у силу не менш агресивну, ніж колишня гітлерівська Німеччина (!).

Щодо меншовиків, то слід сказати, що це опозиція вчорашнього дня і сьогодні вона вимирає. Більшовики з ними розправилися безпощадно... Від одного виднішого меншо-

вика мені відомо, що НКВД під час війни викликало із таборів Воркути видніших меншовиків, вивозило їх за місто і даючи наказ: «агонь по врагу», розстріляло біля 150 осіб. Опісля Москва наказала розстріляти того оперуповноваженого, який ім'ям Москви переводив цю акцію, щоб затерти сліди злочину.

Незавидна була доля радянських німців, які ще тому дві сотні літ приїхали до Росії. Від кількох літніх росіян, що пам'ятали ще царські часи й часи НЕП-у, тобто період до колективізації, я чув, що німецькі господарства виглядали дійсно зразково. Любов до чистоти, порядку й докладності в роботі передавалася в них з покоління в покоління. Вони жили тому вигідно й багато. Часи колективізації прийшлося їм важко переживати. Після проведення колективізації господарні звички їх не кидали і колгоспи їхні були зразково зорганізовані.

Прийшли воєнні часи. Радянсько-німецький договір про переселення німців із колишньої східної Польщі у Німеччину і наголошування політики німецької крові, спричинили те, що радянська влада з недовір'ям почала ставитися до підрадянських німців, а німецька расова політика дала поштовх до походу проти всього німецького. Від того часу починається усування німців зі всіх важніших постів, даючи перевагу росіянам. Радянська влада започаткувала широку акцію, у висліді якої розсіяно німців із півдня європейської Росії та України по далеких закутках червоної імперії, при чому це примусове переселення відбувалося в найбільш жорсткій формі. Дозволено зі собою взяти тільки те, що в дану хвилину можна було нести в руках. В тому відношенні німці поділили долю кримських татар, інгушів, чеченців і калмиків. Німецьких переселенців можна знайти на Воркуті в значній кількості, де вони переважно працюють в шахтах. В другім районі Воркути німців є так багато, що його населення прозвало «Берліном». Але теж багато німців знаходиться в Казахстані й на Далекому Сході. З боку держави вони не тільки не мали ніякої підтримки, але навпаки, до них ставилися, як до останньої категорії населення. І це були люди, нічим не провинилися: вони не були ні шпигунами, ні диверсантами... Підрадянські німці відіграли в останній війні доволі пасивну роллю і не дали причин до масових репресій, які влада супроти них пристосувала. Я розмовляв з одним німецьким інженером із Києва, що перебував на Воркуті. Він мені висловив такі думки:

Німці в Німеччині не доцінюють того процесу, що відбувається на Сході Європи. Деякі елементи німецького расизму розбурхали подібні настрої серед росіян. Остання війна дала їм тільки поштовх розпочати чистку історії і культури Росії від німецьких впливів. У двадцятих роках опльовувано царський період Росії за те, що він був реакційний, деспотичний. Мірилом оцінки цього періоду мав бути соціальний поступ, репрезентований революційною Росією. Це була школа Покровського. Та вже кінець тридцятих років і сорокові роки приносять інше мірило: царський період відкидається як такий, що не носив в собі належної кількості російських елементів. Царський період — це засмічення Росії чужинецьким елементом, головню німцями, в політиці, армії і господарстві. В сорокових роках вже після закінчення війни розпочався в СРСР похід проти всього, що німецьке. Наслідком того походу тисячі німців опинилися на заслани. Мій співбесідник сказав: ви думаєте, що ви, німці, перебуваєте справді тут, як тяжкі воєнні злочинці. Це тільки форма! В дійсності ви є тими нещасними вибранцями німецького народу, на спині яких відбився знак національної помсти від російського батога...»

г) В'язні.

Ця категорія відповідає старинним рабам. В'язні не мають ніяких прав. Їх одягають і годують, від них вимагають праці, а в випадках відмови застосовують репресії.

Часто СРСР в тому відношенні порівнюється з царською Росією, що, мовляв, там теж були в'язні, значить, в Росії нічого не змінилося. Ця думка доволі поверхова. В царській Росії дійсно було багато в'язнів, хоч незрівняно менше, як в СРСР. Там це були кримінальні злочинці, або політичні противники самодержавія, що діяли проти царату й держави забороненими законами способами. В царській Росії ніхто не думав на в'язнях будувати економіку держави. Коли вже шукати порівняння, то слід сягнути до кріпацтва, тобто до тих часів, коли існувала законом оформлена категорія кріпаків, силами яких поміщики обробляли свої землі, і яких промисловці стягали до уральських рудників, експлуатуючи їх там нечуваним способом.

І в СРСР масою справу з в'язнями, як з певною категорією населення. Коли на початку 20-х років стояла перед Центральним Комітетом ВКП(б) проблема індустріалізації країни, то Троцький висунув ідею творення т. зв. трудармії,

яку можна було б скерувати в різні місцевості СРСР, де тільки необхідно, щоб там будувати фабрики, шахти тощо. Ця ідея тоді провалилася. Провалилася в тій формі, як пропонував Троцький. Замість того сама проблема трудових кадрів існувала далі й остаточно була практично розв'язана Сталіном. Сталін у замаскованій формі здійснив практично ідею Троцького. НКВД було, між іншим, також і міністерством трудових кадрів, яке розподіляло їх в порозумінні з іншими міністерствами. При НКВД (сьогоднішнє МВД) існує «Главное Управление Лагерей» (ГУЛАГ), що працює теж «по плану». Коли в ЦК стояло питання відкриття промислових басейнів Воркути чи Норильська, то головна увага була скерована на питання капіталу й питання праці, при чому розглядалося їх в їхньому взаємовідношенні. Шукали такого підходу, щоб праця відповідала вимогам невеликого на цю ціль призначеного капіталу й якою б можна довільно диспонувати. В'язні ідеально відповідали цим вимогам. Кожний в'язень — це салдат трудової армії. На кільканадцять, а може й більше, мільйонів в'язнів лиш дуже мала кількість є таких, що перебувають в закритих тюрмах, тобто не працюють. Основна маса в'язнів зобов'язана законом працювати й законом передбачуються засоби репресій на випадок відмови від праці. Підприємства, що потребують певної категорії робітників, звертаються з цим до ГУЛАГ-у. ГУЛАГ веде докладну реєстрацію кадрів і в міру можливості йде на зустріч підприємствам. Був час, що в театрі на Воркуті було потрібно балетмайстра й деяких акторів. Адміністрація театру зверталася до ГУЛАГ-у й він переводив потрібних фахівців з інших таборів на Воркуту. Та й в межах однієї табірної системи, наприклад, з Воркутлагу, перекидувано фахівців за посередництвом спецотдела управління табору з одного лагпункту у другий. Ці факти самі про себе вже достатньо говорять.

Отже в умовах СРСР рабство є суттєвою частиною соціалістичної системи, без якої соціалістичне будівництво поступало б лише повільними кроками вперед. Коли б держава хотіла покладатися виключно на сили вільного населення, вона була б приневолена в першу чергу створити кращі побутові умови й високу оплату для охочих працювати на Воркуті, Норильську і т. д. Це було б стимулом добровільного ангажування до робіт в поганих кліматичних і побутових умовах. Держава була би змушена кидати на утримування робочої сили більші капітали, а це було би

рівнозначне зі скороченням робіт, тобто індустріалізації у всесоюзному масштабі... Звільнення темпів індустріалізації потягнуло б за собою послаблення роботи на міжнародному відтинку і т. д.

Таким чином табори грають подвійну роль: з одного боку вони відзеркалюють негативне, чи хоч би байдуже, відношення населення до великих плянів Москви, а з другого рішучість Москви всякими способами перебороти спротив народу, щоб чим скоріше побудувати «соціалізм» в середині країни й тим підготувати наступ на капіталістичний світ. Нищення найменших проявів опозиції, може в даний момент і не так дуже небезпечної для держави, влегше правлячій верхівці наблизити державний корабель до наміченої мети. *)

До цього достроюється й радянське судівництво. В модерній державі державна влада розділяється на законодавчу, виконну і судову, при чому вони діють незалежно одна від одної й одна другу контролює. В СРСР нічого подібного немає. Тут ексекютива підпорядкувала собі і легіслативу, й суд. Верховна Рада — це звичайна театральна імпреза, що має на меті показати формально демократичні засади, на яких ніби побудована держава. Таким самим інструментом в руках ексекютиви стало і радянське судівництво. Воно отримує від неї вказівки, кого судити і як. Радянський суд лиш в дуже малій мірі і в рідких випадках намагається пристосувати кару для направи громадянина, що звернув із законного шляху. Тому лише в деякій категорії провин можна бачити специфікацію присудів. Здебільша все йде по уточнених ексекютивою (МВД) стандартах. А ексекютива використовує кожну нагоду, для вигідного їй переводження громадян із категорії безпартійних у категорію висланих або в'язнів. Тим пояснюються стандарти присудів 25, 15, 10 років. Під час слідства справи розглядаються дуже докладно, бо це необхідне з погляду державної безпеки. Але коли справу досліджено і особа винуватого всесторонньо висвітлена, присуд визначають «на око». Статті кримінального кодексу пристосовуються дуже недбало. Слідчі органи залюбки повторюють тезу: «што би бил человек а стаття найдьотса!» До яких дивоглядів це доводить, хай свідчить такий

---

*) Ці спостереження стосуються описуваного періоду. Відомо, що починаючи від 1955 року наступили в СРСР далекойдучі зміни в напрямі ліквідації концтаборової системи.

факт. Я сидів в однім таборі з малолітнім (16 років), що працював на кухні помічником. Його засудили на 10 років на основі статті 58-п. 8/17, тобто за спробу терору... Цей вияв терору полягав у тому, що він в присутності своїх товаришів, дивлячись на портрет Сталіна, висловився: «а цьому вусачеві треба би вуса висмикати!»

В Радянськiм Союзi, особливо в політичних справах, не вимагані наявні докази вини. Тут панує засада, що коли між десятима знайдеться один винний, то треба посадити всіх. Серед в'язнів із балтійських країн або із Зах. України є багато таких, які не мали нічого спільного ні з політичними організаціями, ні з підпільним рухом, а сидять в таборах тільки тому, що на них впало підозріння... Більшовицька заїлість в ліквідації уявленого противника є так велика, що коли стверджено провину, а не можна знайти винного, то вони не вагаються приміняти збірну відповідальність, переселюючи нераз ціле село. Після війни пристосовувано цю практику дуже широко в Зах. Україні і Прибалтиці. Збірна відповідальність примінюється до цілих народів, як це було з татарами, німцями, калмиками і т. д., що є жахливими прецеденсами в національній політиці більшовиків. Йдеться тут не про компактне переселення з одного місця на друге, а саме про розсіяння національності по безмежних просторах азійського материка і змішання з населенням інших національностей. *)

Є дві категорії серед в'язнів: суджені на основі 58 ст. кримінального кодексу і на основі інших статей, або коротше: політичні й побутові. Таке розрізнення, звичайно, дуже формальне. Серед політичних можна дуже часто знайти людей малограмотних, що не мають ніякого поняття про політику, а серед побутовиків дуже часто політичних противників існуючого режиму. До побутових зарахована тут у першу чергу широка колгоспна маса. Життєвий рівень населення в колгоспах є дуже низький. Існує загальне переконання, що чесною працею в колгоспі вижити не можна. Та, зрештою, не тільки в колгоспах. Я особисто розмовляв з людьми, що працювали всякими кладовцями, продавцями в крамницях, абощо, — і які мені з олівцем у руці вираховували, що жити чесною працею в СРСР неможливо. Тре-

---

*) Мабуть читачам відомо, що в області кримінальної політики СРСР наступила в останніх роках радикальна зміна до кращого.

ба красти. Розуміється, від держави. В СРСР є відповідні укази уряду про розтрату державного й колгоспного майна, на основі яких судять людей, котрим доказано найменшу розтрату або кражу. Всі ці люди дивляться на державу, як на свого найбільшого ворога, що насильно підриває в них всяку можливість існування. Значить вони непримиримі противники держави й режиму.

Із маси в'язнів виділяється група дійсних кримінальних злочинців. Це бандити, злодії, вбивники й хулігани. Вона в СРСР дуже поширена і становить, без сумніву, велике соціальне зло. Величезний процент кримінальних злочинців творить молодь. За час панування радянського режиму вплив батьків на своїх дітей був мінімальний. Діти половину свого життя проводили на вулиці й зустрічалися з усякими вуличниками, привчалися до їхніх манер, пияцтва тощо. Всі вони блискуче володіють дуже багатим словником російських вуличних слів, а їхня нахабність не має меж. Це т. зв. хулігани. (Про бандитів і злодіїв була мова в іншій місці.) Є між ними певна кількість патологічних злочинних типів. Але в основному все це парості, що вирости на ґрунті радянського режиму. Створені більшовицькою дійсністю умови вимагають скромного життя. Хто хоче більше мати від життя, зокрема випити, мусить шукати нелегальних джерел заробітку. Мені доводилося розмовляти не з одним із злочинців на життєво-людські теми. Я переконався, що це люди з розумом, з життєвою енергією і дуже часто з виробленою власною особистістю, які з відразою ставляться до радянської дійсності. Вони переконані, що їм у ній життя не буде. Я не раз пробував їх переконувати, що коли б вони розпочали чесне життя, не ввійшли б у конфлікт з законом. Але вони мали на це свої аргументи, мовляв, вони могли б розпочати чесне життя, коли б можливості заробітку давали якісь перспективи. Але цього немає. І в тому була глибока правда. Відбута кара відмічається у кожного в паспорті. Йому вже не так легко після відбуття кари влаштуватися на краю роботу, а чорна робота не дає йому ніяких перспектив на сьак-так забезпечене існування. На їхню думку, держава не створила необхідних передумов, щоб вони могли рішитися на чесне життя. Це все стає кожному відоме, коли він вперше попаде в табір. І не так під впливом середовища, в яке попадає, як скоріше під впливом усвідомленої ним при допомозі того середовища підрадянської дійсності, він рішається йти карним шляхом.

Вільні робітники театру щорічно діставали відпустку і їздили на південь. Бували в різних місцевостях СРСР і розказували, що бандитизм дуже поширився. В часах війни і після війни по великих містах діяла організація бандитів під кличкою «Чорная кошка». Після її ліквідації бандитизм не припинився. Найчастішою формою грабунку було роздягання людей. Воно дійшло й до Воркути. Артисти театру (вільні), вертаючись ніччю додому, старалися ходити колективно, бо були випадки, що невідомі люди під загрозою ножа веліли жертві роздягатися на морозі. Одяг забирали, а голу людину відпускали додому. Держава втримує т. зв. міліцію, яка, між іншим, має завданням оберігати безпеку громадян. Але в міліції часто сидять сумнівні типи й ніхто не має до них довір'я. Головна робота міліції — це полювання на п'яних людей. Зимом, під час тріскучих морозів і сніговіїв на Воркуті міліціонери сидять собі в теплих приміщеннях, в той час як бандити роблять своє. В лютому 1951 року верталися пізно додому дві співробітниці театру. Надворі шаліла пурга. До них підступив якийсь тип і зажадав, щоб вони роздягалися. Вони мабуть не дочули, що він хотів, бо були замотані в теплі хустки. Тоді він ударив одну з них ножем у долішню частину живота. Вона впала, а друга підняла крик. Невідомий тип зник, а поранену жінку перевезли до лікарні. На щастя удар попав в бедрову кість і рана виявилася не небезпечною.

Іншим разом один бандит витяв з кишені якогось громадянина гроші в той час, коли він стояв у черзі до крамниці. Сусід, котрий це бачив, підняв крик і бандит мусів гроші віддати. За якийсь час цей сусід був підбитий ножем.

Подібними авантюрами населення досить стероризоване й відчуває, що не має від держави потрібної опіки. Коли я запитав вільного громадянина, що мені розказував цю історію, якої очевидцем він був того самого дня, чому ж інші, в тому числі й він, не реагували колективно проти бандитського вчинку, то він мені відповів, що він би це зробив у інших умовах і на своїй рідній землі. . . А на Воркуті він на засланні. Та має надію, що незабаром все це зміниться і він зможе вернутися до своїх рідних. Такою надією живе кожен в'язень. Публіка, серед якої він живе за малими винаятками йому абсолютно чужа. Вона є збором випадково зібраних людей, не пов'язаних ніякими спільними інтересами. «Ризикувати своїм життям» — сказав він — «для цілком чужих мені людей немає ніякого глузду. А

я все ж таки хочу побачити своїх рідних і свою батьківщину.»

Подібне явище спостерігав я в таборі, коли бандити грабували, і навіть побивали других в'язнів, а інші в'язні це збоку байдуже спостерігали. Це вказує, як далеко ще не вироблена суспільна солідарність і як мало зацікавлення в поодиноких людей ризикувати своїм особистим для добра громади. На основі розмов з вільними людьми я ствердив, що вони дуже мало зацікавлені в затіснюванні суспільних відносин, у плеканні суспільної солідарности ще й тому, що це може розглядатися державними органами безпеки, як початок протидержавної роботи (!) Наслідком терористичних методів МВД росте повна байдужість до суспільного (спонтанного, а не організованого згори) життя. Коли грабівництво — та ще й з вбивствами — поширилося, уряд видав наказ про примінення смертної кари до винних. Наскільки після цього злочинність зменшилася, тяжко відповісти. Але думаю, що все залишилося по-старому.

ЖИТТЯ В'ЯЗНІВ

Маючи нагоду побувати в різних лагпунктах Воркути, я познайомився зі щоденним життям в'язнів. Воно дуже мало цікаве. Життя людини зредуковано до найпримітивнішого фізичного існування. В перших роках після закінчення війни існували дві категорії в'язнів: каторжан і звичайних в'язнів, засуджених на ІТЛ («Ісправітельно-Трудовіе Лагеря»). Кримінальний кодекс не передбачував каторги і до 1943 року категорії каторжан не було. Указом Президії Верховної Ради від квітня 1943 року введено каторгу за важкі військові злочини, за особливу форму співпраці з німцями і т. п. Створено окремі табори для каторжан із загостреним режимом. Вони не отримували ніякої зарплатні чи компенсації, жили в бараках з тюремним режимом. Повернувшись з роботи, вони йшли в їдальню, після чого їх закривали в бараках на замок. Каторжани носили на плечах числа. Такий режим пристосовано лише кілька років і він мав характер пімсти. Пізніше фактично зрівняно каторжан з іншими в'язнями, не додержувано так строго припису окремих таробів для каторжан і перемішувано обидві категорії в'язнів, дозволено їм влаштуватися на роботу «по-спеціальності»

чого раніше не роблено, виплачувано платню, як і звичайним в'язням. Однак в їхній документації затримано давню термінологію «каторга» і обов'язок відзначувати каторжан окремими числами. Кілька літ суворого режиму залишили свої сліди в душі каторжан. Дуже багато з них загинуло. В таборах я дуже часто зустрічався з каторжанами. Вони виділялися із загальної маси в'язнів тим, що зберегли своєрідну «кастову» солідарність.

Звичайні в'язні не переживали такого лиха. Зате їм далося взнаки інше, — а саме те, що їх держали в таборі разом із кримінальним елементом. Цей останній почував себе в таборах, неначе вдома. Кримінальні типи просякали на найважливіші пости в таборі: нарядчика, кухню, лазню, перукарню, в продуктовий та одяговий склади, а то навіть мали впливи і в санітарній частині. «Своїми людьми» були не кримінальні верховоди, а люди, засуджені за побутові провини, які одначе скоро знайшли «блат» (тобто тасмний зв'язок для користолубивих цілей) з кримінальниками, йшли їм на руку, діставали за те певні вигоди й добре влаштувалися жити. Ці обставини ставили політичних в'язнів просто у безвихідне положення. Перш за все політичні в'язні були в меншості, помішані з побутовими у робочих бригадах, — і губилися там. В 1946 році в моїй бригаді (коли я був на загальних роботах), яка числила 25-30 душ, було не більше 7-8 в'язнів, засуджених за політичні провини. В упривілейованому становищі були росіяни, тому що вони були саме росіяни («свої») і володіли вуличною мовою блатних не гірше, ніж самі блатні. Вони мали до блатних підхід, входили до їх середовища, дружилися і зовсім не солідаризувалися з тими в'язнями, які так масово зачали прибувати в табори після війни, тобто із українцями, балтійцями, поляками й іншими. Навіть т. зв. нацменам, тобто казахам, узбекам, грузинам, вірменам і т. д., було легше з кримінальним світом домовлятися, бо вони мали між ними своїх земляків, а крім того босяцька маніра не була їм чужа: з нею вони зжилися під впливом радянської дійсности. Взагалі, що торкається давніх (до 1939 року) підрадянських громадян, то вони потрапивши в табір, забували, що вони політичні в'язні і зливалися із загальною таборовою масою та завдяки добрим зв'язкам з блатними «вождями», здобували для себе вигідні місця. Інші, так би мовити «європейці», ніколи тієї свідомости не тратили і старалися всіми можливими способами відгородитися від табірної побутової маси.

Незнання російської мови особливо давалося взнаки. Супроти всяких насильств з боку блатних вони не знаходили оборони. Таборове начальство здебільшого не хотіло втручатися так далеко в табірне життя, а коли навіть приходилося йому вирішувати якісь непорозуміння, то далеко легше було блатним, володіючим російською мовою й обзайомленим з таборовими звичаями та навиками начальства, перемовити начальство, ніж пошкодованим добитися свого.

Блатні мали в той час майже необмежений вхід до кухні задніми дверима. Це влегшувало їм вести в таборі паразитний спосіб життя. Добрі зв'язки з лікарями в санітарній частині давали їм можливість здобувати звільнення від роботи навіть здоровим людям тоді, коли не раз справді хворі не могли такого звільнення добитися, бо ліміт звільнених по недузї був на даний день вже вичерпаний.

В післявоєнні роки невистачало таборового одягу. Тому лише люди, зайняті на видатніших постах, як інженери, чи бухгалтери, а також кращі бригади діставали новий одяг, тобто, як в лагері говорилося, одяг «першого строку», а широка маса в'язнів діставала одяг «другого строку», тобто вже вживаний, латаний і дуже часто рваний. Блатні, використовуючи блат з завідувачами одягових складів вибирали собі із вживаних одягів найкращі, а все гірше попадало політичним. (В умовах Воркути, де 9-10 місяців панує зима, теплий одяг — це дуже важлива справа. Вживана рвана одяга мало гріє. Те саме торкається валянок. Найкращі потрапляли звичайно в руки кримінального елемента).

Та ці від'ємні сторони компенсувалися до деякої міри однією додатньою: це були часи, що можна було кореспондувати з родиною майже без обмежень. Колективізація в новоприлучених областях ще далеко не була переведена. Народ ще жив порівняльно добре й в'язні з тих областей діставали продуктивні пакунки. Але й ця справа не представлялася так світлою. Щойно починаючи з 1948 року заведено в таборі т. зв. «камеру хранения», куди можна було здавати продукти для схову. А до того треба було їх звичайно перевозувати в ліжку під головами. В кожному бараці був завхоз («заведуючий хазяйством»), завданням якого було діставати для мешканців бараку талончики на обіди й вечері, хліб і т. ін. Отже йому звичайно передавали приватні продукти на сховок, але за те треба було йому щось платити. Крадіж та всякі насильства були тоді жахливі.

Так само й умови праці були незавидні. Бригада виходила на роботу й діставала, приміром, завдання копати траншею або відкидати сніг. Після закінчення роботи десятник стверджував скільки робіт виконала бригада в цілості, а справою бригадира було розбити цей об'єм на поодинокі робітників. Найчастіше робив він це все на око, фаворизуючи своїх людей. Мені відомі випадки, що західні українці, щоб не даватися використовувати кримінальним, творили в 1947 році свої «національні» бригади, на що тоді начальство згоджувалося, бо це підіймало продуктивність праці.

Ці роки (1945-48) були теж дуже важкі на роботах у воркутських шахтах. В шахтах бувають місця сухі, але є й багато мокрих місць і тому часто доводиться працювати в воді, а часом вода й зі стелі капає. Інколи робітники виходили з шахти майже зовсім мокрі й дуже часто не було можливості змінити одягу. Так і приходили мокрі в барак. В кожному бараці була сушилка й за ніч одяга висихала. Я пригадую собі, що в 1944 році вийшов я раз з шахти в Сталіногорську майже зовсім мокрий і в такому стані при 25° морозу прийшлося мені йти пішки аж у табір. Багато людей втратило при таких умовах своє здоров'я. Щойно від 1948 року стан цей почав значно кращати.

Того роду щоденні турботи до тієї міри абсорбували увагу в'язнів, що рідко хто відчував потребу прочитати книжку чи газету. В той час не було ніяких організацій між в'язнями, ніхто не думав про політику, хоч починаючи від фултонської промови Черчіля, кожен з нас розраховував на війну. Це було його потайним бажанням, і чи не останньою дошкою рятунку. Невиносимі табірні умови доводили інколи в'язнів до відчаю і були спонтанні випадки повстань. Такий вибух стався на т. зв. 501-ій стройці близько Уралу в 1948 році або на початку 1949 року. Ціла колона (малий табірць), в якому подавляючу більшість мали побутові в'язні, перебила самоохрану (таких самих в'язнів, що добровільно вступили до охоронної служби й носили рушницю), відбрала зброю і рушила в похід. Але куди? Вони розбилися на дві частини: одна пішла Уралом на південь і доля тієї частини мені не відома, а друга рушила в напрямі Воркути й дійшла до периферії міста. Ми були здивовані, пробуdivшись ранком і побачивши кулемети на чотирьох кутках нашого табору. Вихід на роботу із зони був затриманий, а десь далеко чути було торохкотіння кулеметів. Я жив в доброму знайомстві з театральним конвоем, який

мені того самого дня усю історію розказав. Він сам був теж змобілізований в той день до акції проти повстанців. І так не дійшовши до Воркути, вони були або перебиті (також з літаків), або виловлені.

Були випадки спроб втечі із Воркути. Скільки з них було вдалих, тяжко вгадати. Але я знаю один вдалий випадок. Героєм його був студент техніки зі Львова — Строцький. Йому пощастило в 1948 році втекти з Воркути при допомозі фальшивих документів. Він приїхав до Львова, жив під фальшивим прізвиськом, навіть їздив в складі футбольної студентської дружини до Києва на змагання. В 1949 році був знову арештований і опісля відбував кару в Караганді, де я з ним десь в 1951-52 рр. зустрівся.

Охорона табору поділялася на «надзорслужбу», що наглядала за порядком в середині табору, і зовнішню охорону, що водила в'язнів на роботу й несла вартову службу на вартових вежах, т. зв. вишках, довкола табору. До 1948 року функції внутрішньої служби були невеликі. Режим був доволі слабкий. Коли з жіночої зони заходила якась жінка в чоловічу, то наглядслужба дивилася на це крізь пальці, а головну увагу звертала на те, щоб люди виходили завжди на роботу. Час до часу на прохідній варті надглядслужба проводила особистий обшук у в'язнів, що верталися з роботи, шукаючи головно горілки. Не можна було тримати в таборі гострих предметів, як бритв, ножів і т. п. Але в той час навіть на такі речі дивилися поблажливо, бо тоді ще не було різни між «ворами» й «суками». Звичайно раз у місяць, а перед державними святами обов'язково, робився обшук в середині табору.

І внутрішня, і зовнішня охорона до 1948 року були платними. Вони одержували біля 550 карб. на місяць, а крім того помешкання, одяг і ще дещо. Зasadничо до справ праці в'язнів охорона не вмішувалася, хоч мені розповідали про ще недавні часи на Воркуті, коли охорона оплачувалася відсотково від виконаної в'язнями роботи. Вона, отже, була зацікавлена в продуктивності праці в'язнів і вживала насильства, щоб примусити в'язнів інтенсивно працювати. Охорона звичайно складалася з колишніх салдатів або підстаршин, які під час війни, а то вже і після неї були туди штрафним порядком перекинені. Цей факт сам по собі вже достатньо говорить про настрої серед них.

Платна охорона була великою непродуктивною позицією в балансі таборів. Тому вербовано допоміжну охорону із се-

редовища в'язнів, підбираючи туди суджених за нетяжки побутові провини. Вони проходили невеличку муштру, діставали рущицю, а часом навіть енкаведівську шапку (тільки без вірки), жили за зоною разом з охороною, там і харчувалися й водили інших в'язнів на роботу. В побутових таборах категорія самоохоронників затрималася до останніх часів.

В перші роки після війни жодної культурно-освітньої роботи не було. Кількість газет в таборі була крайньо недостатня, бібліотеки були здекомплетовані і крім дешевої агітаційної літератури важко було дістати яку-небудь книжку. Інтелігентні в'язні старалися мати кілька власних книжок і тоді обмінювалися ними зі своїми товаришами. Ті книжки, які були в таборових бібліотеках, майже без винятку були з повіриваними сторінками, бо побутові в'язні вживали газет і книжок не стільки до читання, як для курення. Культурними розвагами для в'язнів були кіно (мандрівне), пересичене більшовицькою пропагандою, та концерти ансамблю або театру. Начальник культурно-виховної частини час від часу виголошував доповіді на міжнародні теми, яких ніхто не хотів слухати. Щоб зібрати аудиторію, начальник КВЧ часто давав розпорядження, щоб негайно після доповіді було кіно й на ньому можуть бути тільки ті, що слухали доповідь.

В таборі був звичайно якийсь гурток шахістів. Зате маса в'язнів у вільні хвилини грала в доміно, в яке вкладала увесь свій темперамент. Це, мабуть, найбільш поширена гра в СРСР. Злодії, звичайно, грали в карти, хоч це було режимними правилами суворо заборонене.

Такі умови панували до 1948 року. Він був переломовим в житті в'язнів. Вже від самого початку року почали ходити погослови, що політичних в'язнів будуть відділяти й творити для них окремі табори. Приходили чутки, які стверджували, що ніби приїхала якась московська комісія, котра переглядає і сортує всі справи політичних в'язнів. В осени 1948 року почали організовуватися на Воркуті два лагпункти т. зв. спецтабору: один для каторжан на шахті ч. 1 (т. зв. капітальній) і другий для звичайних в'язнів на шахті ч. 7. Режим тих лагпунктів був зовсім інший: табір обведено подвійним рядом колючого дроту; крім того була ще біла дротів вільна смуга для собак; говорили, що дротами йде електричний струм; бараки замикано на ніч на ключ; заборонено було тримати які-небудь гроші; за роботу ніяких

грошей не виплачувано; кореспонденцію обмежено до двох разів у рік; побачення з рідними заборнено зовсім; після закінчення кари відправлювано в'язнів на вільну висилку замість додому до родини. При виводі на роботу панувала гостра дисципліна; дорогою треба було йти колоною суворо по п'ять в кожному ряді, руки назад, голова вниз, ніяких розмов і т. д. Збільшено зовнішню охорону. Цілком зліквідовано платну зовнішню охорону, а на її місце привезено на Воркуту нормальні відділи «внутрішніх військ» НКВД. Це були молоді хлопці, яких покликано тількищо до військової служби. Серед них були відділи червонопогонників для охорони спецтаборів і синьопогонників для охорони побутових таборів. Перший контингент цих останніх походив із новоприєднаних західнобілоруських земель. Коли раніше для охорони колони із ста в'язнів вистачало максимально трьох вояків спереду і трьох ззаду, то тепер цю саму колону супроводжувала ціла армійська чота та ще й з собаками.

Нові порядки створили нервову атмосферу на Воркуті. В районі шахти ч. 7 в'язні чули, як діти, здивовані видовищем, питали конвоїрів:

— «Дядя, ето верно, што іх будут расстреливать?»

Такі самі вістки теж розповсюджувала і стара охоронна служба. Добром від цього не пахло.

По всій воркутській табірній системі почали поволі здійснювати політичних в'язнів із різних постів і перекидати на загальні роботи. Зліквідовано для політичних перепустки. Одного дня в'язнів-працівників управління комбінату взагалі не виведено на роботу. З бігом часу зроблено те саме з лікарнею і родильним домом. Акція не була підготовлена й через те виникли ускладнення. Коли одного дня не виведено на роботу медсестер і доглядачок із лікарні, хворі залишилися без опіки. Піднявся шум. Це привело до відповідні чинники відкликати на якийсь сумнівний розпорядження. Але не підлягало вже ніякому сумнівові, що спецтабори, або як це офіційно називалося «лагера асобово режиму», стали дійсністю. Після лагпункта шахти ч. 7 відійшли до спецлагерів лагпункти шахт 9/10, 14/16, 2, 40, 8, 29, 6. Для жінок створено покищо спецтабір у лагпункті «предшахна» і в лагпункті першої цегельні. Лагпункти другої цегельні і цементного заводу віддано для засуджених німецьких військових полонених.

Такі великі зміни викликали великі перебої у праці центральних міських установ. Щоб цьому тимчасово запобігти, поки підоспіє «вільнонайомна» фахова сила з півдня, організовано в лагпункті шахти ч. 1 контору, в якій влаштовано на роботу колишніх робітників проектного відділу. Таким чином робота для проектного відділу міста продовжувалася в таборі. Також було дозволено, щоб деякі лікарі ходили ще на працю у вільну лікарню.

Одначе не всіх політичних в'язнів переведено в спецтабір. Велика кількість їх залишилася в побутових таборах. Як я опісля довідався з офіційних джерел, в спецтаборах приміщено в'язнів, яких провина була зв'язана з антирадянською організацією, диверсією та шпигунством. Отже московська комісія дійсно переглянула усі справи й вирішила, хто персонально попадає у спецтабір. Багато в'язнів навіть з 25 літнім присудом залишилися у побутових таборах. Для каторжан, що не підлягали спецтаборові, був призначений лагпункт шахти ч. 5.

За весь час підготовки до творення спецтаборів відбувалися пересунення у персональному складі в'язнів. Багато побутовиків вивезено з Воркути у Вятські табори, а на Воркуту привезено політичних, переважно з Караганди, між якими було багато каторжан, що побували вже довший час на Колімі, хворіли там цингою, сліди від якої залишилися в них на все життя.

Подібні зміни відбувалися в цілій табірній системі СРСР. Що викликало ці переміни, годі сказати. Випадково вони збігаються з виступами деяких постатей вільного світу, хочби пані Елеонори Рузвельт в ООН, які обвинувачували більшовиків у створенні в себе рабської системи, подавано різні цифри, що торкалися таборів і в'язнів. Бути може, що між тим справді був якийсь зв'язок. Загальна думка в'язнів була одначе інша, — що всі ці заходи мають зв'язок з реальною небезпекою війни. Основою для таких думок була зручно ведена радянською пресою пропаганда воєнної психози. Хто читав тоді радянську пресу, мусів прийти до переконання, що світовий мир є дійсно під загрозою і що нова світова війна є справою найближчого часу. Тому ми, хоч знали, що для нас настануть тоді ще важчі часи, не падали духом і, прощаючись при розлуці, одні одних взаємно підбадьорювали. Наше вухо ловило, як самозрозумілу думку, слова: чим важче, тим ближче. Нам здавалося, ніби

ми стояли на грані двох періодів у таборі, з яких один був безповоротно за нами. Розкривався другий, безсумнівно важчий, але з виразною, як нам уявлялося, перспективою.

ОХОРОНА

Ставлення охорони до в'язнів може бути незрозуміле, коли його окреслити прихильним або неприхильним. Тут слід зрозуміти підрадянську дійсність, де табір в очах пересічного радянського громадянина став явищем природнього порядку. Я мав можливість зустрічатися з охороною у щоденному житті. Як я уже раніше згадував, мені часом траплялося «купувати» театрального конвоїра, щоб разом з ним ходити до вільних воркутян на свята. В таких умовах я не тільки що діставав відповіді на всякі питання, але й освоївся з їхнім радянським світосприйманням. Воно було майже таке саме, як і в інших вільних воркутян. Щоправда, на політичних заняттях їх інформовано, що в таборі сидять злочинці, вороги народу і т. п., але це були самі формули, що попадали в одне вухо, а другим виходили. Та «злочини» в'язнів, чи то побутового, чи то політичного характеру — не викликали у свідомості охорони внутрішнього морального осуду. Вони себе почували такими самими людьми, як і в'язні, навіть так само нещасними. Коли мені в 1946 році доводилося деякий час ходити на загальні роботи, то я, дивлячись на нашу охорону, на тих нещасних кількох вояків, котрі мусіли вистоювати зі зброєю на морозі по 8-9 годин, набрав переконання, що між нами чисто формальна різниця: вони нас охоронюють, а ми — ними охоронювані. І вони, і ми прикріплені по кілька годин на день до того самого місця. Для нас час минає скоріше й веселіше: ми розмовляємо поміж собою, розмахуємо лопатами, сміємося... А вони, зодягнені в кожухи, безнадійно дивляться на нашу роботу й може у душі заздують нам. Вони хоч і платні, однак все ж прийшли на Воркуту, як мобілізовані — й нетерпляче ждуть часу, коли їхня служба закінчиться. Наш театральний конвой розказував мені, що він був (примусово) законтракований на чотири роки, а тепер (тобто в 1949 році) прийшло їм однобічне продовження контракту ще на чотири роки. Виходить, що частина їхнього життя теж скована терміном.

Я був свідком розмов, які вели на роботі з конвоїрами побутовики. Конвоїри самі цікавилися, за що кожний із них сидить та в свою чергу розповідали про свої злочинні турботи. Крадіж, хуліганство, а то й убивство в умовах СРСР виглядали такими природними, немов би випливали з життя, як його суттєва частина. Кожний конвоїр знає, що й він не дуже-то згідно з законами живе. І він часом вип'є. А п'яний радянський громадянин обов'язково ув'язується у всілякі авантюри, насильства, — до вбивства включно. Я бачив багато п'яних у вільному світі, але ніколи алкоголь не наближав їх до звірини так, як це зустрічається в СРСР. «Росіянин нерядо пропускає нагоду, щоб виказати своє звірство». — так писав один англійський дипломат, звітуючи про вбивство царя Івана III Антоновича і про смертний присуд на українця Мировича, котрий з гуманних мотивів намагався звільнити з в'язниці царя. Я пригадую собі навіть нариси Гліба Успенського, в яких він згадує, як молоде подружжя, не почувавши зовсім, що роблять злочин, годували своє немовля, щоб його позбутися, замість молока алкоголем. Зовнішні форми скривають часто дійсні прикмети душі людини, а в п'яного вона показує себе голою, неприкритою, такою як вона є. І як же ж глибоко у душі не виправдувати конвоїрові в'язня, що в п'яному стані вчинив злочин? Або коли конвоїр ще із родинного дому пам'ятає, як жили його батьки й те, що без крадіжки прожити не можна, то як він може морально засуджувати в'язня, що хотів жити і тому крав? А вже зовсім зі зрозумінням ставляться конвоїри до політичних в'язнів, особливо із новоприлучених територій. Вони дуже добре пам'ятали, як важко приходилося жити в час колективізації і якими злочинцями в очах народу стають ті, хто проводить колективізацію? Тому для них балтійські народи, західноукраїнці, молдавани тощо — це чергові нещасні жертви радянської влади. Для них у свідомості конвоїра немає ніякого морального осуду. Я знаю багато випадків, коли конвоїр рятував поодиноких в'язнів, часом непоправних злочинців, від неприємностей з боку таборової адміністрації, керуючись мотивами особистої симпатії. Інколи через конвоїра можна було втримати зв'язки з жінками чи родичами.

Але так було до 1948-49 років, тобто до створення спецтаборів і до заміни платної зовнішньої охорони молодими солдатами, що виконували свою службу в порядку звичайної

військової повинності. Платними конвоїрами були досвідчені люди із знанням життя і людей. Молоді вояки були ще дітьми, що не знали й не розуміли життя. Вони виконували свої обов'язки механічно, як автомати. Це було сліпе виконання наказів, що не допускало критичної думки, чи наказ сам у собі правильний. Їм сказано, що ми вороги народу, значить, воно так напевно і є. Коли б було наказано на нас стріляти — цей наказ був би виконаний. Авторитетом для вояка був тільки його офіцер, а офіцери завжди були готові діяти проти в'язнів. В армії панувала дисципліна, як у кожній армії. Коли я в 1951 році потрапивши в спецтабір, інколи пробував розговоритися з зовнішньою охороною, то з того нічого не виходило, бо вони, боячись неприємностей, мовчали як закляті. На біду й обставини невдало складалися, так, що ми дуже рідко стикалися з вояками охрани, щоб могли вступати з ними в розмову. Коли ми ранком виходили на роботу, чота армійців провожала нас, ідучи на віддалі до 10 метрів. Коли ми приходили на робочий об'єкт, нас впускали в робочу зону. Салдати розташовувалися довкола зони на вишках і в зону не мали права входити. Розмовляти із нами з вишок було їм заборонено. Через те годі було нам вивідати дійсні настрої простої вояцької маси. Маю основи твердити, що їхні настрої не були такі ворожі, про що згодом розкажу.

Табір був оточений колючим дротом, інколи була ще висока огорожа з дощок. В середині знаходилася т. зв. вогнева зона шириною 5-6 метрів від паркану. На рогах табору на вежах поставлені рефлектори, а в спецтаборах часом і кулемети. Я переконаний, що всяка спроба з боку в'язнів голіруч пробитися через охорону була майже неможлива. Коли де-небудь були такі випадки, то хіба в побутових таборах, де не було такої сильної охорони.

ПОЇЗДКА В ПЕЧОРУ

В літній період, коли у воркутському театрі робився звичайно ремонт, або коли приїздили на гостинні виступи якісь інші театральні трупи, наприклад, з Ленінграду, або навіть з України, наша театральна трупа виїжджала на гостинні виступи на південь до Абезі, до Інти і до Печори. Для тієї

мети ми діставали два товарні вагони, на які грузили декорації, і два особові для перевозу людей. Формально вільні артисти були відділені від в'язнів. Але підчас подорожі звичайно все перемішувалося. З в'язнями їхали конвоїри, переважно два для чоловіків і одна жінка для жінок. Конвой діставав інструкцію, яка напевно робила його відповідальним за загальне число в'язнів, однак, що торкається режиму, то мабуть давала йому можливість не застосовувати суворих режимних правил. Це приводило до того, що конвоїри взагалі забували про всякий режим. Ніхто їх не перевіряв, а вони особисто не мали охоти всюди з нами возитися. Період наших гостинних виступів вони використовували для себе, як своєрідну відпустку.

В Абезі й Інті ми проживали в одному із таборів. Наш спосіб життя там не дуже змінявся в порівнянні до Воркути: і тут двічі на день виводили нас в театр. Зате конвоїри, привівши нас в театр, зникали так, що ми, закінчивши ранішні проби на яких дві години раніше, самі ходили до річки купатися або відбували спільні короткі прогулянки, організуючися «до душі».

В 1948 році виїхав наш театр на гостинні виступи в Печору за 420 км. на південь від Воркути. Це найкращий період мого побуту в таборах. Я в Печорі пережив стільки гарних і приємних хвилин, що не зважаючи на те, що я формально відбував «кару», — вважатиму їх одними з найкращих у моєму житті...

В Печорі, через брак відповідного місця в таборі, нас помістили в бараці на самому краю міста в лісі, недалеко від ріки Печори. Барак був розділений на дві половини, з окремими входами. В одній половині проживали чоловіки зі своїми конвоїрами, в другій — жінки. Тут конвоїри не потребували нас виводити на роботу й тому вони встановили для себе свій порядок дня. Ми ніколи не знали, де вони перебували, а конвоїри в свою чергу не контролювали нас. Вимогою дирекції театру було, щоб ми з'являлися перед полуднем своєчасно на пробу (якщо вона була потрібна), а увечері о 7 годині на виставу. Таким чином один місяць жили ми зовсім вільним життям, навіть кращим, ніж вільне місцеве населення, що все таки було схоплене в шпори виробничої дисципліни.

Саме в цей час почало будуватися місто Печора. Ми застали вже кілька десятків новопобудованих блоків, переважно одноповерхових. Рідко котрий із них був закінчений. Рівно-

часно із будовою домів йшла будова доріг, що рідко трапляється в СРСР. Робітники рекрутувалися із місцевого вільного населення і з в'язнів. З цими останніми ми зустрічалися в таборі, куди ходили на обід. Між в'язнями не знайшов я цікавих людей, за винятком одного греко-католицького священника із Висоцька Нижнього, Карушенка. Він працював у таборі електромонтером. Пості інженерів, бугалтерів і взагалі інтелігентний персонал становили люди, що приїхали з півдня. Я мав нагоду поробити з ними знайомства і мені вдалося перевести з ними не одну годинку.

Між іншими познайомився я з одним плановиком, росіянином із Москви, і його жінкою, лікаркою. У них була одна донечка. Знайомство було зроблене зовсім випадково. Вони обоє розмовляли після вистави із співробітниками театру, між якими був і я. Коли в часі розмови вона натякнула, що вона лікарка, я використав це, щоб попросити поради, як мені лічити недугу очей. Вона виявила готовість мені допомогти й сказала, в якій годині мені найкраще до неї зайти. Під час першої візити, перекинувшись зі мною кількома словами, вона зацікавилася, звідкіля я сам. Хоч я вже досить добре володів російською мовою, вона загримітила, що в мене якийсь «заграничний» акцент. Коли ж я відповів, що я дійсно чужинець, то це з одного боку викликало здивування, а з другого зацікавлення. В цей момент увійшов її чоловік, якому вона поспішила похвалитися, що я з Німеччини. Довго не тривало, як вони мене запросили на чай. Так з першої розмови створилися дружні відносини. Я не мав відваги спитати, яке у них відношення до більшовицької партії. Він не був одягнений в офіцерську уніформу — що давало мені привід думати, що він не був членом партії. Однак його думки були висловлювані дуже обережно. Спочатку зводилося все до випитування мене про життя в гітлерівській Німеччині. Я, маючи досвід з минулого, теж не вихвалював Німеччину, але старався представити її як тотальну систему таким чином, щоб метафорично висловлювати свої думки про тотальну систему в СРСР. В розмові він сказав, що під час війни він мав нагоду побувати у Німеччині. Але те, що він бачив, йому подобалося й він мені не раз підкреслював, що на його думку ця система була добра для німецького народу. Темною стороною гітлеризму була його політика у відношенні до інших національностей. Він дуже негативно висловлювався про німецький расизм і про німецьку політику в часах війни.

Незамітно ми перейшли до тематики, яка мене цікавила. Думаю, що для читача буде цікавіше, якщо я приведу приблизний перебіг розмов.

На мій запит, чи він вважає, що радянська система краща, він відповів, що в деякому відношенні вона краща, хоч безперечно має не одне слабе місце. Доброю її стороною є те, що в ній запроваджено соціальну рівність, бо засоби виробництва удержавлено й ніхто не може мати зисків зі своїх капіталів. Продукція — це монополія держави. У ній не може бути безробіття, хоч населення свідоме того, що життєвий рівень його нижчий, ніж на Заході. Покищо живе воно надією, що все йде до кращого і з бігом часу зможе задовольнити свої потреби. Він вважав, що їм нема чого гнатися за західним життєвим рівнем. У них люди далеко менш вибагливі, як на Заході, й тому їх задовольнити не так вже трудно.

Я спитав, чи його, як росіянина, ця система задовільняє?

Він мені відповів, що старших людей ця система не задовільняє. Старше покоління фактично розділене на два табори: на комуністів і противників комунізму. Серед цих останніх багато росіян, котрі насичені російським шовінізмом. Його генерація виросла вже в післяреволюційний час. Йому було тепер близько сорока. Хоч національні почуття йому не чужі, то не на них вони орієнтуються. Його генерації здається, що накидати іншим свою національність — це і некорисно, і нерозумно. Зрештою, національна приналежність — це особиста справа кожної людини. Він вважав, що як громадянин своєї держави, він повинен робити все, щоб життя у тій державі ставало кращим. Аджеж до послуг їм величезна й багатуща територія. Вони відстали від світу тому, що не зуміли своєчасно відкрити її для себе та використати, а тому тепер мусять здоганяти прискореними темпами те, що занедбали їхні батьки.

На мій запит, чи він це говорить як росіянин, як громадянин держави, котра звалася колись російською імперією, — він відповів, що вони сьогодні не становлять ніякої російської імперії. Може на Заході так на них дивляться. Це помилковий погляд. Вони признають за кожним народом право жити своїм власним життям і не думають йому накидати іншої національності. А що торкається держави й російської національності, то ця остання має свою національну республіку РСФСР, тому що росіяни мають у ній безсумнівну більшість. Вони не вважають, що Грузія, Вір-

менія чи Україна — це російські території. Та навіть в межах РСФСР живе багато інших національностей, яким вони не думають накидати своєї національності. Яка нам користь з того, — казав він, — що нам вдасться привчити мешканців Чукотки говорити російською мовою, а забути свою. Навпаки, робиться дуже багато, щоб вони могли ввійти в державне життя, як повноцінний конструктивний чинник.

Коли я поцікавився, як він пояснює факт, що в таких містах, як Ташкент, Алма-Ата чи Караганда, що лежать на неросійській території, переважає населення не місцеве, але приїзже з Росії або України, він розказав, що наскільки йому відоме, в цих містах є середні й вищі школи, в яких місцеве населення має нагоду вчитися. Із шкіл виходять рік-річно кадри фахівців, що знаходять працю на своїй території. Але розвиток матеріяльного життя поступає швидкими кроками вперед і три мільйони казахів не в силі зайняти своїми людьми всі становища. Тому приїжджають інші. Але жоден казах не має перешкод у доступі до шкіл, навіть до найвищих становищ у своїй республіці, тому, що за національністю він казах.

Коли ж я йому вказав, що на територію Казахстану насильно перекидають маси неказахів, приміщують їх в таборах, з яких вони вже не можуть вернутися додому, бо після відбуття кари їх залишають там жити на «вільній висилці», так само кидають туди маси людей на поселення з інших республік, і спитав, чи не вважає він, що така практика підриває життєві інтереси казахської національності — він відповів, що це саме можна сказати про Печору й Воркуту. «Та ж ви бачите скільки тут із племені Комі — казав він. Мені здається, що коли вже шукати справедливости, то слід тоді ставити до кожної національності вимогу, щоб вона займала територію, пропорційно до своєї чисельности. Комі АССР має територію, яка більша від кількох європейських держав, а нарід комі має всього вісімсот тисяч осіб. Чи держава може ждати, доки ці 800 000 так розмножаться, що зможуть відкрити шахти на Воркуті? Я вважаю — казав він — що перед такими великими проблемами соціяльного і господарського життя на території настільки обширної держави, як СРСР, національний момент слід залишити на задньому пляні. В умовах СРСР національний момент не може бути конструктивним чинником...»

— «В такому разі ви, наскільки я вас зрозумів, залишаєте ваше особисте почуття теж на задньому пляні, а на пер-

ший плян висуваєте момент державний, соціяльний та економічний?»

— «Безсумнівно так. Думаю, що це погляд усієї нашої генерації».

— «Мені незрозуміле одне: коли ви елімінуєте національну ідею, як рушійну силу і як остаточну мету, яку іншу ідею ви ставите на її місце? Держава — це форма. Який же тоді її зміст?»

— «Побудова життя на певних засадах, у нашому випадку на комуністичних засадах. Не знаю, як вам сказати: поділяю я цілком ідеологію комунізму чи ні, але коли йдеться про загально державний масштаб, то я комуніст».

На запит, чи він православний, він відповів, що він обстоює погляди матеріялістичної філософії і відкидає всяку релігію. Він мене запевняв, що я не знайду в СРСР інтелігентних людей з освітою, котрі були б релігійними. Релігійні вірування дуже поширені серед простого народу. Не тільки православ'я, але євангелики і різні секти мають своїх прихильників.

Він мені пояснив також своє розуміння «совітської нації».

«Не про «совітську націю», а про радянський народ пишеться у книжках і газетах. Радянський народ — це поняття, придумане центральними органами. Воно не рівнобіжне з поняттям німецької, польської чи італійської нації. В основі цих останніх є інший зміст, сказати б, метафізичного порядку, що йде глибше, ніж соціяльні питання. Поняття «совітський народ» — це покищо умовне означення всіх громадян Радянського Союзу без огляду на їх національність, що, ідучи за керівництвом своїх центральних органів, будують свою спільну долю в рямцях однієї держави. Коли б, до прикладу, польський народ захотів приєднатися до СРСР і став будувати своє життя на радянських засадах, він став би теж радянським. Це одначе не виключає, що у кожного підрадянського громадянина є почуття своєї національності так, як це є зрештою в США. Там теж говориться про американський народ, але це не виключає, що в багатьох американських громадян є своя національність: німецька, французька чи чеська. В СРСР нема тенденції підмінювати національність поодиноких народів, що заселяють СРСР, поняттям радянського народу. «Совітський народ» — це скоріше поняття понаднаціональне, класове, в основі якого лежить комуністична безкласова ідеологія і як таке, воно (так думає ЦК КПРС) є

протиставлення капіталістичного світу. Коли б західно-європейські держави об'єдналися в одну державу, яка протиставила б себе СРСР, тоді можна б назвати її Союзом капіталістичних республік, а це не виключає, що в рамках цього Союзу існували б далі поодинокі національності.

Крім того він мені сказав, що державна радянська влада вважає усю територію СРСР, як одну політичну й господарську цілість і поборює всі рухи, які виказують тенденції відосередні, протидержавні. Тому всякі націоналізми, як протиставлення частини цілості, або периферії центрові — явища протидержавні.

Мене цікавило, чи він особисто толерує змагання деяких, хочби закавказьких народів відділитися від СРСР і жити самостійним національним життям, вибираючи таку соціальну систему, яка, на їх думку, найбільше би їм підходила.

Він сказав, що всі вони виховані на поглядах, що поодинокі народи добровільно ввійшли в склад СРСР, скинувши ярмо поміщиків і капіталістів. Він тепер знає, що не всюди цей погляд відповідає правді. Одначе він, як і кожна людина із післяреволюційної генерації, визнає за кожним народом право вийти зі складу СРСР. Це право закріплене навіть у конституції. Як довго одначе вони знаходяться на спільному шляху до комунізму, ця ідея їх еднає й в ім'я неї він буде протидіяти всім тенденціям відділитися від СРСР. Коли б у наслідок історичного розвитку виявилось, що ідея комунізму нездійснима і на тому шляху не можна досягнути більше прогресу, він признає за кожним народом право свобідно вирішувати свою долю.

На запит, чи він не вважає, що погляд про поборювання всяких національних сепаратистичних тенденцій не згідний з радянською конституцією, зокрема з тією статтею, яка говорить про можливість вільного виходу національної Республіки із складу СРСР, він пояснив, що ця стаття в конституції має декларативний характер. За часів царської Росії жили поодинокі національності в постійній небезпеці національного гніту з боку російської національності, бо не було законів, які б признавали їм рівні з росіянами права. Щоб ту небезпеку усунути і виробити в усіх національностей СРСР почуття, що вони є рівними й повноправними, прийнято в конституцію згадану статтю для того, щоб звільнити таким чином національну енергію тих народів, яка концентрувалася для оборони своїх прав від наступу росіян, і скерувати її в спільне для всіх русло: побу-

дови комунізму. В такому дусі складена конституція СРСР. Це не дає ніякій національності права зловживати відірваною статтею для розвалювання основ держави.

Коли я йому пригадав, що один раз він мені натякнув, що радянська система має свої слабкі місця, то він сказав, що ця справа доволі тяжка для докладного обговорювання. Може бути, що комусь іншому я цього не сказав би, але вам скажу. Успіхи побудови комунізму неспівмірні з жертвами. Методи, які при цьому застосовуються з перекреслюванням всякого індивідуального життя — невідповідні. Він сумнівався, чи будівля, побудована на таких фундаментах, може бути міцною. «Коли б жив Владімір Ілліч Ленін, він напевно не вибрав би такого шляху».

Часами при розмові була і його жінка, що інколи активно встрявала в розмову, підтримуючи думки свого чоловіка. Ми говорили про багато інших питань, які, хоч самі собою дуже цікаві, однак розсівали би зосереджування уваги на певну проблему. Його думки в інших справах я постараюся використати далі, зливаючи з думками інших людей. Тут можу сказати, що думки мого співбесідника дійсно відзеркалювали світогляд післяреволюційної генерації росіян. Та національності, які мають за собою свою власну багату історію, думають децю іншими категоріями.

ДИСКУСІЯ

В той самий час мав я нагоду познайомитися з одним інженером з Києва. Про нього я чував уже на Воркуті. Він вже довгий час перебував на території Комі-республіки і, як інженер, має свої заслуги. В нашому театрі була добра співачка з Києва, з якою я приятелював. Вона, зачувши, що в Печорі перебуває її земляк, захотіла його відвідати. Моє зацікавлення тією людиною було надто велике, щоб я обмежився тільки до ролі супровідника моєї приятельки до дому інженера. Я був настільки нетактовний, що сам накинувся побувати у гостині в її земляка. Він сам українець, але виїхав з України вже давніше й деякий час перебував на території республіки Комі, як засланець, а може навіть і як в'язень. Про це люди із волі нерадо розказують, щоб не псувати собі опінії. Його перша жінка померла в Києві, з

другою розвівся, а тепер жив з однією росіянкою, з якою познайомився недавно в Печорі. Її тоді не було, бо виїхала у відпустку десь на південь.

Перша наша зустріч не торкалася політичних питань. Він цікавився дуже театральним репертуаром, нашими силами й виявляв зовсім явно до нас симпатію. Я переконався за час свого побуту в СРСР, що все населення ставиться з великою симпатією до театального мистецтва і з пошаною до всіх, хто в тій ділянці працює. При прощанні він просив загостити часом «на чайок». Наступного дня я бачився з ним в театрі, а на третій чи на четвертий я знову відвідав його. Цим разом пішла між нами щиріша розмова. По вимові він теж замітив, що в мене якийсь твердий «польський» акцент (ми говорили по-російському), а коли я сказав, що я німецький військовополонений, то це неначе наблизило його до мене. Опісля я мав нагоду переконатися, що це не виїнятковий випадок. Зі всякими знайомствами з земляками треба бути обережним, бо між ними може опинитися підставлений агент МВД. Зате коли мій співбесідник переконався, що я дійсно чужинець, ця небезпека для нього відпала. Радянська система шпигунства огорнула душу людей у шати конспірації і лише зрідка вдавалося виманити їхні думки зі сховку.

У нього в хаті я зазримітив шафку з книжками. Там було багато книжок із спеціальної технічної літератури, були клясики російської літератури, а окрема полиця була заповнена клясиками української літератури київського радянського видання. Я ними поцікавився тому, що в таборі я до того часу не зустрічався з друкованими українською мовою книжками. При тому я висловив йому думку, що в мене було переконання, що центральні органи СРСР під ширмою толерантної у відношенні різних національностей конституції проводять фактично давню русифікаційну лінію царської політики, унеможлиблюючи українському народові познайомитися з його історією та літературою. Такий підхід його здивував. На доказ терпимости радянської національної політики він дав мені книжку Осипова (росіянина) «Богдан Хмельницький», написаної дуже популярно по-російському. Я пригадав собі монографію В. Липинського «Україна на переломі» видану до першої світової війни, в якій він гарною мовою розкриває увесь період Хмельницького. Книжка Липинського — це наукова монографія, проте написана з таким теплом, що не може не зробити на укра-

їнського читача глибшого враження. Проте й книжка Осипова, хоч не має претенсій бути науковою працею, так написана, що західні українці з захопленням її читали, передаючи з рук до рук. Вона навітлювала усю добу Хмельницького у надзвичайно сильному патріотичному дусі і не затримувалася на Переяславській Раді 1654 року, але навпаки, громилла царя і його прибічників за те, що вони, використували постанови Переяславської Ради, щоб зачати поневолення України, а це в свою чергу породило у Хмельницького орієнтацію на Швецію. В такому дусі зредаговано перші видання цієї книжки в сорокових роках. Однак пізніше, в 50-их роках, напередодні святкувань 300-ліття Переяславської Ради, книжку Осипова перевидано, тенденційно вивисуючи значення Переяславської Ради. Їй довільно затушковуючи події після неї, які у свій час так загострили українсько-польські взаємини.

Він спростував мої думки, розказуючи, що Радянський Союз не можна порівнювати з царською Росією. Царська Росія зробила з України звичайну провінцію, називаючи її Малоросією, а українську мову зводила до діалекту російської мови. Теза царської Росії була, що «ніякої України нема й бути не може». В СРСР Україна становить самостійну республіку, яка зрівняна з такою самою РСФСР. Всіма, в тому числі й російським народом, визнається окремішність українського народу, плекається чистота української літературної мови і т. д. Коли в українську літературну мову попадає яке-небудь російське слово із соціалістичного словаря, то це рідкість і просто лепта дійсності. Коли порівняти українську мову з російською мовою часів Пушкіна, то можна переконатися, що там було багато більше подібностей, ніж тепер. Українська і російська мови стали, на його думку, скоріше на шлях віддалення, ніж приближення. Скрипниківська боротьба за слово «лямпа», чи «лампа» ще нічого не говорять!

Його слова мене настільки здивували, що я спитав його, чи він як українець, повністю задоволений існуючим станом речей у національному відношенні?

Прецизуючи свої думки він відповів, що коли я думаю, що російська національність пригнічує інші національності і проводить насильну русифікацію, то я помиляюся. Він мене запевняв, що я не знайду тепер українця, який би ненавидів російський народ за те, що, мовляв, цей останній проводить русифікацію України. Уся ненависть українського народу

звернена проти Москви, як централі комуністичного руху. Усі нещастя, що впали на український народ у відношенні соціяльним і національним походять із Центрального Комітету більшовицької партії, що засідає в Москві. Не менше ненавидить народ представників більшовицької влади на Україні, хоч би вони й були навіть за національністю українцями. Страждання переживає і російський народ, тобто широкі маси російського селянства та робітництва. Про це українцям відомо й вони йому співчувають.

Але це ще не значить, що в СРСР існує лиш соціяльний гніт. Ні! В СРСР існує і національний гніт, але не такий, як це я розумію. Він мені пояснив, що соціяльний і національний гніт в СРСР взаємно відносяться так, як одне і те саме явище, бачене з двох протилежних боків. Центральний Комітет партії підходить до всіх питань з боку клясового, тобто соціяльного. Він трактує державу, як організацію, в якій знайшли своє відзеркалення інтереси тільки однієї кляси — пролетарів. В наслідок експропріяції засобів виробництва, які до революції були у приватних руках, все населення стало пролетарями, а в наслідок націоналізації засобів виробництва держава стала неначе державою пролетарів, тобто усього населення СРСР, або, як в СРСР говориться, усього радянського народу. Коли б дійсно так було, що революція в СРСР була справою народу, тобто осягом широких мас населення, тоді б ставлення широких мас населення до радянської дійсності було б інакше, тоді селянин і робітник дійсно вважали б, що радянська держава — це їхня держава. Але революція була проведена більшовицькою партією, в склад якої входили головно здеклясовані інтелігенти, що мали у руках готову ясну програму, вироблену й обосновану Марксом, а не народом. З цією програмою маси населення взагалі не були ознайомлені, а зокрема селянство, що до революції жило мріями про розподіл маєтків поміщиків між трудове селянство без викупу. Селянство мріяло про те, щоб мати землю як приватну власність, а селянство становило в царській Росії 80 відсотків населення! Ряди пролетаріяту в Росії були рідкі й то лише в промислових осередках. Коли йому погано жилося, то він бажав лише поліпшити життєві умови шляхом збільшення заробітньої платні. Російський пролетаріят у культурному відношенні був далеко більш відсталий від європейського і тому тільки дехто із пролетарів міг зрозуміти діалектику марксівської ідеології. Але об'єктивно треба ствердити, що

серед робітництва більшовики мали бодай свої клітини. Купці й промисловці не могли бути прихильниками більшовизму, бо ця ідеологія звернена своїм вістрям проти них. Таким чином більшовицька ідеологія — це плід інтелекту однієї частини інтелігенції, яка приймаючи діалектичний спосіб думання Маркса і його соціально-економічні теорії, включно до теорії про соціальну революцію, в критичний момент, коли царат було повалено, а Керенський став непопулярний через рішучість продовжувати війну до переможного кінця, захопила владу в свої руки і з допомогою таких гасел, як «мир за всяку ціну», «вся земля трудовому народу», забезпечила собі обманним шляхом піддержку широких мас населення, розбуджуючи у них деструктивні грабіжницькі інстинкти. Маю тут на думці гасло: «грабь награбленное»... Він поставив наголос на слово «обманним».

Це стосувалося насамперед широких мас селянства. Селянство ніколи не носилося з думками націоналізації земельної власності. Російський селянин схилявся до концепції «общини», в якій він діставав би певну кількість землі для індивідуального користування. Він завжди хотів розпоряджатись здобутками своєї праці. Індивідуалістичні інстинкти селянства куди більше були закорінені серед українського селянства. На селянським з'їзді у Петербурзі в листопаді 1917 року селяни прийняли, як свою програму у земельній справі, програму партії соціал-революціонерів (ес-ерів), яка передбачала експропріацію поміщиків і передачу землі в індивідуальне користування селянству. Коли б більшовики були виступили тоді зі своєю програмою націоналізації землі й творення колгоспів, були би провалилися, бо вона була серед селянства непопулярна й не відповідала його інтересам. Щоб здобути симпатії селянства вони проголосили, що приймають есерівську програму щодо землеволодіння. З тією хвилиною селяни втратили основу виступати проти більшовиків і висувати домагання творення селянського уряду. В дійсності більшовики визнавали й далі тільки свою, марксіівську, аграрну програму, з якою виступили щойно в кінці 20-их років, тобто тоді, коли вже зуміли змайструвати сильний поліційний апарат ГПУ (реальна форма диктатури пролетаріату) та піти на розгром селянства, його програми й способу життя. Це ж було найбільш цинічним обманом!

Робітники також мають право відчувати себе одуреними. Робітник розумів марксівську програму так, що фабрикант-приватник має бути викинений за борт, а фабрика, перейде у руки робітничого комітету даної галузі виробництва. Таким чином — з одного боку він буде працювати на фабриці, як робітник, а рівночасно матиме голос в активнім керівництві інтересами фабрики. Зиск фабрики піде не в кишеню підприємця, а буде розподілений між усіма робітниками. Та як тільки всі засоби виробництва були більшовиками націоналізовані, керівництво ним перейшло в руки держави й робітник побачив, що фабрика не приблизилася до його кишені, а навпаки — віддалилася. Раніше він бачив перед собою фабриканта, проти якого міг виступати, страйкувати й домагатися свого. Тепер засоби виробництва, тобто капітал, перейшли до держави, в руках якої і поліція, і армія, яка визначає йому заробітню платню, вказує, де і як він повинен працювати. Про страйки не може бути й мови. Правда, робітникам говорять, що це його держава, що це спільне добро усіх робітників і селян у державі, але це така сама фікція, як свого часу були фікціями теорії про монархів, як божих помазанників. Сьогодні мало знайдете робітників, які були б ідейними цеглинами, на яких твердо сперта державна будівля. Це звичайно ті, що займають вигідні становища, є членами партії, дістають всякі премії, додатки тощо — і тому ведуть краще життя, ніж широкі маси робітництва. Загальне державне життя пливе зовсім іншим руслом, ніж приватне життя робітників. Вони себе почувають не краще, як за старих часів. Один позитив можна відмітити: робітник не потребує жити в постійнім страху перед безробіттям, бо праці в СРСР доволі. Вона погано оплачувана, але дає можливість прожити. Зате зиск, що раніше попадав у кишеню підприємця, не повернувся у кишеню робітника.

В СРСР є два основні протиріччя: з одного боку держава з її бюрократичним апаратом, яка диспонує капіталом і заступає його інтереси, а з другого широкі маси населення, робітників і селян, що дошкульно відчують на своїй спині гніт держави. В дійсності — це протиріччя капіталу та праці, тобто боротьба двох своєрідних класів. Капітал без огляду на те, чи він перебуває в руках держави, чи приватника — дає прибуток. В соціалістичній державі прибуток повинен заспокоювати потреби праці. В СРСР не так. Тільки неве-

личка частина прибутку дістається в руки робітників і селян, все інше пожирає капітал.

Я просив, щоб він мені пояснив, чому в цьому гніті він добачає рівночасно й національний гніт? Він сказав:

— «Людина живе не тільки заробітком з праці, щоб заспокоїти свої матеріальні потреби. Ми — не відірвані від часу та простору космополіти. Кожний із нас пов'язаний тісними духовими зв'язками із своїм народом. Візьмемо грузин. Вони мають свої багаті національні традиції, звичаї, що виростають із стародавньої минувшини, мають свою історію і політичне життя. Коли найнижчі прошарки грузинського населення не усвідомлюють собі цього в повній ширині, то однак підсвідомо відчують свою окремішність і протиставляють себе, як підмет, як «ми, грузини», зовнішнім таким самим явищам. Коли грузинський інтелігент знає свою історію і його патріотизм виростає із пережитих спільно грузинським народом подій у минулому, то найтемніший селянин висловлює свій патріотизм і прив'язаність до рідного пня у народних піснях, що співають бувальщину, у звичаях, що передавалися з покоління в покоління і т. д. Більшовики вчинили з націями так само, як і з селянством. Коли їм потрібно було вирвати широкі маси грузинського народу із впливів російського національного уряду, — вони почали кидати гасла про право народів на самовизначення, намагалися показати себе тими, що сприяють пробудженню національного життя. На Україні проводили українізацію. Але коли апарат ГПУ був змонтований, вони не посоромилися перекреслити усю свою політику, прихильну до поодиноких національностей і піти на розгром всякого національного життя.

В СРСР тепер усюди цитуються слова Сталіна, що дав матеріялістичне визначення нації: «Нація єсть исторически сложившаяся устойчивая общность людей, возникшая на базе общности языка, территории, экономической жизни и психического склада, проявляющегося в общности культуры». З цього ясно, що нація має свою територію, мову, матеріяльне життя і культуру, що випливає з її психічної структури. Якщо б радянська влада ставилася з пошануванням до всякої нації, що входить в склад СРСР, то вона не повинна порушувати складових елементів нації. Якже ж тоді розцінювати факт, що більшовики на протязі кількох днів вивезли з Криму всіх татар і розсіяли їх по широких просторах Азії. Це саме зроблено і з іншими. Якщо

сталінська дефініція нації має кілька суттєвих елементів, то удар по хоча б одному із них є ударом проти самої суті нації. Подія з тими національностями наповнила поганим передчуттям всі інші національності.

— Ми мусимо бути приготовані на найгірше, — сказав він. Чому? В СРСР офіційна наука говорить, що марксизм не повинен бути раз на завжди непорушною догмою. Маркс міг робити помилки і тому більшовики від деяких його тез відступили. Маркс, наприклад, твердив — говорять більшовики — що пролетарська революція може назріти та здійснитися тільки в тих країнах, де розвиток промислового життя досяг найвищого рівня, де, отже, суспільна будівля набрала форм оберненої вершком униз піраміди. Більшовики хваляться, що вони на практиці доказали, що соціальну революцію можна здійснити в країні економічно найбільш відсталій, як це було з Росією. Історичний матеріалізм учить, що життя розвивається згідно із законами економічного розвитку. Коли партія іде, як твердять більшовики, по лінії цих економічних законів, випереджаючи свідомо дією самий біг історії, то це її найбільш прогресивна діяльність. Ця теза дуже важлива для зрозуміння більшовицької дійсності. В той спосіб вони свідомо вводять момент насильства у «розвиток» суспільного життя та оправдують його морально історичною закономірністю. На основі більшовицької науки, СРСР — це держава робітників і селян, це результат пролетарської революції на території царської імперії. Сутичка з капіталістичним світом неухильна, бо доки він не розбитий — не може бути здійснений комунізм з усіма його атрибутами, як відмирання державних форм, грошей і т. д. Радянську державу вважають більшовики першим зеном у світовій пролетарській революції і силою, яка мусить бути її носієм. Ударна сила радянської держави проти буржуазного світу залежить від внутрішньої спаяності підрадянського народу (читай: держави). Все, що в радянський світ вносить інші елементи, все, що зупиняє процес амальгамації народів СРСР в один радянський народ є з погляду історичного матеріалізму реакційне. Всякі національні ідеології мають властиво свій корінь в буржуазно-капіталістичнім періоді історії людства й вони будуть відмирати в міру того, як буде нидіти зігнаний буржуазний світ. А що національні ідеології і рухи на території СРСР вносять елементи, що ослаблюють компактність радянського народу, бо породжують національні протиріччя, то це, з

погляду історичного матеріалізму, явище реакційне і для долі світової революції дуже небезпечне. Таким чином під соціальними гаслами боротьби проти залишків буржуазно-капіталістичного періоду і боротьби проти впливів буржуазно-капіталістичного західного світу відбувається наступ на національне життя поодиноких народів або, як офіційно говориться, наступ на позиції буржуазних націоналістів.

Коли я замітив, що мені відомо, що в СРСР друкуються часописи й книжки різними мовами, навіть складають абетки для народів, що перебувають в стадії племенного пробудження і що тому у мене витворилося переконання, що більшовики хочуть встановити гармонію між пролетарською революцією і національними почуваннями широких мас, хочуть використати національну енергію для цілей пролетарської революції, то він з усмішкою сказав, що мабуть я ще не збагнув як слід хитрощів більшовицької політики у національному питанні. Ніхто в світі не може рівнятися з більшовиками в сприті щодо політики. Щоб я зрозумів інші питання, він схарактеризував мені ще раз більшовицьку політику у відношенні до селянства.

Щоб після революції втриматися при владі, більшовики, шукаючи союзника, розраховували на пролетарську революцію в Європі, яка мала б поспішити їм на поміч. Але коли надії на Європу не справдилися, прийшлося їм шукати твердого оперття в межах СРСР. Єдиною підпорою міг бути пролетаріят, якого ряди були дуже рідкі. Збільшити кадри пролетаріату — це була перша передумова скріплення більшовицької влади. Отже, треба було чим швидше збудувати власну індустрію. Але звідки взяти капітали? Людей, що мали б будувати фабрики, треба б чимось годувати! Земля була в руках селянина. Він тільки тоді віддав би державі продукти свого господарства, коли б в заміну отримав від неї те, що він потребує: одяг, взуття, машини... Але держава не в силі була йому те дати. Були пропозиції (Бухарін) взяти позичку від капіталістичних держав. Центральний Комітет партії відкинув її, щоб не попасти у залежність від капіталістичного оточення. Троцький висловився за відкритий похід більшовиків (тобто на словах: робітничої класи) проти селянства, отже за вживання сили. Для нього, як, зрештою, і для інших більшовиків було ясне, що побудова промисловости та створення кадрів пролетаріату можливі тільки коштом селянства. «Треба нам силою взяти від

селянина те, що нам потрібне!» Йому відповіли, що відкритий похід проти селянства доведе скоріше до розгрому більшовиків, бо селяни становлять собою куди більшу силу. На те Троцький відповів, що коли це дійсно станеться, тоді пролетаріят, втративши владу, повинен знову продовжувати революцію. Це була його теза т. зв. перманентної революції. З зачарованого кола вивів Сталін своїми азійськими хитрощами. Він почав був проповідувати спільність інтересів між робітниками і селянами. Мовляв, те, що селяни тепер робітникам для побудови індустрії дадуть, то опісля повернеться до них у вигляді машин і т. д. Він почав був проповідувати ідею союзу робітників і селян. Але в той сам час він почав вишукувати соціальні прошарки серед селянства: кулаків, середняків і бідняків та нацьковувати одних проти других. Таким чином робітники спочатку харчувалися хлібом кулаків, потім середняків, а в кінці загнано селян у колгоспи й сьогодні вже 25 літ промисловість годується хлібом селянської, а властиво колишньої селянської, а тепер державної землі. Селянство фактично більшовиками розгромлене, а зате офіційно проливають крокодилячі сльози над долею селянства.

У більшовиків програма ясна. Головну увагу вони зосереджують на тактичні справи. Вони підтримують всілякі елементи, щоб опісля грати на них і при допомозі одних нищити другі. Вони ведуть віртуозну гру й у національному питанні, яка вкінці має довести до безнаціонального суспільства. Спочатку більшовики дали нам повну національну свободу, щоб при нашій допомозі повалити національні протибільшовицькі рухи, а в першу чергу національну Росію. Коли це їм вдалося, вони тоді почали наступ на окраїнні націоналізми: в Азії, на Закавказзі і на Україні. Це були часи Скрипника, Хвильового, Леся Курбаса... Не проти всіх націй відразу більшовики виступали. В 20-их роках вони підтримували український, грузинський та інші патріотизми проти білого великодержавного російського шовінізму. На початку тридцятих років вони вагалися куди йти, але остаточно, підпорядкувавши собі великоросійський шовінізм, вдарили при його допомозі на вчорашнього союзника. В сорокових роках, коли східноукраїнський націоналізм вже не був для них небезпечний, вони вдарили по руках, в яких ідея державного відокремлення найбільше жила, тобто по західних українцях і балтійцях. Коли під час війни треба було підняти патріотизм широких мас російського

народу, більшовики йдуть на концесії російській національній гордості, а вигравши війну, вони розбуджують серед населення імперіяльні інстинкти, потрібні для боротьби за дальші позиції поза межами СРСР. Це чують на своїй спині вже поляки, чехи, угорці й інші. А в середині СРСР йде тим часом закріплення добутого стану й повільне нищення проявів націоналізму. Дійсно провадиться акція розвивання національної культури у таких племен, як комі, чукчі й інші. Але водночас йде поступове скорочування українського друкованого слова. На Україні випускають класиків української літератури, але таким малим тиражем, щоб він не міг впливати на розбудження національних почувань серед широких мас. Це саме явище зустрічається й у інших народів СРСР. Одночасно продукція російського друкованого слова надзвичайно зростає.

Більшовики витрачають величезні суми на підтримку народних звичаїв, пісні, одягу і т. д. В дійсності йдеться тут про народний *радянський* побут. Тим часом, як побут, в якому коріниться минувшина якогось народу, свідомо нищиться. Звичаї, зв'язані з релігійними празниками властиво витиснені силою із простолюддя. Так само весільні, обжинкові й інші звичаї, які б нагадували старі часи. Водночас заступається все це штучно насаджуваним радянським побутом. Це саме діється у Вірменії, Грузії і в мусульманських республіках. Таким способом поступово руйнується національна субстанція кожного народу.

Тим самим національність зводиться до формального означення її в паспорті і до пропаганди комунізму в мовах, що ними говорять різні нації в СРСР.

На мій запит, як далеко, на його думку, поступила русифікація України, він сказав, що на це трудно відповісти. Одне певне, що селянство (а його 64%) майже на 100% українське. Русифікація не може туди так легко дібратися. Але мушу сказати, що їхнє почуття національності не динамічне. Воно перебуває у статичному стані й готове спалахнути, коли наступлять до того відповідні об'єктивні передумови. Але він мене запевняв, що український селянин далеко більше національно живий, ніж російський селянин. Цей останній національно цілком індиферентний. Що ж торкається міст, то у великих містах: Києві, Харкові, Одесі, чи Дніпропетровську на вулицях звучить переважно російська мова. Це діється з двох причин. Поперше: в тих містах дуже багато напливового елемента, а подруге, всякий свідо-

мий опір населення, всяке намагання на кожному кроці наголошувати свою національність, дає негативні наслідки, бо звертає на них підозріння, як націоналістів, «що не розуміють, куди змагають закони історичного розвитку». В менших містах справа стоїть краще. Там на устах українська мова, але національна свідомість статичного порядку. При певних умовах вона може активізуватися, як це було, коли німці прийшли в Київ. Тоді в короткому часі увесь Київ заговорив по-українському».

Я дивувався, що українці в рамках більшовицької дійсності не можуть знайти способів спротиву наступові на українські національні позиції.

«Тут нема чому дивуватися» — сказав мій співбесідник.

В більшовицькій дійсності не так легко знаходити організовану форму спротиву. А зокрема, що торкається т. зв. національного спротиву, то це дуже складна справа. Організувати національний спротив серед мас українського селянства і робітництва дуже важко, бо воно сприймає червоної Москви. Ті прошарки населення кожночасно готові при сприятливих зовнішніх обставинах дати всяку підтримку для боротьби з більшовиками без огляду на національність цих останніх. Більшовик-українець, якщо він показує себе вірним зряддям більшовицького московського централізму, в очах широких мас населення є такою самою «собакою» (так народ висловлюється), як і росіянин. В широких селянських і робітничих масах живе туга за соціальною волею і всі вони собі уявляють, що передумовою волі є повалення всяких форм диктатури й московського централізму. Саме слово «Москва» є ними зненавиджене, як кубло червоних сатрапів. Виняток становлять західні українці, яких прилучено до СРСР щойно в сорокових роках. Вони вели до 1939 року боротьбу з польським національним наступом. Їх боротьба мала таку виразну національну форму, що соціальне питання там взагалі відійшло на другий план. Західна Україна привітала більшовиків гаслом національного спротиву проти більшовизму, як форми російського імперіалізму.

Свідомість національно-нищівної ролі більшовицького панування на Україні живе, і то дуже глибоко живе серед української інтелігенції, хоч і не всієї, а лиш національно свідомої її частини. На початку 30-их років її організований спротив був розбитий. Коли б вона далі намагалася

вести активний, більш або менш організований спротив, вона тільки дала б тим нагоду більшовикам винищити її доценту. Самі обставини підказували їй переіменити тактику. Щоб не дати більшовикам підстави розсівати себе по безмежних просторах Азії, вона мусіла створити фікцію лояльної постави супроти режиму. *Серед української інтелігенції можна завважити дві тактичні лінії.* Перша полягає у тому, що національно свідомі інтелігенти виконують лояльно супроти держави свої професійні обов'язки (лікарі, учителі, агрономи...), але тримаються осторонь партії і партійно-політичного життя. Друга тримається іншої тактики: вона активно вступає в партію і під маркою комуністів обороняє національні позиції. Ця остання лінія шукає опривдань в дослівно такій самій тактиці російських шовіністів, що під маскою вірних емісарів Москви добиваються до високих постів у державній гієрархії поодиноких національних республік і під більшовицькими гаслами проводять російську шовіністичну роботу. Ніодна із тих ліній не може мати перспектив перемогти, але це — єдино можливі форми боротьби за збереження українських національних позицій. Подібно виглядає це питання і в інших національних республіках.

Мене цікавило, чи в очах широких мас українського народу більшовизм і російський шовінізм одне й те саме. Мій співбесідник сказав, що питання російського шовінізму для широких мас українського населення взагалі не існує. Відчуття кровної чужості російського народу є не менш сильне, ніж у грузинського, чи вірменського. Але населення тримається погляду, що більшовицька влада не є національною репрезентацією широких мас російського народу й він відчуває на своїй спині соціальний гніт не менш, ніж український народ. Широкі маси російського народу не зацікавлені в тому, щоби проявляти у відношенні до інших народів свій національний шовінізм. Коли сьогодні може бути мова про великодержавний шовінізм, то тільки про більшовицький, що в нечуваній досі формі нищить всяке національне почуття, перетворюючи його на справу формального порядку.

Я навмисне навів думку мого печорського співбесідника, бо вони дуже часто були висловлювані іншими представниками центрально-української інтелігенції, в часах пізнього мого перебування в таборах.

ДЕЩО ПРО ДЕЩО

Клімат Печори вже багато лагідніший, ніж Воркути. В Печорі можна виростити дрібну картоплю й овес, але збір буде такий мізерний, що ніхто не присвячує сільському господарству значної уваги. Тут нема вже вічної мерзлоти, через що вода має змогу просякати в землю. Тому болота зустрічаються лише по лісах, а де нема лісів, там ґрунт сухий. Літом випадає більше дощів, як на Воркуті. Кругом ліси. Деревина ще невисока, шпилькова, хоч є багато і листв'яних порід дерев. У лісах дуже багато всяких ягід і грибів. За ягодами ми не раз так далеко заганялися в ліси, що, заблукавшись, шукали дороги годинами. Звичайно орієнтувалися на гудки паротягів.

Печора розділяється на дві частини: нове місто по правім боці залізничної лінії (коли їхати на Воркуту) і старе по лівім. Я уже згадував, що нове місто тількищо вибудовувалося. Було кілька великих мурованих будинків. Тут будовався теж великий театр. Наші вистави відбувалися в клубі старого міста. Тому нам доводилося ходити туди щодня досить далеко. Наш барак містився на окраїні нового міста, недалеко від табору лісозаводу, куди ми ходили на обіди. Сніданок і вечерю приносили нам в барак. Табір не був великий, чисельністю коло 700 осіб. Недалеко від табору знаходився лісозавод, що приготавляв усякі дерев'яні матеріали для міських будов. Таборовий контингент працював частково на лісозаводі, частково на будові в місті. З другого боку міста був ще один табір, що доставляв своїх робітників для будов. Там жили переважно «чорні робітники». В тому таборі ми не бували. Більшість таборового населення — це в'язні, суджені за побутові провини. Лиш невелику частину творили політичні в'язні. В нашому таборі переважали росіяни. Інших національностей не було багато. У старому місті був ще один табір, де містилася лікарня (стаціонар). Його чисельність була мала. В околиці Печори було ще декілька колон (малих лагпунктів), але про них ми не могли нічого довідатися, бо вони були розташовані далі від міста, недалеко від залізничної магістралі. В'язні працювали або на залізниці, або на лісоплаві.

Шлях до клубу, де йшли проби й вистави театру, вів побіч станції з великим залізничним депо. Перескочивши через залізничну магістраль, ми мусіли йти яких півтора кілометра толокою, в кінці котрої перед першим будинка-

ми старого міста знаходився базар. На базарі можна було дістати багато всякої всячини, напевно більше, ніж в державних крамницях. Кожного дня, переходячи через базар, ми були об'єктом загального зацікавлення, а з другого боку те, що відбувалося на базарі було цікаве для нас. Ми залюбки купували там козяче молоко, що було порівняльно дешево. Населення держало багато кіз. Коза в умовах Радянського Союзу найвигідніше домашнє сотворіння. Коло нього не треба багато ходити, воно живиться будь-чим, а найважливіше, що на основі обов'язуючих приписів від кози не треба державі нічого здавати, крім якоїсь кількості вовни.

Населення жило бідно. Печора — це транзитний пункт. Там перетинається залізнична магістраль з рікою Печорою. Рікою курсують пароплави. Вона величава: розливається на кілометри й творить багато островів. Деякі рукави ріки заглиблюються в материк, неначе затоки й вода там майже стоїть. Літом вода в затоках нагрівається від сонця, але вона тепла тільки на поверхні. На глибині 70 сантиметрів відчувається вже струм льодової води. При гарній погоді можна годинами купатися, що ми радо й робили. Я дивувався винахідливості жінок, які з таборових шматків шили собі «європейські» купальні одяги. Хто такого строю не мав, мусів собі шукати сусідній рукав. В Печорі-річці немає багато риби, але рід риби, який там є, дуже рідкий і дорого ціниться. Риболови — це автохтонне місцеве населення племені комі. По-російському вони говорили слабо, зате їхня мова була зближена до мови наших естонців, а нерідко траплялися й однакові слова.

Через Печору веде один єдиний залізничний міст, збудований інженером в'язнем, що закінчивши свій термін, жив постійно на Воркуті, був головним інженером цементного заводу, який там будувався, а в останньому часі головним інженером будови нової великої електростанції на Воркуті. Хоч він мав право повертатися на південь, однак того не робив, мабуть, щоб «знову не посадили». Для пішоходів і автомашин ніякого мосту через Печору нема. Таким чином Печора-ріка відрізає увесь північний район від півдня, а комунікаційний зв'язок існує тільки сильно контрольованим залізничним шляхом. На Печорським мості постійно стоїть озброєна сторожа, як і зрештою на всіх значніших мостах в СРСР. Інші роди комунікації мають тільки локальне значення, бо ніяких битих шляхів, які б з'єднували Печору з

Абезью чи Воркутою, немає. Купаючись в Печорі, я не раз думав про те, чи не можна б зорганізувати втечі, та наприклад, залишити свій одяг на північному березі Печори, човном переправитися на другий бік і, переодягшись в іншу одягу, втікти далі на південь. Таким чином можна б викликати здогад, що людина не втекла, а втопилася. Все це одначе мусіло б бути добре підготоване.

Один чи два рази виїжджала наша театральна трупа з концертом до Кожви і оселі Канін Нос на південнім березі річки Печори. Поїздка, хоч недалеко, мусіла відбуватися поїздом. В північному напрямі ми їздили до Кочмесу. Це невеличка оселя, де знаходилися два табори.

Із Печори ми переїхали до Абезі над Усою, де був подібний до воркутського місцевий театр. Але в той час він виїхав (вся театральна трупа, вільні і в'язні) навкілним шляхом через Красноярськ, а опісля пароплавом вздовж Єнісею до Ігарки або Дудінки. Вони вже там і залишилися на постійно. Справа в тому, що Абезь мала в початках сорокових років значення, як транзитний пункт. Тут залізнична північна магістраль перетиналася з рікою Усою, допливом Печори. Недалеко від Абезі знаходилося розгалуження залізничної лінії в напрямі на Селіхард (лиман ріки Об), про що я вже згадував в іншому місці. Це була т. зв. «501-а стройка». Коли в 1947 році розпочалося будівництво залізничної лінії від Селіхарду до Єнісей, Абезь відійшла у тінь, а управління «501-ї стройки» було перенесено до Дудінки чи Ігарки. На чолі управління стояв тоді полковник Барабанов, який згодом став генералом. Будинок Барабанова, а так само й театр, опустіли. Після нашої гостини вхід до театру забито дошками й в той спосіб законсервовано.

Абезь знаходиться 180 км. на південь від Воркути. Ця віддаль вже робить помітну різницю в кліматі. В Абезі багато більше кущів, і навіть є маленькі дерева. Ми проживали в таборі недалеко від театру. Цей табір був невеличким, зате там проживали в'язні, що працювали на різних становищах в міській адміністрації. Був ще й другий табір, в якому перебували в'язні, що працювали коло ремонту залізничної магістралі і на всяких інших чорних роботах. Подібно як і в Печорі, побутові й політичні в'язні були перемішані і під національним оглядом все було так, як і в печорських таборах. Нам переказувано, що недалеко від Абезі знаходиться «лагерь асово режимі» для побутових проступників, де режим був дійсно суворий. У чому полягала ця строгість,

ніхто мені докладніше сказати не вмів. Недалеко від Абезі був лагерь, де проживали німецькі, угорські і другі вищі офіцери в повній ізоляції. В 1951 році зустрічався я на перехресті в Кірові зі стареньким д-ром Ростковичем із Чортківщини (Зах. Україна), якого везли в його особистій справі на південь із цього самого режимного табору. Він мені розказував, що тільки дуже незначна кількість в'язнів виходить на роботу. Багато з-поміж них було калік та інвалідів зовсім нездібних до праці. Там перебував єпископ Лакота з Перемишля, привезений туди з Воркути. Як я опісля довідався, він в 1952 році помер. В таборі не було ні газет, ні книжок, що найбільш дошкульно відчувалося.

Із Абезі виїжджала концертна група на два концерти до Сивої Маски. Сива Маска — це курорт для північного району. Лежить вона над повноводною, чистою гірською річкою, Усою, на горбку. Кругом горбкуватий терен, покритий кущами північної верби і берези. Є тут кілька пансіонів, клуб, де два рази в тиждень висвітлюється фільм, площа для волейболу і баскетболу, заложений невеличкий ніби парк з доріжками, висипаними ріною і піском, з обох боків обсадженими деревами. Але деревця вище кущів не виростають. Сива Маска призначена як місце відпочинку для тих, хто прикріплений адміністративно до Воркути й сумезних осель. Літом буває тут дуже людно, бо з Воркути приїжджають не тільки ті, що дійсно потребують відпустку, а майже всі, хто дістає відпустки, отже переважно громадяни в віці 20-40 років, яким їхати далі на південь заборонено.

У всіх місцевостях, де виступав наш театр, він викликав велику симпатію у населення, а особливо в Печорі, — незважаючи на те, що на всяких адміністративно-господарських становищах, там були люди, командировані туди з Москви, або з Ленінграду, дуже часто партійні, які б, звичайно, повинні були дивитися на в'язнів, як на державних злочинців, а проте ставилися до нас дружньо, не роблячи жодної різниці між вільними й не вільними робітниками театру. Прощальний виступ театру в Печорі перетворився в справжню маніфестацію. Місцева влада устами свого представника висловила адміністрації театру подяку від імени населення. В той час весь ансамбль театру, вільні і в'язні, знаходилися на сцені, а оркестранти стояли в оркестровій ніші. Після того дирекція театру поіменно від себе висловлювала прилюдну подяку артистам, не називаючи, чи він віль-

ний, чи в'язень. Крім того в'язнів премійовано, переважно одягами, поганенькими, але за те новими і дещо іншими, ніж ті, які мали інші в'язні. Я особисто отримав подяку «с занесенням в личное дело» і полотняні штани, які я дотримав до моменту репатріації і привіз із собою.

З початком вересня ми поверталися на Воркуту. Падав дощ, перемішаний зі снігом. В нас на душі не було весело. Уже в Абезі нам говорили, що режим дуже загострився. Від в'язнів, працюючих у місті, відібрано всі перепустки, введено певні суворі вимоги щодо порядку в часах маршу на роботу (строго по п'ять, руки назад) і ходили поголоски, що суджених за контрреволюційні провини (ст. 58) будуть знімати з професійних робіт та посилати на загальні фізичні роботи. Коли ми приїхали на Воркуту, то й відношення наших конвоїрів до нас раптом змінилося.

Це була дійсно наша остання поїздка.

З ЖИТТЯ ВІЛЬНОГО НАСЕЛЕННЯ

Пробувши три роки в театрі, я мав нагоду дуже близько спостерігати не тільки характер життя вільних робітників театру, але й взагалі вільного населення. Воно гордилося воркутським театром і не дивниця, що багато вільних втримували жваві зв'язки з робітниками театру, настільки, що чоловіки звичайно схиляли голови (а дуже часто й серця) перед хористками й балеринами — без огляду на те, чи вони були вільними чи невільними. — а жінки перед акторами, співаками й оркестрантами. Довкола театру створилася романтична атмосфера, що була яскравим контрастом до прози щоденного життя.

Виставка починалася точно 8-ій годині вечора. Театр відкривався для публіки о 7-ій годині. З тієї години був відкритий для публіки буфет в одному або другому фойє. В'язням було заборонено заходити в буфет, щоб не стикатися з вільною публікою. Але в'язні від цієї заборони відступали і тим самим давали вільним можливість їх в буфеті частувати.

Інкони використовувано робітників театру (вільних і в'язнів) до праці серед шкільної молоді. Молодь підготувляла дитячі виставки, які опісля ставились ними в театрі.

Режисерами, диригентами і балетмайстрами були робітники театру. Головною фігурою в Домі піонерів була жінка начальника комбінату, полковника Кухтікова. Танців там навчала балерина театру, Попова, засуджена на 10 років за антирадянську агітацію. Її законний чоловік, Брокер, (мабуть жид, хоч він це категорично відкидав й твердив, що його предки були англійцями) був добрим віолончелістом у нашому театрі.

Було й багато інших можливостей зустрічатися з вільним населенням.

Не знаю, як до війни, але після війни життєвий рівень населення був дуже низький. Правда, заробітні платні на Воркуті були дещо вищі, але й ціни на товари були вищі, бо це був інший пояс; ціни на товари в усьому СРСР складені за «поясами». Та найважливіше, що до 1948 року, продуктів не вистачало, а особливо масла й цукру. Їх треба було докуповувати по далеко вищих базарних цінах. Найгірше була справа з одягом і взуттям. Радянських матеріалів і шкіри було в державних крамницях дуже мало, а якість їх була дуже погана. Коли хтось хотів справити собі кращий одяг, то мусів купувати матеріал на базарі по дуже високих цінах. В 1948 році першорядний (на підрядянські умови) чоловічий одяг із англійського матеріялу (на базарі можна було й це дістати!) коштував 2000-3000 рублів, а добрі черевики 500-800 карбованців. Директор театру й вільні професійні актори діставали місячну зарплатню 1300-1700 крб., хористи й балет по 850 крб. Бухгалтери в різних підприємствах одержували 1100-1500 крб., рахівники 520-700, інженери менш-більш стільки як і бухгалтери. В радянській системі бухгалтер є першою особою на підприємстві після начальника й головного інженера. Він фактично завідує всім матеріяльним добром підприємства і може противитися рішенням начальника. Жодний документ, що торкається добра підприємства не дійсний, якщо немає підпису головного бухгалтера. Він отримує окремі інструкції від головної бухгалтерії комбінату.

Зовсім мало, близько 500 крб., отримували такі ремісники, як шевці і кравці. Але вони жили може краще, ніж другі, бо заробляли «на боки» двічі стільки скільки заробляли в підприємстві. Коли хтось хотів пошити собі одяг, мусів дістати від підприємства «наряд», що було нелегко справою, і тоді за шиття одягу платив державну ціну. Але кравець мав багато нарядів, яких не міг зразу виконати, а

тому клієнт мусів ждати своєї черги. Звичайно кравець виконував роботу швидко й недбало, щоб тільки виробити норму. Коли клієнт вимагав якісної роботи, то мусів кравцеві дати «лапу» (хабар) і тоді робота йшла, як по маслі. Це була загально прийнята практика.

Кваліфіковані шахтарі на Воркуті заробляли 1000-1500 крб., а при перевиконаній нормі їхня платня перевищувала зарплатню інженера. Начальники шахт які майже без винятку були партійними, діставали 6.000-10.000 крб. разом зі всякими преміями за виконання шахтою пляну. Кухтіков отримував 16.000 крб. Слідчий суддя МГБ діставав 2.500 крб., а крім того 75 крб. за кожну справу. Незалежно від того він одержував від держави уніформу й чоботи, в чім ходив цілий рік безперервно.

Кваліфіковані робітники на півдні заробляли менше. В Караганді шахтарі діставали 700-1.100 крб.

Послугачка на Воркуті отримувала 200-250 крб., але вона мала завжди нагоду підробити на інших місцях.

В 1948 році були такі ціни на продукти на Воркуті: 1 кгр. масла 36 крб., 1 кгр. сала 46 крб., 1 кгр. волового м'яса 25 крб., 1 кгр. цукру 16 крб, 1 кгр. чорного житнього хліба 2.20 крб., 1 л. молока 4-5 крб.

Із заробітної платні відраховувано 20-25%. Це були не лише відчислення на податки, але й на державну позику. Середня норма на державну позичку дорівнювала місячній платні. Хто одержував місячно 1.200 крб., той платив з того наkonto позики 100 крб.

Коли врахувати, що в СРСР кожен працює, то виходить, що нема кому займатися домашнім господарством. Через те часто приходиться відвідувати ресторани, а там ціни досить високі. На Воркуті коштував скупий обід до 10 крб. Із платнею 850 крб. можна було жити. Головна частина платні йшла на помешкання, опалення, світло й харч. Тільки порівняльно невелика частина залишалася на одяг. Жити треба було із олівцем в руці. Сімейні умови не збільшували платні. В СРСР не має значення, чи хтось холостяк чи жонатий. Бездітні платять податок від бездітності, який меншає в міру збільшування дітей. Хто має більше ніж двоє дітей. — то вже того податку не платить. На заробітню платню можна утримувати себе й жінку, якщо вона достатня. А тому, що таких громадян мало, бо навіть жінки високопоставлених і добре заробляючих осіб беруться за яку небудь роботу, щоб їм ніхто не міг закинути, що в соціалістич-

ній державі вони дармують, то засадничо працює і чоловік, і жінка. Кожне з них на себе заробляє. Що торкається висоти зарплатні, то між чоловіками й жінками панує повне рівноправ'я. Все залежить від фаху й кваліфікацій. Всякі начальники шахт і інші високі достойники отримують зарплатню, яка дозволяє їм добре жити, влаштувати помешкання а то й купити авто. Широка маса населення тільки в малій мірі може робити ощадності, які могли б бути призначенні в майбутнім на інші життєві потреби.

Квартирне питання в СРСР дуже гостре. Населення має законну можливість будувати для себе приватні дома. Йдеться тут не про кам'яниці для зарібкових цілей, але про односімейні домики, з кількома кімнатами. Населення тільки в незначній степені використовує цю можливість. Основний тягар тому лежить на державі. Вона рік-у-рік викидає мільйони на житлове будівництво. Капітали ці розподіляються з залежності від місця будови промислових підприємств. Коли Воркуту вважають однією з важливіших сировинних баз СРСР, то туди перекидають і відповідну кількість фондів на цивільне будівництво. Не можна тому твердити, що житлові умови на Воркуті гірші, ніж на півдні, через віддаль чи поганий клімат. Я переконався, побувши в пізніших роках в Середній Азії, що там справа помешкань дослівно на таким самим рівні.

Якщо йдеться про широку масу населення, то це дуже рідкі випадки, щоб хтось мав окрему кімнату відповідних розмірів. В домі, де проживали актори театру, було кілька кімнат, де мешкали театральні робітники одним. Їх величина 2 на 3 метри. У великих кімнатах проживало по двоє акторів. Молоде подружжя діставало не більше однієї кімнати. Квартирні установи мали докладні інструкції скільки кубатури приміщення повинно припадати на одну людину. Ніяке подружжя не було певне, чи воно поживе в своїй кімнаті довго. Ті, що приїзджали на Воркуту з півдня, приїзджали на певний період ради заробітку й тому не були зацікавлені у влаштуванні помешкання. А ті, які були прикріплені адміністративно до Воркути, жили надією, що скоро й для них відкриється можливість виїхати на південь і тому теж не були зацікавлені у влаштуванні помешкання. Крім того меблі в СРСР надзвичайно дорогі. Меблі в нашому розумінні можна найти хіба в головних містах СРСР, отже в першу чергу в Москві та Ленінграді. Ні на Воркуті, ні в Середній Азії я не бачив, щоб де-небудь

на мебльовій фабриці вироблялися меблі, подібні до пересічних міських помешкань на Заході. На Воркуті була мебльова фабрика. Її продукція полягала в виконуваних найпотрібніших меблів для урядових установ, отже столи, бюрка, крісла, шафи для всяких актів, полиці, шкільні лавки. Усе це виконувалося дуже примітивно, без жодного естетичного смаку, нетривало й просто. Це були звичайні гнбльовані дошки, збиті найпримітивнішим способом і в найкращому разі залуцнені оливою. За час дванадцятьлітнього побуту в СРСР я ніде не бачив фортнірових меблів, а люди навіть не знають, що це таке. Щобільше: ні на Воркуті, ні в Екібазтусі, ні в Джезказгані я не бачив, щоб мебльова фабрика виконувала меблі для приватного вжитку населення, або на приватні замовлення. Замість того, дуже часто можна було зустріти і на мебльових фабриках, і ще частіше в таборових столярнях, як начальники із адміністрації, використовували своїх в'язнів-столярів, вимагали від них зробити їм меблі звичайно із краденого від держави матеріялу. Один із німецьких військовополонених (Біркле), котрий у роках 49-51 був на цементному заводі на Воркуті, може найкраще розказати про те, скільки меблів, кому й на яких умовах він мусів робити.

Кімната пересічного подружжя має такий вигляд: два залізні (чорні, навіть не помальовані) або дерев'яні, збиті зі звичайних дощок, ліжка, по середині стіл, кілька старих крісел або частіше табуреток, шафка з одягом і полиця з дуже убогим посудом. Коли жінка має трохи смаку чи бажання, вона прикрасить стіни картинами або вишивками, прикриє стіл обрусом, в кращому випадку застелить будь яким покривалом або картоном підлогу, щоб її часто не мити. Ви не дістанете на Воркуті (і не тільки на Воркуті) абажурів для електричних ламп. Кожен, якщо має спроможності чи естетичний смак, влаштує помешкання як сам зможе. При таких хатніх умовах подружжя не мають спільної твердої матеріяльної бази. Тому у випадках розводів матеріяльні справи взагалі не грають жодної ролі.

Коли чоловік і жінка працюють в одній установі, то це гаразд. Але звичайно місця їхньої праці різні. В обідню перерву вони не бачаться, а коли приходять вечером додому, то треба їм спільно полагоджувати господарські справи: треба йти на закупки до крамниць і там стояти в черзі, опісля варити й т. д. В будний день не стає часу піти в кіно, хоч воно порівняльно не дороге (на Воркуті 3-5 крб.). Я вже не

чудую про те, що кожен має ще багато інших зацікавлень, як інтелектуальні, мистецькі, тощо.

В кожному спільнім домі (а інших нема) існує спільна кухня. Тому кожен мешканець не може бути нескромний. Багато людей вживають примусів для варення, і готує як найпростіші страви. В СРСР часто немає в продажу борошна! Можливо, що на півдні можна купити борошно у колгоспників. Але в державних крамницях воно буває лише кілька разів на рік: перед Новим роком, перед жіночим святом (8-го березня), перед першотравневим святом, перед святом революції й перед днем конституції (5-го грудня). Коли у вас є місце для зберігання продуктів, то можете запастися борошном на довгий час. Вам треба використати передсвяточний час і раз-у-раз ставати в чергу, щоб за кожним разом купити кілограм борошна. Але офіційно всяке приватне накопичення продуктів заборонене. Таким чином, різні борошняні страви, торти або печива можна робити вдома тільки в час державних свят. Доходить до того, що як приправу для супу вживають пшеничної манки або розтирають на дрібний порошок макарони чи вермішель. Коли хтось хоче з'їсти порядний обід, мусить іти в ресторан. Коли зважити, що вживання алкоголю в СРСР стало загальною звичкою, то ви побачите, що весь заробіток консумується. Рідко хто робить які-небудь заощадження.

Я бачив, як живуть вільні шахтарі, що заробляють до 1-500 крб. на місяць. Їхні жінки теж працювали. Житлові умови були жахливі. В умовах, в яких він знаходився, він не знав, що від життя може взяти? Чим його заповнити? Ледве не кожен п'є, пропиває всі свої гроші і свою незavidну долю. Коли театральна трупа приїздила у вільний клуб 6-ої шахти, то за столом постійно товпилися шахтарі, й хлопали в доміно, або грали в карти з правилами на гроші. Азарт став для них єдиною приємністю в житті. Я пробував вступати в розмову, щоб зорієнтуватися, чим життя їх найбільш приваблює. Відповідь була завжди одна: «а що же будеш делати?» Алькоголь і карти ще рухають їхню уяву. Дійсно, коли б завести в СРСР прогрібційний закон, як це було свого часу в США, то життя в СРСР втратило б для не одного увесь чар і стало б дуже сухим.

В СРСР майже нема неграмотних. Усі вмють читати й писати. Всюди є публічні бібліотеки. Але поза верствою інтелігенції і то далеко не всієї, захоплення книжками дуже мале. Я питався шахтарів, чи в них у клубі є бібліо-

тека. «Є книжки» — кажуть — «та нема „толкових”». Всюди радянська тематика: про передових людей СРСР, про подвиги виробництва, про прегарні колгоспи і т. д. Є теж журнали, газети — та нема що читати. В газетах читають тільки останню сторінку, де друкуються закордонні відомості. Три ж перші сторінки про успіхи в виробництві і про партійне життя ніхто не читає. Зате вони пильно вивчаються партійними агітаторами й потім виголошуються на всяких мітингах і «производственных совещаниях». В часописах взагалі не друкуються місцевої побутової хроніки, чим звичайно широкі маси дуже цікавляться. В СРСР може більше, як деінде, пожеж, крадіжок і вбивств. Про це преса мовчить. Масу цікавлять ті справи і вона довідується про них, але не з преси: все кружляє з уст до уст.

Всюди, в таборах і на волі, в публічних місцях і приватно вживаються гучномовці, що безперервно передають те, що трансмітує радіовузол. Дехто має свій власний лямповий апарат і має можливість слухати не тільки радянські передачі, але й закордонні. Всі, що мають радіоапарати, заведені на окремий список і напевно контрольовані. Вони бояться ловити закордон. Але все ж таки багато з-поміж них ризикує й часто ловить закордонні станції. Йдеться тут не про музику, а головню про політичну агітацію. Широкі маси населення переконані, що радянська преса і радіо «брешуть», а щоб знати в чому брехня, то кортить послухати закордонне радіо. Цієї справи я ще торкнуся окремо.

ПРО ПОБУТ

З 1949 року життя в СРСР покращало. Від того часу державні крамниці щораз то більше постачалися радянськими матеріялами, що негайно відбилося на зовнішнім вигляді населення, особливо жінок. В 1950-51 роках я бачив вже дуже багато елегантно одягнених дам. Жінки люблять одягатися, щоб тільки було в що. Радянські матеріяли не виробляються в найрізномродніших якостях і фарбах, як це буває в «капіталістичному» світі. Навпаки, всюди є тенденція до стандарту. Це причина, що жінки не мають чим задовольняти свого естетичного смаку і беруть той товар, який є. З театральної оркестрової ніші я любив розглядати

публику в залі. Мені не раз впадали в очі театральні одяги жінок. Мимоволі виникає здогад, що коли однаково одягнені, то це напевно сестри. А вже просто комічно, коли за короткий час я запримітив чи не в десяти театральних жінок зимові черевики з хутерком із заводів Баті з Чехословаччини. Черевики були однаковісенькі. Ті з-посеред жінок, що ще їх не мали, дуже собі сподобали й обіцяли за всяку ціну собі купити. Читач може собі уявити, який вигляд мають жінки, однаково вдягнені від голови до ніг. Жінка в гурті інших жінок тратить свою притягаючу силу і вона тим більше атракційна, чим більше виділяється з отари. Індивідуальний естетичний смак у зовнішньому вигляді — це для жінки дуже важлива справа. В СРСР ці справи відобрають дуже малу ролю.

Ахілесовою п'ятою радянської дійсності — це родинне життя. Воно там має особливий характер. Усе населення виховане в матеріялістичному погляді на світ. Людина — це високоорганізована матерія, котра якісно не відрізняється від звірини. В такому погляді на світ втрачається почуття всяких етичних норм. Те, що зближує взаємно людей різної статі — є виключно сексуальний інстинкт. Він є регулятором всяких подружних справ. Подружжя в СРСР — це випадкове співжиття чоловіка з жінкою. З тією хвилиною, коли чоловікові впала в око друга жінка, співжиття з першою входить в свою кризу. Наполегливість жінки може чоловіка часом втримати від розлуки. Але коли жінка теж має успіх в іншого, тоді вони розходяться. Матеріяльні справи їх не в'яжуть. Можуть бути юридичні перешкоди. В останніх роках закон почав ставити перешкоди й розвід не так легко дістати. Хто може заплатити 2.000 крб. — для того розвід не проблема. Населення одначе, виховане у послаблених моральних принципах завжди знаходить спосіб, як обійти закони. Подружжя є тоді подружжям, якщо пройде реєстрацію в цивільній установі — ЗАГСі. Церковні шлюби не мають юридичного значення. Але закон не забороняє співжиття чоловіка з жінкою у випадку, коли вони не пройшли вимаганій реєстрації. Тому конкубінат — це дуже часта форма співжиття і вона здобула собі в СРСР право громадянства. Конкубіни виступають публічно, як чоловік і жінка, і ніхто не пробує перевіряти, чи їхнє співжиття відповідає правному стану. Громадяни, навіть тоді, коли знають, що дане подружжя не санкціоноване законом, всеж-

таки трактують конкубінів, як подружжя. (Це, мовляв, його теперішня жінка...).

В СРСР жінка не обов'язково приймає прізвище чоловіка й дуже часто в законних подружжях вона носить своє старе прізвище. Тому дійсно тяжко зорієнтуватися, котре подружжя санкціоноване законом, а котре конкубінат. Найчастіші випадки конкубінату трапляються тоді, коли законні подруги розійдуться й не хочуть витратити грошей на формальне оформлювання розводу. В побутових розмовах подружні стосунки означаються так: «Він мовляв, жив спочатку з такою-то, потім її кинув, якийсь час жив з другою, а тепер з третьою». Так само висловлюються про жінок: «Вона, мовляв, жила з таким-то, потім його покинула, переїшла жити до другого, а тепер живе з третім.»

Такий стан є наслідком того, що офіційна наука проповідувала до 1944 року, що подружжя є приватною справою чоловіка і жінки і що ні держава, ні церква, ні будь-хто інший не мають до цих приватних справ втручатися. До 1944 року не було законного обов'язку реєструвати подружжя. Щойно в 1944 році введено цей обов'язок, щоб ввести контроль держави над подружніми і родинними справами. Виходить, проте, що населення не дуже то слухає розпорядків влади і вважає, що подружжя — це «приватна справа». Тому-то в Радянському Союзі існують мільйони т. зв. фактичних подружжів (незарєстрованих). Не зорієнтована в радянських відносинах західна людина вважає таким стан за прояв «неморальності» населення, коли в дійсності він є формою спротиву намаганням держави запровадити повну контроль над подружжям і родинним життям.

На Воркуті більша частина жінок по кілька разів виходила заміж. Те саме з чоловіками. Кількість незаконно народжених дітей напевно не менша, ніж законних. Я сумніваюся, чи в метриках відмічується, хто законного, а хто незаконного ложа, бо це в житті і по закону не має значення.

В рядах партії у подружньому відношенні панує більша дисципліна. Як тільки держава стала намагатися створити із сім'ї основну клітину суспільного життя, вона почала ставити певні вимоги до партійців. Хто з членів партії відхиляється від визначеної згори лінії у приватному житті, той може мати справу з партійним стягненням чи покаранням.

При існуючих в СРСР умовах, проституція формально зліквідована. Та вона не має і підстав для існування. Про-

ституцію зумовлює моральна поведінка жіночого загалу, від якої проституція є відступом.

На загальну статеву мораль впливає недостача помешкань. Коли в одній кімнаті живе мати з маленькою донькою й до матері приходять коханці, то донька, хоч багато не розуміє, передчасно розкладається.

Треба однак брати до уваги, що на Воркуті і в Середній азії панують більше розхитані звичаї, бо там життя має, так би мовити, кочовий характер. На півдні європейської частини Радянського Союзу, де ще збереглися родинні традиції, збереглися і моральні норми осілого життя, там вплив сім'ї на виховання дітей далеко більший і подружні відносини далеко кращі.

Але з другого боку, коли вдуматися в становище молодих людей, що віддають всю свою активність державному підприємству і не мають можливості створити для себе, для своєї діяльності індивідуального приватного світу, не мають можливості в його рамках створити повноти життя для себе, яке б скріплювало подружжя на його життєвому шляху і творило б його тривалу базу, то, справді, широкій масі, як атракція, залишається вільна любов. Це є та ділянка, до якої держава не може добратися.

*

Життєвий рівень населення, це — за виразом радянської пропаганди — головна турбота держави. Більшовики чваняться, що вони повалили в Росії буржуазний устрій, який ставив буржуазію в упривілейоване становище за рахунок широких мас селянства й робітництва. Виходить, що життєвий рівень населення повинен бути тепер вищий, ніж давніше. Я оминаю тут переконування, що робітники в СРСР багаті тим, що їх право власності розтягається на державу з усіма засобами виробництва. Це, звичайно, фікція. Пригляньмося, який в дійсності життєвий рівень населення.

Приходиться перш усього ствердити, що сітка крамниць, які б мали забезпечувати населення харчами й товарами широкого вжитку, крайне недостатня. Особливо, що торкається харчевих крамниць, то вони від ранку до вечора повні і опорожнюються тільки тоді, коли всі товари викуплені. В крамницях немає достатньої кількості продуктів. Дуже часто немає масла, молока, цукру й білого хліба. Але коли ці продукти появляються, то вістка про те моментально розходить по місті. Люди збігаються і стають в чергу. В театрі це інколи викликало перерву у пробах. Вільні

робітники театру мали в руках сильний аргумент, мовляв, коли запізнимося, для нас нічого не залишиться. У кожного громадянина завжди буває при собі зв'язана із шнурків торба, що називалася по-російському «авоська» («Авось» — значить ану ж, може, якраз . . .). А може саме будуть в крамниці щось давати, тому треба взяти зі собою торбу на всякий випадок.

Картина, яку тут змальовую, не торкається таких міст, як Москва, Ленінград, Київ, Одеса і т. д. тобто великих міст і столиць поодиноких республік. Тут всяких товарів вистачає. Та в глухій провінції на кожному кроці відчувається брак найбільш необхідних продуктів. І це діється тоді, коли відповідні міністерства щороку публікують цифри, ніби вони забезпечили населення продуктами на 120%. Планом держава передбачила тільки 100%, значить, держава мала в плані заосмотрити населення продуктами ще в меншій мірі ніж воно є в СРСР. Всякі закордонні журналісти, делегації і інші починають оглядати СРСР від Москви і головних міст. Звичайно, вони не можуть мати об'єктивної картини про життя населення. Я був не раз свідком, коли прості робітники (вільні) читали вголос газету, що якасьтам закордонна делегація побувала в СРСР і дивувалася високому життєвому рівневі населення. Слухачі не видержували, щоб не висказати лайливими словами свого невдоволення: «хай би», мовляв, «приїхали до нас і побачили, як ми живемо!»

Москва — величезне місто, яке має не лише кілька мільйонів свого населення, але й сотні тисяч щодня приїзжих людей. Очевидці мені розказували, що за сто кілометрів від Москви у провінції вже не можна дістати потрібних продуктів, не згадуючи вже про предмети широкого вжитку. Цю обставину використовують маси спекулянтів, що раннім-ранком прибувають в Москву, стають в черзі ще далеко до відкриття крамниць і викупувають товари, щоб потім по спекуляційних цінах продавати їх у глухій провінції. Тому двірці московських станцій завалені всякого роду пасажирями, які сплять на двірцях часто по кілька днів, бо не можуть дістати квитку на поїзд. Однак спекулянти знайомі з тими порядками, мають блат і вміють давати собі раду. Для них квитки завжди знайдуться . . .

Спекулянти їздять і на далекі віддалі. Після війни московські спекулянти роздобули велику кількість німецької сахарани. Воркутські театральні артисти, їдучи на відпуст-

ку на південь, часто купували сахарину для перепродажу на Воркуті. Це товар не важкий і зручний для перевозу. На Воркуті вони заробляли тим великі суми. Золоті гешефти робиться ще й сьогодні таким продуктом, як лаврове листя. Спекулянти їздять за ним аж на Закавказзя, але листки їхні так великі, що подорож себе цілком оправдує. Спекулянти — це радянські капіталісти. В 50-их роках стало їх багато менше.

Чай в СРСР завжди було досить. Чай добрий з цукром, але саме цукру нема. Зате можна всюди дістати дешеві цукерки, по ціні не багато вищій, від цукру. Я так і не зміркував, яка державі вигода продавати цукерки, а не цукор.

В радянських продуктових крамницях на провінції нема такого багатого вибору, як в Москві, або крамницях вільного світу. Навпаки, коли є ковбаса, так тільки два-три види, риба — те саме, вже не згадуючи про кондиторські вироби й солодоці. Хіба не все одно, що людина їсть? Важливо тільки, щоб вона була працездатна. Вибагливість не повинна бути прикметою радянської людини. Призвичаїти людей задовольнятися найменшим — чи це часом не спартанське виховання і чи це не збільшує боевої сили людини? Італійські фашисти твердили, що вони, мовляв, противники вигідного життя. В СРСР цього не говорять, але держава дбайливо обтинає всі можливості вигідного життя. Та тут тяжко й збагнути, які дійсні наміри держави. Одне проте можна ствердити, що держава дає населенню дуже мало.

А вже зовсім погано стоїть справа з товарами широкого вжитку і з постачанням. Навіть у модерних кількоповерхових кам'яницях кладуть підлогу зі звичайних дощок. Я не чув, щоб де-небудь робили паркетну підлогу, її і фарбують рідко. Звичайно, що кілька днів змивають її водою. Ніде я не бачив щіток для тертя підлоги. Коли кімната невелика, тоді замість щітки вживається звичайно віника із хворосту, а коли більша, то обвивають кусень дерева тонким дротом і так труть підлогу. Після того зводять швабрами брудну воду в кут, де звичайно є дірка у «підпілля». Швабра — це дерев'яна поперечна дощина на держаку, на кінці якої прикріплена гума. Це і є універсальний інструмент для всіх «поломоїв» в таборі і на волі. Чи нема з чого зробити щітки-терки? Безперечно, що є. І держава може й це зробила б, коли б хтось дбав про те, яких товарів широкого вжитку потребує населення. Приватний підприємець, найкраще реагує на потреби населення, бо його заохо-

чує до того жадоба збагатитися. Але радянська система не допускає того конкурента на свій ринок.

Дослівно так само справа з мітлами. Коли вже можна у великій місті знайти в крамниці мітлу, то вона так примітивно й зле зроблена, що ніхто не поспішав платити за неї гроші. Кожен сам робить собі віник. Та й щітки до взуття дуже лихі. А найважливіше, що їх нема! Тут недомагає і сама продукція, і довіз. Після війни випущено велику кількість апаратів-бритв. Держава випускає теж відповідну кількість лез, («жилеток»), але транспортуються вони погано. Якщо ви не зробили собі запасу лез, коли товар був, то мусите місяцями ждати, аж доки нова партія лез прибуде. Такий випадок був зі мною в Караганді 1955 року. Я купив через вільних апарат-бритв, але не міг вживати його, бо не було лез. В крамницях можна часом купити помазки для голення. Є тільки одна якість — і то найгірша. Я не знаю, з якого матеріалу виробляються в СРСР помазки для бриття, але по короткім вживанні його волос збивається в грудку й робиться такий твердий, що намілюватися ним неможливо. А коли бувають випадки, що він не зіб'ється, то вилетить. Стрижії виходять з труднощів, роблячи самі собі помазки із кінської гриви. Щіточки до зубів теж найгіршої якості. Волосиння у них так слабо прикріплене, що при чищенні зубів завжди якась кількість залишається в роті. Взагалі в СРСР нема серед товарів широкого вжитку кращих і гірших сортів. Є тільки стандарт і то якість гірша від усякої якості у вільному світі. Є зубна паста. Після кількодневного вживання вона в отворі так засихає, що не можна її витиснути. А коли ви засильно потиснете, то тубка тріскає десь збоку й тоді ви вже мусите викинути пасту зовсім. Дослівно так само погано з пастою для взуття, з паперовими виробами, перами, олівцями, одягом, взуттям, хатнім устаткуванням, кухонним посудом тощо. Чорнило є тільки в формі порошка, його треба вже самому розводити. Плящинок для чорнила нема де дістати. Коли ви голодному дасте шматок хліба, то він це вважає за велике добродійство. Держава це добре знає і не забуває, де лиш можна, особливо в кіно, саму себе вихвалювати під небеса, що, мовляв, от як то ми дбаємо про життєвий рівень радянського народу. В журналах і кіно показують державні фабрики, які виробляють різні матеріали для одягів, сервіси з різьбленого скла іт. п. Але нарід це бачить тільки на екрані. Крикливі розмови про «заботу партії и правитель-

ства о підвищенні життєвого рівня трудящихся мас» на порядку деннім. — саме тому, що держава свідомо тримає весь нарід на пайнижчій життєвій рівні. Одна із причин відгородження СРСР від вільного світу є якраз та, щоб не дати населенню побачити, як живе буржуазний світ.

Думаю, що в агітації серед широких мас населення за підвищування життєвого рівня скривається ще одна хитрість, а саме: дати поштовх широким масам вільного («буржуазного») світу, котрий не ознайомлений з більшовицькою дійсністю, ставити вимоги до своїх урядів підвищувати життєвий рівень мас і паралізувати таким чином зусилля урядів робити видатки на оборону — в той час, коли в СРСР проходить протилежний процес: мобілізації всіх засобів для цілей політики і то додаймо воєнної політики.

Ціни товарів широкого вжитку надзвичайно високі в порівнянні до коштів виробництва. У вільному світі є цілий ряд посередників між продуцентом і консументом (виробником і споживачем), з яких кожний хоче жити. В СРСР держава виєлімінувала всіх посередників і тому заробіток посередників в цілості залишається державі. Теоретично обґрунтовується це так, що, мовляв, всякий посередник — не продуцент і його праця непродуктивна. Він тільки своєю діяльністю підвищує ціни товарів. Тому його виключення із суспільного життя повністю оправдане. І справді було б виправдане, якщо б наслідком того було зниження цін. Але в ціні товару СРСР міститься ще т. зв. податок від обороту, який значно більший, ніж зиски всіх посередників. Розрив між коштами продукції і ринковою ціною зовсім не менший, ніж у буржуазному світі. Про ці справи говорив мені один плановик із міністерства порцелянової промисловости. Всі службовці центральних установ, які стикаються в щоденному житті з конкретними цифрами, бачать, що за тим скривається властиво обман, — що витискас з народу всі соки, а всю матеріальну силу концентрує в руках — держава! Населення не має можливости дослідити, куди діваються капітали, а тому твердить, що все багатство держави йде на міжнародну агітацію, на матеріальну підтримку для червоного Китаю і всіх сателітів у Європі. Населення дуже добре бачить, які великі суми йдуть на втримування внутрішніх військ МВД і цілого апарату диктатури. Тому воно в душі ненавидить такі методи правління, але не сміє показувати цього назовні.

За час тридцятикількарічного панування більшовиків насе-

лення відзвичаїлося думати про життєвий рівень. Воно приймає життя таким, як воно є, з його недостачами й шукає само виходу із трудного стану. Для заспокоєння своїх найнеобхідніших потреб воно користується товарами із чорного ринку (базари). Найбільший базар відбувається в неділю. Замість іти в церкву, люди тепер спішать на базар. Населення так ввійшло у виміри радянської дійсності, що приймає їх за нормальні явища, не маючи змоги прирівнювати своє життя до життя вільного світу.

1949 РІК

В 1948 році театр не дістав дозволу на виїзд з гостинними виступами на південь, хоч із Печори й Інти наспіли запрошення. Керівництво Комбінату в основному було згідне з поїздкою, але... І відділ мав сильніший голос: він сказав — «ні»! Між вільними робітниками театру були такі, що мали родичів і знайомих у різних «відділах» і від них «по секрету» було нам відоме, що йде інтенсивна підготовка до формування спецтаборів. Я вже згадував, що спершу були створені такі табори для каторжан на шахті ч. 1 і некаторжан на шахті ч. 7. Таємничі переформування вплинули збуджуючо на настрої в'язнів. Серед одних це викликало повну депресію. Знаю випадки самогубства (інж. Швед із Тернопільщини). На більшість, навпаки, це подіяло, наче перший знак того, що прийшов довгожданий період у світовій політиці і світ стоїть перед новою світовою війною. «Бажання є батьком думки» — каже німецька приповідка. Ми всі вижидали довго і нетерпляче цього моменту в політиці. Коли щорічно складали собі новорічні побажання, то при цьому завжди висловлювали думку, що «коли не цього року, то в наступнім напевно...» Чи те, що писала радянська преса відзрекалоуало дійсний стан речей, ми не могли знати. Ми швидше були схильні думати, що західний світ являє собою силу в кожному відношенні далеко більшу, ніж СРСР з усіма його сателітами, й тому СРСР не тільки не бажає війни, але її боїться. Так ми розцінювали всю радянську акцію за мир. Всякі вістки про загострення міжнародного становища приймали як частину правди, яка виривається на шпальти радянської преси. А було якраз

навпаки. СРСР зовсім війни не боявся, а західний світ зовсім не являв собою агресивної сили, як це представляла радянська преса. З-посеред в'язнів зустрів я лиш одного інтелегентного підрадянського німця, котрий, лукаво підсміхуючись, постійно твердив: «жодної війни не буде! Радянська пресова кампанія — це лише пропагандивна тактика. В тридцятих роках було подібне. Тоді грозила війна з Японією. І тоді радянська пропаганда роздувала небезпеку війни більше, ніж це в дійсності було. Тоді теж ішла організація конференції прихильників миру і т. д.». Ніхто, одначе, з нас поважно його слів не брав, а між тим виявилося, що його діагноза була найбільше правильна.

Коли для в'язнів було навіть більше, ніж ясно, що організація таборів окремого режиму має тісний зв'язок з воєнними приготуваннями, коли вони були переконані, що їхнє звільнення мусить попередити період найсильнішого гніту, — то загальні розмови між ними схилялися завжди до того, що більшовики не заважаються масово винищувати політичних в'язнів. Як врятуватися від масових репресій — ось питання, що не давало спокою в'язням. Пасивне вижидання того, що принесе війна, не задовольняло темпераментні, хоч може найменше здібні до холодного логічного роздумування, маси. Мені доводилося в багатьох випадках зустрічатися з думкою, що активний виступ в'язнів у цій війні може мати навіть вирішальний вплив на наслідок війни. В серцях тих людей назривала надія, що тим способом вони здобудуть моральне право виступати від імені справи, яку дотепер боронили й за яку страждають. До них належали в першу чергу боєві і темпераментні маси українців.

Наскільки я мав можливість запримітити, воєнна психоза опанувала в неменшій мірі кримінальний світ. Політичне становище вони розуміли так само, як і політичні в'язні, але їхня готовість розраховатися з радянською дійсністю мала в собі стільки звірського, що ми не могли на таке явище не зважити. Я був переконаний, що коли не осідлати розбурханого темпераменту здоровою ясною думкою і не вказати на всю серйозність становища, нерозважні люди можуть спровокувати своєю поведінкою те, чого всі лякаються: масові репресії.

Про всі ці справи ми говорили в тісному гуртку, в якому був і згадуваний раніше Михайло Сорока. Він відбув свою каторгу в 1948 році і перед ним відкривалася можливість взагалі виїхати з Воркути на південь, бо, відбувши кару, як

«соціально небезпечний елемент», він не підпадав під категорію людей, яким назначувано вільну висилку. Він працював, як топограф, у воркутській топо-геодезійній конторі, де, вважаючи його за доброго фахівця, не згодилися відпустити. Він мусів дати згоду, що залишиться якийсь час на Воркуті і буде там працювати «вільнонайомним». Він добився, однак, що йому дозволено виїхати у двомісячну відпустку до Львова до родини.

За останні роки він отримував листи від свого малолітнього сина, в яких згадувалося про батьків його жінки, але не згадувалося зовсім про жінку. Ця обставина Сороку дуже непокоїла.

В зв'язку з можливістю поїздки Сороки до Львова відкривалася добра нагода підготувати ззовні втечу з табору. Мені здавалося, що при добрих зв'язках можна перебратися через радянський кордон на Захід. Я був чомусь-то переконаний у тому, що я попаду в спецтабір, де мене напевно нічого доброго не чекає. Прийшов, отже, момент, коли треба було ризикувати. Єдиною реальною можливістю втечі із Воркути був виїзд з фальшивими документами. Я знав випадки такої втечі. Важливо, однак, було завчасу підготувати ґрунт на той випадок, коли вдасться перебратися на південь СРСР. Ми умовилися з Сорокою, що він зв'яжеться у Львові з підпіллям та при його допомозі роздобуде фальшиві документи і гроші. Я йому передав два свої фота, зроблені для тієї мети заздалегідь у театрального фотографа, а також просив придбати на всякий випадок ціянкалі, щоб при невдачі покінчити з собою. Справа в тому, що коли втікач попадає у руки чекістів, то вони виливали на нього всю свою злість жахливими побоями. Були випадки, що труп втікача вивіщували у таборі іншим в'язням на пострах.

Сороці вдалося зв'язатися у Львові з українським підпіллям і переговорити справу моєї втечі, при чому він передав знятки й моє прохання щодо ціянкалі. Було теж домовлено, на яку адресу будуть вислані документи у продуктивній посылці.

Восени 1948 року Сорока повернувся на Воркуту. Його приїзд був для нас подією. Він привіз багато відомостей про зміни в Західній Україні від часу приходу більшовицької влади, про діяльність підпільних організацій, настрої населення і т. д. Менш потішаючою вісткою було те, що війна не так близько, як ми собі уявляли. Бодай таке пе-

реконання населення, хоч воно жило однією надією, надією на війну. На доказ того, що він бачився з людьми з підпілля, він привіз підпільну українську літературу, друковану по-українськи, між якою було й кілька летючок російською мовою. Як широко розповсюджувалася ця література, годі було сказати, але факт, що вона в умовах радянської дійсності друкувалася й розповсюджувалася, свідчив про те, що підпільний рух жив. Із літератури помітно було, що радянську тематику не вдалося авторам легко, зрозуміло й переконливо обробити, хоч робилися намагання в тому напрямі. Пригадую собі статтю, друковану на циклостиллі «Про науковість діалектичного матеріалізму». Вона була призначена для інтелігентного читача і давала багато матеріялу з ділянки техніки, але в очах підрадянської людини далеко не клала на лопатки діалектичний матеріалізм. Замітне було, що автор цієї статті не здавав собі справи з того, як підрадянський громадянин сприймає і розуміє діалектичний матеріалізм. Справа не тільки в тому, щоб з науковою об'єктивністю вказати на помилки, які робить діалектичний матеріалізм, а скорше в тому, щоб знайти відповідну кількість простих зрозумілих аргументів, які б в очах пересічного радянського інтелігента розторошували матеріалізм.

Інша стаття — «Селянське питання в Радянському Союзі» — була написана дуже непереконливо й помітне було, що походила з-під пера людини, яка не мала ще належної уяви про підрадянську дійсність.

Сорока приніс вістку про долю своєї жінки. За часів німецької окупації вона працювала в підпіллі. З приходом більшовиків вона не емігрувала на Захід, хоч могла це зробити. Свого сина передала під опіку батьків, а сама перейшла на постійне життя в лісові бункри, де йшла завзята боротьба на життя і смерть з більшовицькими зайдами. Відділи протибільшовицького спротиву розраховували на те, що похід більшовиків у серце Європи викличе неодмінно ускладнення і приведе незабаром до нової війни. Тому підривна робота в більшовицькому запіллі здавалася їм важливою справою. Як потім я довідався, такими самими перспективами керувалися й інші рухи спротиву, як на Білорусі, Литві чи Латвії. Катруся Зарицька виявила велику здібність організувати пропагандивну роботу і швидко стала на тому відтинку центральною фігурою в українському підпіллі. Водночас вона була головною зв'язковою провід-

ника ОУН Шухевича. Вживала фальшивих документів, як переселенка з Польщі. Постійне перебування у холодних і вогких землянках викликало гостру форму ревматизму у Шухевича. Треба було почати лікування. Його возили по-тайки до лікарні до Львова, а опісля закупом ліків мала вже зайнятися його зв'язкою. Одного разу при кінці 1946 чи на початку 1947 року вона переїжджала через Ходорів до Львова за лікарами. Несподівано на ходорівському дворці її затримали агенти МГБ. Її документам, як переселенки з Польщі, не повірили і попросили слідувати з ними в дільницю МГБ. Вона, опинившись в безвихідному становищі, вийняла пістолу й поклала одного з них трупом. В той момент другий агент вистрілив в неї. Вона впала й останками сил прийняла ціянкалі. На станції створився натовп. Деякі люди пізнали її й вістка про геройську смерть жінки докотилася до підпілля. Підпілля негайно сповістило про це все населення, видавши окрему посмертну летючку. Тим часом доля Зарицької була інша. Її негайно перевезено до лікарні й поволі вилічено, після чого її справою зайнялися слідчі органи. Вкінці її засуджено на 25 років таборів. В 1953 році я мав можливість документально ствердити, що так воно дійсно й було, про що буде мова далі.

Вже кінець 1946-го року показав, що розрахунок на міжнародні ускладнення не оправдується. Це привело керівний осередок ОУН до зміни форм боротьби. Вести збройну боротьбу з ворогом було безперспективно. Тому основну масу озброєних людей відправлено через Чехословаччину на Захід, а залишено тільки порівняльно невеличку організаційну сітку, що мала заховатися в глибоке підпілля й вести протидержавну роботу при зберіганні всіх можливих засобів обережності. Що цей перехід на Чехословаччину не був буденною подією, свідчить факт, що радянська кіноматографія випустила пізніше фільм «Операція Б», в якому ми побачили бої відділів спротиву з радянськими військами. З фільму виходило, що в усій акції були заангажовані церковні кола, а за ними деякі особи з верхів чеського політичного світу. В дальшій своїй роботі підпілля виключило терор, як засіб боротьби, але не виключено було диверсійну роботу. В такій формі можна було виконувати дещо, в чому були зацікавлені чужоземні розвідки, але чи виконувано це, і в якій мірі — тяжко сказати. Радянська контррозвідка твердить, що так.

ПОЛІТИЧНІ ЗУСТРІЧІ ТА ДІЯ

Я мав нагоду зустрічатися в таборах з дуже багатьма людьми, що брали активну участь в протирадянській збройній боротьбі в тих роках. Це були переважно селяни у віці 20-45 років, виховані в національно-патріотичному дусі в передвоєнних роках. Відомо, що Західна Україна входила до 1939 року в склад Польщі й тому питання українсько-польських стосунків абсорбувало головну увагу населення. Українське населення тієї частини України прагнуло нормалізувати відносини з поляками частково шляхом парламентарної боротьби. Та широкі маси селян, особливо селянської молоді, живлячись традиціями селянсько-козацьких повстань XVII століття, більше схилилися до форм збройної боротьби, яку проповідувала ОУН. За час двадцятилітньої приналежності західноукраїнських територій до Польщі, там створилася ціла школа революційної боротьби за незалежність України, яка однак на ділі зводилася до боротьби з польським режимом. Воєнні роки й німецька окупація з усіма її плюсами й мінусами лиш поглибили революційну боротьбу старими методами, пристосованими до воєнного часу. Цими самими методами продовжувалася боротьба і в радянській дійсності. І хоч не один з думаючих людей здавав собі з того справу, що одним і тим самим ключем не кожний замок відкривається, але нічого іншого з вихованими й вимуштрованими в одній школі людьми не можна було зробити. Тому-то, незалежно від рішень керівного центру ОУН, партизанська боротьба продовжувалася ще в багатьох місцевостях Західної України, але вона була неорганізована й мала спонтанний характер. Тереном її дії були не міста, а глуха провінція. Що торкається міст, то зі слів Сороки виходило, що життя в прилучених областях України зачинає поволі уподібнюватися до решти України. І хоч усе без винятку селянство настроєне проти колгоспних форм господарювання, проте й воно приходить до переконання, що боротися старими методами вже не можна. Я тому набрав переконання, що українське підпілля переживало тоді глибоку кризу, викликану переміною в об'єктивній обстановці, потребою пристосувати до неї нові форми боротьби і підшукати нові кадри, бо на перевиховання старих були дуже малі надії. Вони, зрештою, в більшій своїй частині опинилися або в таборах, або перейшли за кордон.

Зі слів Сороки виходило, що Львів став великим містом.

Ще в часах війни кількість мешканців сягала до тріста тисяч. Тепер населення Львова зросло, не зважаючи на те, що дуже багато поляків виїхало в Польщу і багато українців подалося на еміграцію. На вулицях міста переважала російська мова, хоч до війни кількість росіян у складі населення Львова не була жодною позицією. Населення міста за рахунок еміграції з глибини СРСР і через приплив широких мас Західної України, що стихійно почали прибувати до своєї природньої столиці. Університет та інститути були набиті українською молоддю, що тепер меншу увагу звертала на політичну протидержавну роботу, але зате більше переставилася на професійно-фахову освіту. Вже в той час міста Західної України наповнювалися кадрами молодого інтелігенції, без сумніву української, хоч не так негативно наставленої супроти режиму. В Західній Україні найшлося теж дуже багато центрально-східних українців, що виростили вже в підрадянській дісності, розуміли її й уміли в ній знайти себе. Поселившись у Львові, вони дотримували кроку росіянам і старалися на вулицях міста вживати російської мови. Однак в провінціоанальних містах в їхніх руках опинилася середня адміністрація, — тоді, коли кадри низових робітників становило місцеве населення. Центральноукраїнці стали керуючим чинником для західних українців. Вони ставилися одначе зі співчуттям до незavidної долі місцевого населення, що спричинилося до зближення двох типів українців і то зближення більшого, ніж будь-коли в історії. Границя Збруча, що століттями розділювала дві частини одного народу, швидким темпом почала заростати. Коли пригадати собі, що ще сто років тому перед самими українцями існувало питання, чи західні українці, це той самий, чи інший народ, то сьогодні сама практика зняла це питання з порядку дня раз назавжди. В цей час підпільне життя в нових умовах неначе придивлялося до процесу переформування старої суспільности в нову. Коли б увесь боевий елемент із Західної України, котрий в післявоєнних роках був переміщений в азійські табори, повернувся звідти на батьківщину, він не зміг би вже знайти практичного пристосування в підпільній роботі. Його школа вчорашнього дня! Західноукраїнська інтелігенція, що не розділила долі еміграції, відмовилася від усякого спротиву, бо він міг би принести їй погані наслідки, при нотуванні яких можна би ще вагатися, чи вписати їх на конто національних втрат, чи здобутків.

Не зважаючи на те, що процес уподібнювання Західної України до Великої йшов, треба ствердити: що акція спротиву 1844–47 років не пішла на марне. Вона не одному придала, що боротися за свою національну ідею — це святе діло. Я зустрічав у таборах одного фільмового актора-українця, який в ті часи був салдатом в «істребительних батальйонах», проти українських партизанів. Він захоплювався їхньою героїчною поставою, ідейністю, посвятою, чим вони так нагадували Героїв «Тараса Бульби». Він був від початку до кінця активним учасником у світовій війні й за весь час ніде не бачив більш героїчної боротьби, ніж це було в Західній Україні. Він мені згадував, що коли батальйон, в якому він служив, десятикратно численніший від горстки партизан, що оборонялися останками сил, був кинений для їх ліквідації, і коли та ліквідація йому так важко давалася, він своїм товаришам сказав: «Вони гинуть, але бодай знають, за що! А за що ми їх вбиваємо і за що ми гинемо?!» Це донеслося до командування і він дістав 10 років таборів. Луна героїчної боротьби Західної України, як не трагічна вона була і не безнадійна, рознеслася по всіх просторах України, а то й значно далі. Я пригадую собі розмову з однією артисткою воркутського театру, яка жалілася, що хотіла б на відпустку виїхати в курорт у Західну Україну, але боїться бо кажуть, що «бендеровці» (так називали з погордою українських партизан МГБ і МВД) вбивають всіх, хто приїжджає зі Сходу.

Сорока багато говорив про настрої населення в усіх його верствах, але над тим зараз не буду зупинятися.

Після приїзду Сороки зі Львова в рамках ширших розмов в зв'язку з новою ситуацією, яка почала витворюватися на Воркуті, ми прийшли до переконання, що пасивно спостерігати те, що діється на Воркуті не можна. Ми брали до уваги такі моменти:

1. Якщо темпераментному, але мало досвідченому й політично невиробленому елементові не дати керівництва, він буде просто й безпосередньо реагувати на події, чим може спровокувати різні неприємності, включно до масових розстрілів.

2. На випадок війни може постати на Воркуті складне становище, викликане тим, що, як нам було відоме, головні магазини продуктових запасів находилися не на Воркуті, а здебільшого на півдні. Воркутські запаси могли вистачити не більше, як на два місяці. Єдине сполучення північного

району з центром СРСР — це залізнична печорська магістраля, яка у війні може бути легко перервана, хоча б зірванням мосту на Печорі. Інших доріг, які б еднали Воркуту з півднем, немає.

3. Під час війни може виявити небезпечну активність доволі численно на Воркуті заступлений кримінальний елемент, розграбувати продукти й тим поставити у жахливе становище політичних в'язнів.

4. Були ще й інші мотиви, про які зі зрозумілих причин доводиться тут промовчати.

Ці моменти були для нас достатні, щоб проявити організовану ініціативу. Повстання в'язнів проти СРСР ми ніколи не ставили, як мету. Ми вважали, що коли б повстання вдалося і Воркута перейшла в наші руки, то це тільки частковий успіх, бо без комунікаційних засобів, без доріг, без харчів, переправитися з Воркути на південь неможливо. Це територія, де нема чим харчуватися, бо там буквально нічого не росте. Коли б ми мали поміч з повіря, то й це тільки часткова розв'язка. А щоб на випадок війни вивести з ужитку вугільний басейн, — то для цього вистачить ворожим літакам збомбардувати на Печорі залізничний міст. Ми прийшли до висновку, що було би багато корисніше, коли б на випадок війни могли північні табори евакуюватися через море. Йдеться тут не тільки про Воркуту й Інту, але й про Норильськ. Сорока обіцяв мати цю справу на увазі, коли буде в майбутнім зв'язуватися з львівським підпіллям.

Ці моменти наказували нам теж:

1. Поцікавитися докладніше, де знаходяться продуктові запаси на Воркуті, розташуванням таких об'єктів, як радіостанція, пошта-телеграф, електростанція, аеродром і налагодити постійний зв'язок з півднем;

2. Затіснити організований зв'язок між поодинокими таборами і при допомозі відповідних людей впливати на настрій в'язнів, даючи їм перспективну аналізу приблизно очікуваних подій, вказуючи, на який момент у майбутньому слід берегти сили.

3. Налагодити розвідочну роботу, що торкається сили й розміщення військ МВД на Воркуті — виключно для цілей оборони й власної безпеки.

Для такого типу роботи найважливіше підняти відповідних людей, які б були достатньо політично підготовлені, мали зрозуміння для необхідності наміченої роботи й були обережні. Вже на самому початку нашої роботи прийшли ми

до переконання, що в засяг нашої діяльності мусить увійти уся маса в'язнів, без огляду на національність. Ми почали зондувати ґрунт в розмовах з в'язнями з-посеред різних національностей. Виявилось, що ця тема нікому не була чужа й викликала велике зрозуміння. Те, що діялося на Воркуті в той час, породило серед в'язнів неспокій за своє майбутнє і тому тематика їхніх розмов крутилася довкола питань власної безпеки. Розмови, які я особисто перевів з литовцями, латвійцями та естонцями дали позитивні результати. У всіх них, проте, я запримітив велику обережність і недовір'я до дії, яку ми задумали. Вся трудність, що здавалася їм нездійсненною, це налагоджування зв'язків між поодинокими таборами. Коли дехто з них зраджував несміливість, то я легко поборював її тим, що, мовляв, уся наша діяльність має бути звернена не проти Радянського Союзу, як такого, тільки серед певних обставин може скеруватися проти представників червоної влади на Воркуті і то лиш у тому випадку, коли б вони відважилися піти на фізичну ліквідацію в'язнів. Ця правдоподібність бралася до уваги, як можлива через факти ліквідації більшовиками в'язнів у тюрмах Львова, Самбора, Вінниці тощо, в 1941 році. Одночасно прийшлося мені ствердити, що жаден з балтійських народів не думав про потребу політичної організованої роботи, а коли їх у таборах і в'язали тісніші зв'язки, то тільки земляцькі. Для них втримування зв'язків між поодинокими таборами було тим важке, що литовців, латвійців і естонців на вільній висилці на Воркуті майже не було.

Зовсім інакше стояла справа з поляками. Конспіративні традиції серед поляків дуже сильні ще з царських часів. Хоч поляків було на Воркуті багато менше ніж балтійців, але поперше, це була майже виключно політично активна інтелігенція, а подруге, на Воркуті було на вільній висилці кільканадцять поляків, які могли посвятити себе контактуванню своїх земляків у таборах. Між іншим, на вільній висилці перебував інженер П., що працював у проєктному відділі комбінату. В'язні з проєктного відділу часто звітували нам, що він входить часто з ними в розмови і вони переконані в тому, що це не випадково. Ми мали з інших джерел вістку, що між поляками на Воркуті існує щось більше, як звичайний земляцький зв'язок. Інженер П. був жонатий на росіянці, яка була в близьких стосунках з моєю приятелькою, хористкою театру. Ця остання не раз мені говорила, що жінка інженера П. жалілася їй, що

її чоловік ходить кудись на Рудник (там була шахта ч. 8) до своїх земляків і слухає там закордонне радіо, і що, правдоподібно, в них є якась підпільна організація. Це переконало нас, що замість шукати контактів з поляками в таборах, краще переговорити з вільними, бо таким чином схоплюємо увесь польський комплекс на Воркуті. Оскільки розмови з поляками не дали бажаного наслідку. Інженер П. радий був би довідатися про чужі справи, не зраджуючи своїх. Тому розмова з ним не розгорнулася суттєво поза загальний обмін думками. Хоч він не сказав виразно того, проте в нас закріпилося переконання, що поляки на Воркуті живуть своїм тісним колективним життям у конспіративних формах.

Далеко легше було нам домовитися з німцями. Восени 1948 року прибули в наш табір, між іншими, три німецькі офіцери генерального штабу: Гельмуд Бенке (майор), Ганс Мікаелі (полковник) і Гайнц Гофман (майор). З-за незнання російської мови вони почували себе дуже чужо. Я був тим, що міг для них бути де потрібно перекладачем і в не однім допомогти. Скільки я їм помагав і як, хай вони самі розкажуть. Між нами витворилися дуже близькі приятельські взаємини й вони стали частими гістьми у мене в театральному бараці. Полковника Мікаелі вдалося нам негайно покласти в стаціонар, бо в нього була і дістрофія, і високий тиск крові. Загальною вони всі три робили враження дуже інтелігентних людей і, не зважаючи на мале знання російської мови, викликали загальну симпатію в театральному бараці. Від самого початку знайомства з німцями я повів з ними розмову на тему задуманої нами роботи. Вони поставилися до самої ідеї зі зрозумінням і навіть погодилися співпрацювати. Ідея організації була настільки ясна і настільки, на їх думку, була цікава для німців на Воркуті взагалі, що вони, не маючи можливості контактуватися з численними вже тоді на Воркуті земляками, висловили думку, що від німців в разі потреби дістанемо повну піддержку. Крім того Бенке погодився співпрацювати як фахівець у військових справах й вже в самому початку нашої роботи почав виявляти велике зацікавлення розташуванням військових об'єктів на Воркуті. Нам це було настільки не на руку, що вся наша увага була зосереджена на формування організаційної сітки, без якої не було глузду розганятися до інших справ. Здається мені, що й Бенке відчув, що у нас

нема розгону, а він хотів про все знати, забуваючи не раз, що ми не можемо йому всього говорити.

Були в нас спроби ввійти в ближчі стосунки з росіянами й принагідно познайомитися з їх способом думання. Він дуже різнився від способу думання інших національностей. Росіяни були теж в багатьох випадках наставлені проти режиму. Їх критика радянської практики була не менше сильна. До того ж вони знали більшовиків наскрізь і це дозволяло думати, що і їхня співпраця могла би бути дуже цінна. Одначе коли прийшлося конкретно обговорювати справу, то не знайшли ми нікого, хто б хотів вийти за межі сильних, але водночас безсилих, бо не підпертих конкретною дією, слів. Ми виявили тільки, що наша оцінка загального становища й передбачування нами небезпека для в'язнів для них чужі. На той випадок, коли б мала вибухнути війна, вони не проявляли охоти турбуватися, що буде з іншими в'язнями. Нас мучила непевність того, чи нам вдасться в критичний момент зберегти наше фізичне існування й опісля повернутися щасливо на батьківщину, щоб віддати себе до її послуг тоді, коли вона того найбільше потребуватиме. В них не відчувалося й частини того почуття відповідальности. Навпаки, від кількох інтелігентних людей я чув, що на їх думку справа Росії вирішиться в Москві, і то в найвищих сферах. Немає жодної необхідности широким масам та ще й в таборі журитися долею Росії...

Для налагоджування організаційних справ ми виробили схему організації за якою передбачувалося творення трійки довірених людей із середовища поодиноких національностей у кожному таборі, з яких один мав займатися загальним керівництвом, другий — втримувати зв'язок з іншими народами і третій — внутрішньою розвідкою (служба безпеки), а всім разом тримати руку на настроях лагпункту, їх дбайливо вивчати й шляхом тонко ведених розмов скеровувати їх у бажане русло. Нам здавалося, що задумувана нами робота, якщо буде зручно ведена, не може бути здеконспірована, бо вона не має виразно протидержавного стрижня і не виходить поза коло обов'язуючих правил режиму.

Найважчою справою виявилось підшукування відповідних людей. Хоч Сорока і мав перепустку в усі лагпункти Воркути для ведення топографічних робіт, та це, одначе, не давало йому можливости заходити в лагпункти по кілька разів і в неозначений час. Він мусів туди заходити з якимсь ділом. Крім того для пожвавлення особистих контактів мені

вдалося підшукати ще один спосіб. В рамках виїздних концертів театральної трупи лише у рідких випадках міг я брати участь як музикант, бо рідко в яким таборі сцена була так побудована, що дозволяла концерти більших форм зі співучастю оркестри і хору. Часом я виступав як скрипаль-соліст. Частіше я виїздив як керівник і співучасник вокального квартету, мною зорганізованого із деяких кращих хористів. Ми виконували російські та українські пісеньки, здебільша власного укладу. Від дирекції театру дістав я «благодарность» за проявлену ініціативу і через те побував майже в кожному лагпункті Воркути.

Та цього було мало. Ми здавали собі справу з того, що нам потрібно інтелігентних людей, які б розуміли наш задум, вміли самостійно думати і в коловороті табірної життя не робили нерозумних речей. Отже, нам треба було завести розмови на політичні теми, щоб переконати співбесідників про правильність і необхідність справи. Одноразова зустріч звичайно не могла доводити до належного позитивного успіху. Сорока часто скаржився на те, що коли він був в одному із лагпунктів, то люди були саме на роботі, а на об'єкт праці, тобто на шахту, теж не можна було легко дістатися. Крім того доступ у новозорганізовані спецтабори був дуже трудний. Театр туди не мав права виїздити. Залишався тільки один шлях: через вільних, які працювали в таборі. В цьому останньому випадку ми послуговувалися кореспонденційним методом. Ми робили малі нотатники з твердими обкладинками і в ту обкладинку заліплювали записку. Часом вдавалося переправити яку-небудь книжку радянського видання, теж нами переплетену. Часом вкладали записку в олівець і т. п. Для засекречення коротких записок, а властиво деяких слів, був нами вироблений цифровий шифр. Крім того ми ввели цілий ряд умовних означень: на означення організації вживалася яка небудь назва таборової установи, як, наприклад, кухня, бухгалтерія, санчастина... На означення поодиноких національностей вживали ми якесь власне ім'я, якого початкова буква була і початковою літерою даної національності: естонці — Емма, німці — Ніна, поляки — Павло... При допомозі таких вдосконалень ми не раз передавали записки в табір через вільних: не заклеюючи навіть їх в обгортку, бо зміст записки був зовсім невинний і часом робив вигляд, що це лист любові до свого коханця в таборі. Ми в тому випадку використовували факт, що між таборами, а то й поміж вільними і в'яз-

нями курсувало тоді багато любовних листів. В Радянському Союзі впадає в очі чисельна перевага жінок. Тому не одна приїздить в найбільш віддалені місцевості, де є табори, приміщується десь на працю, піднаходить потайки собі з-поміж в'язнів поклонника, дає йому слово, що буде на нього ждати навіть три-чотири роки поки він не звільниться, щоб після звільнення зажити з ним подружнім життям. А за той час його в міру можливості матеріально підтримує, з ним кореспондує і жде.

Після багатьох розмов здавалося нам необхідним закріпити документально оцінку політичного становища в аспекті всіх варіантів можливого розвитку подій, на тлі чого накреслити мету, яку слід мати на увазі при практичній діяльності. Це був рід відозви, що вмщувався на двох сторінках малого формату дрібним письмом.

Текст відозви був менш-більш такий:

«Живемо у винятковий час. Світ розколюється на два ідеологічні й політичні табори. Від того, як далі устabilізуються відносини між ними, залежить доля нас, в'язнів. Вони можуть залагодитися мирним шляхом. Тоді наша справа залишається внутрішньою справою СРСР. Але правдоподібно, що розгориться нова війна. Вона може закінчитися перемогою СРСР-і тоді наша справа залишиться далі внутрішньою справою СРСР, або провалом СРСР. В останньому випадку з'явиться у Східній Європі новий господар, який у першу чергу прийде здійснювати свої власні інтереси. Крім того в перший день після провалу СРСР в Москві і Варшаві постане нова національна влада, що буде зайнята впорядкуванням своїх внутрішніх справ. Але вже наступного дня очі їх повернуться на Україну. Нам слід рахуватися з тим, що західні держави не підтримають наших національних постулатів і тоді ми зустрінемося з нашими противниками сам на сам. Нам доведеться відстоювати нашу справу у тяжких боях. Необхідно, щоб у той момент увесь боездатний український елемент перебував на рідній землі. Тому наше завдання в таборах — зберегти себе фізично і морально на те, щоб, коли прийде слушний час, якнайкоротшим шляхом перебраться на батьківщину і там включитися в загальний фронт боротьби за національне визволення. Ждати і бути готовим!

Ініціативна група створила на Воркуті «Українську Визвольну Організацію» з метою розповсюдити серед в'язнів

основні думки сьгоднішньої відозви організованим порядком.

Крім того провід УВО поробить всі доцільні заходи, щоб обминути на випадок війни можливих масових репресій, і бере на себе відповідальність за долю в'язнів, коли в наслідок воєнних дій Воркута буде відірвана від Півдня».

У відозві були ще вказівки про потребу контактів з другими національностями, зокрема з балтійськими народами.

Цей приблизний текст відозви я навів для того, щоб зорієнтувати читача про дійсний наш підхід до справи. Як видно, тут не було дешевої протирадянської агітації, зате було намагання підійти конкретно до політичного стану і ґрунтовно визначити цілі. Ці відозви ми заклеювали у нотатники чи книжки й при кожній нагоді намагалися передати туди, де були вже проведені вступні розмови. Разом з відозвою ми пересилали інструкцію, що торкалася методів практичного ведення роботи. В ній говорилося про трійкову систему, про розподіл роботи і т. д.

Подібну відозву укладено було і литовською, естонською та іншими мовами. Чи інші національності обмежилися до дослівного перекладу відозви, чи з'ясовували лиш ту саму головну мету — це мені лишилося невідоме. При допомозі наших зв'язкових ми помагали іншим народам, головню балтійцям, налагоджувати зв'язки. Німцям ми в міру можливості збирали дані про те, в яких таборах Воркути перебувають генерали й інші видатніші особистості та їхні прізвища.

Не зважаючи на те, що поляки не виявили охоти до організованої співпраці, між нами втримувалися в таборах і «на волі» добрі зв'язки. Згадуваний інженер П. передав мені одного разу твір польського поета, що перебував в таборах Воркути, під заголовком «Новочесни Пан Тадеуш», кілька розділів, написаних на зразок відомої одноіменної епопеї Адама Міцкевича, навіть зі збереженням пентаметру й міцкевичівського стилю. Тенденція твору була наскрізь політична. Акція відбувалася на Волині, де українське і польське населення так гостро стикалося. В протилежності до інтерпретації українсько-польських стосунків в романі Сенкевича «Огнем і мечем», в творі воркутського поета відзеркалювалася нова течія. Поляки на Воркуті (як зрештою і українці) дійшли до повної ревізії поглядів про взаємовідношення двох народів, поляків і українців, що кілька остан-

ніх століть жили в конфлікті між собою. В таборі поляки не порушували справи майбутніх границь і взагалі територіальних справ. Мені згодом попала до рук довга стаття на тему принципів польсько-українських взаємин, писана невідомим мені польським автором, де він розглядав польсько-українські відносини на тлі існуючого європейського становища. Як сьогодні пригадую собі такі вислови: «польські стратегічні позиції не сміють кінчатися на Збручі; так як і українські не сміють кінчатися на Сяні. Польські стратегічні позиції сягають далеко за Дніпро!» На думку автора, основою стабільності політичного порядку в середньо-східній і східній Європі повинен стати союз двох незалежних держав: Польщі та України.

Німців я загально поінформував про мету нашої організації. Та жоден з росіян не був ближче втаємничений в наші справи. Хоч поміж росіянами кожний з нас мав багато добрих приятелів, що заслуговували на повне довір'я, але ні одна з націй, що перебували разом з нами в таборі і мали відношення до діла, за винятком німців, не бажали політичного зближення з росіянами. І поляки, і балтійці і українці дивилися на Москву, як на загрозу для їхньої національного існування, без різниці хто в ній буде при владі: більшовики, чи їхні противники. Я запримітив, що всі вони підтримали б активно протирадянську російську групу, коли б така в таборі існувала й хотіла б вести протидержавну роботу. Але самому творити організовану групу і втягати туди росіян, як співзвучну допоміжну силу, видавалося їм непотрібним і нерозумним.

Всі вони розуміли, що являла собою в таборі категорія російських в'язнів. Це — з одного боку група «простих советських людей», що незадоволені режимом, але поза незадоволення їхня свідомість не могла посунутися і вони не були здібні додуматися до позитивних цілей, — далі кримінальний активно протирадянський елемент, з яким важко було говорити в політичній площині через відсутність у них усяких політичних ідеалів, а з другого боку російська інтелігенція. Вона в лагері становила дуже поважну групу. Більшість із неї була так малодушна, що її єдиною турботою в таборі було виробити собі вигідне місце праці, на якому можна спокійно відбувати свою кару і ждати кращих часів. Цей елемент, який не мав симпатії у маси в'язнів через малу здатність відпорности на намагання таборової адміністрації знайти собі серед них тихих співробітників

(сексотів-«стукачів»). Вони в душі були звичайними життєвими опортуністами, а їхня політична свідомість дуже пасивна. Керуючись в дійсності шкурними користюлюбивими мотивами, вони намагалися показати, що вони не «изменники родини» і хочуть оправдати «довір'я» таборової адміністрації. Це типи найбільш безхребетних людей. Часом траплялися такі і серед українців.

Одначе й серед російської інтелігенції була горстка політично освічених людей, що вели себе в таборі тихо, але гідно. Вони найкраще розуміли кроки радянської політики, про які писалося в радянській пресі. Вони були противниками сталінської диктатури, але ніколи не відкидали позитивної ролі більшовицької революції. Я не зустрічав серед них ані одного, в очах якого царський період не був би скомпромітований. Всі з великим піетизмом ставилися до Леніна і то не тільки як практика революції, але і як теоретика комунізму. У політичних розмовах вони підходили до всіх питань із великодержавницького погляду, та я в них ніколи не знаходив рис національного шовінізму, прояви якого затемнювали б здоровий політичний розум. Мене ніколи не дивувало те, що німці з ними радо входили в розмови і вносили наскрізь позитивне враження. Це був контраст до патріотизмів поневолених народів, що дивилися на світ через вузькі й односторонні національні окуляри. Чим більше такий їхній патріотизм проявлявся назовні, тим більше втрачали вони симпатії в очах других народів. Може бути, що це й було причиною, яка не дозволяла уярмленим національностям творити спільний фронт зі здоровою частиною російської інтелігенції. Це не виключало, що в 50-их роках під час страйків у таборах деякі росіяни відіграли персонально видатнішу роль. Видатну роль також відіграли кримінальні елементи, які властиво розпочали заворушення на Воркуті і Джекказгані в 1953 року. З цими останніми одначе не можна також було творити спільного фронту.

*

З початком 1949 року Сорока знову виїхав до Львова, щоб там уже постійно й залишитися. Найважливіша справа постійного зв'язку зі Львовом була позитивно розв'язана при допомозі Василя Тереха, що працював фельдшером на Воркуті. Він був привезений на Воркуту ще на початку 40-их років і, відбувши кілька літ в таборі, залишився жити на Воркуті, бо на півдні йшла тоді війна. Післявоєнні події і

більшовицька окупація не створювали приманливих передумов для повороту. Але він використовував кожну відпустку, щоб відвідати своїх батьків коло Мостиськ (на захід від Львова). Працюючи в санітарній системі Воркути, він мав нагоду зустрічатися з лікарями-в'язнями, що збиралися з усіх таборів на спільні професійні зборища, і при їх допомозі втримувати принагідні зв'язки з таборами.

По дорозі Сорока писав нам поштівки з Москви і з Києва, і було умовлено, що напише зі Львова довгого листа. Ми отримали від нього і зі Львова поштову картку й нетерпеливо очікували листа, а коли цей не приходив, то зробили висновок, що з ним мусила скоїтись якась пригода. Як потім я довідався з актів слідства, Сорока з першого дня побуту у Львові з'язався з українським підпіллям і мав зустріч з його представником у лисиницькому лісі під Львовом. На зустріч привела його зв'язкова Дарія Гусяк (псевдонім Нуся Чорна), яка йшла вулицями міста за сто метрів перед ним і робила відповідні знаки, щоб його зорієнтувати. Сорока, увійшовши в глибину лісу, зустрівся з двома лейтенантами МГБ з пістолями, чи навіть автоматами. В дійсності це були члени підпілля, які, передодягнені в лейтенантів МГБ, виконували охоронну службу. Далі в глибині лісу було розбите шатро, в якому перебував представник підпілля. З ним розмовляв Сорока цілу ніч. Через кілька днів Сорока йшов на зустріч з жінкою, яка мала передати для мене фальшиві документи, гроші й отруту. Одначе він заперимітив, що знаходиться під наглядом шпигів і повернувся додому. На другий день ранком він був арештований. Тому, що слідство не мало конкретних доказів, щоб висунути проти нього обвинувачення, він побувши кілька місяців у львівській в'язниці, адміністративним рішенням Москви був вивезений у Красноярський Край на вільну висилку.

Тим часом на Воркуті йшли зміни в прискішеному темпі. Весною 1949 року вже закінчувався перехід в'язнів у спецтабори. В травні того ж року ще тільки театральних робітників не зачепила ця пертурбація, хоч ми вже знали, хто із нас туди потрапить. Причиною, чому нас так довго затримано в театрі було те, що з початком червня 1949 року відбувалася партійна конференція, після якої силами театру мав бути поставлений концерт. Але коли ця імпреза пройшла, то й на нас прийшла черга. Коли ми 10 червня вернулися з роботи по півночі (тоді сонце не заходило) то в театральний барак зайшов нарядчик, і прочитав список тих,

хто повинен був негайно зібрати свої речі й бути готовим до відмаршу. Я на список не попав, бо був суджений за антирадянську агітацію, а цей пункт статті 58-ої не був ні диверсією, ні шпигунством, ні організацією; отже за всіма формальними ознаками я не підлягав спецтаборам.

Всіх театральних працівників переведено в лагпункт шахти ч. 8 (Рудник). Їх влаштовано там на різних вигідних місцях, маючи на увазі, що в майбутньому вони зможуть створити там групу мистецької самодіяльності, а це в умовах табору дуже ціниться. Наступного ж дня на інтервенцію дирекції театру, туди тимчасово повернулися двох в'язнів: скрипаль Носирев і третій тенор московської опери Сініцин. Виявилось, що перший відділ Управління навіть не повідомив дирекцію театру, що в ніч 10 червня поважна група в'язнів театру буде переведена в спецтабір. Що театр через те мусів на якийсь час припинити вистави і потрапити у фінансові труднощі — це перший відділ мало що обходило. Згадані два робітники театру побули в ньому ще кілька місяців, та на наказ з Москви їх все ж таки перевели у спецтабір шахти ч. 6.

Я залишився ще два дні в театрі. Вночі 12 червня і мені велів нарядчик зібрати речі й перейти в ізолятор. Я весь час мав прочуття, що загальні пертурбації не пощадять мене і тепер це здійснилося.

Воркутська вільна публіка, знаючи, що багато в'язнів із театру перейде в спецтабір, співчувала їхній долі і напевно під час останнього їхнього виступу продемонструвала б своє прощання. Але все робилося в тайні і ніхто не знав, якого дня прийде кінець. За весь час, коли над театром висіла небезпека ослаблення його персонального складу, праця велася дуже нервово й в'яло. Рішення вплинуло полегшуючо на всіх, бо нервово напруження було вже дійшло до крайніх меж.

НА ЦЕМЕНТОВОМУ ЗАВОДІ

Ввійшовши в ізолятор, я застав уже там повнісінько німецьких полонених, кількість яких за останні місяці у нашому таборі дуже збільшилася. В темній брудній камері, в якій ледве блимало світло, лежали на нарах якісь люди. Хто не вмівся на нарах, спав на своїх клунках. Я при-

сів біля дверей на своїм чемодані і ждав, що буде далі. Ранком нас вивели із ізолятору, порахували й заднім за-пасним таборовим виходом, куди ніхто не ходив, вивели на площу перед аеродромом. Падав дощ зі снігом і кругом зро-билося саме багно. Провіливши ще раз чи всі вийшли, по-вели нас на станцію «Прімиканіє», загнали у вагон і повезли в північному напрямі. Так доїхали ми до станції біля шахти ч. 7, а звідти пішком добрели через годину до лагпункта Цементного заводу. Наші черевики зовсім вимокли. Коло полудня нас пропустили в зону й повели просто в новопо-будовану лазню. Там нам веліли роздягатися, речі здавати у прожарку й купатися. Ще до купелі кожен з нас прохо-див «санобработку», тобто стриження і голення від голови до ніг. Персонал, що нас обслужував, не робив доброго вра-ження. Це був кримінальний елемент, який зовсім не вмів говорити по-німецькому, а поведінка з німецьким контин-гентом була добросердечно груба. Насміхалися з німців, як тільки могли, збагачуючи розмову букетом російських вуличних слів.

На мене вони відразу звернули увагу, бо в мене крім «чемодана» була ще скрипка, захована у примітивнім, зби-тім з чотирьох дощок, футлярі. «А це в тебе що за бандура?» — було перше питання. А за ним пішли інші. Скоро виясни-лося, що я прибув із театру. Як голярі це почули, то негайно мене відвели туди де голилася краща публіка, очеви-дно за гроші, веліли витягти скрипку й заграти щось «ве-селеньке». Після того приступив до мене один молодець і сказав: «Ти не потребуєш нічого робити. Ми тебе будемо тримати тут в лазні. Ти часом підметеш, помиєш підлогу, а крім того маєш нам грати». Це був ніхто інший, як сам завідувач лазні, за національністю татарин, за професією злодій. По-татарському одначе він не вмів ні слова. Перу-карями були два російські цигани, що на волі мали відно-шення до мандрівних концертних груп з дешевою програ-мою. Коли вони зачули, що я «артист», та ще й з воркутсь-кого театру, якого слава греміла аж до Москви, то негайно себе зарекомендували теж як «артисти». Спільна мова була знайдена. Вони обіцяли підучити мене голити, на що я їм сказав, що трохи знайомий з тим ремеслом. Я дійсно підучився голити. В часах мого побуту в театрі, коли я бачив, що наш театральний голяр не встигає всіх обголити, брав від нього бритву і знайшовши відважних клієнтів, брався за голення. Одномісячний побут у перукарні Цементного

заводу мою професію вдосконалив. В заміну я вчив циганів співати. Вони набрали чомусь про мене переконання, що я добрий учитель співу. Я старався цю думку про мене як-небудь оправдати, а сам в душі сміявся з тієї комедії.

Донедавна лагпункт Цементного заводу був штрафною командировкою Воркутлага. Тоді ще тут ніякого цементного заводу не будувалося, а був лиш «известковий», тобто вапнярка. Сюди звичайно попадали непоправні порушники таборового режиму. Між ними, без сумніву, переважали кримінальні елементи. «Известковий» був постраховищем для воркутських в'язнів. Під час побуту на Воркуті я не раз чував, що навіть за зв'язок з вільними жінками чи за пияцтво перекидано винних на шість місяців на «известковий», але не уявляв чим він відрізняється від інших лагпунктів. Харчування було там таке саме, як в інших таборах. Штрафний лагпункт виділявся загостреним режимом і поганими умовами роботи. В 1949 року умови праці на вапнянім заводі у великій мірі поправилися і туди почали виводити на роботу і нештрафників.

Приблизно в 1947 році виготовлено пляни побудови цементного заводу недалеко біля вапняного й виринула справа творення в поближжі лагпункту, де б приміщували в'язнів, потрібних для будування цементного заводу. Практично знайдено таку розв'язку: із великого штрафного табору виділено кілька бараків, відгороджено їх від решти табору подвійним високим тином з дощок, крім того проведено і ззовні, і з середини нового штрафного табору вогневу зону і створено там лагпункт «особливо суворого режиму». Це був відомий на цілу Воркуту 15-ий лагпункт, що мав бути страховищем для в'язнів. Натомість у старому лагері побудовано кілька нових бараків, лазню і перетворено його на звичайний лагпункт Цементного заводу.

В 1949 році восени, я допомагав таборовій бухгалтерії робити інвентаризацію у новому строго-режимному лагпункті і мав нагоду переконатися, що умови життя справді були жахливі. Кожен барак був відгороджений дерев'яним парканом, а це тому, що в цьому таборі головним чином держали кримінальний елемент, з яким, починаючи від 1947 року, таборова адміністрація почала безпощадну боротьбу. А що вже тоді серед того елементу існували дві партії: ворів і сук, які взаємно одні одних фізично винищували, то існувала небезпека, що вони почнуть там між собою різню. Тому їх посортовано і приділено в один

барак членів тільки однієї партії. На ніч замикали їх на ключ, а вдень вони були на роботі. Та бували випадки, що вночі вори виломлювалися з бараку, нападали на сук і різали їх, або навпаки, суки різали ворів... Через те постала необхідність відділити бараки ще однією стіною.

Всі бараки режимного лагпункту були переповнені. В бараці були малі віконця, сильно загратовані. Вздовж стін були суцільні нари з сінниками, тобто рваними мішками, набитими стружками або тирсою. Були ще брудні рвані рядна, якими в'язні укривалися. При вході в барак були великі сіни, де лежала верхня одежа штрафників. В бараці вони могли перебувати тільки в білизні. В печах топилося досить добре, так що температура була достатня. Ніякого окремого приміщення для їдальні не було. Харч приносили кожного дня з кухні цементного заводу і тут по бараках роздавали. Кожний мав опісля сам собі вимити миску. В таких умовах необхідна внутрішня дисципліна, щоб спільними зусиллями створити можливі гігієнічні умови життя. Але кримінальний елемент чує відразу до всякої гігієни. Багато хто з штрафників взагалі не мили посуду, бараки стояли не підметені, брудні, а повітря в бараці було неможливе. В кутку в бараці стояла бочка, що заступала в'язням нужник. Дуже часто цей табір відвідувала лікарська комісія з цементного табору, але її розпорядження, як правило, не виконувалися.

Розказували, що режим цього режимного табору був жахливий. Останки його ми ще бачили своїми власними очима. Залишалася мені в пам'яті одна картина: перед входом в лагпункт Цементного заводу і 15-го лагпункту була велика площа, що заповнювалася в'язнями двічі в день: ранком в час розводу на роботу і ввечері при повороті в'язнів із роботи. Саме закінчувався ранішній розвід на роботу. Остання наших бригад були ще на площі перед лагпунктом, коли нагло загукали — опорожнювати місце перед лагпунктом, бо почнеться вивід штрафників на роботу. Ми скрилися під конюшнею, що стояла недалеко. В цей момент відкрилися ворота штрафного лагпункту і ми побачили, як з кожного бараку виводили по п'ять в'язнів. П'ятка в'язнів виходила за ворота і за наказом сідала на землю. Кілька останніх п'яток були закуті в кайдани. Кожний брак творив для себе окрему похідну колону. Коли вже викликали останній барак, ми запримітили, що в брамі 15-го лагпункту створився малий натовп. Це був застрайкував один в'язень, який став

проситися, щоб його не вели на роботу, бо в нього болить нога. Коли наглядачі пробували його силою випхати, а він не давався, то один звелів всім відступитися від в'язня і на нього посипалася серія пострілів з автомату. Він впав. Його прикрили бушлатом і далі продовжували виводити в'язнів на роботу. Коли закінчився розвід, прийшов лікар з медобслугою і забрав раненого в лікарню. Чи він видужав, того я не знаю. В нас залишилася після того випадку приблизна картина того, який режим панував тут раніше. Із уст очевидців я чув, що при праці на вапневих роботах за найменший спротив стріляли в людей, а жертви ховали оподалік, навіть не закопуючи глибоко в землю. Літом, коли сонце стало пригрівати, сопух розложених трупів носився в повітрі кругом «известкового». Це мені так нагадувало сопух, від якого я мусів затикати носа, переїзджуючи в 1943 році з Люблина до Львова попід Янівом, де німці винищували жидів.

Але все має свій кінець. Восени 1949 року зі столиці Комі приїхав спеціальний слідчий, який розпочав слідство в зв'язку з надужиттями у штрафному таборі. Він почав викликати поодиноких в'язнів, які були ще тут під час тих надужитть, і списувати з їх зізнань протоколи. Одного дня прибув із лагпункта 29-ої шахти один кримінальний в'язень, засуджений за бандитизм, який побував на «известковім» кілька місяців саме тоді, коли режим був там найгостріший. Цей в'язень робив враження інтелігентної людини і видавав себе за сина генерала, що не є виключене, бо в умовах підрадянської дійсності не рідко кримінальний світ рекрутувався з членів високопоставлених родин. Перенісши на своїй спині свавільний режим на «известковім», він написав звіт про те, що бачив Ворошилову. Ворошилов скерував звіт у міністерство МВД Комі АССР із резолюцією: «Расследовать и доложить!» Отже тепер приїхав представник МВД зі завданням «расследовать». Після слідства був арештований начальник режиму обидвох лагпунктів старший лейтенант Шевчук (кубанець) і кілька наглядачів. Кілька місяців пізніше відбувся процес. Шевчук дістав 10 років, а наглядачі по 8 років таборів. Від того часу режим у 15 лагпункті змінився, хоч все таки був дуже суворий.

Що кримінальні елементи рекрутуються і з високих сфер суспільности, мав я нагоду переконатися в таборі Цементного заводу. Там сидів син радянського генерала Журова, засуджений за вбивство людини у п'яному стані на 20 років.

Він мені показував часом листи від своїх родичів, з яких виходило, що його слова покривалися з правдою. Його родичі робили заходи в справі амністії для їхнього сина. В нашій таборі був теж кримінальний елемент, який природою своєю нічим не різнився від генеральського сина. Від багатьох в'язнів і вільних я чув, що десь біля Печори живуть жінка й дочка Тугачевського. Дочка ніби була красунею. Моральна поведінка доньки була, як говорили, така, що за темнювала поведінку деяких воркутських жінок з самих низів. Кримінальний світ іноді хвалився, що в його «рядах» є навіть такі люди, як дочка Тугачевського. Десь коло Печори в лагерьх знаходилася й відома російська співачка Русланова, що була замужем за одним високим офіцером, який виконував певну функцію в східній зоні Німеччини. Вона використала свій побут на Заході, щоб зайнятися, напевно зі своїм чоловіком, чорною торгівлею. Афера з бігом часу була розкрита, вона арештована і засуджена. Вона тішилася великою симпатією серед кримінального світу за виконання легких пісенок циганською манірою, бо саме така маніра серед блатних дуже поширена.

Що репресовані за вчинки своїх чоловіків жінки не мусіли йти такою морально хиткою лінією, вказує факт, що жінка колишнього народного комісара України, Скрипника, (який, як відомо, в 30-х роках покінчив самогубством), перебуваючи до останнього часу на поселенні біля Темняківських таборів на схід від Москви, зискала собі серед всіх прошарків населення, в тому числі й серед в'язнів, добру славу.

В першій місяці мого побуту в новім лагпункті я мав нагоду ближче познайомитися з штрафниками. Вони приходили до лазні нашого лагпункту що десятий день митися і бритися. Я переконався, що це на 99% злочді, бандити й хулігани, елемент переважно молодий, між яким високий відсоток малолітніх 16-20 років. Вони були розділені на дві партії, «сук» і «ворів». Не зважаючи на гостроту режиму і на зберігання всіх засобів безпеки з боку надзорслужби, завжди невідомим способом вони роздобували ножі й інші гострі предмети та дбайливо переховували їх в бараках, як зброю для наступу й оборони. Був випадок, що їм вдалося подолати всі внутрішні перегороди й почати різню, після котрої було кілька трупів. Цікаве явище, що люди, цілком ізольовані від світу, позбавлені всяких розкошів життя, поставлені в умови, де, здавалося, ніякий зміст життя немо-

жливий, одначе створюють світ для себе й дають простір своїм пристрастям, та ще й яким бурхливим!

Між ними я зустрів одного театрального хориста, який під час свого побуту в театрі був водночас «донором», тобто віддавав лікарні за гроші надмір своєї крові. Він увійшов був у порозуміння з лікарями і підробляв посвідки про віддачу крові й таким чином обманув лікарню, тобто державне підприємство, на кілька чи кільканадцять тисяч рублів. За це дістав 25 літ і був приміщений в строгорежимнім лагпункті.

В час їхнього голення я не міг входити з ними в довгі розмови, бо над головою стояла охрана, щоб ніхто з голярів не міг штрафникам чого-небудь передати. Купання й голення відбувалося в прискореному темпі, постійно носилися по кімнаті російські слова «давай, давай!»... Стрижії, котрі з штрафниками мали, звичайно, старі порахунки, підбирали для них найгірші бритви. Мені звичайно припадала одна з найгірших, але пацієнт не смів протестувати, хоча б у нього дуже боліла борода й текла кров. Штрафникам я особисто можу завдячувати те, що на їх бородах поволі привчився до радянських темпів голення.

Звичайно раз у рік, коли режимний лагпункт вже занадто був переповнений, формували великий етап штрафників на Курильські острови коло Японії. Один з таких етапів мені довелося побачити в серпні 1949 року. Відкриті платформи поїзду заповнено штрафниками. Вони сиділи, збиті купою на платформі відкритого вагона, багато з них було заковано в кайдани, а в чотирьох кінцях вагона стояли салдати з автоматами, які мали наказ на найменші виступи проти «правил передвiження» реагувати зброєю. Крім того на початку й на кінці ешелона були виставлені кулемети. Мабуть для постраху, під час їхньої погрузки час до часу варта випускала черги з автоматів в повітря. Їх перевезено на воркутську пересилку, а звідти сформовано значний ешелон із закритих товарових вагонів на Далекий Схід. Чув я пізніше від салдатів, ніби в час перевозу десь за Печорою в'язні перекинули один вагон, що спричинило залізничну катастрофу, в якій було багато жертв, але багато бандитів таки втікло. Наскільки це відповідало правді, не вдалося ствердити.

В лагпункті Цементного заводу зібралось біля тисячі німецьких військовополонених, засуджених за різні «привини». Було їх властиво дві категорії: побутові й політичні

в'язні. Спершу кожний з них в міру можливості влаштувався на найвигіднішу роботу. Так, наприклад, один з генералів влаштувався «днівальним» в одному з бараків. Генерал Гакс (сьогодні генерал Бундесвері) влаштувався на посаду помічника в групі вільних топографів, що робили поміри на Цементному заводі. На Цементному заводі опинилися теж згадувані вже штабні офіцери Мікаелі, Бенке і Гофман. Із видніщих особистостей був там д-р Денк. В тяжких для нього умовах він не падав духом. Але мені здається, що він не розумів як слід більшовицької дійсності. Він був переконаний, що коли докаже більшовикам свою «невинність» та прикинеться прихильником бісмарківської концепції німецько-російської співпраці, то більшовики випустять його на волю. Я відкидаю припущення, щоб у нього були плани купити волю за ціну співпраці з більшовиками у Східній Німеччині. Одного разу він просив мене перекласти на російську мову заяву в центральні більшовицькі органи, від чого я однак відмовився, бо перекладати холоднокровно те, що було написано, не звертаючи увагу на зміст, я не міг.

Восени 1949 року приїхав на Цементний завод начальник комбінату Кухтіков. Після загального огляду лагпункту, він розмовляв з деякими німцями, після чого дав розпорядження, які погіршували умови життя деяких німців. Він звернув свою злість проти вищих офіцерів та велів всіх штабних офіцерів перевести в одну бригаду й ізолювати їх від інших в'язнів. У ній опинилися й генерали, яких негайно знято з постів, де вони до цього часу працювали. Для прожитку відведено їм окремий барак (ізолятор), що був водночас найгіршим баракком в зоні. Щодня випроводжувано їх разом з іншими в'язнями за зону, де вони діявали окремі роботи, щоб відмежувати їх від інших бригад. Їхня робота не була важка, мабуть тому, що керівництво Цементного заводу не могло їм давати відповідальної роботи, якої вони не в силі були б виконати. Ніяких грошей, заплати за виконану роботу, ми не отримували, зокрема бригада штабних офіцерів не могла розраховувати на будь-яку підтримку з боку таборової кухні. Вона жила на дуже скупім пайку. Та не зважаючи на важке становище, всі трималися гідно. Жодних книжок чи газет вони не отримували. В таборі була бібліотека російською мовою, але культур мав таємну інструкцію від начальника КВЧ обмежувати німців у користуванні книжками. Наскільки моє становище дозволяло,

я допомагав своїм старим знайомим із штабної бригади. Тут слово за ними.

Найбільш прикростей зазнали німці від місцевого контингенту, що творив т. зв. хозобслугу. Такі пости, як кухня, продуктові магазини, лазня й інші — були в руках місцевого кримінального елементу. Серед місцевих були теж політичні в'язні, що працювали в адміністрації табору (бухгалтерія, спецчастина) або на різних становищах на Цементному заводі, як десятники, бригадири чи бюрові сили. Вони всі отримували за свою роботу гроші, а в випадку, коли підприємство виконувало план, (а це було щомісяця), відповідні премії. Хоч ці останні ставилися до німців непогано, то однак старалися, де можна, прожити на їхній кошт. Із табірної кухні місцеві тягли, що могли. Я був свідком того, як під час видавання в'язням цукру (раз або два рази в місяць) два місцеві бандити відібрали в кількох німців приділ. Серед хозобслуги панувало таке переконання, що в заміну за свою роботу, вони повинні жити краще, ніж би це було в нормальних умовах.

Через те, що кухарі недостатньо протегували голярів, тобто не годували їх за кошт німців, у перукарні було багато розмов, з яких я довідався, до якої міри місцевий контингент наживався коштом німців. Стрижії-цигани розпочали війну з кухнею. Вони дали розпорядження голити кухарів найтупішими бритвами і то лиш раз з волосом. Конфлікт закінчився повним порозумінням: голярі-цигани діставали з кухні все, що їм було потрібне, але ніхто інший у голярні (з німецького контингенту нас було троє) з того користати не мав. В лазні на нижчих місцях, у пральні і в сушилці теж працювали німці.

Після кількох днів мого перебування в таборі Цементного заводу я зустрівся з одним інтелігентним жидом, що був мені знайомий з попереднього табору. Він мене бачив кілька років тому, і то дуже коротко. Тепер він мене перший пізнав. Тут не місце згадувати про причини, які в умовах табору нас зблизили. Він працював старшим економістом лагпункту. Це був у таборі дуже важний пост. Старший економіст був властиво дійсним господарем в таборі і правою рукою начальника, бо без нього начальник не орієнтувався б у таборових адміністративних справах. Панувало чомусь таке переконання, що хто працював на видніших становищах, обов'язково мусів бути сексотом, або, як у таборі говорили, стукачем. Можливо, що це вірно, коли йдеться про

спецтабори. Але навіть і там не завжди було так. Начальство найбільше цінило ділових і фахових людей і вимагало від них тільки лояльності. Я пізнав добре згаданого жида і тому можу сказати, що ця винятково чесна людина, хоч була без сумніву лояльним робітником на своєму пості, ніколи не відважилася б стати стукачем. За весь час нашого перебування в таборі, ми дружили, хоч були спроби з боку інтелігентних росіян, інж. Бурцова й начальника планчастини підприємства, шантажувати мене, грозючи перекиненням на загальні роботи, якщо я не покину дружити з цим жидом. Я, маючи до вибору, росіян чи жида, вибрав без сумніву жида. Коли через вісім місяців мене перекинули знову на роботу до театру, мій жидівський товариш прощався зі мною зі сльозами в очах. Він мене прилюдно називав своїм найкращим приятелем.

Трудно собі представити поганіші обставини від тих, в яких знаходився цей жид. Він був єдиним жидом на весь лагпункт. Начальство його тримало, бо він виконував добре доручені йому завдання. Я бачив, що без нього начальство загубилося б у господарських справах. Вимова і зовнішній вигляд були у нього настільки жидівські, що він свого жидівства не міг приховати. Гачучи однак серед російських співмешканців табору сильні антисемітські настрої, він вважав за відповідне маскувати своє жидівство. «Який же я жид?» — повторював він. — «Я ж навіть не вмю говорити по жидівському. Я властиво росіянин!» Він це говорив поважно, хоч бачив, що в'язні з нього здорово насміхаються. В розмовах він мені ніколи не висловлював антирадянських думок. Я й не думав його наводити на це. Але не раз ми торкалися жидівського питання і я від нього чув вислови великої ненависти супроти німців за те, що вони винищили в часі війни кілька мільйонів жидів. Однак у щоденнім житті, коли йому доводилося зустрічатися з німцями, він ніколи цієї ненависти не показував і я не можу назвати жодного факту, де він шкодив би німцям. Знаю натомість випадок, де він німцям помагав. Сам він був інженером-економістом, у віці 60 літ, і мав завеликий досвід, щоб зраджувати свої дійсні думки. Я й сьогодні не в силі з'ясувати його дійсних поглядів. Відчувався в нього панічний страх перед невідомими подіями. Ми багато говорили про антисемітизм, що його проявляє населення в Радянськiм Союзі, а зокрема в таборах. Він на кожному кроці зустрічав зневагу, насміхи і кпини тільки тому, що він

жид. У хвилинах щирости він мені говорив, що коли б у нього був вибір між росіянином і німцем в такому виді, як він їх бачить у таборах, то він вибрав би німця. У війні німці виказали багато звірства, але в нещасті вони люди. Він не бачить, щоб німці у відношенні до нього виявляли себе антисемітами. Мені здається, що панічні настрої серед жидів у СРСР були вже давніше й лише тим можна пояснити, чому вони скривалися за слов'янськими прізвищами, як хочби Медведенко.

НА НОВІМ МІСЦІ

Коли я в перший місяць мого перебування в новім таборі працював у голярні, до мене прийшов один місцевий пекар-в'язень і переказав, що завтра приїде до мене одна вільна жінка й він нам організує зустріч. Пекарня знаходилася недалеко від табірнього пункту й не входила в т. зв. робочу зону Цементного заводу, тобто не була відгороджена від вільної оселі колючим дротом, так що вільні могли туди свобідно заходити й купувати хліб. В пекарні працювали місцеві в'язні, між якими були й німці-дроворуби. Наступного дня я викомбінував у перукарні для себе вільний день і, умовившись з нарядчиком, вийшов працювати до пекарні, як дроворуб. Коло полудня я познайомився з керівником пекарні, одним жидом, що походив з Берліну, з Курфюрстендам, і з приходом Гітлера виїхав до Польщі, а потім в СРСР. Тут його посадили на 5 літ в табір за «контрреволюційну роботу». Тепер відбувши кару, залишився добровільно працювати на Воркуті. В СРСР не було у нього жодних родичів. Він вже знав, що я вийшов на роботу для «любовної зустрічі» й просив мене бути обережним. Робота закінчувалася в пекарні о 5-ій годині вечора і дроворуби відходили в зону. Пекарі залишалися до 7-ої, бо треба було ще виймати хліб із печі. Я залишився з ними. За той час я бачився, з ким мені було потрібно. Мої знайомі в місті Воркуті вже довідалися, що я попав на Цементний завод і контакт був знову установлений.

При КВЧ табору була маленька культгрупа, в якій я співпрацював. Співпрацювали й деякі німці. Начальство не перешкоджало тій роботі, навіть ставилося прихильно. За-

ступник начальника табору, Яшин особисто ходив до театру за струнами й нотами для мене. Коли минув місяць мого побуту у голярні, скоїлася пригода. Одного дня пізнім вечором мені передав хтось від нарядчика записку, щоб наступного дня я вийшов разом з бригадою на загальні роботи. Я негайно пішов до свого приятеля жида й розказав йому про те. Він висловив припущення, що нарядчик, старий бандит, напевно хоче, щоб я у нього викупився (дав хабаря) і самовільно робить такі речі, щоб навести мене на думку, в кого і за що мені слід шукати поради. Нарядчик знову сказав, що записку передав начальник табору, після чого вийхав у відпустку. Тому-то й важко було перевірити правдивість слів нарядчика, а К. (прізвище жида) був переконаний, що це видумка нарядчика. Він мені порадив вийти на роботу, а він буде в моїй справі говорити з Яшином, який на час відпустки начальника його заступав.

Наступного дня К. був у Яшина, розказав справу й висловив про неї свою думку, що це підступ нарядчика. Яшин довго не роздумуючи, дав К. розпорядження вернути мене назад на роботу у перукарню. Однак К. радив йому перевірити справу, бо може бути, що тут нарядчик ні при чому. Яшин підняв слухавку і зв'язався з опервідділом при управлінні. По лиці Яшина К. побачив, що справа виходить поза рами Цемзаводу. Яшин велів покищо стриматися з поверненням мене на попередню роботу, поки справа не в'якнеться. Оповідання К. мене занепокоїло. Мені приходила до голови думка про найгірше. Я допускав, що Сорока міг бути арештований у Львові з якимись компромітуючими матеріалами й на Воркуті йде тайне слідство.

Приблизно того самого дня приїхала в наш табір театральна концертна група. В одного з робітників театру була бритва й горілка, передані для мене, щоб підкупити зв'язкового. Ніколи в нації практиці не бувало, щоб при вході в табір робили у робітників театру строгий обшук. Але цим разом зробили, й найшли бритву та горілку. Хоч ніхто не розказав, для кого бритва та надзорслужба здогадувалася. Що ж торкається горілки, то всі знали, що я не прихильник алькогольних напоїв і тому ніхто не припускав, що горілка для мене. Для надзорслужби не так важне було, що у когось знайдено бритву, але звідки в театрі довідалися, що мені потрібна бритва?

Тим часом я далі продовжував ходити на загальні роботи. Тижнем пізніше підійшов до мене на роботі зв'язковий з

міста й передав, що опервідділ управління викликав кількох робітників театру й розпитував їх, чи не вів я часом з ними яких-небудь розмов і на які теми. Вони заперечили, бо я справді з ними нічого не говорив. Це все були вістки, які нічого доброго не віщували. Для мене найважливіше було довідатися в чому справа. Я рішив поробити старання, щоб влаштуватися на роботу на підприємстві з таким розрахунком, що табір не мав права вміщуватися в справі підприємства й контролювати, на які мене поставлено роботи. Тільки управління з міста могло сказати своє слово, а це означало б, що справа поважна. Та як тут влаштуватися на роботу, коли на цемзаводі не було людей, які захотіли б мене підтримати! В лагері був лише К. на моїм боці, але він тепер не міг багато зробити... Тут помогли мені зв'язки, які я собі виробив під час побуту в театрі. Зі зрозумілих причин я мушу промовчати, куди ці зв'язки вели. За мене сказала слово людина, що для в'язнів цемзавода мала високий моральний авторитет і одного дня підійшов до мене начальник плянної частини цемзаводу, в'язень Шувалов, та велів прийти працювати до нього в контору. З того часу я став там працювати як економіст-статистик, звичайно не отримуючи, як і всі німці, за працю ніякої винагороди. Людина, якій я завдячував перехід на бюрову роботу, зробила це під умовою, що я не буду ніколи підходити до неї й намагатися розмовляти віч-на-віч. Ми перекидалися словами в гурті як незнайомі, якими ми справді й були.

В пляновій частині підприємства працювало п'ять осіб: начальник, росіянин-в'язень Шувалов, старший економіст-в'язень Турбін, економіст-статистик — я, технік контрольних замірів каторжанин Карпенко — українець та... жінка оперуповноваженого нашого лагпункту, українка Іскра. Вона була вагітна й працювала скорочений час: від 8 до 12 години і від 3 до 5. В її присутності ніяких розмов, окрім ділових, ми не вели. Вона була надзвичайно скромна й напевно відчувала, наскільки її присутність в'яже нам язик. Адже ми були політичні в'язні і майже всі з вищою освітою. Іншого місця праці вона не могла знайти, бо крім контори підприємства, жодної іншої контори не було.

Цементний завод знаходився за кілька кілометрів від залізничного вузла шахти ч. 7, довкола якого розкинувся більший «посьолок» північного району Воркути. Біля цемзаводу було всього кілька будинків, де проживали з родинами: начальник цемзаводу (росіянин), головний інженер (ук-

раїнець), головний бухгалтер (росіянин) і технорук вапно-заводу (українець). Цей останній був раніше начальником режиму лагпункту, але після того, як кримінальні в'язні скалічили йому сокирою голову, він був переведений на виробництво вапна. Крім того проживала там одна сім'я радянських німців, з якої дехто працював на цемзаводі, а також кілька осіб, які не мали відношення до заводу, як: продавчиня крамниці, завідувач пекарні й інші. Дороги, якою можна б автотом чи ровером зв'язатися з містом, не було. Цементний завод був наче відрізаний від світу тундрою, через яку була прокладена залізнична лінія. Недалечко від табору були бараки, в яких перебували салдати та їхні командири. В 1950 році збудовано для них окремих двоповерховий, як на північні відносини, гарно влаштований дивізіон.

З бігом часу пороблено щораз-то більше заходів, щоб поодинокі посади на цемзаводі заповнювалися вільним персоналом. Тому-то між в'язнями й вільними була своєрідна конкуренція. У своєму інтересі в'язні так тримали все діловодство, щоб вільні тратили вгляд в роботу й щоб увійти в курс справ представлялося важким. Зимом посаду начальника планової частини зайняв один українець із міста, а місце головного нормувальника один жид, що колись займав видне становище в партії і державному апараті на Далекому Сході, але в тридцятих роках він посковзнувся і з того часу перебував в таборах, а опісля на вільній висилці. Загально беручи, я мушу сказати, що весь вільний персонал заводу, крім начальника і крім таборової адміністрації — це все були колишні в'язні й зрозуміло, що їх відношення до в'язнів було близьке й повне співчуття.

Організація виробництва цемзаводу була така:

1. Начальник підприємства — загальне керівництво;
  2. Планова частина;
  3. Виробничо-технічна частина — тобто бюро головного інженера, в якому крім головного інженера й його дружини, працювало ще три інженери — політичні в'язні;
  4. Нормувальне бюро, де працювало троє нормувальників;
  5. Бухгалтерія, до якої належав нагляд за всіма матеріальними цінностями. В бухгалтерії працювало вісім осіб.
- На виробництві працювало два десятники, яким підлягали бригадири.

Вапневий завод творив автономну частину та мав свого технорука й десятника. В усьому іншому він підлягав цемзаводу. Цемзавод знаходився у стадії будови. Основою ви-

робничої діяльності цемзаводу був проект і кошторис, на яких крім всяких інституцій був підпис Промбанку, що фінансував будову. Промбанк теж затверджував річний плян для заводу на підставі пропозицій планової частини заводу. На підставі річного плану планова частина складала місячні плани, виписувала для поодиноких бригад наряди, тобто завдання для бригад, а нормувальне бюро вираховувало на підставі державних норм оплати за виконання робіт. Через десятника попадав наряд до рук бригадирів. Зворотним шляхом поступали звіти з фактично виконаної роботи. В плановій частині сидів технік контрольного заміру, що постійно перевіряв, чи виконана праця відповідає планам і нарядам. Коли виявлялося, що виконано працю, яка не охоплена місячним планом, то Промбанк її не оплачував. Інженери, що сиділи в виробничо-технічній частині, виконували спеціальну технічну роботу.

При такій організації підприємства були малі перспективи того, щоб дописувати роботи, яких фактично не виконували. В'язні, що працювали на загальних роботах і практично стикалися тільки з «бухгалтерією» бригадира, який часто невірно записував виконувану поодинокими в'язнями роботу, набрали переконання, що проценти виконаних робіт — це фікція, над якою ніхто не має контролю. Це зовсім помилковий погляд. В дійсності усе було зроблено так, що держава не заплатить за роботу, яка не була виконана згідно з планом.

Складання місячного плану в нормальних умовах не було би трудностю, але в умовах радянської дійсності це неабияк штука. На цемзаводі були різні роботи: копання фундаментів, цегельна кладка, бетонні роботи і т. д. Коли не було цементу, не можна було розпочати мурування стін. Отже начальник планової частини докладно мусить знати, на які матеріяли можна йому розраховувати, щоб не запроєктувати робіт, яких не можна б виконати за відсутністю матеріялу. В тому випадку вважалося, що план не виконаний.

В часі мого побуту на цемзаводі роботи зводилися до копання фундаментів, глибиною до 8 м. (до скали) і вмуровування в них цементних стовпів, до яких мали бути опісля примонтовані 20-метрові залізні колони. Монтаж усіх металоконструкцій виконувала «строительно-монтажная» контора із міста Воркути.

В плановій частині моя праця почалася від навчання рахувати на рахівниці. Потім я виконував різні звіти про кількість робочої сили, зайнятої на підприємстві, про вживання механізмів і т. д. В ту роботу я скоро втягнувся.

Та в плановій частині я побував усього два місяці. На цемзавод прибув новий вільний бухгалтер, який хотів влаштувати на роботу в плановій частині свою жінку. В заміну за те, що я опорожню для неї місце, він хотів поставити мене рахівником в матеріальному складі. Одначе рахівнича робота не припала мені до вподоби, й тому коли в той час начальник монтажного «участка» інженер Пйонтковський із Дніпропетровська (українець) запропонував мені посаду нормувальника, я хоч і не був ознайомлений з тією роботою, згодився. П. обіцяв мені пояснити основи нормування, а навіть допомогти мені, в заміну за що я повинен був допомагати йому при всяких інших роботах. Ми лише вдвох стали штатними представниками «строїтельно-монтажної» контори й мали полагоджувати всі її справи на підприємстві. До нашої диспозиції були три німецькі бригади монтажників, серед яких траплялися добрі фахівці.

Праця на монтажних роботах абсорбувала мою всю увагу. Саме в той час роботи на цемзаводі пожвавилися. До нас приділено ще одну бригаду т. зв. такелажників, яка ночами вивантажувала з залізничних платформ залізни кількатонні колони й інші металоконструкції та при допомозі «лебьодок» перетягала на місце, де вони опісля вдень вмонтовувалися в цементові основи. В зв'язку з тим П. взагалі перейшов на підприємство, де він днював і ночував, щоб доглядати і за нічною роботою, а я повертався з роботи звичайно о 10-ій вечора, на те, щоб о 7-ій вже бути на виробництві.

Час до часу приїжджав до нас з міста начальник контори, колишній московський журналіст Гандельман. Він вже давніше відбув свою кару й залишився добровільно на Воркуті. Не виключаю, що він міг бути навіть адміністративно прикріплений до Воркути. Особисто він був мало приступний і дуже діловий. Об'єктивно треба ствердити, що це була людина великої енергії і організаційного хисту. Німецькі фахівці, що мали нагоду бачити його при роботі, захоплювалися ним.

Кілька разів приїжджала до мене з міста на перевірку начальниця нормувального бюро контори Абашіна. Вона сама була членом партії. На особисті розмови не було в неї часу, проте я дещо від неї довідався. Вона — модерна радян-

ська жінка, яка в погоні за рівноправ'ям стала жертвою одного чоловіка, що пожив з нею деякий час, а опісля покинув. Бона мала в місті одну кімнату, де жила зі своїм 7-літнім сином. Син — це було її майбутнє, а поза тим вона присвячувала всю свою увагу справам підприємства. Матеріальне її положення було не погане, але вона не завагалася мене просити, чи я не можу дістати для неї в таборі грохи цукру, очевидно за гроші, бо в місті тоді не було того товару. Дуже жалілася на підрадянських чоловіків, що не мають зрозуміння до родинного життя.

Матеріальне становище німецьких бригад на монтажних роботах було не краще, ніж на інших роботах. Деякі спеціалісти діставали кращий харч. З них двоє були акробатами при виконванні своєї роботи. Вони лазили по залізних колонах і фермах (сполуках) на висоті до 20 метрів, без усякого забезпечення і не зважаючи на великий мороз, так що страшно було на них дивитися. Робота, яку виконали вони для цементного заводу, була неоцінима.

Металоконструкції, з яких будовано завод, не були радянської продукції. Це був розмонтований десь у Східній Пруссії завод, перевезений на Воркуту й будований німецькими руками. Роботи були виконувані досить солідно. Коли була закінчена передня частина з парадним входом, то туди проведено розкішну дорогу з прикрашеними берегами. Перед будинком були навіть зроблені цвітники, хоч ніяких квітів, крім північної верби, там не було. Мені здається, що не тільки металоконструкції були привезені зі Східної Пруссії, але й увесь завод був копією свого попередника у Східній Пруссії.

За час свого побуту в СРСР німці навчилися теж «твфтити». В погоні за виконанням норми діялися й такі речі: ми будували звичайний житловий будинок для вільних. Стіни були вже готові. Лишилося тільки вистелити долівку глиною, щоб опісля на неї покласти дошки. Це було літом, коли я короткий час був на загальних роботах. На дворі падав дощ. Глина подавалася через вікно транспортером, а наше завдання в середині було розкидати її по кімнаті так, щоб рівненько все заповнити. Але глина була дуже липка і ми бачили, що у вимаганій нормою час ми не зможемо виконати даної нам роботи. Тому ми вирішили вийти з становища своїм умом. Ми поклали дві старі балки впоперек кімнати, а на балки вздовж поклали дошки й негайно їх прикрили липкою глиною... Заки десятник вспів прийти на

контролю, дошки вже були замазані глиною. За годину ми перевершили всякі сподівання десятника й заповнили глиною кімнату, як нам велів «наряд». Десятник лиш обмежився до похвал: «Вот, ей Богу, молодці ребята!» Кілька місяців пізніше коли дім був готовий приїхала з Промбанку з міста т. зв. техінспекція, щоб прийняти роботу. Признано, що поза малими недоліками, робота виконана солідно й Промбанк її приймає. Від моменту прийняття підприємство вже не відповідає за виниклі пізніше дефекти. Нові жителі, що за якийсь час туди переселилися, стали помічати, що серед зими зачинає западатися піч. Інженери ходили, оглядали, поправляли, а ми мовчали, як закляті, бо знали, яка причина дефекту. Така «туфта» у німецьких робітників була рідкістю, та радянські громадяни мали достатньо вправності, щоб довести туфтову роботу до досконалости.

Не зважаючи на небезпечні умови праці, було мало нещасних випадків. Один раз ми були свідками жахливої смерти нашого товариша. Треба було включити до одного механізму електричний струм. Вимикач знаходився на стовпі, що підпирав електропроводи. Під стовпом великою купою лежав залізний лом. Треба було на нього злізти і включити струм. Помічник електромонтера, хоч мав гумові рукавиці, звичайно їх не вживав. Отож і цим разом він, видряпавшись на залізне риштування, вхвотився за вимикач. В ту ж хвилину ударив його електричний струм, що в залізі дістав добрий провідник. Він підняв жахливий крик, але ніхто з товаришів не міг до нього підійти, бо по залізі йшов струм. Заки прибіг електромонтер, наш товариш загинув. Він впав, скинений додолу електромонтером. Нам здавалося, що він ще дає ознаки життя й закопали його в землю. Але нічого не допомогло. Прийшов лікар і ствердив смерть від параліжу серця.

Іншим разом один із німецьких генералів, ідучи зимою попри кількаметровий глибокий котлован, що був недбало прикритий кількома гнилими дошками й злегка притрушений снігом, так що його не було помітно, впав туди і зламав собі хребет. То знову урвалася в каменеломі вапнозаводу вагонетка й потовкла до непритомности одного з німецьких товаришів. Був один випадок самогубства: полонений румун кинувся під поїзд і загинув. Та, загалом беручи, нещасних випадків було небагато. Якщо не враховувати п'янства в'язнів із хозобслуги, то життя в таборі йшло спокійним руслом.

Наприкінці заторкну характеристики в'язнів-радянських громадян, з якими мені доводилося співпрацювати. Стикаючись з ними щоденно, я так приблизився до них, що всі мене вважали «своєю» людиною. Правда, коли доходило до пияцтва, то мене не просили, але мабуть тому, що я не отримував жодних грошей і не міг зі свого боку дати якогось вкладу. Однак був я для них цікавий тим, що займався музикою, був колишнім співробітником театру, був найкращим шахістом в лагпункті, знав східноєвропейську літературу та історію. Жодна з проблем, про яку вони дискутували, не була мені чужа і я міг сказати своє, і для них цікаве, слово. Непевність, що сталося з Сорокою, і підозріння, що я перебуваю під наглядом, диктували мені бути дуже обережним із співбесідниками. Єдина людина, якій я повністю довіряв — це був згадуваний інженер-жид. Він мав над іншими ту перевагу, що легковажно не повторяв ніде моїх слів. З іншими було навпаки. Я переконався, що всяка сказана мною дурниця повторялася з уст до уст. Таким чином мої думки хоч не з безпосереднього джерела, міг нотувати завербований для цього тип. Тому я часто висказував думки, які не були моїми справжніми поглядами.

Увесь штаб конторського персоналу на Цемзаводі складався з двох національностей: росіян і українців з Центральної України. Всі вони були засуджені за політичні провини. Дехто з-поміж них мав каторгу. Жили вони разом в одному бараці в близьких і ніби дружніх взаєминах. Але спостерігачеві з боку не могла не впадати в очі різниця між ними. Одні і другі були противниками радянського режиму. Одні і другі знаходилися під гнітом радянської дійсності. В однаковій мірі держава перекреслила їхнє особисте життя, відірвала їх насильно від жінок і дітей та викинула за борт дійсного життя. Українські в'язні ніколи не піднімали тематики національного поневолення України Москвою, хоч всі вони відкрито признавалися до українства і говорили гарною українською мовою. Цей останній момент я згадую тому, що між вільним населенням Воркути було дуже багато українців, які вже давно були викинені з української території, найчастіше службовим порядком і роками перебували на чужині. Багато з цих останніх так втягнулося в державне життя, що навіть забули свою мову. Коли я у дружній розмові ставив питання українцям і росіянам в'язням, куди кожний з них поїхав би, коли б їм відкрилась дорога до свободи, то росіяни вибирали довільно територію всього СРСР,

без огляду ким вона заселена, бо все те вони вважають своєю власністю... Для них однаково близькими були Москва, Узбекистан, Закавказзя чи Україна. Одначе українці заявляли, що поїхали б тільки на Україну. Мені тяжко було встановити ступінь їхньої національної свідомости в європейському розумінні. Проте я ствердив, що в них є сильне розвинене почуття любови до своєї території, клімату, краси природи і людей. Виробився погляд, що велика частина українців в СРСР, зокрема ті, що постійно живуть поза межами України, підлягли асиміляції. Це безперечно так, хоч вона особливого типу. Всі вони формально затримали свою національність, як українці, хоч ведуть себе по різному. На волі вживають майже виключно російської мови. Національної ненависти до росіян не відчувається. Виглядає, що люди зовнішньо перемішалися зі собою. Але коли одного року приїхала із Києва група українських артистів і почала ставити українські побутові опери й оперети, то театр заповнився по береги українцями, що, почувши зі сцени рідне слово і рідний побут, не жалували сліз. Їхнє українство проявилось стихійно й я припускаю, що коли б тільки наступили сприятливі події, український національний рух вибухне саме стихійною своєю силою. В історії достатньо прикладів, як цей народ стихійно виступав на арену історії. Я ствердив, що твори Гоголя читаються українцями пристрасно, дарма, що неodin українець вважає його мало що не зрадником. Вони зокрема любуються його українськими повістями. Там стільки барвистости, краси й теплоти для його і їхньої батьківщини, що по прочитанні вони немов віддаються мріям про далеку казкову країну. Для росіян Гоголь — це людина, що розкрила суспільну гниль Росії. Для них Гоголь існує, як сатира, піднесена більшовиками до соціальної зброї. Зате його «Вечера на хуторі біля Диканьки» і «Тарас Бульба» не існують. В творчості Гоголя є елементи прегарного й прегіркого. Росіяни вибирають гірке, українці прегарне.

Друге моє ствердження понад усякий сумнів — це те, що ні росіяни, ні українці в широкій масі не задумувалися, що могло б виникнути після розвалу більшовизму. Вони носяться з негативною програмою знищення існуючого режиму й тим були схожі на колишніх російських нігілістів, яким царський режим здавався таким міцним, що на боротьбу з ним вони витрачали всю свою снагу і їм не залишалось сил думати про позитивну програму. Відсутність позитив-

ної програми зводить їхнє протирадянське наставлення до безсиливих висловів незадоволення. На активну дію вони могли б бути здібні тільки при певних передумовах, а саме коли б за ними стояла конкретна зовнішня сила з конкретною програмою. Покищо такого відчуття в них нема. Мені здається, що коли б я у розмовах торкнувся позитивного боку справи, то вони б не радо поринали думками глибше, бо шкода витратити сили на проблеми, такі мало реальні з огляду на brutальну дійсність. Зло є так велике й людина чує себе такою безсилою супроти нього, що думки про добро лише в малій мірі її притягають. Підкреслюю — це мої завваги з перспективи табору Цемзаводу. Почуття безсилля, що-небудь придумати чи зробити, по-різному впливає на росіян і українців. Перші — при всій своїй негативній настанові до режиму, кожночасно готові здавити в собі всяку ненависть, вдіяти насильство над собою й перейти на службу імперії такого типу, який зараз існує. Під тиском обставин вони готові примиритися з більшовицькою дійсністю, піти з нею на співпрацю, забуваючи про всі кривди. *Українці ж можуть покоритися насильству, але не включитися в будівництво імперії.* Адже сама протирадянська настанова росіян відбувається в скеруванні на Москву й Ленінград, як осередки, де в час революції відбувалася боротьба за владу, тоді як в українців увага прив'язана до Києва й Харкова, а події в російським осередку вони сприймали й сприймають чужо. Росіяни в більшовиках вбачають внутрішню соціально-ну силу, що захопила владу в свої руки й тепер питання тільки в тому, як ту владу вирвати з їхніх рук, а коли не можна, то *поділитися* з ними. українці ж — мова про тих українців, у яких під тиском обставин ясний погляд на світ затьмарився і які не зважаючи на свою освіту робили вражіння національно індеферентних — вважають більшовиків за зовнішню силу, котра по-драконівському розправилася з проявами всякої, в тому числі і національної, вільності. Росіян притягає боротьба за владу, — українців боротьба за волю. Росіяни тужать за владою і імперією і репект перед волею не відиграє жодної ролі, бо вони її не потребують, а українців притягає боротьба за вільний особистий національний самовияв. Від волі вони ніколи не відмовляються, бо це їхня внутрішня необхідність. І мені ду-мається, що це явище не від сьогоднішнього дня, а що його коріння сягають в глибину минувшини.

В тому самому таборі зустрів я лікаря-українця, в якого були дуже сильно скристалізовані національно-політичні погляди. Він сам походив із Придніпрянщини. У страйках, що відбувалися кілька років пізніше, як я чув, він відіграв дуже активну роль. Загально центральноукраїнської інтелігенції далеко більше, ніж західноукраїнської. Але під ідейним поглядом вона не одностайна. Це пояснюється тим, що довгі роки вона не мала об'єктивних передумов ідейно-політичного організованого розвитку через постійний терор ГПУ-НКВД-МГБ. Та рівночасно вона в багатьох відношеннях переросла західноукраїнську інтелігенцію.

Під адресою німецького контингенту можу відізватися тільки позитивно. Серед німців був спокійний елемент. З їхнього боку майже не було порушень режиму, так що надзорслужба мала з ними мало роботи. Таборові умови вони переносили важче, ніж місцевий елемент. Але й їхне положення у таборах було важче, ніж у місцевих. Вони не знали гаразд російської мови, оточення було для них чуже, із дому не отримували ніякої підтримки і не одержували за працю жодних грошей. Дуже багато німців, не зважаючи вже на кількісний побут в таборах, все ще не розуміли належно таборових умов. Між ними були такі легковірні, що вірили часом усяким, зовсім неправдоподібним, вісткам. Але це оправдувалося ізольованими умовами, в яких ми перебували.

ПЕРСПЕКТИВИ

Тим часом мені вдалося налагодити постійний зв'язок з Воркутою-містом. Там все йшло своїм порядком. Мені передавали, що дирекція театру робить заходи, щоб мене вирвати з цемзаводу й узяти знову на роботу в театр.

Мене непокоїла мовчанка Сороки. Що він був арештований, це не підлягало сумніву, але як далеко поступило слідство проти нього й у зв'язку з чим його арештовано — це було для мене таємницею.

Коли 7 лютого 1950 року я прийшов біля 10 години вечора в зону, мені передали, щоб я зайшов до нарядчика, що я і зробив. Нарядчик видав мені відповідний документ, згідно з яким я мав розраховатися з одяговим складом, бухгал-

терією, лазнею і т. д., здаючи їм свої таборіві речі. Потайки нарядчик мені сказав, що мене знову відправляють на роботу в театр. Я прийняв таке рішення з задоволенням, але в глибині душі я не вірив, що дійсно переходжу на стару роботу. Мені здавалося, що це підступ МГБ. В напрямі повороту до театру я особисто не робив жодних заходів і мені було відомо, що всі заходи дирекції театру скінчилися неуспіхом через спротив I-го Відділу. Мене могли хібащо ске-рувати в тюрму для слідства. Наступного дня зранку прийшли два салдати-конвоїри й забрали нас двох: одного українця з-під Львова і мене. Мій новий товариш сказав мені, що знає напевно, що його переводять в спецтабір шахти ч. 1. Конвоїрові було заборонено що-небудь говорити. Поїздом ми від'їхали до головного двірця Воркути, а звідти через місто попрямували в напрямі спецтабору шахти ч. 1, що лежала недалеко від театру. По дорозі нас затримано перед спецвідділом Воркутлагу, котрий містився в будинку побіч театру. Один конвбїр з нашими документами пішов до середини, а другий стояв з нами на морозі приблизно з годину. Мені так хотілося, щоб хтонебудь вийшов з театру, але вихід був з другого боку і робітники театру виходили звичайно в напрямі бульвару. Аж тут несподівано підійшла нянька дитини однієї з актрис театру і мене вміть пізнала. Вона пробувала зі мною поговорити, але конвоїр не дозволяв. Я встиг тільки передати, щоб хто-небудь з театру вийшов до мене. Ті, що вийшли з театру, мене, на жаль, вже не застали, бо скоро вийшов другий конвоїр і ми пішли разом в напрямі шахти ч. 1. Конвой не знав дороги й обійшов шахту не з того боку. Я знав трохи краще цю місцевість й напевно за те, що я їх потроху орієнтував, куди йти, вони мені зрадили, що в мене інший напрям. «Ми йдемо спершу передати твого товариша на шахту ч. 1, а опісля підемо в лагпункт побіч пересилки» — пояснив він мені. Чи я мав перейти на роботу в театр, того він не знав, але я був вже зорієнтований, бо в тому лагпункті проживали робітники театру. Я цілком заспокоївся.

На вахті я мусів ще невідомо чого ждати. За той час я побачився з робітниками театру, що поверталися в табір, яким вже сповістила про мене згадана нянька. На Вахті зробили ще в мене докладний обшук і тоді впустили мене в табір. В бараці не було кінця радості. Тут виявилось, що адміністрація театру нічого не знала про мій поворот, — навпаки, всі були здивовані, бо на всякі інтервенції перший відділ

відповідав категорично — ні! В нього ж, мовляв, німецьке громадянство!

Проходячи попри пересилку через два чи три тижні після мого повернення в театр, я завважив, що пересилка повна німцями, що були зі мною разом на цемзаводі. Але тепер вони були переодягнені в нові одяги «першого зброю» (першої категорії). Вони мені переказали, що в них забрано всі їхні старі речі, навіть не залишили ложок, а видали все нове. До них приїздив офіцер — представник Спецвідділу Воркутлага й офіційно їм заявив, що вони їдуть «не на північ, не на південь, не на схід» — вони їдуть на захід до Німеччини. Це була група військово полонених, засуджених в таборі за різні побутові провину, якто: один «вкрав» трохи картоплі, або соли, щоб заспокоїти свій голод, а тому на основі указу з 1947 року одержав 25 років... Інші полонені, засуджені за «політичні» провину (ст. 58.) теж попали на пересилку, але щойно в червні місяці. Цих останніх, як я довідався, скеровано на Донбас де були якісь фільтраційні табори, де кожен з них мав проходити ще окрему перевірку. Мабуть жоден з них не попав тоді до Німеччини, а всі були скеровані або в табір коло Сталінграду, де перебували т. зв. тяжкі воєнні злочинці, або в табір коло Свердловська. Декого з них все ж таки залишили на Воркуті. Влітку я бачив ще довгий час на пересилці д-ра Денка, що з мітлюю в руці замітав табір.

5 травня 1950 року в центральних газетах було опубліковане офіційне повідомлення про закінчення репатріяції німецьких військовополонених. Згідно з тим повідомленням, в СРСР залишалось тільки... 9 600 (була точно названа цифра) т. зв. тяжких воєнних злочинців. Я пригадав собі, що після закінчення війни були опубліковані в радянській пресі постанови Потсдамської конференції, в яких була мова про тяжких воєнних злочинців, при чому було докладно сказано, кого саме мають на увазі. Йшлося про тих, хто вчинив всякі злочини на окупованій німцями території. Мені здавалося, що я в жадному випадку не попадаю під категорію тяжких воєнних злочинців, бо я був засуджений за «вихвалювання капіталістичного устрою», уже перебуваючи в таборі. Крім того, мені ніяк не вміщалося в голові, що коли полонений, якого в таборах для полонених питають про його країну, розписує її в рожевих фарбах, то він тим самим чинить великий злочин...

Маючи в руках офіційне повідомлення про закінчення репатріації німецьких полонених, я постановив добитися своєї репатріації. Я написав Генеральному прокуророві СРСР заяву наступного змісту:

1. Я вказав, що я набув законним шляхом німецьке громадянство (що й підтверджено слідством), в наслідок чого був призваний в армію, а опісля попав до полону. Отже не підлягає сумнівам, що я німецький військовополонений.

2. Згідно з офіційним повідомленням про закінчення репатріації німецьких військово полонених репатріовано всіх, за винятком т. зв. тяжких воєнних злочинців, тобто тих членів німецької армії, які в часах війни на окупованій території діяли незгідно з міжнародним правом, і наробили злочинів: убивств, великих знищень, тощо. Я засуджений за антирадянську агітацію вже в таборі для військово полонених, отже за провину, зроблену не на окупованій території і тому ні в якому випадку не підпадаю під категорію т. зв. тяжких воєнних злочинців

3. Всяка дія вояка проти держави з якою його держава знаходиться в стані війни, є воєнною дією, за яку грозить йому небезпека смерті, поранення або полонення. В даному випадку вояк німецької армії з часу його полонення не звільняється від обов'язку далі воювати проти ворожої держави, він лише фактично не може виконувати того обов'язку, бо не має зброї і перебуває за дротом. Проте всяка його дія проти ворожої держави, доки триває стан війни, є воєнною дією, за яку передбачуються воєннорежимні кари, включно до розстрілу. Коли б мене за антирадянську агітацію в таборі для військовополонених було розстріляно, то це з формально-юридичного погляду було б законно. Але коли мене арештовано й суджено на підставі кримінального кодексу за «контрреволюційний злочин», як кримінального злочинця, то це і фактично й юридично знаходиться в суперечності з обставиною, що СРСР і Німеччина були тоді в стані війни. Якби були мирні взаємини, то тоді повинен бути застосований кримінальний кодекс, але була війна й тому той кодекс не може бути приміюваний. А через те прошу розглянути справу моєї репатріації.

У відповідь генеральний прокурор повідомив мене коротко: «Отказать, так как он осужден правильно». Така відповідь, звичайно, не могла мене задовольнити, бо вона не вирішувала справи в суті. Зрештою, це була стандартна відповідь на всі скарги в центральні радянські органи.

Зовсім випадково саме в день отримання відповіді від генерального прокурора я почув у радіо офіційне повідомлення «спеціального уповноваженого військового міністра — по делам репатриации», що торкалося японських військовополонених. Я прийшов до переконання, що відмовна відповідь на моє подання пояснюється невідповідністю інстанції, до якої я писав. Я негайно скерував скаргу того самого змісту до згаданого уповноваженого військового міністра. Через чотири місяці я одержав відповідь, — але не від міністра, а від... МГБ. Відповідь була зредагована дипломатично: «Ваше заявление по поводу репатриации рассмотрено и вам предлагается обратиться по этому поводу после отбытия наказания». З відповіді неясно було, чи я підлягаю репатріації, чи ні. Крім того це тільки була пропозиція, яку я мав право, як кожна пропозицію, прийняти або відкинути. Але в даному випадку я зрозумів так мову МГБ: «ми мовляв, знаємо, що ти тут. Сиди й не рипайся. Ми вже знаємо, що з тобою робити!» Я погодився з тим фактом, переконаний в тому, що моє перебування в таборі спирається не на закон, а на насильстві.

*

Приблизно в березні 1950 року наспіла поштова листівка від Сороки із Красноярського краю в якій він повідомляв, що адміністративним рішенням його заслано в Красноярський край, де він опинився в жахливих умовах. Він збирає смолу з дерев і так заробляє на життя. Кругом чужі люди, які його не розуміють і яких він не розуміє. Ми провели на Воркуті збірку, пововно серед вільних і наш зв'язковий Терех, як особистий приятель Сороки, вислав йому від себе кількасот рублів.

В другому листі Сорока передав нам дещо у зашифрованому виді про Львів, а що торкається нашої організації, то радив не проявляти особливої активності, а радше залишити справу, щоб вона «присихала». Цей лист Сороки нас заспокоїв. Будучи переконаний, що хоча ослаблення зв'язків з таборами і приведе до часткового замороження організаційної роботи, я не прикладав особливих зусиль для встановлювання їх. Причиною пасивності окрім того була й думка, що, як виходило з листа Сороки, в руках радянської контррозвідки мусіли бути якісь матеріали, що могли б спонукати їх вести обсерваційну роботу на Воркуті. Я одначе перерахувався, коли вважав, що моя па-

сивність приведе до послаблення роботи в таборах. Зміцнення режиму в спецтаборах і специфічне внутрішнє становище в них спонукали людей перевіряти свої дотеперішні позиції й шукати інших виходів, ніж це спочатку було нами заплановано. Та про це далі.

*

Період 1950-51 років я присвятив вивченню російської літератури. Познайомився я тоді з писаннями російських критиків Белінського, Добролюбова й Чернишевського, предтеч соціалістичного періоду Росії. Крім того я залюбки вів дискусії на філософські й економічні теми з росіянами, які працювали в театрі. Я старався в дискусіях зовсім відкрито виступати як критик матеріалістичного світогляду. В театрі працював на одному з підрядних посад один лєнінградець, мій ровесник, котрий закінчив спеціальний партійно-ідеологічний заклад, а в табір попав . . . за антирадянську агітацію! Ми жили з ним в дуже гарних приятельських відносинах і годинами вели дискусії на світоглядові теми. Я не скажу, щоб він заступав оригінальні думки. Він заступав ті думки, що й інші співбесідники, лише його погляди були повніші й аргументи ґрунтовніші. Звичайно було так, що в дискусіях всі дискутантн обстоювали ті самі погляди, а на протилежному кінці стояв я сам. Це діялося зовсім не із трусливості! Я бачив, що мої співбесідники обстоюють дійсно певні ідейні позиції, в які вірять. Вони радо бралися за аналіз кожного аргументу, який би підважував їхнє твердження, з повною об'єктивністю. Вони навіть згодні були приймати ці аргументи за свої, якщо вони будуть переконливі.

Основними матеріалами, з яких вони черпали своє знання — це були: «Матеріалізм і емпіріокритицизм» Лєніна. «Діалектика природи» і «Антидюрінґ» Енгельса. Можна тут ще згадати брошуру Сталіна «Об историческом и диалектическом материализме». З цими усіма працями я мусів познайомитися, щоб освоїтися з аргументами моїх співбесідників. Я мушу признатися, що спершу в тих дискусіях я почував себе безборонним. В усіх марксистів є тенденція вирішувати складні філософські питання найпростішим шляхом. Чим примітивніша аудиторія, тим переконливіше діє на неї їхня філософія. Ми спочатку не могли ніяк знайти спільного вихідного пункту, бо що лише ми не зачіпали, відразу виринало спірне філософське питання: що в дійс-

ності існує? Мої співбесідники вперто за Леніном твердили, що існує тільки матерія, тобто об'єктивна реальність, яка при допомозі наших почуттів передається нашій свідомості. Наша свідомість — це відбитка, відзеркалення об'єктивної реальности. Людина приходить на світ, хоч свідомости ще в неї немає. Людина — це найдосконаліше організована матерія. Мислення ж — це тільки одна із властивостей високоорганізованої матерії. В хвилину фізичної смерті людини, тобто розпаду тієї матерії, погасає й мислення людини. Матеріалізм розглядає матерію, як матерію в русі. Рух — це атрибут матерії.

Я був у тому невивідному стані, що все, що я читав з ділянки філософії, затерлося в пам'яті за останні 7-8 років. Для віднови проблематики не було на Воркуті ніяких книжок, крім офіційної матеріалістичної літератури. Все ж таки я не хотів здавати позицій. При допомозі деяких вільних дівчат мені вдалося відгребати у бібліотеці Партпроса такі книжки, як «Логіка» й «Історія філософії» Гегеля. При тому не обійшлося, щоб бібліотекарка не спитала чому ця дівчина цікавиться тими книжками. А коли дівчина відповіла, що хоче їх лише переглянути, то бібліотекарка остерегла її, що краще такими справами не цікавитися. Філософія Гегеля написана надзвичайно важким стилем. Не зважаючи на те, я завдав собі труду, щоб перегризти її до кінця, а також рекомендував своїм співбесідникам познайомитися з тими книжками. Мені здавалося, що аргументація Гегеля буде для них переконлива. Але вони, почитавши десять сторінок «Логіки», вернули мені її з коментарем: «сплошная чепуха». Справді, з їхнім ясним поглядом на світ годі було порівнювати заплутану діалектику Гегеля. Та щоб однак знайти тему для філософської дискусії, я шукав книжки, яка ввела би моїх співдискутантів у відповідну проблематику. Я не дивуюся, що підрадянські люди, які товкли від шкільної лавки до смертної постелі тільки Леніна та Сталіна, не мають можливости познайомитися з результатами філософського мислення західної цивілізації останніх століть і не можуть вийти поза виміри філософії радянського світу. Мені вдалося роздобути в бібліотеках один том творів відомого російського слав'янофіла-філософа В. Соловйова. Мені здавалося, що його нариси філософії російського месіанізму будуть для росіян близькі і зрозумілі. Вживаючи сучасної радянської термінології, можна сказати про Соловйова, що він російський націоналіст. Він

доходить до висновку, що західноєвропейська філософія одностороння й вона вже закінчила свій цикл, східна ж філософія впала в протилежність і теж у своїй односторонності не може ступити ні кроку вперед. Російський народ носить в своїй душі елементи східної і західної духовости й тому тільки російський народ може дати синтезу сучасности. Філософія Соловйова спирається на ідеалістичних основах. Він є противником всякого матеріалізму. В книжці, яку я рекомендував своїм співбесідникам, була добре й приступно написана дисертація «Криза західноєвропейської філософії». Вона давала перегляд цілої новочасної європейської філософії, від Декарта починаючи й на Ніцше кінчаючи. Я думав, що завдяки елементам російського націоналізму і месіанізму Соловйов буде авторитетом для них. В публичних бібліотеках такі автори як Соловйов неприступні для ширшої публіки й держаться там або в т. зв. спецфондах, або їх взагалі нема. Яке велике було мое розчарування, коли після прочитання Соловйова мої співбесідники мені заявили, що «это така же чужь, как и Гегель»! Вкінці я прийшов до переконання, що мені слід кинути в кут книжки з їхньою книжковою мудрістю і намагатися поринути в світ більшовицької мудрости, щоб, ідучи її шляхами, бути об'єктивно логічним і не з меншою простотою, як це робили мої марксівські співбесідники, викривати логічні непослідовності матеріалістичної філософії. І я переконався, що це єдино правильний метод, який в умовах радянського світу може збирати добре жниво.

Я приведу тут приблизний перебіг дискусії між мною і моїми співбесідниками. Мої противники твердили, що все, що існує — це виключно матерія. Жодного духа, як протиставлення матерії — немає. Матерія безконечна.

На це я зробив логічне зауваження, що вона мусить бути й неподільна. Бо коли б була ділима, то тоді настав би її кінець. А якщо вона неділима і безконечна, то виходить, що весь світ — це одна суцільна маса. Але це якраз «сплошная чепуха». Можна твердити, що світ складається з безконечної кількості матеріальних частинок. Але Ленін відкидає таку філософію, як т. зв. механістичний матеріалізм, що на його думку, є такою самою метефізикою, як і всякий ідеалізм. Бо ж виникає питання, чи може існувати така частина матерії, яка вже далі не була б подільна? Фізичне поняття матерії зумовляє її ділимість. Ідучи по тій лінії далі, взагалі неможливо пізнати суті матерії. Бо невідомо,

як пояснювати існування простору, в якому знаходяться матеріальні частини.

У відповідь мої противники домагалися, щоб я їм доказав, що крім матерії існує ще дух. Ніяка позитивна наука, на їхню думку, цього ще не довела. Навпаки, наука доказала, що існує тільки матерія. Мені прийшлося вияснювати, що позитивна наука займається досліджуванням матеріального світу й ніколи не ставила своєю метою досліджування духа. Позитивна наука досліджує об'єктивну реальність, тобто матеріальний світ за допомогою наших почуттів, бо почуття на те й створенні, щоб при їхній допомозі пізнавати матеріальну природу світу. Але позитивна наука не ставила собі ніколи мети пізнати суті всього існуючого. За допомогою вуха пізнаю звуки, бо вухо призначене для тієї мети. Я не можу очима слухати, а вухами бачити. Так і нашими почуттями ми не можемо нічого іншого робити, як тільки пізнавати матеріальну природу світу.

Для пізнання нематеріальної природи світу існують інші засоби. Це — наш внутрішній досвід і логічне пізнання. Якраз це останнє вимагає, щоб для пізнання ночі існував день. Коли б існував тільки день, ми не могли б пізнати ночі. Тепло існує для нас настільки, поскільки існує холод. Думаю, що матерія може існувати настільки, наскільки існує теж нематерія. Мені здається, що саме тому матеріальна й нематеріальна (духова) природа світу себе взаємно зумовлюють. Коли мої противники твердили, що існує тільки об'єктивна реальність, то я питав їх, а де ж шукати суб'єктивної реальності? Я висловлював думку, що наша свідомість є суб'єктивною реальністю, як елемент, що окреслює (определяющее) в протязі до об'єктивної реальності, як елементу, який окреслюється (определяемое). Щодо дилеми, кому належить першість: суб'єктові чи об'єктові, я безперечно віддавав перевагу суб'єктові, тобто духовій природі.

Я вказував на ще одну нелогічність моїх супротивників. Вони твердили, що існує лише матерія і що вона безконечна. Ми пізнаємо її при допомозі наших відчуттів. Але все, що ми пізнаємо з допомогою наших відчуттів має свій кінець, а тому виходить, що й матерія не безконечна, бо безконечного нашими почуттями ми ніколи не в силі пізнати. Все, що підлягає нашому пізнанню — це предмети оточуючого нас світу, а не матерія. Матерія ж — це абстракція, яка існує лише як витвір нашого інтелекту. В дійсності ми піз-

наємо лише конкретну форму матерії: стіл, лавку і т. д., а не матерію в її абстрактній чи то якійсь чистій формі.

Я привів тут приблизний хід розмови не для того, щоб довести читачеві правильність мого аргументування тих чи інших філософських поглядів, — я навіть не беруся твердити, що мої аргументи були безумовно вірні. Я навів їх тільки тому, щоб показати для якого роду аргументів виявилася вразливою ментальність інтелігентної підрадянської людини. Вхопившись за ті аргументи, я заводив моїх співбесідників часто на хитку кладку і помічав, що навіть ними віра в безумовну правдивість матеріялістичної науки була підірвана. Це важливе тому, що більшовицький світогляд сильний лише своєю уявною залізною логікою від початку до кінця. Та вистачає підважити основну правду, але підважити просто і переконливо, щоб захитати увесь спосіб радянського думання. Вважаю, що саме і від того слід починати робити в СРСР ідеологічну «відлигу». Це мабуть добре розуміють і більшовики, а через те, щоб зберегти непорочність своїх правд, і відгороджуються від заходу залізною заслоною. А підрадянському громадянині підважити ті правди власним зусиллям невимовно тяжко, бо він не має за що зачепитися, ані вільно дискутувати. Маю на увазі широкі кола підрадянської інтелігенції, котра з гори до низу просякла марксо-ленінським способом мислення і відзначається особливою засліпленістю в питаннях матеріялістичної філософії.

Подібно стоїть справа із політичною економією. Теорія додаткової вартости Маркса зі створеним ним поняттям надвартости, яке Ленін назвав наріжним каменем економічної теорії Маркса, — є безсумнівною істиною в очах підрадянського громадянина. Відомо, що вона стала ідеологічною основою міжнародного пролетарського руху, що прагне скинення буржуазії і встановлення пролетарської диктатури. Вартість за Марксом, — привернена в річ в товар праця. Праця є основою вартости. Коли капіталіст отримує зиск, який не оправдується його працею, то це стається тому, що він не оплачує в цілості праці робітника, а видає їм лише частину еквіваленту їхньої праці для втримування їхньої працездатности на відповідному рівені. Його зиск — це свідоме пограбування робітника. Витворені буржуазією форми суспільности й держави закріплюють несправедливий для робітника стан і створені для його поневолення. Робітники мусять намагатися знищити всякі види експлуатації в сус-

пільстві, а це можна зробити, коли здійснити соціальну революцію і встановити диктатуру пролетаріату.

Ось цей хід думок Маркса інтелігенція СРСР без огляду на її національність міцно засвоїла. Коли я «трудовій» теорії Маркса пробував протиставити інші, то це сприймалося як спробу затемнити істину. З другого боку теорія вартости хочби Бембаверка, звучить лише як певна концепція, а радянський громадянин бачить в теорії вартости Маркса бовеву теорію, яка, на його думку, правдива. Але в нього настільки вироблений критицизм, що він готовий перевіряти поодинокі засновки Маркса і сумніватися в них, якщо просто їй переконливо буде доказана їхня неправильність. Хто в цілості відбирає в радянського громадянина теорію Маркса, той відбирає в нього те, чим він дотепер живився й тому нема чого дивуватися, якщо він тому завзято протривить. Та я завважив, що він готовий об'єктивно обміркувати марксівські тези, якщо в дискусії прийняти за вихідну точку марксизм та послідувати за ходом його думок для того, щоб у певний момент вказати на неправильність у зроблених Марксом висновках.

Я приведу тут спосіб обміркування теорії вартости, який мав великий успіх у дискусіях з представниками підрадянської інтелігенції:

«Приймаю, що теорія Маркса правильна. Йдучи за вказівками тієї теорії, робітники однієї фабрики зробили у ній «соціальну революцію», прогнали капіталіста і встановили колективну власність на фабриці. Вона тепер стала виробничим кооперативом під керівництвом самих робітників. Зиск підприємця-капіталіста тепер розподіляється поміж всіма робітниками, від чого їхня заробітня платня підвищується на певну суму грошей. Це до деякої степені повищує його життєвий рівень. Він має дітей і тепер може їх значно краще, ніж досі виховувати. Але коли діти виростуть, вони захочуть самі на себе заробляти. Вони шукатимуть праці, коли не в своїм підприємстві, то в іншому. Але там теж сталася соціальна революція. Кількість варстатів праці в даній місцевості обмежена. Передумовою достатньої кількості праці є поширення виробництва взагалі. Майбутнє дітей забезпечене тоді, коли поруч з ростом населення росте у відповідній мірі продукція, коли збільшується кількість робочих місць. А це може статися тільки тоді, коли є відповідна кількість капіталів, для тієї мети призначених. Значить, коли робітники скинули капіталіста, щоб повернути

вартість у свою кишеню, вони мусять тепер віддавати відповідну кількість грошей для творення продукційного капіталу. Коли цього не буде, ніякий прогрес і ріст матеріяльного добробуту неможливий. Таким чином у заробітній платні робітника слід відрізнити його дійсну заробітню плату, тобто все, що призначене на його споживання (консумцію), далі ту частину, яка призначена на податки, соціяльне забезпечення, тощо і нарешті третю частину, призначену на поширення продукції. Управління робітничого виробничого кооперативу, замість кожночасно стягати від робітників фонди на розширення продукції, творить постійний продукційний фонд, який, виходить отже, є нічим іншим, як недоплаченою робітникові заробітною платнею. Це і є згадувана марксівська надвартість. Таким чином фонди підприємства розподіляються на: 1) заробітню платню в тіснім того слова розумінні, призначену для консумції працюючих, без огляду на те, чи це буде звичайний робітник, директор підприємства чи інженер; 2) фонди призначені на оподаткування, соцзабезпечення і т. д. і 3) продукційний фонд, призначений на поширювання продукції.

Пригляньмося, як це робиться в капіталістичному підприємстві. Підприємець, що активно веде справи свого підприємства, отримує за те певну «зарплату» для своїх потреб, а увесь інший фонд, який йому припадає, як «надвартість», він скеровує на продукційні цілі й у тому його велика суспільна функція. Капітали завжди розкинені між мільйонами населення. Якщо хтось їх організовує з метою продукції, то це суспільна функція, хоч формально в капіталістичному устрої вона нам представлена як приватна ініціатива й приватна користь підприємства. Мені здається, що тільки надмірні видатки капіталістів на власні потреби можна розглядати як суспільне зло. Але в крайньому випадку можна б і тут завести державну контролю.

Коли сьогодні СРСР в цілості являє собою виробничий колектив, а капітал перебуває в руках державних органів, то й тут увесь прибуток розділяється на заробітню платню, на державно-адміністративний фонд і на продукційний фонд. Можна збільшувати заробітню плату робітника, але коштом зменшування продукційного фонду, тобто коштом зменшування перспектив для молодого покоління. Коли передумати до кінця гру суспільних сил в економіці, то власне не боротьба клас висувається на перший план, а лише

боротьба генерацій. Коштом зменшення заробітної платні робітників можна збільшувати продукційні фонди, як це було в Європі років сто тому, або як це діється зараз в СРСР. Кожна генерація має право на життя і вона не повинна приносити всього в жертву грядучим генераціям. Робітники можуть при капіталістичнім (до речі, зовсім невдало так названім) ладі обороняти інтереси своєї генерації, добиваючись всякими законними способами рівноваги між заробітною платнею і продукційним фондом. Нічого подібного не може бути в СРСР, де держава зводить заробітню платню до життєвого мінімуму, вкладаючи великі суми в армію, пропаганду і т. д., тобто окрім продуктивного ще й у непродуктивний адміністративний фонд.

*

Приблизно так я аргументував свої думки. І як не дивно, саме такими логічними висновками я завоював своїх слухачів, що просто шукали нагоди, щоб спровокувати мене на розмову. Мені здається, що я перевернув всі їхні поняття, які вони мали про СРСР, і дав їм, можливо, підвалину, з якої вони змогли відштовхнутися, щоб об'єктивно осмислити політику й економіку своєї держави. Вони поступово ставали принциповими противниками радянської теорії і практики. Більшовицькі маги виробили певну теорію, яка була б моральним оправданням їхньої політики. Та доки населення, особливо верхи суспільства, бачать тільки добрі сторони теорії і переконані в її правильності, а за життєві тіні обвинувачують деспотизм і поліційні методи правління, доти не можна рахуватися з розкладом СРСР з нутра. Я зустрічав в таборах багато чужинців, які твердили підрадянським людям, що марксизм — це одне, а більшовицька практика — це зовсім інше, що марксієвська теорія має гарний вигляд лише в теорії. Вони намагалися їх переконати, що більшовизм є викривленням марксизму. Але ці твердження сприймалися дуже умовно, бо тяжко було довести наскільки саме більшовизм відхилився від марксизму. Дух розкладу в державу може ввести не поширювання незадоволення радянською дійсністю без явної мотивації, а навпаки, надзвичайно ясне й переконливе повалення теоретичних основ більшовицької системи серед народу, а насамперед серед найвищих сфер інтелігенції.

НАДІЇ ТА РОЗПАЧ

І в'язні і вільне населення під впливом відповідної кампанії в радянській пресі жили тоді переконанням, що знаходимося перед вибухом нової світової війни. У всіх було бажання, щоб ця війна вибухла в Європі. Була поширена думка, що СРСР стратегічно прагне викликати конфлікт з Америкою не в Європі, де він мав би проти себе і великі людські резерви і техніку, а в Азії. Між в'язнями була поширена вістка, що успіхи більшовизму в Китаї були викликані тихою радянською інтервенцією, яку очолював маршал Жуков. Наскільки воно відповідало правді, тяжко було ствердити. Хоч кожен в'язень бажав у душі поразки СРСР, однак несподівані успіхи в Китаї змінили погляд, ніби СРСР у військово-технічному відношенні був слабший від західного світу. Як чужинці, так і національні меншини в таборі були збентежені політикою заходу, що дозволила більшовикам захопити під свої впливи Китай; проте з боку росіян це викликало радість і почуття гордості за СРСР. В таборі можна було почути зневажливі слова на адресу американців, що, мовляв, вони не вояки, а бізнесмени й їм до росіян не рівнятися. Відразу з'явилися коментарі, що і в останній світовій війні американці виявилися поганими вояками і що тільки там, де вони й чисельно, й технічно мали безсумнівну перевагу, там вони мали успіхи. Так само почали поширюватися глумливі вістки щодо американських політиків, які, маючи після виграної ними війни всі дані на те; щоб упорядкувати світ політично на довгі роки, були одурені більшовиками. Часто я чув думки: «Остання війна поглинула десятки мільйонів жертв, а знищення спричинене війною, не має собі рівних в історії. Та найжахливіше, що війною не розв'язано позитивно ніяких проблем. Знищено гітлеризм, але на його місце дозволено вирости більшовизмові, котрий в дійсності являє значно більше зло. Під гаслом боротьби з гітлерівською Німеччиною видано на поталу більшовикам цілі народи. Хто винен в цьому? Америка і тільки Америка!» Після перемоги червоного Китаю серед народів луснув міт сили й технічної переваги американців, а з ними цілого заходу. Кожному поволі стало ясно, що більшовики в дійсності стали міцною агресивною силою в світі. Це підтвердила й корейська війна. І тут перші успіхи Північної Кореї і китайських добровольців прийняли росіяни в таборах з піднесенням, а інші народи з розчару-

ванням. Коли ж американським військам вдалося зробити висадку й виперти ворожі війська майже до китайської границі, то це поправило настрої серед в'язнів різних національностей і викликало протверезення серед росіян. Вони тепер почали вже злегка насміхатися з китайських добровольців і респект перед американською технічною перевагою почав зростати. Це для мене було явищем новим і незрозумілим. Виявилось, що російський патріотизм — явище дуже химерне й змінне. Вони вітають всякий успіх Москви, без огляду на те, яка влада в ній: біла чи червона. При найбільш ворожій щодо московської влади настанові вони однак завжди готові піти на жертву, щоб допомогти Москві добитися ще кращого успіху. Але невдачі Москви не викликають у росіян болю за невдачі своєї батьківщини і чим більші ці невдачі, тим з більшим холодом вони ставляться до долі Москви й готові були б діяти проти неї. Це саме явище можна було обсервувати в останній війні. Невдачі в 1941 році відразу розхитали увесь фронт. Але вистачило успіху під Сталінградом, щоб усі спонтанно піднялися й пригадали собі обов'язок супроти батьківщини. Росіяни — це велика нація, яка однак ще не пройшла повного процесу внутрішньої кристалізації. Російський патріотизм широких мас — це справа хвилевого захоплення, яке може зрушити їх на величезні подвиги, але тільки хвилеві. Зате неуспіх викликає повне збайдужіння до долі своєї батьківщини. Я тільки тим можу собі пояснити факт, що в останній війні добровільний перехід на бік німців, а навіть фінців, прийняв розміри, яких не знає історія. Такий патріотизм не може бути гарантією для майбутнього Росії. З ним вона сьогодні може існувати, але завтра може розпастися.

Воєнні події зі змінним щастям на Далекому Сході викликали зацікавлення закордонними радіопередачами. До того часу тільки дехто цікавився ними. Це були переважно поляки, українці й балтійці. В протигагу до росіян, ці народи пересякнені дуже гарячим патріотизмом, через що вони боліли долею своєї батьківщини в найважчий для неї період. Наслідки війни були для тих народів великим розчаруванням і глумом над «справедливістю». Вони не могли в душі погодитися з такими фактами і жили надією, що міжнародне життя ще далеке від стабілізації й еміграційні уряди тих народів, які в їх очах були єдиними законними урядами, вибраними згідно з волею народу, існують, як офіційно визнані урядами західних держав. Їм цікаво було знати,

що подається «з того боку» про дальшу долю їх батьківщин. Але, як я завважив, одні-одинокі поляки систематично слухали радіо і мали менш-більш повні інформації про події закордоном. Українці не заглиблювалися в зміст передач, можливо тому, що на Воркуті не було таких українців, які б, перебуваючи на вільній висилці, систематично переловлювали закордонні передачі українською мовою й старалися з них виробити собі загальний образ того, який вигляд має справа визволення України закордоном. Для них достатньо переконливим був факт, що закордон надає такі передачі й це, на їх думку, було вже доказом, що українська справа там жива. Всі (і поляки, і українці, і балтійці) мали тихе бажання почути щось, що вказувало б на наближення хвилини спасіння, тобто війни. Кожний був глибоко переконаний, що успішним протизасобом на більшовицьке насильство може бути тільки таке саме насильство. Кількалітній досвід і пізнання радянської дійсності закорінили в них мабуть правильний погляд, що СРСР не уступить ні однієї із завоюваних позицій без війни. Ніхто, навіть з росіян, не робив собі надій, що в СРСР можуть прийти якісь зміни мирним шляхом. Вони теж мали надію на війну. Була однаке велика різниця між надіями росіян та інших народів. *За весь час мого побуту в таборах я не зустрів ні одного росіянина, який би прив'язував яку небудь вагу, чи бодай якомось цікавився еміграційними центрами.* Коли в п'ятидесятих роках у пресі був опублікований протест англійському урядові з приводу підтримування ним еміграційного російського уряду з Керенським на чолі, то росіяни тільки тоді довідалися, що Керенський живий й грає ще якусь роллю. Згадка про Керенського викликала в них глузливу посмішку, бо за кількадесятьлітній період панування більшовики зуміли скомпромітувати в очах широких мас період Керенського й вивищити таким чином індивідуальність Леніна. А вже нема що згадувати про еміграційні групи, що тримаються монархічних комбінацій. Царизм, як форма правління, що була до революції, теж скомпромітована більшовиками до речти. Ніхто в Росії не думає про те, що мало б наступити після провалу більшовизму, царизм чи демократична республіка, чи федерація, чи вкінці розпад імперії. В'язні-росіяни живуть надією на війну, бо з нею зв'язують особисту волю. Коли б її дала їм більшовицька влада, у них дійшло б до повного примирення з більшовицькою дійсністю, не зва-

жаючи на те, що в душі вони проти деспотичної форми правління.

Що торкається соціальної тематики в закордонних передачах, то всі в СРСР знають, що в Європі й Америці вищий життєвий рівень, але це нікого не побуджує віддаватися мріям про такий рівень в СРСР, хоч радянська пропаганда намагається на кожному кроці вмовити в населення, що головною турботою партії і уряду є постійне підвищення життєвого рівня населення. Партія не ставить завданням догнати й перегнати капіталістичні країни щодо життєвого рівня населення, а населення очікує від держави цін, які були в 1939 році. Заробітня платня до сьогоднішнього дня втримується на рівні 1939 року, але ціни на товари широкого вжитку ще не знизилися до рівня 1939 року. Підкреслювання в закордонних радіопередачах позитивів соціального устрою західного світу має постільки значення, що населення пізнає забріханість радянської пропаганди, яка намагається представити капіталістичний устрій в найчорніших фарбах. Колосальну роль відігравав в тому напрямі видаваний американцями в Москві журнал «Америка». Хоч його при кінці 40-их років заборонено, однак поодинокі старі числа кружляли з рук до рук і викликали почуття заздрости, що нарід в Америці так добре живе. Пропагування американського способу життя одначе ніколи не породить серед населення СРСР ідеї організувати у себе життя на американських основах. Зокрема що торкається російського народу, то в нього є гін до оригінальності. Він буде мучитися зі своїми рецептами розв'язки соціального питання, знаючи навіть, що вони не досконалі і що є кращі на заході, але якщо йому будуть підсувати інші зразки, то він, всупереч усякій логіці, буде обстоювати своє і свій спосіб життя. Мені здається, що соціальне питання в СРСР за кілька десятків років ґрунтовно перемінило своє обличчя. В двадцятих і тридцятих роках можна було мати успіх пропагандою повороту до індивідуальних форм господарювання. А сьогодні це хіба серед літніх колгоспників затрималася пам'ять про старі часи. Нове покоління тих часів не знає, а в нову дійсність воно вже так втяглося, що повертатися до старих форм воно не думає. Крім того кожний бачить, наскільки механізовані методи роботи в колгоспі перевищують старі. Село невдоволене тільки грабіжницькою державною політикою, яка забирає від колгоспників дослівно все, спихаючи їх на мінімум екзистенції. Кожний

мріє про те, як би з колгоспу втекти до міста. В колгоспах переважають сьогодні жінки, старці й діти, бо вцілілі здорові чоловіки помандрували до міст. З розповідань старших колгоспників виходило, що в багатьох селах майже зовсім немає молодих чоловіків, бо молоді будь-якою зарплатнею не задовольняються. Кожний розуміє, що його майбутнє залежить від набуття спеціальності, а такої на селі не можна набути і тому мандрують до міста. Коли трапляються на селі молоді, то це або агрономи, ветеринарі і т. п., отже, сільська інтелігенція, або бригадири та трактористи, . . . а довкола них велике число молодих доярок, свинарок і інших спеціалісток. Хіба не треба додавати, що це питання належить також до соціальної проблематики, за якою ховається державна політика. Отже гострі соціальні питання полягають сьогодні не в абстрактних роздумуваннях, котра форма краща, а в щоденній боротьбі за існування, в щоденній сутичці між протилежними інтересами селянина й держави. В таборах я зустрічався з масами людей зі села, що відбували кару за дрібні крадіжки в колгоспі, за відмову від роботи і т. п. Все це були жертви соціальних неполадок у колгоспі.

Що ж торкається міського населення, а зокрема інтелігенції, то хоч воно в великій частині вийшло з села, то умовами в селі не цікавиться. Ніхто не виказує в містах охоти мандрувати на село, щоб познайомитися з потребами селянина. Це, зрештою, таїть у собі особисту небезпеку. Міське населення раде, що йому живеться краще, ніж колгоспників. Життєвий рівень кожного, в порівнянні до умов західного світу, дуже низький. Але кожний має забезпечений мінімум існування й не потребує журитися завтрешнім днем, чи тим, що може втратити працю, бо праці знайдеться для кожного. Покращання особистого стану залежить від того, в якій степені кожний включиться в державну працю. І навпаки, за нелояльність кожний має шанси опинитися в таборі, або на засланні.

В побутових таборах Воркути більшість становив російський елемент. Проте, *у спецтаборах більше половини творили українці*, на другім місці були балтійські народи, на третім росіяни й інші. Спецтабори давали вірний образ про гостроту національного питання в СРСР. Найважливіше, що це питання живе і більшовики не мають можливості його зліквідувати. Вони мають одначе шанс відповідною політикою прихилити поодинокі національності до державного життя.

Хоч життя в театрі плило порівняно спокійним руслом, та це ще не означало, що робітники театру вели безжурне життя. Навпаки! Наскільки я запримітив, фізичні роботи гартують людину психічно й вона не легко впадає в депресію. В театрі було навпаки, — життєві невдачі поодиноких людей доводили їх до відчаю. На тім тлі були в нас два випадки самогубства.

Один випадок скоївся з дуже здібним концертмайстром театру, котрий водночас був учителем співу. Він вже давніше відбув свою кару й працював у театрі вільним робітником. За національністю він був болгарин, прізвиськом Стояно. Він мав в театрі окремих кабінет, де стояло піаніно. Приблизно в 1949 році прибула в театр драматична актриса з Москви, Пелагіна, засуджена на 25 років за те, що познайомилася, чи навіть вийшла заміж за урядовця англійської амбасаді, який виїхавши до Англії, робив заходи в справі її виїзду з СРСР. Між Стояно і Пелагіною зав'язалися ближчі стосунки, що не сподобалося режимним органам, бо він був вільний, а вона — в'язень. Одного дня після полудня він повісився в своєму кабінеті на вікні.

Другою жертвою був Константин Іванов з Ленінграду, суджений за те, що добровільно здався у фінський полон. Переживання в таборі надломали його психічні сили й він не витримав. Коли ми однієї ночі повернулися з театру, перевірка на варті виявила, що з театральної групи бракує одного в'язня. Негайно підняли на ноги салдатів в тому переконанні, що сталася втеча. Після основних шукань в театрі знайдено його в найтемнішому кутку на горіщі. Він теж повісився. Його самогубство викликало поглиблення депресії серед колективу театру.

Вже й до того настрої були пригноблюючі. В кінці 1950 року був на Воркуті представник міністерства МВД і при цій нагоді відвідав театр. Вистава й концерт в його честь дуже йому сподобалися. Але коли він довідався, що перед ним виступали в'язні, то дав наказ дирекції театру якнайшвидше заступити в'язнів вільними артистами. В цій справі виїхав негайно в Москву директор театру. Але його місія тільки частково увінчалася успіхом. Він привіз зі собою трьох акторів, що належали до третього або четвертого ґарнітуру в Москві й ніяк не могли рівнятися до акторів в'язнів. З огляду на ультимативну вимогу МВД, дирекція те-

атру вже далі не могла шукати частинного виходу. Для в'язнів ставало щораз більш ясним, що дні їхнього побуту в театрі пораховані. Вимогою МВД було не допускати, щоб перед вільною публікою виступали «изменники родини». Тому перший удар спадав на тих в'язнів, які виступали на сцені. Місцевий політвідділ згоджувався, щоб оркестра, робітники сцени (декорацій) і весь персонал, що не виступає перед очима публіки, залишився. Справа знову відтягалася. Але в лютому 1951 року ввечорі перед «Циганським бароном» ми довідалися, що це наша остання вистава. Хоч опісля цю вістку відкликано, але ніхто вже в те не вірив. Справа була в тому, щоб «Циганський барон» пройшов з піднесенням. Вільна публіка ще перед виставою була поінформована про події в театрі і цього дня заповнила залю по береги. Як звичайно, воркутське населення було численно заступлене. Я не бачив, щоб будь-коли публіка так тепло сприймала гру артистів, як того вечора. Свідомість, що це наша остання вистава, вплинула додатньо на гру артистів. Кінець вистави перетворився в зовсім явну маніфестацію вільного населення. Коли піднеслася останній раз завіса, вільні артисти і в'язні кидалися взаємно в обійми і цілувалися під оплески публіки. Не було сказано жодного слова, але одні одних розуміли прекрасно. Дехто з вільної публіки пробував передістатися за куліси, щоб особисто попрощатися з поодинокими в'язнями. Але театральний конвой дістав суворий наказ нікого не пропускати.

На другий день вивели ще раз всіх в'язнів, що працювали в театрі, в театр, щоб вони поздавали всі театральні речі і поліквідували театральні справи. Цього дня на пробі залишалася офіційно лише оркестра, бо вона грала в оркестровій ніші, скрита від очей публіки. Проби фактично цього дня ніякої не було, бо весь театральний колектив хотів хоч зо дві години побути разом. Що жінки плакали, — то це не дивниця. Але я бачив сльози на очах у чоловіків. Багато в нашій колективі було таких, що на волі не думали присвячувати себе театральному мистецтву. Попавши в табір на роботу в театр, вони віддалилися душею цьому мистецтву й під керівництвом фахівців зробилися добрими артистами. Вияви взаємної вдячності не мали меж. Прикра була сцена прощання і вона ніколи не випаде в мене з пам'яті. Вже раніше були зліквідовані подібні театри в Ухті й Інті й від деяких людей, котрі звідти приїхали, ми довідалися, що й там були подібні сцени. В таких випадках лю-

ди стають тільки людьми. В той момент не існували для нас ні релігійні, ні національні, ні расові відміни.

За час мого побуту в театрі було кілька смертних випадків: один оркестрант помер на мененгітіс, баритон Рутковський помер з-за ускладнень в зв'язку з застудою вуха, піяністка Добромислова через отруєння шлунку. Нам дозволено було супроводжати небіжчиків на кладовище, а при похоронах Добромислової греко-католицький священник Чаниж, що працював в театрі хористом, відважився навіть відслужити над її могилою панахиду. З того приводу він одначе не мав неприємностей, мабуть тому, що начальство про це не дізналося. В грудні 1950 року померла московська балерина Добржанська на дистрофію печінки, якої лікарі не могли відкрити. Причина смерті була встановлена щойно після смерті Добржанської вже нам не було дозволено супроводити на кладовище.

Цікаво, що за час мого майже дванадцятилітнього перебування в таборах я не чув, щоб хто-небудь помер від рака! Ця недуга в таборах не зустрічалася.

НА СЛІДАХ

В травні 1950 року було несподівано арештовано поляка інженера П. після нічного обшуку. Наступного дня я довідався посередньо від його жінки, що під час обшуку він зомлів. У нього в ліжку знайшли якісь писані матеріяли. Взявши їх до рук лейтенант МГБ радісно заявив: «Ось те, що ми шукали!» Разом з П. посаджено в тюрму кількох вільних поляків, що проживали у виселку шахти ч. 8 (Рудник). Було також арештовано кількох поляків в таборах. Жінка інженера П. в приступі щирости з тривогою говорила раніше своїй подрузі, що її чоловік постійно ходить ногами до своїх земляків на Рудник, слухають разом закордонне радіо і мабуть мають якусь організацію. Для мене не було сумніву, що розкрито польську групу. Це був для мене доказ, що завваги Сороки щодо обережності не були голословними й ми всі напевно перебували на Воркуті під добрим наглядом. І хоч в розмовах з П. ми не зрадили нічого такого, що могло б нас скомпромітувати, але сам факт, що ми з ним говорили на політичні теми, створював небез-

пеку, що він може про це розказати в слідстві. Треба було підождати.

В січні 1951 року інженер П. вийшов на волю. Про своє слідство він не хотів ні з ким говорити. Цікаве те, що за кілька днів до того його жінка твердила про його процес. Опісля вона сказала, що його засудили на 25 років. Його вихід з в'язниці був несподіванкою, а його мовчанка викликала різні здогади.

В грудні 1950 року, коли я готувався до виступу на концерті театральної трупи в нашому таборі і був одягнений в чорний смокінг, викликано мене в кабінет оперуповноваженого. Увійшовши туди, побачив я в одному куті за бюроком оперуповноваженого нашого табору, а в другому кутку одного офіцера, якого я часто бачив у театрі. Біля бар'єру, до мене задом, сидів третій невідомий мені офіцер. Оперуповноважений нашого табору спитав мене, чи я писав в справі репатріяції в Москву, що я підтвердив. Тоді він мені заявив, що на мою заяву прийшла відповідь, яку він мені зачитав. На те я йому сказав, що про це повідомлено мене ще два місяці тому і що тепер я написав другу скаргу у воєнне міністерство, чим він нібито був здивований. Після того слідувала ціла низка питань, що торкалася справи моєї репатріяції. Питання були страшенно плутані і я ніяк не міг зорієнтуватися, в чому тут була справа. Коли я побачив, що увесь запас своїх питань він уже вичерпав, я хотів відійти. Тоді повернувся офіцер, який сидів до мене задом, затримав мене й зачав випитувати, де я працюю, скільки людей у нас в оркестрі, які інструменти, хто диригентом і т. д. Всі ці питання нічого не мали спільного з репатріацією. Тоді мене було відпущено. В театральному бар'єрі товариші мене запевняли, що це рушилася з місця справа моєї репатріяції. Один тільки Дейнека, співак бас-баритон, що знав радянську контррозвідку і її методи, покругив головою і сказав, що це виглядає досить підозріло і мені нічого доброго не ворожитьь.

Тим часом я докладніше довідався про справу Сороки. Наш зв'язковий, котрий щорічно їздив у відпустку у Львівщину, тим разом поїхав відвідати Сороку в Красноярський край. В той спосіб всі дрібнички про арештування і слідство С. стали мені відомі.

17 лютого 1951 року мене викликано в спецчастину і сказано, що прийшла телеграма з Москви, щоб мене туди відправити. Коли я хотів довідатися, в зв'язку з чим має бу-

ти ця відправка, спецчастина сказала, що ніяких пояснень не має. Інтервенція театру нічого тут не допомогла і ще того самого дня вечером мене відправлено на Воркутську пересилку. Тяжко було розставатися з товариством, з яким я за кілька років зжився. Також щирим було прощання і з литовцем Уждавінісом. Ми з ним познайомилися за кілька днів перед тим. Це світова людина, яка з'їздила половину земної кулі. Більшовики його посадили за те, що кілька днів після вибуху німецько-радянської війни він помістив в одній литовській газеті статтю, в якій між іншим говорилося, що всяка війна несе горе і знищення для народу, але ця війна — свята війна. За те він дістав 10 років.

В ДОРОЗІ ДО КАРАГАНДИ

На пересилці я затримався ще два тижні, бо не було вагону. В знайомого нарядчика вдалося мені вивідати, що я їду не в Москву, а в Караганду. Тепер я вже зовсім втрапив орієнтацію. Всякі мої припущення розбилися, а для відправки в Караганду я ніяк не міг підшукати якогось логічного виправдання.

На пересилці проживали жінки з театру в окремо для жінок відгородженій зоні. На варті стояв знайомий в'язень і він мене без перешкод до тих жінок пропустив. Для пересилки було відгороджено в куті зони чотири бараки. Вони в той час були повні в'язнів, що прибували у воркутський спецтабір з південних таборів, а також інших типів, в тому числі групою бандитів, що виїзджала на південь. В той час приїхав великий етап в'язнів із Караганди, які вже раніше побували на Колимі, зазнали там жахливих переживань в той час, коли табори Колими, подібно до Воркути, погано постачалися зелениною, в наслідок чого багато людей хворіло цингою. Неодин із в'язнів через цингу залишився калікою на все життя. Менш-більш в той час на пересилку прибула група артистів ухтинського театру, між ними литовець тенор Раджіюс. Прибув етап і зі Львова, в якому був зубний львівський лікар Ярембаш, що походив сам з Києва і у Львів приїхав після війни. Йому «пришили» зв'язок з націоналістичним підпіллям і дали 10 років. Він мені розповів, що таких як він, тобто інтелігенції з Великої України, у Львові дуже багато.

В'язні, що прибували з інших таборів, мали при собі гроші. Це побачила група блатних і почала організовувати напади. Один раз вони ввійшли увечері в барак з ножами, зтероризували в'язнів і почали обшукувати речі. Коли один з українців пробував ставити опір, його пробіли ножем. Але рана виявилася не загрозовою. У відповідь на це в'язні, озброївшись кілками й уламками дощок, кинулися на блатних і їх дощукально потовкли, але жертв не було.

Тому що бараки на пересилці були переповнені, я по старому знайомству перебрався з одним росіянином-меншевицом, якого перекидувано з Воркути на висилку в Красноярський край, в зону, в якій ще проживали деякі в'язні, що працювали в місті. Ми спали в бараці з робітниками міської електривні. В тому бараці були вздовж стін суцільні нари і було багато місця. Одного вечера біля 10-ї години знявся галас. На варті табору стояв етап жінок, що прибув з недалекого радгоспу. Їх переводили на ніч у жіночу зону, а звідтіля на другий, або третій день відправляли далі на південь. Жінки ці довгий час жили в таборі ізольовано від чоловіків. Тепер вони опинилися коло чоловічого табору. І хоч як надзорслужба стерегла, одначе кільком вдалося проскочити в наш барак, де хлопці їх негайно приховали. Не допомогли ніякі розшуки наглядслужби. Коли надзорслужба вийшла, в бараці почався театр. Дівчата знали, що кожної хвилини вартові могли знову їх забрати. Тому вони не хотіли гаяти часу...

Прийшов нарешті час, коли й мене викликали в спецчастину і звеліли бути готовим до виїзду. Я тримався разом з росіянином-меншевицом. Він, почувши, що я німецький полонений, набрав до мене стільки довір'я, що в столипінським вагоні, як довго ми сиділи разом, розмовляв на всякі теми, про які не говорив би з росіянином. Він був наставлений проти московського централізму й бюрократизму. Цікаво, що він висловився проти незалежності України, бо, мовляв, ця багата сировиною країна скоро перетворилася б в агресивну державу так, як гітлерівська Німеччина...

За якийсь час в'язнів було посортовано і його приміщено в переділ, де їхали, як він, на вільну висилку. Мене ж було замкнено у відділ, де було спочатку троє, а потім двоє в'язнів. Цей другий, був студентом військової академії в Москві, сам москвитянин. Брав участь у війні, як пілот відзначився, після війни входив у склад окупаційних радянських

військ у Німеччині, а повернувшись, був прийнятий у Воєнну академію. Йому намагалися пришити шпionaж за те, що в нього вдома знайшли журнали з бібліотеки воєнної академії, бо їх було заборонено брати до дому. Замість читати і зберігати їх в окремій шафці в академії, він виломився з-під загального розпорядку і приніс їх до себе до дому. Він одначе пояснював це тим, що шафок було мало і там не було місця. Стверджено, що дійсно так було й це врятувало його від закиду шпигунства. Але йому причепили ст. 58,10, тобто антирадянську агітацію за те, що в той час, коли в академії йшли дискусії про Кутузова, щоб створити з нього клясичного представника російської школи воєнного мистецтва, він виступив проти того, розділяючи думки Клявзевица, що, як відомо, дуже низько цинив Кутузова.

Багато ми разом переговорили. Мені невігідно приводити поодинокі його думки. Я можу тільки в загальному сказати, що ця війна для Росії мала дослівно таке значення, як і наполеонівська війна. Наполеона Росія таки перемогла, але через кільканадцять років після того прийшли декабристи. Думаю, що якщо більшовики будуть далі вести внутрішню політику деспотичними методами, то можуть прийти нові декабристи. Мій співбесідник просидів уже після присуду більше року в Бутирській тюрмі, де працював як спеціаліст-радіотехнік. Тепер він був скерований в табір біля Селіхарду над рікою Об. Кілька днів тому він разом з іншими їхав на північ і коло Абезі, де є відгалуження залізниці на Селіхард, по них повинен був вийти конвой. Але він не прийшов, через що всі в'язні, призначені для Селіхарду, приїхали на Воркуту. Їх повернули в Кіров, щоб за кілька днів знову вивезти на північ. Його жінка не знала, що його відправили з Бутирської в'язниці й він хотів її про те телеграфічно сповістити. Не маючи грошей, він був у тяжкому становищі. Я йому дав 10 руб. За цей вчинок він був настільки вдячний, що дав мені адресу свого мешкання й просив, коли умови зміняться, відвідати його.

Увечері приїхали ми в Кіров. Транспортували нас у пересильну тюрму автами вже серед повної темряви. Камера, в яку я попав, була наповнена переважно естонцями. На той час припала одна з великих хвиль виселювання естонців з Естонії. Поливина естонців були студенти. Коли ми зжилися в камері й вони набрали до мене довір'я, то розказали про політику СРСР в Естонії і про те, що радянський наступ збудив активність серед естонського студент-

ства. Студенти почали творити між собою конспіративні гурти, що з бігом часу розкрилося і тепер їх масово вивозять.

Кіровська пересилка в той час була переповнена. В нашій камері, в котру звичайно влязло не більше 40 осіб, тепер приміщувалося більше 60. Всі нари були повні, був заповнений простір під нарами і вся долівка. Щодня кілька в'язнів вибувало, але й кілька прибувало.

Одного разу прибули два українці і один росіянин — жертви радянської репатріаційної акції. Вони в часах війни потрапили до Німеччини як полонені. Спочатку перебували в таборах, а потім працювали на сільськогосподарських роботах, вкінці перейшли бельгійський кордон і працювали в шахті, як шахтарі. Там вони знайшли інших своїх земляків і землячок. Не знаю, з яких причин вони втратили працю, але як безробітним їм поводилося теж непогано. Вони діставали підтримку по безробіттю, що цілком їм вистачало на прожиток. В той момент попала їм до рук радянська газета, в якій писалося про те, що «батьківщина простить всім, хто добровільно захоче до неї вернутися». Вони повірили словам і звернулися куди слід, не зважаючи на застереження земляків, а зокрема землячок, що, мовляв, не вертайтесь, бо вас посадять в табір. Кораблем із Роттердаму вони виїхали до Мурманська. В порті привітали їх з музикою. Заки їм дали білети на південь до рідних місцевостей, попросили їх в кабінет контррозвідки, щоб оформити з ними маленький «протокольчик». В кабінеті вони відмовилися від зізнань. Тоді контррозвідка заявила, що буде їх доти тримати в заперті, поки вони не дадуть відповідей на питання, які їм поставлено. Один з них надумався й заявив готовість зробити признання, після чого йому видали квиток на поїзд додому. Коли він сідав у поїзд, йому зробили знятку з того «пам'ятного» дня. Її показали його товаришам. Але ті все одно відмовилися від зізнань. Їх посадили ще на два дні, щоб вони «подумали». Нарешті вони надумалися й зробили бажані признання. Але їм не дали квитків, а тюремним автотранспортом відвезли до в'язниці. Коли вони ввійшли в камеру, то побачили, що їхній товариш теж там. Йому дозволили проїхати одну станцію, а тоді зняли з поїзда й посадили в тюрму. Вони це розказували зі сльозами в очах. У нас в камері в кожного на очах теж стояли сльози, але від щирого сміху. Читач може собі уявити, чим залишилася в душі нещасних їхня батьківщина!

В кіровській пересильній в'язниці зустрів я одного інженера, що працював в центральній організації інженерів в Москві. Йому пришили протирадянську агітацію, а в дійсності посадили за те, що за двадцять років перед тим підняв руку за меншовиків... Між іншим, під час слідства в вину йому поставили й те, що він в 1916 році був арештований поліцією за співучасть в революційних (не-більшовицьких, тільки меншевицьких) організаціях. Як протест на таке обвинувачення він об'явив голодівку, яку тримав около 10 днів, але це йому не допомогло. Я йому розказував про свою справу. І він, і я були переконані в тому, що я попаду в звичайний табір і тому він мене просив написати листа до його жінки, щоб вона за всяку ціну інтервенювала за нього особисто в Берії. Він мені подав свою московську адресу. Мені сьогодні просто дивно, як інтелігентні підрадянські люди, познайомившись зі мною, так легко звіряли мені свої тайни, про які напевно мовчали б перед своїми земляками. Мені здавалося, що це робилося не з цілком усвідомленою думкою, щоб, мовляв, ви, чужинці, знали як ми живемо й мучимось. Може кому-небудь з вас пощастить повернутись на захід, так розкажіть про наше життя!

Коли виїхали в етап згадані три добровільні репатріанти в камеру введено підставкуватого чоловіка, з крученим вусом. Він був елегантно одягнений в західноєвропейський одяг з капелюхом на голові. Якийсь час він мовчав. Але коли побачив, що в камері товариська атмосфера і почув розповідь про добровільних репатріантів, тоді і в нього язик розв'язався. Прізвище його Шмаков, росіянин. Він попав до фінського полону. Звідти вдалося йому добратися до Швеції, де спочатку працював на сільськогосподарських роботах, а опісля перейшов на працю до міста до шевця, бо те ремесло добре знав. Попрацювавши так кілька літ, він справив собі кілька елегантних одягів, кілька пар черевиків, капелюх і елегантну валізу. Коли кілька років після війни й на території Швеції радянські комісії почали репатріаційну кампанію, він керуючись чистими патріотичними почуттями, вирішив і собі добровільно повернутися в СРСР. В лєнінградському порті його негайно арештували й з часом наділили 25 роками таборів. Але з його речей нічого не відібрали. Ми опісля разом їхали в Караганду й по дорозі він мені показував своє майно. В таборі він все за безцін розпродав, бо не було за що курити. Затримав тільки собі на пам'ять куплену в Швеції люльку.

На цій же самій пересилці мав я нагоду послухати історію від ще одного невдалого репатріянта. Ним був молодий, гарно збудований симпатичний вірменин, прізвище якого я забув, але запам'ятав ім'я власне і батька: Усік Захарович. Він теж в часах війни опинився в Німеччині на сільських роботах. За якийсь час перейшов на працю до міста, познайомився з однією німкою і згодом з нею одружився. Батько її мав ресторан, вона була одиначка й Усікові Захаровичеві усміхалося гарне життя. Але одного дня він почув, що може вертатися на «родіну» і тоді «родіна» простить. Затужив тоді Усік за рідною Вірменією, покинув німку й пішов, куди його потягло серце. Це коштувало йому 10 років таборів.

Коли пересилка опорожнилася трохи від естонців, в нашу камеру прибуло кілька жидів. Один з них їхав прямо зі Львова й одержав 10 років за протирадянську агітацію. Він сам був адвокатом з центральної України і в свій час був оборонцем у процесі «Спілки Визволення України». Він мені розказав багато новин про Львів. Між іншим й те, що вбивство Галана не викликало одобрення суспільства. Галан був людиною не малої особистої культури і мав симпатію львівського студентства. Спосіб, яким його вбили (зарубали сокирою) викликав ще більше огірчення. За Галана потерпіло коло 200 студентів. Цікаві вістки приніс про Львівський театр. Відомо, що за польських часів українці не мали матеріальних передумов займатися театральним мистецтвом. Тепер ці умови є й західні українці можуть похвалитися гарними осягами. Молодий актор Геляс вибився на одного з кращих акторів в СРСР. Великих успіхів досягнула співачка Ніна Шевченко.

Другий жид був студентом зі Львова, член жидівської підпільної сіоністичної організації «Союз Еврейской Молодьожі». Багато членів тієї організації арештовано й розсіпано по таборах. В тюрмі вони тримали дружбу з українськими націоналістами. Вони мені розказували, що в СРСР йде велика нагінка на жидів. До Москви приїздив один представник Ізраелю, щоб вербувати жидівських добровольців до Палестини. По синагогах відбувалися зборища жидів, де ті справи обговорювалися, в переконанні, що тут нема нічого протидержавного. Була загальна думка, що уряд УРСР згідний з переїздом жидівських добровольців до Палестини. Яке ж було розчарування всіх, коли після виготовлення списків добровольців радянська влада поба-

чила в цій акції елементи державної зради. Всіх жидів, які були на списках, посаджено в табори за державну зраду. Між іншим на одному із таких зборищ була жінка Молотова. Вона сама жидівка й активно агітувала в цій справі. Арешти не минули і її й кілька діб вона перебувала під арештом. Опісля в таборах ці вістки підтверджували мені московські жиди.

Одного дня впустили до нас в камеру невідомого чоловіка, котрий притяг зі собою ковдру і великий клунок. Він спершу розглянувся по камері, намітив собі вигідне місце в правому долішньому кутку, де спав один азербайджанець, потім підійшов до нього, не питаючись, викинув його речі й поклав свої. Азербайджанці народ гарячий. Зараз зчинилася колотнеча, в час якої невідомий витяг з кишені лезо бритвочки й заявив, що кожному, хто приближиться до нього, він поріже лице. Це насторожило всю камеру й невідомо чим було б закінчилося, коли б прибулий не заговорив з азербайджанцем його мовою. Це негайно зліквідувало конфлікт. Азербайджанець відступився на бік і зробив побіч себе місце для новика. Згодом виявилось, що це був звичайний бандит із партії сук. якого перекинули в камеру політичних, бо в побутових камерах його збиралися бити навіть самі суки. Він вів себе в нас досить спокійно.

Того же самого дня прибув в камеру один дідок з Кірова, що жив зі своєю бабусею в одному будинку, де служив сторожем. Сам він був хронічним пияком і дозволив собі в п'яному стані висловлюватися проти СРСР, за що йому дали 10 років таборів. В Кірові він проживав в домі побіч в'язниці МГБ і тільки тоді, коли його посадили туди, він довідався, що це була тюрма МГБ...

Наступного дня прибув з Москви жид Едельман — ще один доброволець в гарячу Палестину, за що одержав 10 років північних таборів. Коли він увійшов у повну камеру, жиди поспішили знайти своєму старшому товаришеві зручне місце. В той момент і згаданий бандит зробився дуже ввічливим і дав йому біля себе місце. Новоприбулий жид не знав, що має справу з бандитом і вдався з ним в приятельську розмову. Це було пізнім вечором. Ми вже засипляли, а вони обидва ще гуторили. Ранком ми всі ходили в умивальник умиватися. Перед сніданком Едельман підняв божєвільний крик. Виявилось, що вночі бандит переглянув усі його речі й надібавши на зашиті в штанах 300 карбованців, забрав їх. Маючи знайомство з другими бандитами,

він вже завчасу встиг гроші куди слід передати, так що крик Едельмана не міг мати успіху. Бандита негайно від нас забрали.

Цілий день пройшов під знаком розмов про блатних і про жидів. Одних більше цікавили блатні, других жиди. Дідок з Кірова мовчки до всього прислухався і напевно полинув думками до своєї старої. В нього чомусь вже раніше з'являлися думки, що причиною його нещастя є жиди. І тепер, як почуття жалю вже перелилося через верх, він що сили вдавав кулаком об стіл і заревів: «бей жідов, спасай Россію!» — після чого зарідав. Жиди всі підсочили зі страху, бо напевно подумали, що це сигнал до погрому. Але в камері запанувала спершу мовчанка, після чого роздався веселий сміх. Об'єктивний обсерватор не міг запримітити, як сильно закорінені в глибині душі підрадянських людей антисемітські настрої, а становище жидів в СРСР в моральному відношенні гірше, ніж в багатьох інших країнах.

Перед самим моїм від'їздом з Кірова попав у нашу камеру молодий росіянин, комсомолец, котрий, закінчивши середню школу і спеціальний радіотехнічний курс, працював у кіровському радіовузлі. Його вкінці арештували за те, що він розсилав аноніми на адресу центральних московських установ з запитом, чому в СРСР стільки таборів і в'язнів. Контррозвідка вислідила, з-під чиєї руки походять аноніми й суд засудив його за антирадянську агітацію на 10 років. Присуд був сформульований так, що обвинувачений, працюючи на радіовузлі, слухав закордонні передачі й понав під їхній вплив. Це мало мабуть відношення до процесу Кравченка в Парижі, про який дещо писалося в радянській пресі. Читачі припускали, що цей процес був міжнародним скандалом й цікавилися докладніше довідатися про суть справи.

На Кіровській пересилці я просидів 43 дні. Тоді мене відправлено в Караганду через Свердловську й Петропавловську пересильну тюрму. В Свердловську я зустрівся з одним німецьким військовополоненим, що пробував втікти з табору для полонених і таївся в лісах Латвії близько двох років. Врешті-решт його спіймали і на слідстві так били, що він став ненормальним. Він не міг витримати, щоб не ставити всяких безглузних питань.

Там я зустрів одного жида, професора московської політехніки, який вже рік сидів в таборі в Караганді. Тепер він їхав в якійсь справі в Москву. Він мені дав докладні інфор-

мації про Карагандинські табори, навіть персонально про людей, яких я зустріну на Карагандинській пересилці.

Загальну веселість в величезній камері свердловської пересильної в'язниці викликала подія між групою євангеліків і блатних. Євангеліки всюди трималися разом. Жили, як браття і один одному помагали. Їхні рідні з волі також дуже старалися за нещасних і в тюрму, де вони були суджені, передавали багаті продуктові пакунки з ковбасою і салом. Це запримітила маленька група блатних і тому вона робила дипломатичні заходи, щоб до євангеліків зблизитися. Найкращий метод приблизитися до сектантів, це ввійти з ними в диспути на релігійні теми. На це їх легко спровокувати й вони тоді пристрасно пропагують своє вчення. І цим разом ми не могли спати, бо їхні дискусії тяглися за північ. Мені здавалося (а, мабуть і їм теж), що їм вдалося блатних переконати і повернути на путь істини. Яке ж було їхнє розчарування, коли вони над ранком ствердили, що їхні клунки поперерізувані, а ковбас й сала нема. Очевидно, радянські органи безпеки найкраще знають бандитів і коли ці останні вже над міру розгулюються, то примінують до них режим, який або веде їх до загибелі, або приневолює призадуматися, кудю йти.

В Петропавловській пересилці прийшлося нам всім пережити гіркі години з блатними. Все своє добро я зложив в чемоданах і завчасу здав на схов. До мене вони не мали причин прив'язуватися. Та не зробили цього естонці. Крім того естонці мали ще свої цивільні одяги, на які лакомилися блатні. Доходило навіть до бійок. Тим часом в камеру прибав один казах з Петропавловська й приніс зі собою продуктову передачу, яку тільки що отримав від рідних. Блатні спокійно її забрали й дали йому лише частину, немов би за те, що не зчинив крику. Коли я все це побачив, записався у чергового до начальника тюрми, нібито в особистих грошових справах, а в дійсності на те, щоб йому розказати, що в камері діється й зажадати, щоб політичних відсепарував від блатних. В Петропавловській в'язниці служила в надзорслужбі одна з виду досить привітлива наглядачка. Вона мене повела до начальника. А що начальник був тоді зайнятий, то ми сіли в коридорі на лавці і мимоволі розпочали розмову. Мене здивувало, що молода людина, лагідної вдачі й без відповідної енергії, рішилася на службу в тюрмі. Вона мені розказала, що мала чоловіка. Він її покинув. Тепер вона має дитину й мусить заробляти, а ця праця зда-

ється їй легкою. Я їй натякнув на те, що я, мовляв, скоро звільняюся, і що вона мені подобалася. Може я після звільнення приїду в Петропавловськ. Це було з мого боку говорено жартом, але мабуть вона підійшла до того поважно й подала мені свою адресу. Через рік, коли я повертався на Воркуту через Петропавловськ, вона мене впізнала, хоч я її не пізнав: вона стала така криклива, що в'язні не могли її терпіти.

Начальник тюрми був старим чекістом. Коли я йому розповів, що діється в камері з естонцями, він спитав мене, звідки я, естонець, навчився так розмовляти по-російському. Я заперечив, що я естонець і сказав, що я зі Львова. Він не повірив, мовляв, в мене нема нічого слов'янського. Сказав, що він сам українець і хоч вже довгий час служить в Казахстані, мови своєї не забув, а навіть не вивчив як слід російської. Я йому розказав, що мені ще залишилося до кінця кари яких чотири роки й за мною властиво ніяких провін нема. Думаю, що їду в Караганду на вільну висилку (!). Що я німецький військовополонений, я промовчав. Він мене «заспокоїв», щоб я таких планів не робив. Він не може мені нічого сказати, куди я їду і нащо, але, мовляв, я ще з системою МГБ не познайомлений, як слід. Щодо порядків в камері, то він дасть відповідні розпорядження начальникові режиму.

Начальник режиму мене негайно викликав і здивувався, що нас так багато, а ми не можемо собі дати ради з кількома блатними. Я бачив, що це була його тюремна політика знищення блатних руками політичних. Я відповів, що вдаватися в авантюри з блатними не наше діло.

Наслідком цих заходів було те, що з нашої камери забрали який десяток естонців, а на їхнє місце приведено групу західноукраїнських хлопців, що їхали з волинських в'язниць. Переїзджачучи через різні тюрми СРСР, вони випробували різні методи проти блатних і їх не боялися. Старшим камери назначено дядька волиняка. Він цю функцію без спротиву приймав. Я йому тихо сказав, що він буде тут мати справу з блатними, а тому щоб був уважний. Блатні справді почали показувати йому свої роги. Тоді він постукав до дверей і викликавши наглядача, заявив, щоб їх з камери забрав, бо він не може відповідати за те, що може з ними статися. Наглядач не зареагував і закрив двері. Тоді він, звернувшись до своїх хлопців, порозумівся щодо пляну дії, опісля підійшов до блатних і велів їм розміститися

окремо в куті камери, грозючи, що в випадку спротиву хай жаліються на себе. В камері запанувала мовчанка. Блатні зміркували, що нема жартів. Старший блатний підійшов до старшого камери і почав з ним щось пертрактовувати. Вкінці помирилися й блатні перейшли на вказане їм місце. Від того часу ніхто не мав з блатними ніяких неприємностей. Один — єдиний аргумент переконував їх, а саме аргумент сили. Хто перед блатними викаже крихітку слабости, той неодмінно стає їхньою жертвою. Проте це люди відважні. Коли кілька днів пізніше визвано на етап старшого блатного, а він з причин власної безпеки не хотів їхати, то витяг заховану бритвочку і роздерши сорочку, порізав собі живіт. Його мусіли взяти в лікарню і він мабуть таки не поїхав туди, куди хотіли його післати.

СПРАВИ ПРИВАТНІ Й НАЦІОНАЛЬНІ

Незатерте враження лишила на мені група казахів, що їхала з казахстанських тюрем у північні табори. Це були перші політичні в'язні-казахи, з якими я бачився. Двоє з них служили в німецькій армії й за те мали по 25 років. Вперше я познайомився з їхніми політичними ідеями. Щоб мені довго не вияснювати, вони мені дали перечитати монографію сучасного казахського історика Бекмаханова «20-40 годы XIX ст. Казахстана», де він у чудовій формі описує повстання Женесари-Касімова. Це була остання спроба спротиву казахського народу проти російського наступу на Казахстан. Звичайно, в книжці змальований наступ царської системи, тобто поміщицької Росії, на демократичні права казахського народу. Для тієї цілі російські поміщики заключили союз з казахськими феодалами, всякими князями й ханами, зрадниками свого народу. Книжка написана в сильному патріотичному дусі й казахи ставляться до неї як до біблії. В той час ця книжка була вже заборонена. Було окреме рішення партії, що Бакмаханов зробив у ній націоналістичний ухил. Помилка Бекмаханова була ніби в тому, що він представив наступ Росії «взагалі», як явище недемократичне й реакційне. Тимчасом прилучення Казахстану до Росії було (на думку партії), з погляду законів історичного матеріалізму, явищем прогресивним.

Воно було передумовою «цивілізування» тих країн і повільного переходу із кочових форм життя на осілі. Бекмаханов мусів признати рішення партії в тому питанні за правильне, але він не покинув ідеалізувати минуле свого народу. Це викликало вдруге осуд партійних чинників. І знову Бекмаханов мусів визнати свої помилки. Пізніше мені говорили казахи, що його таки посадили в табір. Книжка Бекмаханова була для мене дорогоцінною лектурою в той час, коли я стояв на порозі Казахстану і нічого про його минуле не знав. Щирий патріотизм казахів-співмешканців петропавловської в'язниці, поруч з їхнім міцним прив'язанням до релігійно-ритуальних форм, викликали в мене щиро симпатію до цього народу. Вони від мене довідалися, що я німецький військовополонений, частували мене сухарями і щиро жаліли, що німці не виграла війни. Це було єдиним шансом для казахів здобути свою політичну свободу. На моє питання, чому вони тепер невдоволені зі свого становища, коли їм Радянський Союз все ж таки дає певну національну свободу, вони коротко відповідали, махнувши рукою: *везде русской хазяїн!* Для них, як і для всіх національних меншин, не так бридкі форми соціального устрою, що його принесли більшовики, як систематичне і послідовне нищення московським централізмом національної субстанції, національного побуту, релігії і національної традиції. Проводиться воно найбрутальнішими способами на очах живучого покоління.

Працюючись з ними при виході з камери я стиснув їм дружньо руки й сказав, що мені було приємно з ними познайомитися на порозі їхньої батьківщини. Я бачив з їхніх облич, що за співчуття до долі їхньої батьківщини вони були б мені все віддали. На жаль ми розійшлися, щоб уже більше не побачитися.

11 травня нас відвезли вантажними автами до поїзду. На дворі було винятково холодно й падав сніг. Дороги й вулиці Петропавловська були в жахливому стані, як звичайно в усіх провінційних містах СРСР. Холод супроводжав нас до самої Караганди. Ранком 13 травня ми прибули в табір передмістя Майкадук, де в той час містилася пересилка. Нас усіх було коло 60 осіб, переважно українці й естонці. Принімала нас службовка спецчастини, молода, дуже гарна росіянка. Сцена приймання не була позбавлена гумору. Вона викликала нас згідно документів, на прізвище, а кожний потім говорив своє ім'я і по-батькові, статтю, строк і кінець

строку. Рідко котрий із нас мав десять років, переважно всі були двадцятип'ятирічники. Кожен українець весело відповідав: «двадцять п'ять і п'ять по рогам», тобто п'ять літ втрати громадянських прав. Цей вислів естонцям дуже сподобався і вони почали теж так говорити. Це розвеселило службовку. Навіть конвоїри почали реготатися. В усіх був бадьорий настрій, ні сліду депресії й жалю за втраченою волею.

В КАРАГАНДІ

Табір, в який ми ввійшли, був одним із лагпунктів Пісчаного спецтабору, а водночас його пересилкою. 1949 року в ньому перебували японські військовополонені. Вони побудували великі муровані бараки, в яких зміщувалося коло 300 осіб. В оточенні шістьох бараків містилася велика площа, яка в вільний від роботи час заповнювалася в'язнями. Кругом не було видно ні деревини, ні навіть трави.

Клімат Караганди сухий. Літом рідко випадають дощі. Літо дуже гаряче, але через постійний вітер спека не дуже дається в знаки. Зима гостра з частими буранами. Влітку вітри підіймають пил високо вгору (смерчі) на кількасот метрів.

Постійного населення було в таборі близько 1 100. Крім того був непостійний елемент, транзитники, які етапами прибували і по якомусь часі роз'їзджалися по місцевих таборах.

Сама Караганда — це дуже багатий вугільний басейн. Останніми часами розкрито коло Караганди в Темертау величезні поклади залізної руди, а також руд барвистих металів, так що значення Караганди в недалеких майбутнім дуже зросте. В Караганді дуже багато шахт, але вже в той час в'язні під землею не працювали. Шахти обслуговувалися виключно вільним населенням. В'язні працювали при будові жител, на каменоломах, цегельнях й інших роботах на поверхні.

Вільне населення лиш в незначній кількості жило в порядних будинках, вибудованих останніми часами в'язнями, а переважно жило або в дуже бруднім і нужденнім старім місті Караганда, або по «посьолках». Їхні дома були побудо-

вані із саману, тобто глини, змішаної із половиною, вилитої в формах 60 X 30 X 30 і висушеної на сонці. Домики були невеликі з двома кімнатами. Долівка була вимазана глиною. Даху не було, а стеля зверху теж була обмазана глиною. Коли йшов сильний дощ, вода протікала через стелю. Було ще нове місто Караганда, будоване пляново, з великою площею в центрі. Там містився теж великий театр та різні установи. Вулиці були обсажені орієнтальними деревами і робили враження гарного міста з орієнтальним характером.

Виселок Майкадук також ділився на дві частини. Одна — це були нововибудовані в'язнями одно і двоповерхові будинки, з рівними вулицями, а друга — це саманні ліплянки. Ліплянок було значно більше, ніж мурованих жител. Там проживали переважно привезені насильно з Кавказу чеченці й інгуші. Було ще багато німецьких переселенців з Поволжа і з України, а також українців, що жили там у «вільній висилці». Інгуші і чеченці були постраховищем для населення. Хто вночі потрапляв у їхню дільницю, того вони до гола роздягали, одержу забирали, і нагу жертву пускали. Коли ж жертва чинила спротив, то ризикувала своїм життям. Їхньою зброєю були традиційні кинджали.

Табори були розкинені на просторі незрівняно більшим, ніж Воркута. До системи Пісчаного табору належав ще табір в Екібастусі, що був розташований на віддалі 500 км на північ від Караганди. Тому кількість в'язнів на терені Караганди було куди важче схопити чисельно. Припускаю, що їх було не менше, ніж на Воркуті. Крім того в околиці Караганди є велике число звичайних таборів, де кількість в'язнів мабуть ще більша.

Коли ми ввійшли в пересильний табір його населення нами зацікавилася. Почалися розпитування: хто, звідкіль і т. д. Загальну увагу звернено на мою скрипку, що була захована в примітивно зробленім футлярі. У Воркутському театрі я грав на «державній» скрипці, що була прислана театрові з Москви й була за війни можливо захоплена десь у Німеччині. На Воркуті в театрі взагалі було багато «трофейних» інструментів. Почуваючи, що скоріше чи пізніше в'язні будуть змушені залишити театр, я купив принагідно дешеву скрипку. В 1950 році вчився у мене гри на скрипці один студент місцевого технікуму, з вдячності за що він, маючи доступ до інструментів самодіяльності технікуму, обміняв мою скрипку на кращу із технікуму, з якою я міг вже навіть виступати солістом на сцені.

В той час в пересильному таборі в Караганді, куди ми прибули, перебувала група артистів Сіблагу (Сибірського лагера), які туди недавно прибули. Її керівником був драматичний артист В. Духовской, емігрант російський із Югославії. Разом з деякими силами, що знаходилися вже на пересилці була зорганізована група місцевої мистецької самодіяльності. В день нашого прибуття був у таборі концерт, на який мене запросили. Концерт пройшов з великим успіхом і стояв на високому рівні. З боку адміністрації табору опікувався аматорським гуртком парторг (партійний організатор) Приходько. За національністю він був українець. Але походив вже з Казахстану, куди його батьки виїхали мабуть ще за царської Росії. Характерно, що він не вмів чисто говорити ні по-російському, ні по-українському, зате добре розмовляв по-казахському. Він робив враження енергійної і інтелігентної (в порівнянні до інших робітників таборової адміністрації) людини. Про концерт висловлювався, що він був кращий від концертів, які ставляться в Караганді на волі. Це мабуть було правдою, бо в нашому колективі знаходилися такі сили, як оперовий баритон з Києва Ф. А. Жарко (українець), естрадний тенор з України Шульман (жид), фільмовий актор і режисер із Одеси Польовий (русифікований українець), оперетковий простака із Шангаю Москаленко (теж русифікований українець). Цей останній добровільно «повернувся» з Китаю після того, як Китай був опанований червоними. Рік він працював вільно в опереті в Челябінську, після чого його арештовано й нібито за державну зраду засуджено на 25 років. Духовской був засуджений на 10 років за «співпрацю з міжнародною буржуазією» (ст. 58. п. 4), Жарко за співпрацю з німцями одержав 25 років, а Шульман за антирадянську агітацію 10. Музикальним керівником групи був заслужений діяч мистецтв Білоруської РСР, Туренков. Мавши вже біля 60, але ще тримався, не зважаючи на ревматичні болі в поясниці. Це білорус за національністю, проте композитор, що вивів білоруську музику на шляхи модерної європейської. Його опера, написана в стилі білоруських народних мотивів, користувалася у свій час великим успіхом на московській сцені. Тепер йому без підстав нав'язано співпрацю з німцями й засуджено на 10 років. В аматорському гуртку його обов'язком було музикальне оформлення, яке він блискуче здійснював. Треба зважити, що в нас не було ніяких нот. А ми ставили монтаж із «Веселої вдовички» Легара і «Прин-

цесси цирку» Кальмана. Всі ці оперети я знав майже в цілості на пам'ять, Москаленко мав феноменальну пам'ять щодо текстів, а Туренков робив добру гармонізацію. В аматорським гуртку я відразу став першим скрипалем і хормайстром.

Участь в аматорським гуртку давала нам великі вигоди. Щонайменше за два дні перед концертом всі учасники його діставали звільнення від роботи. Деякі співробітники гуртка були на вигідних постах в лагері, наприклад, в лікарні, в пекарні, в кухні, в лазні, в одяговім складі і т. п. Деякі з нас, що особливо багато праці вкладали в гурток, взагалі нічого не робили. Це мабуть тому було можливо, що виробничі справи табору ще не були як слід налагоджені. До них, крім Туренкова, Духовского, Жарка, Шульмана, скрипаль-жиди із Москви Певзнера, і жиди-віолончеліста Колтуна, що був засуджений за співпрацю з німцями (!) на 10 років, належав і я. Зате ми були зобов'язані поставити раз у місяць концерт. Такі умови нас вповні влаштували й ми з запалом взялися до роботи. Та через два місяці таборова бухгалтерія зіткнулася з труднощами, не знаючи як нас проводити в документах. І хоч як адміністрація табору була до нас прихильно наставлена, мусіла нас висилати за зону на роботу. Але старшим об'єктів дано вказівки не ставити нас на тяжкі роботи й узагалі не давати нам ніякої плян-вої роботи. Один місяць ходили ми на каменоломи й цілковито нічого не робили, якщо не враховувати вигрівання на сонці. Другий місяць ходили на будівельні роботи, уклали там дошки, збирали сміття і т. п. Правда, за ту роботу нам нічого не платили, але ми не мали претензій, бо зарплатня діставалася нам не грішми, а кашею. Крім того дехто з нас мав поміч з дому. До них належали особливо жиди, що діставали часто гарні, продуктові пакунки. В червні отримав я з Воркути понад 800 рублів. Це був т. зв. «фонд освобождения». У звичайних таборах відчислювано з зарплатні кожного в'язня 15% на місяць, які йшли на закрите conto й виплачувалися в'язневі в час його звільнення. Тому що в спецтаборах звільнювання не передбачувалося, а після відбуття кари переводили на поселення, «фонд освобождения» втратив свій глузд і тому дано розпорядження виплачувати його. То це за час 6-річного перебування на Воркуті в мене назбиралося понад 800 карбованців грошей. Я господарив ними дуже ошадно, рахуючись з тим, що мо-

жуть прийти гірші часи, а мені не було від кого надіятися допомоги.

Хоч загальний харч в Караганді був багато гірший, ніж на Воркуті, все ж таки спека не розбуджувала апетитів і загально вигляд в'язнів був непоганий. Кількість товщів і м'яса була мінімальна. Літом нам зачали варити юшку із гнилої риби. Це була якась невеличка річна рибка з малою кількістю м'яса, зате багато було остей. Ніхто не мав відваги поскаржитися начальникові табору, бо тим самим треба було б обвинувачувати офіцера, що займався господарськими справами. Та ми найшли інший вихід. Я написав начальникові табору «рационализаторское предложение», щоб нам видавали рибу на руки, а юшку варили без риби. Начальник табору передав записку начальникові господарських справ. Той мене викликав і накинувся з лайкою, яке мені, мовляв, діло сунути ніс в господарські справи. Коли я хотів оправдатися, що мав добрі наміри, то він це заперечив, навпаки, твердив, що я його хотів намовити, щоб він з допомогою риби потроїв людей, бо вони носитимуть рибу в барак, де вона буде гнити. Мій трюк не дав позитивних наслідків. Справа була в тому, що начальники апровізації в таборах роблять вигідні гешефти. Вони закупають зіпсований товар, який вже не можна ніде збувати, платять офіційну ціну, а особисто від продавців дістають великий процент знижки. Чи в'язні дійсно наїдаються закупленим ним товаром і чи взагалі його споживають — це його мало цікавить. Найбільшу користь мають з того, звичайно, таборові свині. Їх годують відпадками з кухні. Коли з бігом часу організували їдальню, в якій можна було купувати обіди й вечері за гроші, то тоді свиней різали й їх м'ясо вживали для цієї т. зв. індивідуальної кухні. Правда, воно не мало нічого спільного з соціалізмом, але було вигідно для адміністрації табору. Це все ж таки було більш гуманним, ніж те, що поодинокі офіцери веліли різати таборових свиней і розкрадали м'ясо, проводячи в бугалтерії, що м'ясо зужите в таборовій кухні. Таке дуже часто траплялося в таборах.

Від часу створення спецтаборів, введено обов'язок праці без плати. Взагалі була сувора заборона тримати в таборі гроші. Хто мав на конті гроші, міг писати начальникові табору заяву на дозвіл закупити продукти за гроші із свого konta. Начальник давав такий дозвіл до 70-100 рублів на місяць. Бухгалтерія виготовляла список, де було вказано кому й на яку суму дозволено робити закупи. Два рази

в місяць приїжджала в зону крамничка й на основі списку продавала продукти. Майже завжди можна було там дістати хліб, часом навіть білий, булочки, маргарин, цукерки, мило, зубну пасту тощо.

Щоб дати якийсь стимул до праці, за виконання норм робітником чи бригадою видавано додатковий пайок, що сягав кількасот грамів хліба й каші залежно від проценту вироблення норми. Я особисто думаю, що це не були спеціальні методи знуцання над в'язнями. В Росії здавна влада робила всякі операції без наркози, не рахуючись, чи пацієнт відчуває при тому якісь болі. Прийнято рішення створити спецтабори, але для тієї мети було виділено дуже мало матеріальних засобів. Початково в спецтаборах не було навіть бібліотеки. Щойно з бігом часу, коли КВЧ почало збагачуватися невикладуванням заробітної платні, ставали можливими закупи якоїсь кількості книжок. Що невикладування грошей за працю не було в дійсності з режимних причин, вказує факт, що підприємства, які будували дома, фондували часом для робітників в'язнів додаткові «обіди» із власних засобів і таборіві власті проти того не протестували. Весною 1952 року обставини настільки перемінилися, що перейдено на т. зв. «хозрасчот» і виплачувано заробітню платню, хоч і з великими відчисленнями. Це була велика полетша. Тоді вже дозволено виплачувати гроші на руки й тримати їх біля себе. Чим даліше, тим більше обставини крацали.

Режим у нашому таборі був дуже гострий, але не було надужить. Бараки на ніч закривалися на ключ. На одягах носили ми приписані числа. Кореспонденція із домом була обмежена до двох разів у рік, зате можна було отримувати необмежену кількість листів і продуктових посилок. Цивільний одяг було заборонено носити. Його треба було здати в склад особистих річей за квитанцією. Коли його знаходили в кого-небудь в бараці, то конфіскували. Вимагали, щоб у бараці був зразковий порядок, але це роблено ради чистоти. Виводи на роботу відбувалися дуже гостро. З тою хвилиною, як нас при виході із зони перебирала зовнішня охорона, вона вимагала, щоб ми йшли на роботу строго по п'ять, не розмовляли, руки тримати назад і т. п. Коли ми входили у виробничу зону, то могли себе вести свобідно, придержуючись обов'язку праці. Були випадки, що коли хто не виконував норм і завважено, що він це робить навми-
сне, такого карано ізолятором.

В наш табір, як пересильний, прибували часто різні люди з різних таборів, коли вони переїзджали поза межі Пісчаного табору, і приносили вістки, що в деяких таборах діються надужиття. В надзорслужбі нашого табору давався знани, особливо українцям, заступник начальника режиму, Шварін. Це було його нове прізвище. Він був жидом і походив з-під Люблина. Сенсацію в таборі викликав його арешт. В зв'язку з тим переслухувано деяких людей із таборової охрани й від них ми довідалися, що арештування наступило в зв'язку з його співпрацею з польською дефензивою. Від того часу за ним і слід пропав. Навіть його жінка не могла довідатися про його долю.

До вільного персоналу, який час від часу заходив в табір, належали три жінки. Одна з них була начальником санчастини, дві другі займали підрядні пости. Бюро табору з усякою документацією знаходилося за зоною. В зоні був лише кабінет нарядчика. Ним був якийсь час українець — учитель Любченко. В таборі мали свої кабінети теж оперуповноважені. Це мабуть був випадок, (крім лікарки) жіночий персонал був на око привабливий. Тому сталася з ним пригода. Завідувач кухні, українець, учитель з Волині, Пісоцький, не міг в тайні втримати своїх почувань і в токаря замовив касетку, яку опісля подарував співробітниці спецчастини. Вона цим була дуже зворушена. На жаль через те, що подібні справи швидко впадають в око, все дійшло до начальника режиму. Її усунено з праці, а учителя перенесено дисциплінарним порядком на інший, говорили; що штрафний лагпункт. Інша ж, котра привозила в зону продуктові пакунки з почти, закохалася в одного українця-киянина, що працював в КВЧ малярем. І тут якимсь чином довідався оперуповноважений, що вона ніби сиділа в нього на колінах. Її теж усунено, а на її місце знайдено іншу, препогану, яка не мала надій полонити серця в'язнів. Жінки, які працювали в таборі, формально строго відносилися до в'язнів, але як тільки набирали певности, що за ними ніхто не слідить, давали своєму серцю волю. Не про співчуття до долі в'язнів тут мова! Табір в СРСР явище так буденне, що воно ні в кого співчуття вже не збуджує, навіть тоді, коли в'язень засуджений на 25 років.

Хоч в нашому таборі було кільканадцять в'язнів із блатних, одначе тверда колективна постава українців скоро привчила їх до порядку й тому в таборі було непогане життя.

Публіка вела себе дуже культурно. Не було крадежей; а коли траплялися бійки, то винних негайно саджено в бур.

Із чужинців було в нас тільки три німці. Один з них був селянином з Судетів. Він нічим не був цікавий. В червні 1951 року приїхав австрієць Гавпт, якого арештовано за шпигунство й засуджено у Відні на смерть з заміною на 25 років. Він дійсно ніби співпрацював з Сі Ай Сі. З ним я жив в дуже близьких взаєминах. Так само близько жив я з професором Павльом, директором Скандинавського інституту в Грайфсвальді. Він сам був істориком північної Європи.

КОНТРАСТИ

Був у цім таборі ще один історик, безперечно найцікавіша постать нашого табору. Це Михайло Петрович Якубович. Він був активним співучасником революції, автор перевороту в Смоленську. По партійній приналежності він був соціал-демократом. Зі Смоленська він переїхав у Петербург, а опісля в Москву, де викладав на університеті історію Росії разом з відомим в той час істориком Покровським. Але що їх погляди різнилися, він був приневолений залишити катедру. Приблизно в 1922 році його арештовано разом з іншими «меншовиками». Через кілька місяців більшовики випустили їх і заявили, що вони, при бажанні, можуть виїхати закордон. Хто одначе залишиться, мусить лояльно співпрацювати. Ленін, що був особистим знайомим Якубовича, звернувся персонально до останнього з пропозицією співпраці, на що Якубович погодився. Від тоді він працював у Наркомпроді, де працювали також Молотов і Вишинський. Якубович був тоді в курсі всіх важливих державних справ і знав всіх, що тоді й пізніше висунулися на керівні становища в державі. Він мені подавав у дружній розмові характеристики різних особистостей більшовицької верхівки. Крім того в нашій бібліотеці було повне видання творів Леніна і Сталіна. Я запасяся терпеливістю, щоб перечитати всі писання Сталіна, а при допомозі Якубовича я навчився розбирати, що в тих писаннях правдиве, а що брехня. Якубович зробив мені тим неоціненну прислугу.

Не зважаючи на те, що Якубович зложив заяву лояльної співпраці з більшовиками, йому не вірили й слідили за ним.

Він це бачив і тому принагідно звернувся до Дзержинського з запитом, коли наступить його арешт, переказуючи, що агенти Дзержинського слідять за ним і він це знає. На це Дзержинський відповів, що доки він керує контррозвідкою, доти Якубовичеві волос з голови не впаде. І дійсно так було. Після смерті Дзержинського Якубович ще деякий час працював, і навіть подав Сталінові якийсь проєкт, що викликав у Сталіна велике незадоволення й мабуть був причиною арешту Якубовича. Приблизно в 1930 році він був арештований і засуджений на 10 років. Сім літ він просидів одинцем у тюрмі. Але у в'язниці він мав можливість студій і написав курс історії Росії, який опісля за ним мандрував якийсь час по таборах. Куди він опісля дівся, Якубович не знає. В 1940 році він вийшов на волю. Але на волі не побув довго, бо через два тижні його арештували й обвинили в антирадянській агітації, а докладніше в тому, що він нібито в одній із приватних розмов натякнув на неухильність німецько-більшевицького збройного конфлікту. В той час, як його судили, вже саме вибухла німецько-радянська війна. Та не зважаючи на те, Якубовича засуджено на нових 10 років. Коли я з ним в таборі зустрівся, він вже свою кару закінчив, навіть приблизно вже один рік пересиджував. Йому тоді було 64 роки, але він робив враження глибокого діда, згорбленого й фізично вимученого. Він хворів туберкулою. Його ум, хоч через довголітню ізоляцію відстав від світу, однак затримав остру здібність дивитися на світ критичними очима, не піддаючись пресовій агітації. Він безсумнівно найкраще із усіх жителів нашого табору орієнтувався у світовій політиці. І хоч, як історик, довго був позбавлений можливості займатися дослідною науковою роботою, проте не покинув роздумувань над долею сходу Європи. У розмовах зі мною він висловлював думку, що в нього є деякі концепції, з якими він носить, щоб їх науково обґрунтувати, але сумнівався, чи найближче майбутнє дасть йому відповідні умови для того. Він почував, що й здоров'я його вже не довго буде йому служити, а тому був би мені вдячний, коли б я від його імені міг ці концепції виставити на денне світло.

Він висунув гіпотезу про походження слов'ян. Їх він зв'язував з гуннами. На його думку, гунни не були якимсь окремим народом. Це був конгломерат різних племен, в склад якого входили і слов'яни. Вони немов би заключили воєнний союз з іншими племенами ще на широких просто-

рах Азії й під назвою гуннів рушили на підбій Європи. Після поразки з германцями цей союз розпався, слов'яни відділилися й осіли в Моравії, заложивши свою державу. Тим він теж пояснює, чому після поразки з германцями гунни безслідно зникли.

Друга його концепція торкалася долі Київської Русі. Він твердив, що Київська Русь впала не тільки під ударами кочовників, що наступали із степів, але що її занепад був зумовлений невідповідною соціальною політикою київських князів, що поставила в трудне соціальне становище вільних селян, які жили на південь і південний схід від Києва. Це викликало масові переходи селян на північ і на захід, в наслідок чого відкрився шлях для степових кочовників.

Ось ці концепції він видвигав перед професором Павльом. При їхніх розмовах я був звичайно перекладачем, бо Якубович володів бездоганно російською і французькою мовою, а Павль німецькою і англійською.

В табір юпісля приїхав виконуючий обов'язки греко-католицького єпископа на Закарпатті після вбивства єпископа Ромжі, священик Мурані. Він мав великі філологічні зацікавлення та навіть викладав на університеті філологічні предмети. В дискусіях між ним і Якубовичем я переконався, що Якубович має всестороннє знання і є неначе ходячою енциклопедією.

Мати Якубовича була французжанкою, а батько росіянином. Він мені розказував, що вперше зустрівся в таборі з українськими націоналістами в 1940-му році. Зустріч з ними зробила на нього велике враження і була стимулом, що він почав заглиблюватися в свою особисту минувшину. Він прийшов до висновку, що він властиво походить із старого козацького українського роду. Його предок був полковником українського гетьмана Мазепи, що однаке в критичний для Мазепи час виступив по боці Петра I проти Мазепи. І хоч до 1940 року Якубович вважав себе за росіянина, проте прийшовши до переконання, що він українець, став всюди підкреслювати свою правдиву національність. Було зворушливим слухати, як на прохання в'язнів-українців він сідав у бараці на нари, оточений численною українською аудиторією, і викладав історію України-Русі. Крім глибокого знання він ще мав ораторський хист і коли починав виклад, його старече обличчя сяло молодечим запалом і великі сині очі немов гіпнотизували слухача.

Коли між нами заходили розмови на теми майбутнього

СРСР, то він твердив, що за останній час, головню завдяки виграній війні, СРСР так скріпився, що не слід очікувати яких-небудь внутрішніх комплікацій. Коли б одначе теоретично допустити упадок радянської влади, хоч би в наслідок програної війни, то він не заступав тези розподілу СРСР на національні держави. Зокрема, що торкається України, то він схилився до федералістичної концепції, аргументуючи її тим, що багато хто з української інтелігенції, працюючи довгий час в Росії, здалека від українських земель, втратило своє національне почуття. Але ті люди належать все ж таки до України. До них належить і він. Якщо відділити Україну від Росії кордоном, то всі ці люди для України будуть пропащими людьми. Федерація має служити для того, щоб на території сьогодишнього СРСР наступило національне пробудження поодиноких народів, а зокрема українців, і притягнуло їх знову до рідної землі. Він представляв собі майбутню федерацію, як селянську демократію. В її склад мали би входити, як складові частини, Росія, Україна й Сибір. Щоб постійна столиця федеративної держави в Москві не породила наново централістичних тенденцій, він пропонував форму парламенту, який засідав би напереміну в Україні, Росії і Сибірі. Сибір він добре знав і твердив, що там завжди були сепаратистичні тенденції. Що такі ж тенденції, і то дуже сильні існують ще до сьогодишнього дня, про те я пізніше мав нагоду переконатися.

Ще за мого побуту на пересилці в Караганді прийшло для нього рішення МВД з Москви: «перевести в дом инвалидов под надзором МГБ». У зв'язку з тим в нього зродилася думка, що в СРСР йому вже волі не побачити.

Його федералістичні погляди виростали не з ґрунту пробудженої національної стихії серед народів СРСР, а з певних спекулятивних, для загалу мало зрозумілих, мотивів. Нічого дивного, що саме його федералістичних поглядів ніхто не поділяв.

Для паралелі з Якубовичем я тут згадаю іншу постать, цим разом із середовища таборової адміністрації. Нею був генерал-лейтенант Сергієнко, колишній міністр МГБ УССР, якого в 1952 році призначено начальником карагандинської системи спецтаборів. Одного разу він відвідав наш табір і зробив на в'язнів враження дуже культурної та енергійної людини. Він розмовляв з в'язнями. В розмовах з українцями він уживав української мови. Що він був українцем, про

це ми знали. Але в нас було переконання, що на таких високих постах у радянській системі українці зрусифіковані. Випадок із Сергієнком приніс українцям приємне розчарування. Вони на практиці переконалися, що лояльність супроти держави й виконання найвищих урядів у державі не обов'язково мусить потягати за собою денаціоналізацію!

Другою людиною, що збуджувала в таборі загальне зацікавлення, був директор школи зі Львова, Павлишин. Він був одним із головних організаторів УПА (Української Повстанської Армії) й у підпіллі працював псевдонімом Клим Савур. В нього було багато більше псевдонімів, але під цим він був загально відомий. Його активна участь у підпіллі припадала на часи німецької окупації. В 1944 році через внутрішні конфлікти він відсунувся на бік і з приходом більшовиків влаштувався на посаду директора школи, де працював до 1950 року. Щойно тоді був арештований і засуджений на 25 років таборів. Від нього чув я багато цікавих речей, які торкалися українського підпілля. На жаль, зі зрозумілих причин вони не підходять для публікування в цій книжці. Павлишин був офіцером польської армії і мав основну військову освіту, доповнену самостійною теоретичною працею в тій ділянці. Увесь час ходив на загальні роботи, але земляки ніколи не допускали, щоб він працював більше, ніж мав на те охоту. Довкола нього вічно крутилася зграя табірних стукачів і це викликало те, що він вів себе дуже обережно. В 1952 році відправлено його в інший таборовий відділ в Караганді. В 1955 році я отримав точну вістку, що його переведено в закриту тюрму в Іркутську. Його жінку й двоє дітей вивезено на поселення в Чіту на Далекий Схід, де жінка працювала на звичайних лісових роботах, і зі скупих заробітків утримувала себе й дітей.

Восени, а може ще літом 1951 року повідомлено нас, що ми не можемо далі дармувати в таборі як «артисти», й зобов'язані, як і всі інші, ходити на роботу. Була небезпека, що аматорський гурток розпадеться, бо ніхто із нас не думав ходити на загальні роботи й рівночасно вечорами приготувляти концерт. Треба було шукати компромісового виходу. Остаточо вирішено примістити нас на такі роботи, де б ми не перевтомлювалися і мали досить часу на роботу в аматорським гуртку. Декого приміщено в лазні, з інших пороблено «дневальних» (послугачів) у поодиноких бараках, а з чотирьох оркестрантів і Духовського зроблено

пожарників. Між ними був і я. Ми ділили поміж собою джурства так, щоб мати найбільш вільного часу для себе. Наша «праця» полягала в тому, що ми проходжувалися вдень і вночі по зоні і дивилися, чи часом де-небудь не горить. Нашим обов'язком було слідити, чи по бараках є бочки, наповнені водою для протипожежних потреб, ведра, скрині з піском, вогнегасники й т. п. Крім того, щоб набутися кваліфікацію, ми під керівництвом пожежного підполіцейського проходили теоретичне і практичне навчання. Наш інструктор не був особливо освіченою людиною й тому обмежився до діставання відповідних книжок, які ми виучували. Раз він випробував, чи з книжок ми хоч трохи опанували протипожежне мистецтво. Проба пройшла бездоганно. Але коли дійшли до практичних речей, наприклад, виконувати вправи помпування, то нам дуже багато бракувало. А коли прийшлося лізти по драбині на горище або на дах, то не було кому за браком відважних. Але це не турбувало нашого інструктора. Він був переконаний, що в зоні ніколи вогонь не вибухне. Лише боявся, щоб не приїхала з міста комісія й не почала робити іспити. Він нам показав, як побудовані вогнегасники, як вони заряджаються, і навіть заставив нас практично наповнювати їх новою речовиною. Все було зроблене якнайкраще. Ми нетерпеливо ждали, щоб в управлінні таборів нас затвердили як штатних пожежників, але це сталося не з усіма з нас. Духовського й мене не затверджено тому, що ми не були радянськими громадянами. А що ми в аматорському гуртку були необхідними людьми, то треба було для нас придумати інші посади. Я став помічником днювального. Моїм обов'язком було привезти щодня дві скрині вугілля із таборового складу й навозити чотири бочки води. З цією роботою я впорювався впродовж трьох годин і мав цілий день для себе.

Коли моя доля як пожежника була вирішена (хоч формально я ще фігурував ним), неочікувано вибухла в таборі пожежа — в складі приватних продуктів. Коли б це було інше місце, а не продуктовий склад, то в'язні віднесли б байдуже. Але цим разом виникла в зоні паніка, бо була небезпека, що згорять приватні продукти в'язнів. Як на глум, всі пожежники в той час спали й поприходили вже тоді, коли в'язні самі погасили вогонь. Проти пожежників повстало загальне озлоблення і наступного дня їх було знято з посту. Адміністрація притневолена була перевести пожежників на інші роботи. І здвох жидів, Шульмана й Певзнера,

зроблено теж днювальних. При нагоді виконування ними їх обов'язків я запримітив, що в'язні глумляться над ними, що не було приємне. Всі мої намагання переконати їх, що це звичайні жарти, не давали успіхів і вони були переконані, що це антисемітські настрої. Я цією справою ближче поцікавився.

В нашій таборі була невеличка група жидів. На 1 100 душ табірною населення, жиди становили яких 2-3 відсотки. Всі вони влаштувалися на вигідних місцях, з дому діставали продуктиві пакунки в значнішій кількості, як інші в'язні й зрозуміло, що це викликало серед населення табору заздрість. Дослівно так само було і в інших таборах. Жиди виявили себе всюди групою надзвичайно солідарною. Коли випадково котрий-небудь з жидів не отримував допомоги з дому, то його земляки діставали для нього все, що йому було необхідне, хоч назовні того не виявляли. Навіть часто траплялося, що жиди сварилися й ляялися, але це не вносило від'ємних елементів у їхню солідарність. У відношенні до других в'язнів жиди вели себе зразково. Була рідкість, щоб жиди ляялися ординарною лайкою, а також рідкістю було, щоб жид ставав на службу таборової адміністрації, як «стукач». Та не зважаючи на те, в таборі тліли антисемітські настрої.

Це я завважив в аматорськiм гуртку. Керівну роль грали тут росіяни й проводили виразно протижидівську лінію. Вони завважили, що в мене між жидами є близькі приятелі й не завагалися переконувати мене, щоб я приєднався до протижидівської групи. Мені здається, що антисемітські настрої серед російського населення не новина. Але вони дуже різнилися від антисемітських настроїв серед інших національностей, зокрема серед українців. Я багато на ті теми говорив з одним жидом із Вильна, сином адвоката. Він був жидівським сіоністом і відрізнявся від радянських жидів тим, що їх критикував за минуле. Він їх обвинувачував, що самі винні в тому, що доля їх так ударила. «Ви думали» — говорив він — «що в СРСР ви спіймали Бога за бороду! Тепер ви бачите, як дуже ви заблукалися!» Справді, жиди відіграли велику роль у першій десятилітті більшовицької революції. Маючи проти себе національний російський антисемітизм, якому потурав царат, вони виразно хилилися в бік більшовиків, роблячи собі надію, що у випадку вдачі більшовицької революції вони стануть упривілейованою кастою. Те саме було в інших країнах, де при-

ходили до голосу націоналістичні групи, як у Польщі. Жиди ставали завжди по протилежному боці, вступали в ряди нелегальної комуністичної партії і обороняли Радянський Союз. Через це серед широких прошарків західноукраїнського населення переважав погляд, що керівну роль в СРСР грають жиди. Правда, в кінці тридцятих років становище настільки змінилося, що міжнародне жидівство відступило від московського комунізму й примкнуло до троцькістів. Це мабуть було причиною злагодження українсько-жидівських взаємин у Західній Україні. Через специфічну поведінку жидів у Західній Україні населення ставалося до них глумливо, але в приватному житті з ними якось співіснувало. Жиди знали, що цей глум не має нічого спільного з антисемітизмом. Так вели себе теж західноукраїнські хлопці з жидами в таборі. Коли до мене звертався не раз Шульман зі скаргою, що з незрозумілих для нього причин західноукраїнські хлопці проявляють антисемітські настрої, то я знаючи про добрі відносини між українськими націоналістами й жидівськими сіоністами у львівській тюрмі (про що я вже згадував вгорі), звертався до західних українців з запитом, чому вони виступають проти жидів. Вони мені відповіли, що ніхто проти жидів не виступає. Вони лише жартують з Шульманом.

Деяко інакше була справа на Великій Україні. Коли в двадцятих роках більшовики силою відбирали хліб від українських селян, а опісля силою проводили колективізацію, вони часто посилали до тієї роботи жидів. Жиди, намагаючись виявити перед більшовиками свою лояльність як радянські громадяни, виконували поручені їм завдання з безпощадністю. Населення цього не забуло й заховало в душі велику нехоть до жидів. Шульман був цього свідомий, але виправдувався тим, що, мовляв, тоді жиди не мали іншого виходу. У центральноукраїнців антисемітизм не проявлявся в таборі глузуванням з них, чи знущанням над ними, але скритою ненавистю за стару кривду. Я випадково запитав одного східно-українського інтелігента, кого він вважає більшим ворогом: росіянина, поляка чи жида, він, не задумуючись відповів, що жида. Але коли я в ближчих розмовах з українцями вказував їм на те, що коли вони змагають до відірвання України від Росії, то здоровий глузд наказує замиритись з жидами, то вони легко в тому згоджувалися. Я знаю багато випадків в таборі, що жиди зискували серед українців симпатію тим, що бодай на сло-

вах прихильно ставилися до їхніх національних змагань. Мені здається, що такою поставою жиди могли б затерти всю свою не дуже то гарну минувшину на Україні. Інша справа, що в умовах СРСР не дуже то легко й вигідно жидам відкрито виявляти прихильність до українських націоналістів...

Жиди не мали симпатій ні серед прибалтійських народів, ні серед мусульман. Лише між жидами й вірменами панували добрі відносини, чи не через расове споріднення. Таборова адміністрація не проявляла у відношенні до жидів ні своїх симпатій, ні антипатій.

НАЦІОЛОГІЯ...

Найчисленнішою групою в таборі були українці, як зрештою в усіх спецтаборах, засуджені за активну протирадянську діяльність. Це — переважно селяни. Вони легко переносили всі таборові негоди, бо з волі були призвичаєні до фізичної праці. Їхнє ізолювання ані трохи не вплинуло на їхній бойовий дух. Вони всі жили переконанням, як зрештою переважна частина населення табору, що це подиктоване безпосередньою загрозою нової війни, і їхній обов'язок — стояти до кінця на протирадянських позиціях не тому, що в СРСР комунізм, а тому, що він у виданні Москви б'є по життєвих інтересах українського народу, бо нищить систематично українську національну субстанцію. Такі самі погляди були у балтійських народів. Литовці, латвійці й естонці дивляться на московський централізм такими самими очима, як і українці. Вони бачать в Москві загрозу для їхньої національної екзистенції. Балтійські народи свідомі того, що їхня мала чисельність робить всякий спротив неможливим. Вся їхня надія в тому, що західні держави не визнали анексії балтійських держав і в випадку розпаду СРСР самостійність їхніх держав буде автоматично відновлена. Але з другого боку інтелігенція тих народів глибоко невдоволена, що політичні діячі вільного світу завчасу не поробили потрібних і можливих заходів для забезпечення передумов свобідного розвитку балтійських народів. Воюючи з Німеччиною під гаслом волі для народів, принесено в дійсності в жертву волю деяких народів, в тому числі балтій-

ських. Тепер вільний світ відстоює на словах суверенність балтійських держав, але його акція така квола, що балтійські народи мають малі надії. Вони бачать, що СРСР спішить і за кілька повоєнних років переселив уже половину естонців у табори і на широкі простори Азії. Не краща справа з литовцями й латвійцями. Інстинкт самозбереження керує очі балтійських народів на Україну. В них глибоко закорінилося переконання, що суверенність балтійських держав буде в майбутньому завжди ілюзорна, коли вона не буде пов'язана з суверенністю незалежної України. Я був свідком розмов між балтійцями й росіянами в таборі, в яких балтійці, щоб скріпити свої позиції, висували, як аргумент, поневолення Москвою України. Від одного естонця я почув вислів, що незалежність українського народу є справою сумління цивілізації двадцятого сторіччя. За їхнім переконанням справа визволення України втілює в собі, як самозрозумілу консеквенцію, визволення балтійських народів і відбудування їхніх суверенних держав.

В нашому таборі було досить багато представників закарпатських народів. В них сепаратистичні тенденції проявляються в цілому народі стихійно, можливо навіть сильніше, ніж в українців. Вірмени, грузини, азербайджанці, а далі туркмени й сусідні азійські народи відчувають московський централізм, як свою національну катастрофу. Було б помилкою думати, що все незадоволення тих народів звернене проти комуністичної ідеї. Нічого подібного! Особливо серед інтелігенції всіх народів СРСР розповсюджений погляд про живучість комуністичної ідеї. Але в СРСР вони не можуть не бачити, що незалежно від добрих або злих сторін комунізму, їхні народи в своєму національному розвитку котяться вниз і уступають позицію за позицією саме російському народові, а не фіктивній ідеї комунізму. Особливо, що торкається Туркестану, отже казахів, туркменів, таджиків, киргизів, які формально мають свої «національні» республіки, а також башкірів, татарів й інших — всі бачать, що їхню територію систематично наповняють національно й расово чужим елементом і вони за період панування радянської влади поступово стають меншістю у своїх власних республіках. Але цьому процесові вони безсилі противитися. Тому не дивниця, що в їхніх поняттях боротьба з московським комунізмом утотожнюється з боротьбою за національне визволення. Мені здається, що коли б з'явилась зовнішня сила, під ударами якої захиталися б основи

радянської імперії, то вона могла б розраховувати на активну підтримку тих народів, якщо б наперед були чітко накреслені перед ними перспективи національного визволення. І напевно тієї підтримки вони не дадуть, якщо вже задалегідь буде зарисовуватися перед ними небезпека нового поневолення прямо, чи то в рямцях якоїсь реставрованої Росії. Треба довгий час провести з тими народами, щоб переконатися, якою скритою ненавистю палають вони до російського поневолювача їхньої волі, культури, розвитку.

Це найкраще викрилося, коли після війни Москва взяла курс на вивищування заслуг і здібностей російського народу. Тоді говорилося й писалося, що народи СРСР під проводом і при піддержці великого російського народу перемогли і тепер будують соціалізм. Московські агітатори роз'їжджали по союзних республіках, непомірно вихвалюючи творчі здібності росіян. Це так обурювало всі неросійські народи, що вони й собі почали звертатися до власного національного минулого. Почала пробуджуватися національна гордість, а поруч з нею і антиросійські настрої. В нашім таборі сидів один вірменський студент зі столиці Єревану, засуджений на 8 років таборів за протирадянську агітацію. Полягала ж вона в тому, що в одному студентському товаристві Єревану доповідач про перевагу російської культури знівеловав практично усі інші. В дискусії після цієї доповіді цей студент зауважив, що в той час, коли вірмени мали вже в себе високорозвинену культуру, росіяни-москвити ще лазили на деревах. Це було опісля оцінене судом як антирадянська агітація...

Це я наводжу як епізод, котрий виявляє специфічне відзеркалення постійного потаємного конфлікту всіх неросіян з російським великодержавним шовінізмом.

Цілком інше питання, чи існує конфлікт у чисто людських взаєминах між представниками росіян та інших націй по таборах. Тут слід розрізняти російську інтелігенцію від простолюддя. Як я згадував, російська інтелігенція думає великопростірними державними категоріями. Їй було б дуже легко знаходити спільну мову з тими представниками інших народів, що бажали б від росіян піддержки для їх національних постулятів. Мусіла б, отже, бути якась спільна плятформа, вигідна для обох сторін. Нею не може бути російська національна плятформа, бо вона ставить неросійські народи в гірше положення. Рідко тому траплялися неросіяни, які стояли на становищі непорушності велико-

державних кордонів. Якщо сьогодні існують такі, то вони живуть на волі та підтримують існуючий більшовицький режим. Співжиття всіх національностей, як рівних, в рамках радянської держави на базі комуністичної ідеології — ось їхня програма. Однак я не зустрічав ні груп, ні людей, які б носилися з думками боротьби з радянською владою тільки для того, щоб поваливши її, підпорядкувати себе великодержавницьким плянам російської інтелігенції! Факт існування, як основи, комуністичної ідеології, зрівняв теоретично всі народи. Більші з них формально мають свої національні республіки, свої уряди, а то й своїх представників в ООН (Україна, Білорусь). Російська, протирежимно настроєна інтелігенція, не може дати національним меншинам нічого більше. Грузинський чи вірменський комуніст підпорядкувався Москві, тобто комуністичній централі. Але як тільки вона зникне і розвалиться комуністична ідеологія, він відступить від Москви, бо ж автоматично зникають всі зв'язки залежності від московської централі. Чи постане в майбутнім на їхнім місці щось нове, невідомо. Певне тільки, що сьогодні в тому напрямі нічого не постало. Тому в таборах (а я переконаний, що й на волі) нема ніякого ідейного співжиття між російською протибільшовицькою інтелігенцією і національними меншинами. Якщо в таборах нема різкої міжнаціональної ворожнечі з росіянами, то тільки тому, що вони толерантно ставляться назовні навіть до сепаратистичних ідеологій національних меншин, що є їхньою дуже позитивною рисою. Але зовсім фальшивий буде з того висновок, що відсутність національної ворожнечі може робити реальними якісь ідеї чи плани відбудови неділимій Росії. Якщо б російська інтелігенція в таборах про те заговорила, то відразу стихійно вибухли б протиросійські настрої.

Що торкається російського простолюддя, то воно не думає державними категоріями. Сучасний період є продовженням постійного історичного явища в Росії, а саме, що широкі маси російських соціальних низів завжди виривалися поза рамки державного життя і виказували подивугідний віддержавний гін. Заселювання найбільш віддалених областей Росії в минулому відбувалося не під протекторатом держави, а як наслідок спроб втекти від держави якнайдалі. Це явище підкреслювалося вже навіть деякими радянськими письменниками. Така тенденція існує до сьогодні, хоч втікати від держави вже немає куди. В душі простолюддя

залишилися сліди старих тенденцій і воно легко братається з сепаратистичними тенденціями національних меншин. В таборах це найкраще можна було побачити. Я не знаходив жодного росіянина із нижчих суспільних верств, який бодай заперечував би право балтійських народів жити своїм самостійним життям. Для незнайомленого зі справами обсерватора могло б здаватися ненормальним, що, наприклад, українці, змагаючи до відірвання України від Росії, жили в таборах разом з російським простолюттям в найбільше дружніх стосунках. Те саме відноситься до всіх інших національностей в таборах. Але в той самий час ці самі українці були озлоблені проти російської інтелігенції в таборах, коли вона пробувала маніфестувати свою російськість, а то й вбивали поодиноких інтелігентів, як «стукачів», тобто співробітників оперативного відділу, або взагалі трактували їх, як зовсім чужий елемент. Винятки були в тих випадках, коли, як я вже згадав, російська інтелігенція виявляла толерантність і солідарність, як в'язні.

Національний момент так глибоко й тривало закорінився в душах політичних в'язнів, що він часто в'яжеться й зазублюється з релігійним моментом. Я зустрів у тій самій Караганді двох литовських священиків, яких прізвищ одначе не запам'ятав. Я переконався, що вони католицькі священики й водночас литовські патріоти. Був у тій самій таборі один вірменський священик, який навіть дуже слабо говорив по-російському. Він був більшим вірменським патріотом, ніж інші вірмени. А вже не згадувати про греко-католицьке духовенство із Західної України. Воно так сильно зв'язане з національним рухом, що неможливо встановити границі, де в них кінчається церковно-релігійний, а починається національний погляд на світ. Вони дивляться на греко-католицьку церкву як на національну, що відрізняє їх від католицьких поляків і від православних росіян. Тому нагірка більшовиків на греко-католицьке духовенство мала з одного боку вислів боротьби за порвання підлеглости церкви Римові, а з другого боку вислів боротьби з українським національним рухом. Західноукраїнські в'язні були прив'язані до християнства й до своєї церкви. Їхня побожність кидалася в вічі. Може вона не була глибока, бо ж якої глибини можна вимагати від сільського населення, але вона була глибоко закорінена й ніякий агітатор не міг мати серед них успіху в протирелігійній пропаганді. Ніякими логічними аргументами не можна було підважити їхніх

релігійних переконань. Вони моляться за кращу долю для себе й для свого народу. Я прибув у Караганду зразу після Великодня. Мені розповіли, що раненько на перший день Великодня зібралися всі українці з різних територій на таборовій площі разом і під керівництвом священників почали збірну молитву за свій народ. Таборова адміністрація вважала, що це демонстрація й веліла учасників молитви замкнути в бур (барак усіленно режиму). Там зачалися допити. Центральнoукраїнці вже знали більшовицькі методи, що ніколи не треба говорити правди й тому вони скоро викрутилися з буру, мовляв, вони лише дивилися як там молилися. Західноукраїнців потримано в бурі около двох тижнів і поступово опісля звільнювано. Західні українці демонстративно заявляли, що вони християни, дотепер молилися й далі будуть молитися. Ніякі переконування, ні погрози тут нічого не помагали. Навпаки, чим більший натиск, тим більша реакція.

В правилах табірному режиму не було ніяких заборон відбувати релігійну практику. Були заборони зборів, демонстрацій і т. п. і коли така акція була з мотивів релігійних, то це без сумніву викликало реакцію з боку адміністрації табору. Та якщо хто індивідуально маніфестував молитвою свою побожність, ніхто йому в тому не перешкоджав. Священики відправляли часом у затишнім місці в бараці Службу Божу. Хто бажав послухати, міг це робити, але так, щоб не було натовпу. Таборова адміністрація прекрасно про це знала і вона тримала священників під постійним наглядом, побоюючись, що ці авторитетні в справах релігії люди можуть вплинути на вірних, проповідуючи активну боротьбу проти режиму. З другого боку священники про це знали й розуміли, що вони не сміють ангажуватись до якого-небудь таборового життя. Де тільки в таборах я не зустрічав священників, всюди вони стояли осторонь від нераз дуже бурхливих подій в таборі й віддавалися в цілості й виключно справам молитви. Нічого дивного, що й наставлення в'язнів до них у загальному було холодне. Можна навіть більше сказати: що торкається греко-католицьких священників, то на волі вони були не лише душпастирями, але й громадськими діячами. Тоді це було можливе, бо територія їхня не входила в склад СРСР. Населення, зокрема просте сільське населення, звикло бачити в них передовиків всякого життя. Та в таборах прийшло розчарування: священники лишалися в таборах тільки священниками і тому їхній авто-

ритет упав. Так упав авторитет не одного інтелігента тому, що він не хотів підпорядкуватися пристрасним, але необдуманим, виступам в'язнів. Це торкається в першу чергу українців та литовців. Більшість таборового населення творила темпераментна, гаряча, хоч політично мало грамотна маса, яка на всякі явища реагувала чуттєво. Якщо будь-хто намагався в спосіб думання маси вводити розумові категорії, мусів провалитися. Я часто чув серед української і литовської маси слова, кидані на адресу інтелігенції, що це, мовляв, зігнала інтелігенція, бо вона «боїться». Таборова адміністрація могла тільки радіти з того. Їй не страшні були прості, хоч і бунтарські, селяни. Вона боялася, щоб селянський темперамент не найшов серед інтелігентів своїх ватажків. Тому кожний інтелігент був під наглядом і всі його виступи та вислови були пильно нотовані оперуповноваженим. Він десятикратно більше відповідав за свою небережність, ніж проста малограмотна людина. Ця обставина знаходила мало зрозуміння серед пристрасної маси.

Що торкається української інтелігенції в таборах, то слід відрізнити західних українців від центральних. Західних українців вдалося більшовикам стероризувати, тоді як центральноукраїнці вже пізнали більшовицьку дійсність і методи правління, а тому в таборі були вони багато активнішими. Правда, їхнє почуття національності не мало часом таких глибоких корінів, як у західних українців, бо вони не мали можливості познайомитися з історією свого власного народу, а те, що випадково доходило до них з радянських підручників, було більшовиками сфальшоване й перекручене. Але вони стояли інтелектуально вище, мали ширший кругозір і могли багато більше зробити. В таборах була репрезентована краща й національно свідоміша частина великоукраїнської інтелігенції, тоді, коли краща частина західноукраїнської інтелігенції виемігрувала закордон. Пропорційно до цілоти таборового населення інтелігенція взагалі творила лише тонку верству.

Коли в 1954 році появилася видана в СРСР «Історія УРСР», то вона переходила серед українських в'язнів з рук до рук. Західні українці, які добре знали історію свого народу, діставали в нововиданій книжці приклад того, як більшовики тенденційно фальшують нашу історію. Але центральноукраїнці вперше дістали нагоду пізнати щось про минувшину свого народу. Вони знали, що там багато перекручень, але вони вміли вчитувати те, чого в історії

не було. Центральною фігурою історії України був зроблений Хмельницький за Переяславську Раду, на якій, коли вірити російській історіографії, він мав піддатися під царську протекцію, з чого росіяни роблять висновок, що тим актом український народ на вічні часи зв'язався з російським народом. В книжці були при цьому обширні агітаційні коментарі про українських націоналістів, «злющих собак українського народу», які вважають крок Хмельницького помилкою. Ось такі агітаційні відступи штовхають великоукраїнців на роздумування, чи часом українські націоналісти не мають рації, та остаточно самі приходять до переконання, що якраз так і є. Таким чином грубо сфальшована книжка у висліді виконує позитивну роботу. Вона дозволяє центральноукраїнцям пускати коріння в минувшину.

ПРО РЕЛІГІЙНІСТЬ ТА ПАТРІОТИЗМ

Далеко більше динаміки проявляли в таборі релігійні секти. Вони не обмежувалися до спільних молитов, а виголошували в своїх громадах проповіді й радо вступали в диспути з «невіруючими», щоб переконати їх у правильності свого вчення. Деякі з-поміж сект ставлять до своїх визнаючих дуже суворі вимоги. Так, наприклад, секта «Слуги Єгови» вимагала, щоб зовсім не їсти м'яса, а в суботу не їсти нічого вареного й не ходити на роботу. В нашому таборі було три представники тієї секти. Їхні пости нікого не цікавили. Але невихід на роботу викликав репресії. Перший раз вони дістали нагадування, а за другим разом їх посаджено в карцер на кілька днів, де годували зменшеним пайком. Але вони все прекрасно витримували й табірній адміністрації не вдалося призвичаїти їх до свого режиму. Багато клопоту було ще з бородами. В спецтаборах вимагано, щоб кожний був побритий. Коли їм силою хотіли зголити бороди, то вони ставили опір. Вкінці й на те адміністрація махнула рукою. Всіх сектантів характеризувала сліпа й фанатична віра в букву Святого Письма в їхній власній інтерпретації. Рекрутувалися сектанти із простого населення і серед них майже не було інтелігентів.

Деякі з-поміж сект проявляли себе на волі дуже активно. До таких належала секта «Свідків Єгови». В нашому лагері

було двоє з групи, яку виловили на території України. Вони мали зорганізовану сітку, яка обіймала Дніпропетровське, Кіровоград, Херсон і Миколаїв. В склад секти входила молодь обох статей в силі віку. Вони мали писальні машинки, на яких друкували свою літературу, котра опісля кольпортерами-жінками розповсюджувалася серед неселення. Зміст літератури був протирадянський. Вони проповідували на основі певних місць із біблії майбутні події, жертвою яких буде в першу чергу червоний антихрист-Москва. Після того прийдуть західні грошолоби, які теж будуть боротися проти істин, оборонюваних свідками Єгови. Але їхні намагання не будуть успішні і з часом проваляться. Щойно тоді прийде правда у світ. Це буде торжество Царства Божого на землі. Грошові магнати прагнуть створити царство людське, а свідки Єгови побудують Царство Боже. Коли я ближче познайомився з двома преставниками цієї секти, то переконався, що це два західноукраїнські хлопці, які були в 1940 році переселені більшовиками із Західної України в Кіровоградщину. Хоч ці хлопці ніколи не були членами українського підпілля, однак техніка їхньої підпільної роботи була дуже подібна до техніки українського націоналістичного підпілля. Та в їхній діяльності був цілком відсутній національний момент. В склад секти входять однаково українці, як і росіяни, а коли вірити словам «свідків», ще й інші національності, які живуть у надзвичайно дружніх стосунках, взаємно одні одним допомагають, а у відношенні до інших є ідеально чесними людьми.

Інші секти також, коли не дивитися на зміст їхнього вчення, що часом заносить обскурантизм, є втіленням християнських чеснот любови ближнього й розсадниками здорової людської моралі, що не можна сказати про всякі політичні угруповання, які в боротьбі не перебирають в засобах. Свідки Єгови мають евіденцію про їхній чисельний стан в СРСР. Всі намагання радянської розвідки розкрити їхню організаційну сітку провалюються через твердість та ідейність сектантів. Не такою динамічною, але багато численнішою є евангелісти. Один з видніших евангелістів розказував мені, що в їхніх шерегах перебуває біля трьох мільйонів віруючих. Евангелісти поширилися головню в сільськогосподарських областях європейської й азійської Росії, отже над Доном, на Поволжі й у Сибіру. Евангеліцькі секти не ведуть такої завзятої протирадянської кампанії,

ик Свідки Єгови. Спільною рисою всіх тих сект є принципове відкидання радянської дійсности.

Те саме можна казати й про католицьку церкву, хоч де-що інше явище являє собою офіційна православна церква. Підрадянська інтелігенція, без огляду на національність, в основному безбожна. Можливо, що тут і там можна зустріти інтелігентів, які байдуже ставляться до матеріялістичної науки. Можна здибати й таких, що ставляться до неї вельми скептично, але водночас вони байдужі до релігії. Раціоналістичний спосіб думання матеріялістів так просяк в їхню ментальність, що вони від нього не можуть визволитися. Вони будуть говорити про те, що, до прикладу, відомий російський учений, Іван Павлов, на якого вчення про «умовні рефлекси» так часто покликаються більшовики, як на докази правильности матеріялістичної теорії, був глибоко побожною людиною, але самі вони не вважають своїм обов'язком іти його слідами. Байдужість до релігії подиктована на волі утилітарними мотивами. На релігійність може дозволити собі людина, яка не займає видних становищ в державному й господарському житті, бо це було б перешкодою до її кар'єри. Офіційне вчення далі твердить, що «релігія, це опіум для народу». Але більшовицька партія не може не бачити того, що релігія, не зважаючи на інтенсивну протирелігійну пропаганду, втрималася серед найнижчих сфер народу й там вона жива. Тоді вже вигідніше для держави легалізувати й толерувати таку церкву, яка б не виломлювалася з рам державного життя. В такому стані зараз православна церква. Православна церква в Москві є тепер знаряддям у руках більшовицької партії. Вона свідомо пішла на співпрацю з ворогами всякої релігії, щоб за цю ціну втримати, а може й розбудувати православну церковну організацію в СРСР. В тактиці православної церкви скривається теж і інша логіка. Православна російська церква була й є ядром, в якому живе російська національна традиція. В теперішній момент, коли дійшло до повного зближення між революційною комуністичною Росією й російською національною традицією, становище православної церкви в радянській державі знайшло своє позитивне оформлення. Але в той самий час знищено всякий сепаратизм української православної церкви, як ядра, на якому могла б ґрунтуватися українська національна ідея оперта на національні українські традиції.

Я перебував у таборі в Караганді з одним старшим пра-

вославним священиком-росіянином, який одначе попав у табір не тому, що був священиком, а за те, що необережно висловився проти радянського режиму. Ніхто з нас не міг довідатися від нього точно, за що він сидить. Це був єдиний православний священик-росіянин, якого я зустрічав у таборах. Проте я зустрічав кількох українських православних священиків, які свою протирадянську настанову еднали з сепаратистичними тенденціями національними і української православної церкви. В тому відношенні вони зовсім зближувалися до позицій греко-католицької церкви. Наскільки я міг пізнати основу їхнього підходу до справ релігійних у радянській дійсності, то не релігія є тут руйнівним мотором. Догми православної церкви московської і української ті ж самі. Справа тільки в тому, що московська православна церква була і є засобом русифікації українців. І це породило серед українців в недавньому минулому думку відстоювати ідею української автокефальної церкви, бо на їхню думку в такій формі можна найкраще довести до гармонії між віроісповіданням і національним змаганням. Догматичний бік справи, що свого часу відігравав таку велику роль в боротьбі між православ'ям і католицизмом, сьогодні не відіграє взагалі ніякої ролі. Українцям тяжко відступати від православ'я тому, що вони триста літ тому назад під його стягом боролися проти польсько-католицького наступу на Україну. Українці — глибоко традиціоналістичний народ. Питання тільки, чи відстоювання автокефалізму може достатньо скріпити протиросійські національні позиції. Відповідь на це питання виходить далеко поза межі України.

Між українцями в таборі нема розмов на ті теми. Коли у Львові в 1949 році вбили священика Костельника, який з групою інших греко-католицьких священиків порвав з Римом і поклонився московському патріярхові, то ця подія викликала широкі дискусії серед українців, та не в площині релігійній, а в національній. Всі осуджували його крок, як такий, що влекшував Москві нищити один з проявів українського сепаратизму. Після того факту не раз виринало серед західних українців питання: мають вони себе називати після кроку Костельника греко-католиками, чи православними? Але цього питання ніхто не думав ставити в якійсь принциповій площині й громадськість поставилася до нього зовсім байдужо. Думаю, що дослівно так само поведло себе усе населення в Західній Україні. Вони там далі,

як мені пізніше стало відоме, виконували свою релігійну практику, як християни, не звертаючи уваги на те, чи хтось назве їх греко-католиками, чи православними.

При цій нагоді назву прізвища греко-католицьких священиків, яких я зустрічав в таборах: єпископ Лакота (помер в Абезі в 1952 році), Годунько, Чаниж, Роман, Карушенко, Майба, Смоць, Дурбак, Баранок, Величковський, Горбовський, Мурані. Деякі прізвища я позабував. Чув про те, що в таборах Сиблагу сидять митрополит Сліпий, єпископ Чарнецький, священники Ковальський, Лончина, Заверуха. Коли зважити, що я був тільки в невеликій кількості таборів, то можна мати приблизний образ, як широко повівся наступ на греко-католицьку церкву.

В таборі в Карагаганді я зустрічав кількох дуже інтелігентних українців з різних частин України. Використовуючи вільні від праці години, ми сходилися й вели розмови на різні теми. При цій нагоді я мав нагоду переконатися, що національна свідомість у них стояла дуже високо, що відзеркалювалося в їх підході до всіх питань українського життя щодо відносин України з Росією. Ми заторкнули питання аграрного устрою. Я поставив питання в такій площині: яку треба провести на Україні земельну реформу, коли б упав радянський режим й були створені передумови свobodно вирішувати це питання. Думки були різні. Ті, хто побував під час війни в Німеччині й побачив, як влаштовано німецьке сільське господарство, вважали, що українцям нема чого шукати якихось особливих систем, а треба лише зразкуватися на західноєвропейським господарюванні. Це дозволить використовувати західноєвропейський досвід, відхиляючись від нього тільки тоді, коли цього вимагатимуть особливості українського сільського господарства. Інші твердили, що особливості України вимагають, щоб вона в усьому йшла своїми власними шляхами. Між іншим, я часто чув думку, що всю землю треба взяти в державний земельний фонд і звідти виділяти кожній селянській сім'ї на приватне користування стільки, скільки вона зможе обробити, але не більше. Всі висловлювалися проти великої земельної власності (понад 100 га), щоб не витворився тип царського поміщика. Чому їх так лякала велика земельна власність, я не міг зрозуміти. Проте ніхто з них не виступав за ліквідацію дрібного господарства, бо воно не було таким нещастям, як велике господарство. Я переконався в розмовах з українцями і в інших та-

борах, що їхньою спільною рисою є панічний страх перед можливістю повороту такого землевлаштування, яке сприяло б утворенню великого господарства. Тим, очевидно, треба собі пояснювати, чому гетьманський період 1918 року, який був затримав поміщичі господарства, ще до сьогоднішнього дня такий непопулярний.

Два з-поміж дискутантів відстоювали необхідність затримати колгоспи, ввівши певні зміни. Вони хотіли б перетворити колгоспи на виробничі кооперативи, які б не підлягали державі, як це існує в СРСР, а щоб люди працювали самостійно з тим, щоб зиск з господарювання колектив розподіляв демократичним способом.

Що торкається промисловости, то думки всіх сходилися в тому, що великий промисел повинен бути удержавлений. Взагалі з розмов я зробив висновок, що підрадянському українцеві-інтелігентові ліберальний устрій чужий. Мені здається, що це все залишки марксівської науки. Ніхто із дискутантів не підходив до господарських питань щодо збільшення продуктивности, а тільки щодо здійснення принципів соціальної справедливости. Цікаво, що в пізніших роках мав я нагоду провести кілька розмов з росіянами на ті самі теми. В них зустрів я дослівно однакові погляди. Те саме твердив пізніше один латвієць, котрий до 1954 року був на вільній висилці й щойно в 1954 році був арештований. Як член соціалістичної партії в минулому, він, розмовляючи на аграрні теми, сказав, що в них у партії погляди поділені: одні вважають, що після розпаду радянської системи й з відбудуванням Латвії треба провести реприватизацію, а другі обстоюють затримання колективної власности на землю. Реприватизація в Латвії була б ще можлива, бо націоналізація сільського господарства пройшла там порівняно ще не так давно. Та в Росії чи на Україні не може бути про те й мови.

В часах, коли розмови з українцями на аграрні теми були в повному розпалі, я запропонував спитати думку українських селян, які були в нашому таборі. Це були літні люди, що сиділи в таборі за співпрацю з німцями. Спочатку вони недовіриливо поставилися до нас, коли ми їх запитали, якого землевлаштування вони собі бажали б, якщо б припустити розпад радянської системи. Коли ж ми вияснили, в чому справа, один з них сказав: до колективізації було в мене коло десяти десятин. Я був би щасливий, коли б міг дістати в приватну власність дві десятини під умовою,

щоб ніхто не вмішувався до мене. Другий селянин повторив це саме. В пізніших розмовах з російськими селянами в таборі я ствердив, що в них панує подібний погляд. Крім того я ствердив, що селяни в СРСР вважають, що найкращими для них часами був період НЕП-у, коли поміщику землю було розділено між селянами і затримано практично приватновласницький спосіб господарювання, хоч земля й належала юридично державі. В переконанні селянства Ленін був автором НЕП-у й тому його авторитет серед селянства стояв дуже високо.

На короткий час мене було перекинено в Караганді в звичайні табори на сільськогосподарські роботи (про що я згадую далі) і там я зустрівся з людьми з молодшої генерації селян, які слабо пам'ятають двадцять роки. Вони тепер працювали далі в сільському господарстві різними фахівцями. З них трактористи були добре оплачувані й їх не цікавив поворот до індивідуальних форм господарювання. Але трактористи становлять виняток, бо вони працюють не в колгоспі, а в МТС і за свою роботу дістають грошову оплату. Проте всі інші робітники колгоспів невдоволені з колективної системи, бо за виконану працю оплачують трудовнями. Це причина, чому молодь масово кидає село й переходить на яку-небудь роботу в міста. В колгоспах залишаються жінки, старі й діти. Серед них настрої проти колективної системи масові.

ТАБОРОВІ НАСТРОЇ

В таборі була невелика бібліотека й читальня. Кімната була досить велика, так що посеред кімнати стояли в два ряди столи, довжиною по шість метрів. Столи були прикриті зеленою матерією. Було багато часописів і журналів, переважно російських. Але були й український київський і львівський щоденник, український львівський журнал і гумористична газета. Була ще одна карагандинська газета казахською мовою. Читання газет було дуже поширене. Не зважаючи на те, що майже кожна бригада доставала центральну або місцеву газету в барак для читання і для курива, читальня завжди була повна. Естонці, латвійці й литовці не мали в читальні своїх газет, але вони

діставали їх без перешкод від своїх рідних. В бібліотеці були книжки виключно по-російському. Захоплення книжками не помічалось, бо з клясичної літератури книжок було мало, а сучасна радянська література серед в'язнів не була популярною. Коли випадково потрапляла до бібліотеки якась краща книжка, то її тяжко було дістати, бо вона ходила з рук до рук.

Із газет найбільше прочитували світові події. Рідко хто звертав увагу на першу і другу сторінку газет, на матеріали з партійного життя. Одначе й селянські хлопці з цікавістю читали про те, що діється на Заході в країнах вільного світу. Вся увага була зосереджена на те, щоб бодай між рядками вчитати, як далеко ми віддалені від нової світової війни. Нова світова війна була більше або менше скритим бажанням всіх в'язнів. Хоч кожний знав, що війна несе з собою страшне спустошення, але коли він відчував на своїй спині болючий батіг радянської дійсності, а його страждання збігалися з стражданнями його народу і його батьківщини, то він згідний був сміло зустріти всі страхіння нової війни, щоб тільки вона повалила тиранію і принесли визволення. Ніхто з в'язнів не уявляв собі, щоб зміна на краще в СРСР могла прийти мирним шляхом. А зміна на краще в понятті в'язнів означала перехід від однопартійної системи, тобто диктатури, до правдивої демократії, де б законами була гарантована свобода. Ніхто з в'язнів не вірив, що партія може дозволити на легальне існування другої опозиційної партії, бо це практично означало б скорий розпад комуністичної партії і перехід влади в руки противників диктаторського режиму. Війна, хоч би й найжахливіша, була в понятті в'язнів добродійством, а не нещастям. Вони були готові повсякчасно включитися в війну, хоч вже тоді (в 1951 році) не одного цікавило питання: «а що несе нам перемога вільного світу?» «Чи справа, за яку ми боремося і страждаємо, тобто наша національна справа, знайде активну піддержку у вільному світі?» Вже тоді такі питання ставилися, але ніхто не міг нічого конкретного сказати. Панувало загальне переконання, що США завжди високо тримали стяг свободи для всіх народів і тому вони, а не яка небудь інша держава в Європі, будуть відстоювати засади національного визволення. Зрозуміло, що всякі напади преси на американську політику не викликали серед в'язнів симпатій і радянські аргументи про вищість соціалістичної системи над капіталістичною викли-

кали тільки посмішку. Ідеали американської свободи користувалися загальною симпатією, хоч ніхто собі докладно не здавав справи, які вони на практиці.

Велике зацікавлення в'язнів викликали визвольні національні рухи в південно-східній Азії і північній Африці. Дивувались спритові більшовиків, котрі вміють зручно використовувати національну стихію народів, щоб при допомозі її повалити та скомпромітувати свого противника. Більшість неселення таборів — це були жертви національного гніту в СРСР. Це литовці, латвійці, естонці, українці, білоруси, вірмени, грузини, і т. д. Коли в пресі писалося про те, як голяндці пригноблюють індонезійський народ, або як французи ведуть себе в Індокитаї, чи бодай як американські монополії експлуатують корейців в Південній Кореї, то мимоволі про ці справи широко дискутовано в тому сенсі, що порівнювано становище тих народів з становищем народів в СРСР. Порівнювано «масові» арешти й засуди серед індонезійців з розмірами засудів в СРСР. Там добачувано великий національний гніт в арешті кількох десятків патріотів, а тут кидали в табори сотні тисяч і не меншу кількість розсіювали по «вільних висилках» на безмежних просторах північної Азії. Естонці твердили, що половина Естонії знаходиться тепер вже не в Естонії. А українців (коли врахувати і царський період) близько третини було розпрошено по всьому СРСР, на Україні залишилося лише дві третини, хоч вони там і становлять 80% населення. «І яке моральне право мають вони говорити про національний гніт в капіталістичних державах, коли самі займаються винищенням цілих національностей методами, яких не знає світова історія» — мимоволі виривалися вислови серед в'язнів. А водночас настирливо підсувалася логічна думка, що сама національна проблема є достатньо міцною зброєю в руках вільного світу проти СРСР. Щоб тільки вона була висунена принципово й однаково для всіх поневолених більшовиками народів! В розмовах між в'язнями появлялися нерез фантастичні думки. Вони бачили, що їхня ворожість до СРСР не може вийти поза таборову зону, бо на сторожі порядку стоїть озброєна охорона. Тому радо віддавалися мріям про те, як би було добре, коли б під час війни західні держави стали скидати в таборі з літаків зброю. Тоді в'язні самі б розправилися з охороною та ще й підняли б цивільне населення проти радянської влади.

Бадьорі настрої серед в'язнів треба завдячувати у ве-

лікій мірі радянській пресі, яка в той час настроювала своє населення на реальну небезпеку нової війни з боку «агресивного» капіталістичного оточення на чолі зі США. Не зважаючи на всю гостроту режиму, ніхто з в'язнів не попадав у депресію. Вважаю, що коли б західноєвропейська преса, чи взагалі преса вільного світу могла попадати в'язням до рук, вона напевно б викликала повне моральне пригнічення. Вільний світ має імпазантний вигляд у таборах через призму радянської преси. В уяві в'язнів він представлявся без сумніву більшою силою, ніж СРСР. Але цей вільний світ зблизька робить враження розполітикованої баби, яка безсила встояти на сторожі міжнародного порядку. Ми читали увесь час у таборах про те, що Америка озброює Німеччину, Японію, перевозить зброю до Пакистану, Бирми і т. д. Це в нас будило переконання, що збройний конфлікт і наше визволення вже недалеко. Але це було в той час, коли преса вільного світу цікавилася справами, про які соромно й згадувати.

Восени 1951 року прибуло в наш табір кілька в'язнів з шостого Дубовського лагвідділу, які повинні були їхати далі на переслідування. Вони принесли нам докладні інформації про бунт в'язнів в їхнім таборі. Бунт цей виник так:

В'язні, які прибували в цей табір, відчували, що його режим різко відрізняється від режиму інших таборів. Харч був поганий; одяг видавано лише рваний; продуктових посилок з дому не видавано в'язням вчасно, а іноді вони взагалі пропадали; крамнички з продуктами, де можна було б купувати за власні гроші, не привожено; гроші, які в'язні мали в тюрмах або інших таборах, залишалися там і всякі вимоги в'язнів, щоб гроші переслали в табір, де вони тепер перебували, залишалися без відповіді; кореспонденція була неналежною; надзорслужба висувала до в'язнів домагання кланятися їй і вставати при їхній появі, а хто цього не зробив, того замикали в ізолятор або в бур і т. д. Поведінку адміністрації в'язні розцінювали, як зловживання. Коли терпеливість в'язнів була вже вичерпана, скоїлося таке: В таборі було близько півтори тисячі в'язнів. Лише половина ходила на роботу, бо в той час підприємства ще не встигли розгорнути відповідного фронту робіт і велика кількість в'язнів була незайнята. Одного дня після розводу на роботу, в'язні, які залишилися в зоні, вигнали надзорслужбу із зони, розбили бур та ізолятор і випустили своїх товаришів «на волю». Табір був оточений високим парканом

із дощок, а на чотирох рогах табору були вежі, де сиділи озброєні охоронники. Охорону негайно було підсилено. Начальник дивізіону дав наказ стріляти в повітря. Це викликало розлючення в'язнів і вони почали обкидати сторожу на вежах камінням і цеглою, примусивши її злізти з веж. Це поставило на ноги увесь дивізіон, який оточив табір, а адміністрація в супроводі озброєних автоматників намагалася силою увійти в табір. Та тут в'язні зустріли їх градом каміння і цегли. Адміністрація втікла за зону. Тим часом вільне населення, що жило недалеко від зони, схвильоване пострілами, набігло до табору зі всіх боків. Салдати дістали наказ розігнати населення. Та це викликало велике обурення й серед населення почулися вигуки проти т. зв. внутрішніх військ МВД з докорами, що вони збираються вистрілювати невинних і безборонних людей. Такий стан облоги тривав до вечора. Над вечором прийшла друга частина в'язнів із роботи. Їх вояки не хотіли пустити в зону. Вони не були зорієнтовані, що тут відбувалося, але керуючись інстинктовним почуттям солідарності, вони силою вдерлися в зону. За ними ворота замкнулися. Настав стан облоги, який тривав цілу ніч. Серед в'язнів створився комітет, який підготовляв оборону. Видано наказ, що ніхто із в'язнів не сміє йти спати і кожний має заготовляти каміння і цеглу, головню на горищах бараків, звідки можна було б добре обкидати охорону, що стояла за парканом. Однак охорона вела себе спокійно і не давала причини до сутичок. Перед полуднем відкрилися ворота і в зону намагався ввійти в оточенні деяких офіцерів із адміністрації табору «прокурор по надзору Песчлага», що приїхав з Караганди. Але в'язні все одно обкидали його камінням і приневолили позадкувати із табору. Тоді він звернувся гучномовцем (рупором) до в'язнів, представляючи себе прокурором і питаючи, як він має з в'язнями говорити. В'язні відповіли: «Заходьте в зону без автоматників, тоді будемо говорити!» Після надуми прокурор відважився зайти в зону з деякими офіцерами й заявив, що він заходить у кабінет начальника і буде там приймати кожного, хто хоче дати пояснення, чому був зорганізований бунт. На це в'язні відповіли, що з тим не погоджуються. Вони вимагали, щоб були поставлені столи на табірній площі, — хай кожен чує, про що говорить! Прокурор на це домагання погодився. В'язні розказали йому про всі надужиття адміністрації. Начальник табору був негайно знятий зі свого становища, видано всім но-

ву одержу, харч покращав, кореспонденція налагодилася, пороблено негайні заходи, щоб в'язні могли отримати свої гроші, що залишилися по в'язницях чи в інших таборах, і дано розпорядження привезти стільки всяких продуктів в зону, щоб в'язні могли їх закупити за всі свої власні гроші. Таким чином бунт був зліквідований. В'язні самі дивувалися, як легко вдалося їм добитися свого.

Щойно через місяць почав свою роботу оперуповноважений, щоб вислідити хто і в якій мірі був причасний до бунту. Після того малими групами почав він розсилати мних винних по інших таборах. Так заспокоївся збунтований табір, але вістка про бунт рознеслася по інших таборах.

*

Пізною осінню почали в наш табір прибувати інші групи. Між ними були групи з табору в Екібастузі, за 500 км на північ від Караганди. У той час, коли їх вводили в зону всі бараки були закриті на ключ і ніхто з в'язнів не міг бачити, кого в зону привели. Прибулих примістили в ізоляторі й по кількох днях мали відправити далі в дорогу. У прибулих були власні речі, які треба було тимчасово держати в складі приватних речей. Завідувач складу лежав хворий в стаціонарі і просив мене на час своєї недуги виконувати функції завідувача, бо я був тоді пожежником і мав багато вільного часу. Коли ми сиділи, замкнені в бараці, викликали людину, яка мала ключі від складу. Вони були в мене. Мене покликано на варту й начальник режиму велів прийняти речі від новоприбулих, виписуючи їм квитанцію. А що я до того не мав вправи, то це затяглося, а за цей час прибулі встигли мені розказати про події в Екібастузі.

В Екібастузі два табори лежали поруч. І в одному і в другому оперуповноважений почав організовувати сітку провокаторів та сексотів, приміщуючи їх на різні вигідні посади. Ними була загачена кухня, санчастина, лазня і т. д. Почалося розбазарювання продуктів з кухні, які були призначені для всіх в'язнів у таборі. В наслідок справедливих і несправедливих доносів, багато людей опинилося в ізоляторі і бурі. В'язні терпіли до якогось часу. Коли терпелівість урвалася, тоді в'язні ропочали фізичне винищування «стукачів», яке набрало величезного розмаху. Протягом місяця січня 1951 року вбито коло 60 осіб. Зрозуміло, що між ними загинули і деякі невинні. Дійшло до того, що вбивано людей серед білого дня. Запідозрених у вбивствах від-

силано до нас на пересилку, а коли таких набралось багато, тоді їх відправлювано ще й в інші табори. Декого з них переведено пізніше до нас в табір й вони вже в нас залишилися. Акцію боротьби з доносами вели в'язні з-посеред всіх національностей. Найбільше одначе було поміж ними українців, що боролися зі стукачами безпощадно.

Неспокої не минули й нашого табору. І в нас оперуповноважений намагався організувати сітку сексотів. Кухню наповняли переважно закавказцями, мабуть для того, щоб розсварити їх з населенням табору й нацькувати одних проти других. Мене тобі було вже знято з пожарництва. І тут виникла серед в'язнів реакція. Одного дня на виробництві повішено одного старого росіянина, що мав загальну славу стукача. Та це було виконано настільки бездарно, що відразу впадало в очі, що це не самогубство, а вбивство. Тому арештували майже всю бригаду, в якій він працював. Слідство було проведено в нашому таборі, але з яким наслідком, годі було довідатися. Двох з-поміж арештованих затримали одначе у в'язниці.

Тижнем пізніше скоївся випадок з одним інженером-росіянином, що був старшим одного з будівельних об'єктів. У всяких справах виробництва він завжди обороняв інтерес виробництва, діючи зовсім явно на шкоду в'язнів, чим викликав велике озлоблення проти себе. Як уже було сказано, бараки замикалися на ніч на замок, а ранком о 5-ій годині відмикалися, після чого викликувано в'язнів в ідальню. Звичайно, в'язні не дуже спішили вставати. Одного дня відкрито наш барак, але зразу ніхто й не думав підніматися. В той час в барак війшов невідомий і сплячому інженерові завдав чотири глибокі рани в груди. Він підняв крик «режуть!», але мешканці бараку думали, що це він з просоння. Лише побачивши на його одержі кров, переконалися, що дійсно його різали. Негайно повідомили санчастину, й туди його перенесено. Того самого дня перевезено його в центральну лікарню, де він пролежав кілька місяців. Він не міг дати жодних інформацій про перебіг акції, бо нічого не пам'ятав, а вбивцю може хто й бачив, але про це замовчав. Після вбивства прийшло слідство, переслухування всіх людей, що спали в поближжі інженера, але безнаслідково.

Минув ще тиждень. І знов була спроба вбивства. Тим разом жертвою його став голяр-вірменин. Коли він увійшов увечері в ідальню, світло погасло, а він почув, що

хтось йому всадив у плече ножа. В темноті, очевидно, не попав у груди. Рана була легкою. З того часу вірменин змінив свою поведінку і його в таборі більше ніхто не чіпав.

Більш-менш у тому ж часі вибух пожеар на будівельнім об'єкті побіч нашого табору. Хтось підпалив склад з будівельним дерев'яним матеріалом. Посаджено в бур біля двадцяти осіб, що працювали недалеко й повинні були бачити, хто це зробив. Коли вони відмовилися давати конкретні зізнання, пояснюючи, що нічого не бачили, тоді підозріння впало на них. Випадково це були люди, які співали в мною організованім хорі. Таким чином тінь підозріння впала теж і на мене. Мені заборонено брати участь в аматорськім гуртку, заборонено відбувати проби хору, скрипку я мусів здати на склад і виходити на загальні роботи на каменоломі. Як мотив подано, що я ніби підтримував у хорі бандитські елементи.

В мене є підстава думати, що дійсною причиною такого рішення було дещо інше. В грудні 1951 року мене повідомлено, що ранком прийде в зону якийсь оперуповноважений, щоб допитати мене в якійсь справі. Попереджено, щоб я не ховався. Дійсно, коло полудня мене викликали в опервідділ, де сидів невідомий мені офіцер. Переконавшись, що я саме той, кого йому потрібно, він мене спитав, чи я знаю Сороку. Я відповів, що знав двох Сорок: один з них українець з Дніпропетровщини працював у театральнім хорі на Воркуті, а другий працював на Воркуті топографом, в 1948 році звільнився і виїхав в невідомім для мене напрямі. Ніяких протоколів я тоді не підписував. Офіцер зробив собі лише нотатку й тим задовольнився. Що діялося в той час з Сорокою, що ділося у Львові чи на Воркуті, я не знав. Не знав також, який матеріал мають слідчі органи супроти мене. Але запит про Сороку впевнив мене, що ведеться слідство. Я переказав все Павлишину (Клим Савур), але він висловився, що ще мало підстав для непокою. Після того прийшло рішення перевести мене на загальні роботи й заборонити брати участь в аматорськім гуртку.

Кам'яний кар'єр був розташований на горі, недалеко від нашого табору. Праця на ньому вважалася тяжкою і спочатку там працювали виключно каторжани. Хоч праця була важка, але настрої був бадьорий і товариство було дібране. Я ніколи не розраховував на заробітки й тому працював настільки, щоб ніхто до мене не прив'язувався. Поволі привчився вантажити лопатою щєбінь на автомашину і робити

іншу зовсім нелегку роботу. При роботі час минав скоріше і не нудьгувалося.

В таборі тим часом атмосфера трохи розрідилася в зв'язку з тим, що введено т. зв. «хозрасчет», тобто із зароблених в'язнем грошей відраховувано половину на державу, з того, що залишилося, відраховувано певну суму на харч і утримання, а решту виплачувано на руки. Від того часу можна було тримати коло себе гроші. В таборі відкрито кухню, в якій можна було дешево діставати обіди й вечери. Ще проектувалося відкрити постійну крамницю. Адміністрація табору всякими способами намагалася роз'яснювати в'язням, що «партія і правітельство» рішили покращати долю в'язнів, а за те вони повинні оправдати «довір'я» та краще працювати. Між в'язнями почали поширюватися вістки, що скоро взагалі прийде зм'якшення режиму: буде дозволена кореспонденція, побачення з рідними й т. д. Найбільше говорено про те, що скоро буде прийнятий новий кодекс, який передбачує найбільшу кару до 5 років. В зв'язку з тим всі справи в'язнів мають бути переглянені. Навіть говорилося, що вже приїхала в Караганду московська комісія й переглядає справи. Нам вдалося ствердити, що всі ці вістки походили від адміністрації табору. Що в'язні від себе теж багато додавали, це не підлягало сумнівови.

Найбільше замішання в таборі викликав приїзд якихось офіцерів, що визивали в'язнів і питали, куди б вони хотіли поїхати, коли б їх звільнили з табору. Коли в'язень відповідав, що йому багато сидіти, то вони пояснювали, що це не має значення. Це саме було і в інших таборах. Як я опісля мав нагоду ствердити, такі випадки були на Воркуті й Джекказгані, а напевно й в багатьох інших таборах. В зв'язку з чим це все було — тяжко було збагнути. В'язні пояснювали це якнайвигідніше для себе.

В кінці березня, коли вже сонце пригрівало, але надворі все ж таки був сильний мороз, я працював на горбку каміне-неломів на вітрі. В таборі панувала в той час пошесть грипу. Ціла лікарня і один барак були заповнені недужими, але смертних випадків не було. Біля полудня я відчув потребу погрітися. Хоч залізна піч була розігріта до червоного, я не міг зігрітися, а за дві години, я лежав напівпритомний на лавці з високою температурою. Після полудня приїхали сани й відвезли мене в зону в лікарню. Стверджено запалення легенів. Впродовж тижня при помочі сульфідіну мене нібивилікувано, але опісля я почув сильні болі в правім боці.

Лікар ствердив плеврит. Начальниця санчастини записала мене на рентген і одного дня мене разом з кільканадцятьма іншими забрали вантажним автoм на другий лагпункт, де був рентген. Рентген виказав те, що в мене було, але рентгеноскопічної знимки я сам не бачив. Того самого дня мене привезли й назад. Лікар-білорус почав давати мені застрики хлористого кальція. Здоров'я поволі поправлялося, але температурний стан вдержувався. На щастя ропи в боці не втворювалося. Через місяць я почував себе ще нездоровим і час до часу відчував болі в боці. Одного разу увесь стаціонар йшов до лазні. В поспіху я не встиг застелити ліжка. Коли повернулися з лазні, з'явилася вільна фельдшерка, вилаяла мене, що я не застелив ліжка й вирішила що «замість кари» завтра я повинен іти на роботу. Лікар-білорус пробував протестувати, але нічого не допомогло. Тоді вже починало бути на дворі тепло. За порадою лікарів, я працював мало й ніхто до мене не чіплявся, бо тепер був «хозрасчот» і мені говорили, що як не буду працювати, то не зароблятиму грошей і ходитиму голодний. Але організм виявився напругуд сильний і поволі з недугою впорався.

ДОЛІНКА

В квітні, коли я ще лежав у лікарні, наш лагпункт почав заповнюватися в'язнями з інших таборів, яких гуртовано на пересилці для переведення в звичайні табори. Так виявилось, що в Караганді була дійсно якась комісія і, переглядаючи поодинокі справи, ствердила, що є в'язні, які «по статейним признакам» не підлягають спецтаборам, а повинні відбувати кару в звичайних. В цю групу попало теж кілька в'язнів із нашого табору. Повний етап начислював коло 200 осіб. Через місяць знову почали прибувати люди для відправки в звичайні табори. Цим разом потрапив на етап і я, бо в мене була лише антирадянська агітація і я не був зв'язаний у слідстві з якимись групами. Настрій у таборі зовсім піднявся; всі очікували, що за першими предвісниками змін придуть інші.

Нас в автах і під ослабленим конвоем повезли на пересилку в Карабас, котра вважалася пересилкою вже звичайного табору Караганди, т. зв. Карлагу. На тій пересилці перебу-

вало вже біля 500 політичних в'язнів, що не підходили в спецтабір. Відгороджені парканом із дощок, знаходилися там два бараки з жінками. На пересилці панувало похваллення. Зустрічалися знайомі. Один українець відшукав свою жінку, батько зустрівся з сином. Там я зустрів одного литовського священника, що був професором філософії в Вильні, на жаль прізвище його забув.

Кілька разів на день заїзджали вантажні авта й групами забирали в'язнів в сільськогосподарські табори. Центр тих таборів був у Долинці, виселку коло Карабаса. Я завважив, що представники начальства Карлага дуже раді були поповненням своїх таборів політичним елементом, бо він мав загально добру опінію щодо його працездатности. В звичайних таборах було багато кримінальних елементів, з яких ніякої користи не було. Вони коли й виходили на роботу, то ставилися до неї так, що більше було шкоди, ніж користи. В сільськогосподарських таборах було також багато інвалідів, які лише в незначній мірі були здатні виконувати якусь роботу. Нашу групу, коло 30 осіб, відставили в третій «пахотний» участок другого долиньського «лаготделенія».

Це був невеличкий табір, в якому проживало около 300 осіб, з того майже половина були інваліди. З нас сформовано окрему бригаду, бо ми з першого ж дня ввійшли в конфлікт з місцевим елементом. Деяка кількість місцевих людей, що була зайнята при конюшні, ходила на роботу з перепустками без конвою. Було три робочі бригади: дві місцеві й одна наша. Всі ми в той час ходили разом на прополку хлібів. А полоти було що. В Караганді випадає досить мало дощів. Тому на весну, коли сніг топиться, воду зі снігу скеровують в резервуар, загороджений греблею. Потім греблю відкривають і вода заливає поля. З водою попадає в поля дуже багато паростків, що закорінюються й розвиваються скоріше, ніж хлібні рослини. На деяких полях не пізнати було, що там засіяно. Норми для прополки були такі високі, що їх неможливо було виконати. В погоні за виконанням норми в'язні робили собі всякі вдосконалення. До них належали залізні сапки на дерев'яних держачах. В основному було заборонено послуговуватися ними. Але бригадири були в'язнями і також були зацікавлені в тому, щоб виконаної праці було записано якнайбільше. Агроном був теж в'язень, але він був зацікавлений насамперед в якості виконаної роботи. А що поля були рівнесенькі, то ми вже здалека бачили, що хтось їде двоколкою. Це міг бути або

агроном, або хтось із начальства. Тоді ми всі ховали сапи і пололи руками. Сапками було тому заборонено полоти, що від удару сапи гинули не тільки бур'яни, але й збіжжя.

Перший тиждень сільськогосподарських робіт нам дуже дався взнаки. Ми не були призвичаєні увесь день стояти у зігнутому стані. Нічого дивного, що ми тільки на половину виконували свої норми. Опісля, коли ми приспособилися, пішло вже краще й ми скоро перейшли 100% норми. Щоб одначе й при невиконаній роботі що-небудь заробити, ми записували виконану всією бригадою роботу лише на кількох членів бригади, а іншим вписували по кільканадцять відсотків. Таким чином держава могла лише з тих кількох осіб вираховувати що їй належало, тобто по сім рублів денно. Решту треба було їм виплачувати на руки. Всі інші тільки частково могли покрити витрати держави й оставалися державі винними по кілька рублів в день. При виплаті грошей ті, на яких записувано було роботу, ділилися зі всіма іншими. Все було роблено в секреті, бо коли б розкрилося, то бригадира могли б притягти до судової відповідальности.

Умови життя тут були гірші, ніж у спецтаборах, а особливо харчування. За власні гроші, коли в кого вони були, можна було купити дешево маслянки, кислого молока (збраного) або часом сиру. Більше нічого в табір практично не привозили. Навіть хліба не було в достатній кількості. Бараки не були муровані, як в спецтаборах. Це були звичайні ліп'янки, з вимазаною глиною долівкою, без даху, так що при сильнім дощі вода проходила через стелю. Було багато блощиць. В таборі не було такої чистоти, як в спецтаборах. Правда, можна було кореспондувати без обмежень, навіть мати побачення з рідними. А це для не одного велика моральна піддержка. Газети попадали лише провінційні. Опісля я довідався, що культорг (культурний організатор) одержував і центральну — «Правду», але він її нікому не показував, щоб не скурили. Провінційні газети він розділював між бригадами не так для читання, як на куриво. Була в таборі маленька бібліотечка, але цікавих книжок було дуже мало. В шахи не було з ким грати. В спецтаборі часто влаштовувалися шахові турніри, а тут не було людей до того. У загальному ми в новому таборі почували себе гірше, ніж в спецтаборах. Одне тільки нас радувало: в спецтаборах перед в'язнями постійно стояло питання: чому ми сидимо саме в спецтаборах? Чим ми різнимось від звичай-

них табірників і що нас чекає у випадку хочби війни? Ці питання морально гнітили в'язнів, чого не було у звичайних таборах. Так само завжди тривожив в'язнів факт, що в спецтаборах вони ходили на роботу під дуже суворим конвоєм, який був регулярною армією, а в звичайних таборах три бригади (біля 100 осіб) проводили три конвоїри з собакою. Коли ми починали полоти сто гектарне поле, тоді один з них клався з гвинтовкою на землі позад нас, а два інші йшли далеко вперед на кінець поля, щоб звідтіля нас пильнувати. Але вони звичайно собі спали. Ось такий послаблений режим морально нас підтримував, хоч побутові умови були гірші. Та й наглядслужба в таборі поводитися з нами дуже ліберально.

Населення табору являло собою різnorodний елемент. Переважно це були «битовики», тобто в'язні, засуджені за побутові провини. Серед них багато було хуліганів у віці між 20-25 і дрібних міських та сільських злодіїв. Була теж певна кількість політичних в'язнів, що не підлягали спецтаборам. Ці останні були найкращими робітниками, бо виконували свою роботу більш-менш солідно. Вони також працювали в конторі табору. До категорії сільських «злодіїв» належали літні колгоспники. Між ними було багато місцевих казахів. Вони були дуже побожні.

Радіо ми не мали, бо дріт був перерваний, а з налагоджуванням начальство не спішилося. Вся увага в'язнів була звернена на буденні справи. Злодії і хулігани використовували вільний час для потайної гри в карти. Інші вишукували собі всякі побічні заняття, щоб заповнити чимось вільний час і втікти від нудьги. В КВЧ були три мандоліни, дві гітари й одна гармонія. Коли я запропонував підготувати концерт, то відразу знайшлися бажаючі. За три дні ми поставили концерт. Начальство було настільки задоволене, що обіцяло повезти нашу «трупку» в жіночий табір, що лежав недалечко, а мені начальник зробив натяки, що як тільки пройнуть жнива, то він поставить мене на постійну роботу в КВЧ, де я буду вчити нот і керувати аматорським гуртком. У нього мали були на це фонди.

Щодо національного складу в таборі переважали росіяни. На другім місці були т. зв. нацмени, тобто казахи й узбеки, між якими був один афганець з Афганістану. Далі були українці, литовці й німці. Розмов на політичні теми майже не було, бо радіовісток не було, а в провінційних газетах було дуже мало нотаток про міжнародні події і то тільки

у фрагментах, що не давали можливості доброї орієнтації. Одначе часом, коли хтось зачіпив «політику», поодинокі в'язні відкривали свої «погляди», з яких можна було бачити, якими надіями живуть люди. Між в'язнями було багато таких, кара яких не перевищувала 6 років і ті, звичайно, розраховували на швидке її закінчення. Але немало було з терміном понад 10 років і в тих малі були перспективи звільнення. Не зважаючи на цю різницю, всі ставилися негативно до радянської дійсності. Хулігани залюбки глумили над висловами «партія і правительство», що фігурували в часописах обов'язково разом, як вирішні чинники в державі. Ні партія, ні правительтво не мали жодного авторитету. Між в'язнями було багато розмов про правдоподібну амністію, а коли вона не приходила, то це давало підставу до вигуків проти радянського режиму й надій, що вільний світ вже завершує підготування до війни й війна принесе скоро визволення для всіх. Ніхто з в'язнів не пробував обстоювати радянську систему і ніхто не сумнівався в тому, що вона погана. Цікаво, що навіть малолітні ракли пробували пояснювати, що вони жертви радянської системи й більше або менше усвідомлювали собі, що велика кількість таборів в СРСР, про які ходило переконання, що в них знаходиться до 20 мільйонів в'язнів, відзеркалює собою нездорові відносини в суспільстві, створені більшовиками. Коли я пробував говорити їм про те, що коли б вони перемінили свій спосіб життя, то навіть при існуючих умовах могли б організувати своє приватне життя більше щасливо, вони не вірили в таку можливість. Для них думати про інший спосіб життя в радянській системі було утопією. Ними керувала й переслідувала їх думка, що не може бути нічого кращого, поки не знищити самої системи. Вони були ідейно споріднені зі старими російськими нігілістами. Я не раз дивувався, як молоді, малограмотні люди, про яких можна було думати, що вони взагалі ще не доросли до розуміння суспільного життя, своїм практичним умом критикували підрадянське життя і бачили усю безнадійність свого становища. Багато з них почувало себе краще в таборі, ніж на волі. Прив'язаності до сімейного життя в них не було, поняття матері, батька, братів і сестер давно вивітрилися з голови, ідея дати свій позитивний вклад в життя суспільства (якого?) була зовсім зайвою. Жий життям хвилини й бери від неї, що тільки можна — це ідеологія зневіреного до конструктивного життя елемента. Карти, жінки й алько-

голь — оце був головний зміст їхнього життя. Але в ґрунті речі це був ще не зовсім звихнений елемент і при певних умовах можна б з нього виховати конструктивних людей!

В СРСР багато говорилося про «ісправительную» роботу, але в дійсності в тім напрямі нічого не робиться. Старші в'язні табору ставилися негативно до існуючої системи, маючи за собою гіркий досвід цілого свого життя. Їх воля вже не манила. Батьки згадували про своїх дітей і жінок, як про щось, що давно і безповоротно минуло. Життя вже не мало для них притягаючої сили. Те, що вони говорили в таборі, осідало в головах і молодого покоління. А говорили вони про те, як ще добре було жити колись, за Леніна, коли селянин сам користувався плодами своєї власної праці.

Недалеко від нашого радгоспу (радгоспи — це державні господарства) був колгосп місцевого населення. Нам часом траплялося говорити з колгоспниками. Вони жили багато гірше від нас. Їхні хати були більше запуснені, ніж наші бараки, хоч побудовані з глини і зовнішньо нічим не різнилися від бараків. В'язень за виконану в радгоспі роботу діставав зарплатню гіршими, згідно передбачуваних державних норм, а колгоспник, жив із свого присадибного господарства, окрім того виплачувано їм продуктами сільського господарства за «трудодні». Вони тримали корови, але із кожної корови треба було здавати державі відповідну кількість молока і м'яса. Коли в кого були кури, мусів здавати яйця. Кожний колгоспник бився з життєвими труднощами. На колгоспному майні він відробляв панщину і ждав хвилини, щоб попрацювати на своєму присадибному господарстві. На роботу в колгосп важко було зібрати бригадиріві робочу бригаду, зате в неділю, коли колгоспники були вільні від роботи, вони вставали далеко до сходу сонця і бралися за роботу на власнім господарстві. Ніхто не жалував труду для індивідуального господарства. Це характеризує відношення колгоспу до колективізації. Мені сказав один колгоспник в розмові, що він нічого не бажав би собі так, як перейти на роботу в радгосп. В радгоспі він отримував би зарплатню готівкою і вона вистачала б йому на життя. А нормувальник нашого радгоспу мені заявляв, що коли б держава перемінила колгоспи на радгоспи, то давно збанкрутувала б... Радгоспи дають державі порівняльно невеличкий прибуток. А колгоспи — це одна з форм експлуатації селянина. З них держава має найбільші прибутки й тому вона ніколи не піде на ліквідацію колгоспів. Я не зу-

стрічав селянина, який був би задоволений колгоспною системою. Можливо, що добре було тільки там, де держава їх зразково зорганізувала: під Москвою, на Україні або Кубані. Проте далеко від великоміських центрів колгоспники жили дуже бідно.

Зовнішній вигляд полів переконував кожного, що велике промислове сільське господарство має велику перевагу над дрібним господарством. В рік мого побуту в Долині було літом багато дощів і урожай випав небувалий. З одного гектара збирали пересічно 25 центнерів. На полях засівали спеціальну пшеницю, яка мала коротке стебло, але колос був повний. Вона витримувала сухий клімат Казахстану. Сіяли так само ячмінь і овес. Багато було соняшників. Було приємно дивитися на стогектарне поле, наче море золотистої пшениці.

Нас висилали теж на прополку моркви, картоплі й цибулі в недалечкій жіночий радгосп. Це були розлогі поля з городиною, які зрошувалися при допомозі ариків (ровів), наповнених водою. Городи забезпечували картоплею, помідорами й іншою городиною цілу Караганду. Прополка моркви дозволяла нам бодай добре наїдатися. На прополці цибулі були ми тільки раз. Цибуля була дуже заросла бур'яном. Норми були так високі, що ми бачили, що на цибулі багато не заробимо. На цибульнім полі треба було обережно порушуватися, щоб не поламати цибулі. Один з наших робітників, що був ознайомлений з сільським господарством, сказав, що навіть добре ламати стовбур цибулі, бо тоді сама цибуля росте в ширину. Ми його послушали. Тоді прополка пішла гладенько, як по маслі. До вечора ми справилися з роботою. Кожний з нас набрав повні кишені цибулі і поніс в табір. На закінчення роботи приїхав місцевий агроном і як поглянув на поле з цибулею, то аж вжахнувся. З нами він нічого більше не говорив, лише подзвонив начальникові табору по телефону. Поле дійсно було зовсім сплюндроване.

Перед входом в табір нас затримано й зроблено ґрунтовний обшук. У висліді відібрано понад 60 кг. цибулі. Бригадирів посаджено негайно в ізолятор. Більше нас на прополку цибулі ніхто не брав.

Кілька разів ми їздили на прополку проса. Просо потребує дуже дбайливої прополки. Нас попередили, що має приїхати головний агроном з Караганди з комісією й тому слід полоти дуже дбайливо. І дійсно, біля 11-ої години приїхала комісія і з нашої роботи була дуже вдоволена. Але ми завважили,

що норми так високі, що при таких стилі роботи ми не виконаємо їх навіть на 50%. Про це ми говорили членам комісії, доказуючи на ділі, як воно є. Але головний агроном сказав, що він не має права змінити державних норм. Він радив нам звернутися з тим до місцевого агронома, який був в'язнем. Той розмахував руками й теж не міг нічого зробити. Коли комісія поїхала, а ми від дороги ввійшли трохи далше в глибину поля, він нам порадив не бути дуже великими педантами в роботі. Ми це зрозуміли по-своєму. До вечора ціле просо було прополено, але якість роботи була фатальною. Та агроном був певний, що комісія вже більше не приїде і визнав поле за прополене цілком задовільно. Із нарядів, які він позаповнював цифрами, вийшло, що ми того дня виповнили роботу на 150%. Так в СРСР за нормою падає якість роботи.

Для звичайних таборів у Караганді і Долинці існувала т. зв. культбригада, що об'їздила табори й давала там концерти. Вона загостила й до нас. Вона в той час була декомплетована, бо багато її учасників були переведені в спецтабори. З політичних в'язнів тільки дехто там залишився. Чисельність колективу сягала кільканадцяти осіб. Про мене вони вже чували й заявили, що дуже бажали б мати у себе. Але в мене була політична стаття, а вони мають труднощі з тими політичними в'язнями, які ще в них залишилися і тому сумніваються, чи управління таборів згодиться мене прийняти в склад культбригади.

ЗНОВУ В ДОРОЗІ

Одного дня зранку перед виходом на роботу мене визвав начальник табору, Ситник (українець) і велів мені приготувитися до відправки. Куди, він не говорив, бо мабуть сам не знав. Всі були переконані, що мене переводять в культбригаду і я сам в те повірив. Один тільки нарядчик, в руках якого був лист із управління в моїй справі, закликав мене і показав, що там написано про відправку поза межі карагандинських таборів. Прочуття нічого доброго не віщувало. Зібравши свої речі я відправився під конвоєм в дорогу. Разом зі мною відправлено кількох кримінальників, які за гру в карти дістали від начальника кару по 10 днів

ізолятора, які вони мали відбути не в нашому таборі, а в тому, якому ми підлягали. Це було «второе долинское лаготделение». Коли ми туди прибули, вийшов на варту службовець і почав нас приймати на підставі документів, які в нього були в руці. Спершу забрано моїх супутників в ізолятор. Залишився я сам. Опісля він викликав мене, при чому додав, що я призначений на звільнення. Це здавалося мені неправдоподібним. В практиці ще не було, щоб звільнення відбувалося так без усяких формальностей.

Коли я ввійшов в табір, то негайно явився хтось з КВЧ і просив туди зайти, що я й зробив. Місцеве КВЧ було зацікавлене в музикантах, бо в таборі якраз організовувалася оркестра. Коли мені про це сказано, я відповів, що я мабуть поїду далі. На це культорг мені сказав, що нікуди вони мене не пустять, хіба що я їду поза межі карагандинської таборової системи. Він пішов докладно вивідати, хто я і куди їду. Через якийсь час він повернувся й сказав, що я справді їду поза таборову систему на «освобождение». Я відразу втратив для КВЧ усякий інтерес.

Але в КВЧ сидів один високий, пристійний в'язень, що вивчав якусь роллю. Ми перекинулися кількома словами, після чого я вийшов, щоб знайти для себе приміщення в одному із бараків. При цій нагоді я, побачивши табір, зорієнтувався, що в ньому багато кримінального елемента. Дійсно тут опинилися вибранці з-поміж бандитів і хуліганів. Вони відмовилися ходити на роботу й їм за те начальство нічого не робило. Спочатку грожено їм ізолятором і штрафним пайком, але вони стероризували в'язнів, що працювали на кухні, і діставали з кухні харчів доскочу. Посильними для них були молодші злодії, що в злодійській гієрархії займали пости простих виконавців. Ті із в'язнів, котрі виходили на будівельні роботи, заробляли непогані гроші. Але вони не могли користуватися тими грошми, бо була загроза з боку бандитів, що вони могли їх відібрати, а жертву навіть вбити. Начальство, мабуть із страху, ніколи в зону не заходило. Говорили, що тут збирали бандитів і тих, що саботували режим і роботу, для відправки на Колиму або на Курильські острови.

Нарешті я піднайшов для себе місце в одному із бараків, де жили «мужики», тобто ті, які не входили до жодної із злодійських організацій. Залишивши свої клунки в бараці, я вийшов на табірний двір і ліг відпочити на траву. В Долинці випадало більше дощів, ніж у Караганді й тут буйно

росла трава. Із задуми мене збудив голос одного в'язня, що сам походив з Києва. Він заговорив до мене чистою українською мовою. З розмов на звичайні таборові теми він перескочив на політичні теми, бо вони чомусь його цікавили. Я, підозрюючи, що напевно їду у в'язницю, а тому знаходжусь під обсервацією, ухилився від розмови на політичні теми. На обіді він знову присів до мене, продовжуючи стару розмову. Він виразно висловлював протирадянські думки, звертаючи їх вістря проти системи диктатури, називаючи виразно, що ідея комунізму може сама собою непогана, але не можна здійснювати її методами, якими послуговувався Сталін. Я пробував обороняти Сталіна, хоч був переконаний, що мій співбесідник мав рацію. Це викликало на його обличчі здивування, бо, мовляв, я перша людина, яку він зустрів, що поспробувала обстоювати Сталіна. На другий день він присівся до мене на тому же дворі, привівши зі собою свого товариша, якого він представив, як учителя із Волині. Я одначе побачив, що цей учитель дуже слабо розмовляє по-українському. Коли вони знову порушили стару тематику, я набрав переконання, що ці, назовні свідомі українські патріоти (а вони такими себе показали), можуть бути підставленими МГБ людьми. І я став ще обережніший. Коли учитель відійшов, киянин почав зі мною говорити про українську літературу, рецитувати Шевченка і виявляв себе справді дуже інтелігентною людиною. Я й до сьогодні не вирішив, чи мав я тоді діло справді з українськими патріотами, чи з агентами МГБ.

В тому таборі побув я кілька днів, після чого переведено мене на пересилку в Карабас. Цим разом мене посаджено в тюрму в одиночну камеру. Мені пояснено, що так буває зі всіма, які виїзджають поза межі таборової системи. Тут я почав роздумувати, які матеріяли можуть бути в руках МГБ і як мені слід на них реагувати, та бився з думками, куди мене можуть везти: на Воркуту, до Львова, чи може в Москву для репатріації?

На другий день вкинули до мене одного українця з Дніпропетровщини, який їхав у своїй власній справі (мабуть на пересуд). Він працював трактористом в одному із сусідніх таборів. Як тракторист, він мусів постійно бути коло свого трактора, а тому мав перепустку. В степу зв'язався з однією жінкою-в'язнем, що пасла корови й теж постійно перебувала за зоною. Значить, що в рідких випадках і тоді існували види пом'якшеного режиму. Його привезли п'яного.

По дорозі він вважав за відповідне позбутися грошей, бо сподівався попасти до бандитів. Конвоїр, який його віз, теж порядно скористувався при тім. В камері він розложив переду мною прянички, які по дорозі купив. Я пробував відмовитися, але від п'яного годі було відв'язатися. Він одначе поїхав на один день скоріше від мене.

З Карабасу мене повезли столипінським вагоном просто в Петропавловськ. В Петропавловську затримався я кілька днів на пересилці. На моїх документах було дійсно написано, що я їду на звільнення. Це трюк МГБ, щоб я часом не догадався, що мене везуть до в'язниці. Цим трюком МГБ само обмануло себе, бо в Петропавловську, як зрештою й на других пересилках, тримали мене не під особливим доглядом. Я використав це, щоб пописати листи й вислати різним приватним людям на Воркуті, що я правдоподібно туди їду. В той спосіб ще далеко до приїзду на Воркуту мої знайомі знали, що я туди їду. Це виявилось, між іншим, на слідстві. Слідчий суддя дивувався, чому на Воркуті знали, що я повинен був туди приїхати.

Із Петропавловська я виїхав у напрямі Свердловська. Якийсь час я їхав сам в столипінським вагоні. Це дуже часто буває, бо в напрямі до таборів столипінські вагони звичайно переповнені, а звідти рідко хто їде в напрямі Москви. Салдати, які мене сторожили, побачили, що коло мене скрипка, й просили заграти. За тим пішли ближчі розмови, хто я, звідкіля і куди їду. Коли я на один момент залишився з одним конвоїром, то поцікавився, хто він. Він був із Західної України. Цього вистачило, щоб між нами встановився ближчий контакт. Він мені звернув увагу, щоб я переривав розмову, коли буде наблизатися другий вояк. Від нього я довідався, що він вже майже три роки призовної служби відбув у внутрішніх військах МВД і нарешті його, як і багатьох інших, використовують конвоїрами біля в'язнів, як і на інших подібних постах. Салдати вважають, що це для них сором, дарма, що в них вмовляють, ніби для них це повинно бути честю, бо «партія і правительство» довіряють їм охорону ворогів народу. Цей термін «вороги народу» офіційно пристосовувався до в'язнів. Я підслухав на Воркуті і в Караганді, що зовнішня охорона табору при зміні варті вживала вислову «передаю охорону ворогів народу»...

Використовуючи знайомство з салдатом, я просив його підглянути, що написано на документах і куди я їду. Він обіцяв мені це зробити, якщо вдасться, бо всі документи були

в офіцера, котрий їхав в тому вагоні. Пізніше він мені сказав, щоб я був спокійний, бо їду на Воркуту на «звільнення». З тієї миті я набрав певности, що я арештований і їду на Воркуту в тюрму.

Зі Свердловська я встиг написати ще одного листа на Воркуту. За кілька днів я був у Кіровській пересилці, а звідти поїхав прямо на Воркуту. Їдучи столипінським вагоном із Кірова на північ, я розмовляв з сусіднім купе вагоном, в якому їхали грузинські політичні в'язні. Від них я довідався, що вони члени грузинського уряду. В кінці 1951-го, або на початку 1952-го року уряд Грузинської РСР вніс формально заяву у Верховну Раду СРСР від імени грузинського народу про бажання грузинського народу вийти зі складу СРСР, стати самостійною державою й організувати в себе комунізм на таких основах, як наприклад, у Польщі. Їхній крок був згідний з радянською конституцією. Але після того прийшли арешти серед членів грузинського уряду й комуністичної партії. Всіх засуджено по 25 років таборів. Куди інші ділися, їм невідомо. Тут їх лише два і їдуть вони правдоподібно в Інту. Пригадую собі, що їх дійсно висадили в Інті. Згідно з їхніми словами, дехто з членів грузинського уряду скривався, а може втік до Туреччини. Від них я довідався, що радянська влада виселює людей із прокордонної полоси Грузії, Вірменії і Азербайджану в глибину території. Але населення приймає ці заходи з обуренням, втікає в гори, творить там банди і живе з грабунків.

Разом зі мною в купе їхали два українці-каторжани і один росіянин, яких перекидали на Воркуту з Норильська. Причиною того, як вони говорили, було, що в околиці Норильська перебував на вільній висилці хтось із їхніх рідних. Ще їхав один інженер з Дніпропетровська, українець, як свідок у чужій справі. Ми ввійшли в ближче знайомство. Цей інженер працював начальником вентиляції на шахті ч. 8 (Рудник), де були колишні співробітники театру. Він усіх їх знав і обіцяв передати від мене привітання, коли туди попаде. Він дійсно туди попав і таким чином дехто із нашої організації довідався, що я приїхав на Воркуту.

З двірця перевезено нас поліційним автом на пересилку, що містилася тоді в лагпункті шахти ч. 1. Нас повели спершу в лазню. За той час, як ми купалися, в наших речах зроблено основний обшук. Купаючись, була можливість поговорити дезким з місцевих в'язнів. Від них я довідався,

що в їхнім лагпункті є дехто з карагандинських в'язнів, яких групами вивожено в невідомі для нас напрямі, про що я згадував вже раніше. Довідався я від них теж про деякі для мене особисто цікаві новини із Воркути, про які тут не згадую. Коли ми почали одягатися, до мене підійшов наглядач і звелів мені одягатися окремо від інших. Для мене це не було несподіванкою, тоді коли в інших викликало здивування. Після того, як я одягнувся, наглядач вивів мене до т. зв. центрального ізолятора Воркути, що містився в лагпункті шахти ч. 1, який через свій гострий режим мав на Воркуті вже свою славу. Так я знову опинився у в'язниці.

СЛІДСТВО

Кілька днів я сидів в одиночній камері центрального ізолятора. Ніхто мене не викликав, ніхто із надзорслужби не цікавився, чому я приїхав. Мені дозволяли весь час спати, хоч спати ані трохи не хотілося, бо було холодно і твердо. Ніякого прикриття, ні матрацу мені не дали, хоч годували мене так, як і всіх табірників.

Центральний ізолятор був побудований по типу воркутських бараків, тільки був більший. По середині ізолятора проходив коридор, від якого направо і наліво були камери. Одні з них були більші, другі менші. Хоч режим вимагав безумовної тишини, відчувалося, що ізолятор повний. Як потім я зорієнтувався, кілька одиночних камер були призначені для МГБ Речлага (Воркутського спецтабору). На прогулянку мене не випускали.

Через кілька днів, близько 10-ої години, наглядач велів мені приготуватися до виходу. На варті чекали на мене два офіцери МГБ. Як я потім довідався, один з них, капітан Ковальов, був начальником слідчого відділу МГБ, а другий, старший лейтенант Фетіскін, заступником начальника слідчого відділу. Вони мене посадили в американське військове польове авто й повезли в місто.

Кабінети МГБ влаштовані стандартно: в кімнаті стоїть письмовий стіл слідчого, перед ним довгий стіл, прикритий червоним покривалом, і в кутку під стіною поганенька табуретка, призначена для обвинуваченого. Кабінет влашто-

ваний елегантно й чисто. Мабуть ніякі канцелярії в СРСР не влаштовані краще від МГБівських. В окремих кімнатах працював секретаріят зі штабом машиністок. Всі вони, як одна, були препогані. Мабуть МГБ підшукує для тієї роботи поганих жінок. Слідчі одягнені у військові уніформи з жовтими пагонами. Їхня елегантність підкреслювалася тим, що вони парфумувалися радянськими «духами» з дуже сильним й тому обридливим запахом. Навіть дим від цигарок не міг вбити запаху тих парфумів.

Перші допити не були протоколовані й мали форму звичайної розмови. Ці розмови мене переконали, що МГБ має незбитий матеріал. Початково на запит: «Розкажи, яка то була у вас організація на Воркуті» — я відповідав коротко, що ні про яку організацію нічого не знаю. Далі пішли інші питання: «Для якої мети я робив фото і кому його дав?» Це питання мене вразило, бо тільки Сорока знав про знімку. Коли опісля запитано: «Нащо тобі було потрібно ціянкалі?», я набрав переконання, що Сорока арештований і в допитах мусів розказати про фальшиві документи. Мені ставлено навіть виразно питання: «Навіщо мені були потрібні фальшиві документи й куди я думав втікати?» «Які розмови я вів з поляком інженером П.?» «Що спільного я мав з німецькими штабовими офіцерами?» «Яку карту я їм показував і нащо?» З питань, які ставилося, слідно було, що слідчі органи переконані в тому, що в їхніх руках повстанська й шпигунська організація, що не відповідало дійсності. Коли я побачив, що заперечування всього не тільки нічого не дає, а ще погіршує справу, я рішив прийняти іншу лінію оборони. Що торкається моєї втечі з табору, то я признався, що дійсно носився з думкою втекти з табору закордон, тому що вважаю, що СРСР мене незаконно тримає в таборах і я повинен був бути, згідно з розпорядками самого радянського уряду, репатрійований до 5. 5. 1950 року. Що ж торкається не особистої справи, то я твердив, що була лише спроба створити організацію, яка одначе не мала бути скерована проти СРСР. Кримінальний кодекс вимагав, щоб антирадянська організація в розумінні ст. 58 п. 11 своїм змістом мала дії, окреслені пунктами 1-10. Таких дій наша організація не передбачувала. Навіть, що торкається антирадянської агітації, то ми строго остерігалися того, щоб не стягати непотрібно на себе підозріння. Слідчі органи твердили, що організація була антирадянська, повстанська і шпигунська. Я твердив, що організація була кон-

спіративна з огляду на те, що правила режиму взагалі забороняли в'язням всяку організацію, навіть прорадянську. Але вона не була ані повстанська, ані шпигунська, ані навіть антирадянська.

Історія розкриття організації на Воркуті зі всіма зв'язаними з нею справами така:

В березні 1950 року в одній з підльвівських місцевостей в Західній Україні був вбитий провідник ОУН, Роман Шухевич. Вбивство мало місце серед таких обставин: В березні він знаходився на горищі в хаті одієї учительки, там же була і його головна зв'язкова, Галина Дидик. Одного дня ввійшли в хату агенти МГБ й зачали оглядати дім. Однак нічого не знайшли. Тоді спитали Галину Дидик, хто ховається на горищі. Вона відповіла, що там нікого немає. Тоді вони веліли себе повести туди. Коли вилізли на горище, то там зчинилася, звичайно, стрілянина, в якій Шухевич був забитий. Галина Дидик прийняла ціянкалі. Її відвезено в безнадійному стані до лікарні. Дев'ять днів боролася вона зі смертю, але вкінці лікарям вдалося її врятувати. До того, чи після того, була арештована Гусяк Дарія, якій Шухевич дав доручення виготовити для мене фальшиві документи на прізвище Кравченка Юрія Яковича. Ці документи були при ній знайдені. На домагання слідчих органів, вона розказала, що документи виготовлені для якогось Іка. Хто це такий, вона не знає. Іко — це моє здрібніле ім'я. Багато людей знали мене тільки як «Іко». Так знала мене теж Дидик Галина, що походила з місцевости, де я ходив до гімназії. Дидик про документи мабуть нічого не знала. Коли її слідчі спитали, чи вона не знає, хто це такий Іко, вона розказала про мене, мабуть не припускаючи, що тут скрита якась тайна. В грудні 1950 року приїздив до мене на Воркуту слідчий МГБ, щоб ідентифікувати знятку з моєю особою, про що я вже згадував раніше. Ствердивши, що фото зі мною тотожне, мене перевезено в табір у Караганду, щоб уможливити спокійне ведення слідства на Воркуті.

В провіді нашої організації був один українець з Полісся, Сільчук Омелян, який до весни 1949 року працював в проектнім відділі управління Комбінату Воркутвугілля інтролігатором. Він мав доступ до всяких матеріалів, навіть секретного порядку. Через нього ми довідалися про докладний стан населення на Воркуті в 1949 році з докладними даними про кількість вільних, в'язнів і охорони. Одного

разу до мене звернулися згадувані вже німецькі штабові офіцери, чи я не можу роздобути десь географічної мапи, з якої вони могли б зорієнтуватися щодо місця, де вони перебувають. Я звернувся до Сільчука, бо знав, що він як інтролігатор переплітає не лише матеріали з проектного відділу, але й книжки з бібліотеки, а навіть виконує приватні роботи. Він мені обіцяв дістати відповідну мапу. Друкованих мап не було. Коли випадково йому в руки попала світлова (светокопіровочная) мапа печорсько-воркутського району, він зробив з неї відбитку на станку й передав мені через мою знайому з театру, Лях Аполонію. Я приніс мапу в табір. Сама карта не була секретною. Я бачив подібні карти у вільнім клубі шахти ч. 6, і навіть на міському бульварі за склом. Цю карту я приніс в зону для німців. На другий чи третій день вони зобов'язувалися мені її віддати. Не розуміючи як слід російських написів, вони прийшли до мене, щоб я їм пояснив. А що я тоді не мав часу, тому пішов з ними до знайомого нормувальника нашого табору, українця з Чернигівщини, Озерського Григорія Миновича і просив, щоб він німцям пояснив написи на мапі. Пізніше я цю мапу одержав назад і віддав Сільчукові.

Тут я перейду до іншої справи, яка в'яжеться, одначе, з цілістю. В проводі нашої організації, яка мала свою назву, був теж один адвокат з Бродів коло Львова, Борщ Стефан. Він був цілком згідний з метою, яку поставила перед собою наша організація. Коли його в червні перекинули в спецтабір шахти ч. 8, він зустрівся там з волиняком Петращук, що працював рахівником в одяговому складі. Скоро між ними встановився ближчий контакт. Становище в спецтаборі було дещо інше, ніж у звичайних таборах і настрій в'язнів були більш бурхливі. Торкнувшись в розмовах оцінки загального становища, вони прийшли до дещо інших висновків, ніж ми. Петращук, побачивши в Борщі одностайність, зрадився йому, що в їхнім таборі існує українська підпільна організація і запропонував Борщеві до неї вступити. Борщ на пропозицію згодився, але водночас вважав потрібним промовчати, що він вже входить до однієї організації, яка має дещо іншу мету. Назва нової організації була: ОУН Заполярні Соколи України. Метою організації було стояти на сторожі морального стану українських в'язнів і робити відповідні приготування на випадок, коли б радянські органи задумали пристосувати до в'язнів масові репресії. Згодом вони прийшли до переконання, що

їм необхідно зв'язатися з націоналістичним підпіллям на Україні. Всі спроби налагодити зі мною зв'язок не мали успіху, бо я був тоді в таборі цемзаводу. Тому Борщ, використовуючи умовний знак із нашим зв'язковим Василем Терехом, рішив прямо з ним зв'язатися, даючи йому певне доручення. Вони з Петрашком виготовили обширний лист в підпілля ОУН, який був Борщем досить незручно зредагований і власноручно переписаний. В ньому говорилося між іншими про готовість таборів кожночасно виступити, якщо будуть ясні вказівки з краю. До листа додали мапу, виготовлену від руки, яка являла собою схему таборів на Воркуті, приблизні дані про кількість в'язнів у таборах, зокрема про кількість українців. В той час закінчував свою кару в їхньому таборі українець Крилінський. Після кари він залишався як поселенець на Воркуті. Для нього зроблено дерев'яний чемодан (це в СРСР найчастіше подибується навіть серед вільного населення), в однім боці якого була подвійна стінка, куди заховано згаданий лист з іншими матеріялами. Терех при першій нагоді відвіз чемодан до Львова й передав в означене місце. Яким чином пізніше цей чемодан разом з матеріялами попав у руки МГБ, ніхто з нас не знав.

Разом зі мною в таборі перебував згадуваний вгорі Озерський. Це була літня людина. Він у двадцятих роках працював у Києві в наркоматі сільського господарства, свідомий українець і противник радянської системи. Його погляди одначе різнилися від наших. Коли я написав три статті, які Сорока пізніше завіз до Львова, я дав їх йому прочитати. Ми мали до нього настільки довір'я, що сказали, куди статті підуть. Прочитавши, він набрав охоти теж спрещувати свої погляди на папері. Він виготовив дві обширні праці. Перша була біля ста сторінок — тут була ним з'ясована «козацька ідеологія», друга розміром вдвое менша: «проект політичного й адміністративного устрою в майбутній українській державі». Ця друга праця представляла на нашу думку більшу вартість і її Сорока відставив до Львова. Натомість перша праця мала багато думок, які здалися нам дивовижними. Коли я з часом в дальші роки мого побуту в таборах ближче познайомився зі старим поколінням українців із Великої України, я переконався, що в багатьох з-поміж них живі погляди козацької ідеології, з'ясовані Озерським. Козак — це, згідно з нею, вільна людина, яка не признає ніяких накиннутих ззовні оковів. Таки-

ми були запоріжські козаки триста років тому. Інколи я набирав сумніву, чи важнішим поняттям в тій ідеології є Україна, чи козак і козацька воля. Елементи тієї ідеології я подибував у кубанських і донських козаків. В Озерського все було побудоване на козацькому періоді української історії XVII ст. Коли в 1949 році Озерського перекинули в спецтабір Ячегінських шахт, він приступив зі своїми старшими земляками, серед яких знайшов однодумців, до організування «Українського Козачого Фронту». Перебуваючи в тюрмі МГБ в місті, я з нудьги займався відчитуванням на стінах всяких написів. Там я знайшов прізвища поляків, котрі там сиділи в 1950 році. На спіднім боці дерев'яного ліжка було написано: «Крашевські здрайца, вспал нас вшисткіх». Найбільше було, звичайно, українських прізвищ, між ними я знайшов і Озерського з датою від вересня 1952 року. Пізніше я довідався, що Озерський відбув свою кару і поїхав у Середню Азію на висилку. Між тим одначе викрито його організацію, привезено знову на Воркуту, де він дістав 25 років. Слідчі органи мали в руках від руки зроблену мапу Воркути й були певні, що вона походить із середовища в'язнів. Нічого дивного, що Озерського почали тиснути, щоб він признався, яку мапу він мав у руках. Озерський, не припускаючи, які наслідки можуть мати його свідчення, легкодушно розказав про історію з мапою і німецькими офіцерами. При тому він назвав мене, як того, хто приніс мапу. МГБ негайно почало допитувати німецьких офіцерів, що перебували тоді десь біля Свердловська. Вони спочатку відпиралися, а потім один із них розказав про мапу.

Третім доказом було зізнання поляка, інженера П. Він спочатку тільки розказав про загальні розмови, які між нами велися. Тоді не було згадки про підпільну організацію. В тоці слідства він почав щораз більше йти по лінії, яку йому підсувало МГБ. Ще в часі конфронтації в слідстві він говорив досить скромно, але на процесі підтвердив усе, що виписала прокуратура в акті обвинувачення.

Вкінці безпосередній привід до арештувань дали події на Ячегінських шахтах. Там була наша клітина, Український Козачий Фронт і ще одна організація, яку зорганізував українець із Центральної України, Флонь, і прозвав її ОУН. Всі ці організації зійшлися разом і почали між собою колотнечу. Озерський скоро відскочив від них на бік. Натомість дві другі допровадили конфлікт до великого розго-

лосу. В тракті розмов між собою наші довірені люди відступили від напрямних, які мали від свого керівництва й не маючи ніякого зв'язку з проводом у місті (бо його вже там тоді не було), рішили діяти самостійно. Це призвело до арештувань у червні 1952 року. Так поволі слідчі органи добралися до Сільчука, який хотів брати все на себе. Але коли залунали прізвища Сороки й мое, тоді вже в слідчих не було сумніву звідкіля все походить.

З Центрального ізолятора мене перевезено до МГБ в місті, де були чотири маленькі одиночні камери, розміром 2 на 1,5 м. Там я просидів 42 дні. Камери були на тому самому коридорі, що й слідчі кабінети й я мав нагоду прислухатися до всього, що діялося в МГБ. Допити відбувалися вдень і вночі, але не довше як до 12-ої години. Допитували спокійно, без крику і побоїв. Тільки один раз мене заставили стояти. Так простояв я 6 годин. Коли я побачив, що більше стояти не можу, я сів на землю. На всякі погрози слідчого я відповідав, що може робити зі мною, що хоче, але стояти я більше не буду, бо не маю сили. Все скінчилося погрозами. З ходу слідства я зробив висновок, що Сороки на Воркуті нема. Як пізніше показалося, його арештували й перевезли у в'язницю в Красноярську, де й ведено допити. В постанові про арешт обвинувачення було сформульоване, як намагання зробити повстання. З обличчя слідчого я бачив, що він сам сумнівається, щоб організація мала за мету повстання. В слідстві я рішив брати головну вину на себе, щоб могли відстоювати лінію оборони, яку я вибрав. Я твердив, що я був одним із ініціаторів створення організації. Твердив, що вона в ніякому разі не мала бути своєю дією скерована проти СРСР, що дійсно відповідало правді. Почин створення організації я оправдував воркутською обстановкою, якої авторами були не в'язні, а радянська влада. Покликуючись на тезу матеріалістичної філософії, що «буття визначає свідомість», я вказував, що в перші повоєнні роки нікого навіть в думці не було творити в таборах підпільні організації. А якщо вони тепер творяться, то причини слід шукати в об'єктивних, створених радянською владою умовах.

Через 42 дні мене знову перевели в Центральний ізолятор. Туди я приїхав коло 3-ої години ночі. В камері були вже нари на дві особи. На нижній вже хтось спав. Я придивився й побачив інтелігентне обличчя. Колір волосся був світлий, але брови були дещо темніші. Я був переконаний,

що це естонець. Не розбудивши його, я вибрався на верхню нару і заснув. Над ранком ми зачали розмову. Скоро я довідався, що моїм співмешканцем був німець, Енно Брандт з Гамбургу, син генерала. Він був колишнім офіцером із прибічної гвардії Гітлера, а після закінчення війни вступив на службу англійської розвідки. В 1948 році радянська розвідка вкрала його з Гамбургу. В часі слідства не могли йому нічого доказати й тому Особое Совещаніе дало йому 25 років. Тепер його час від часу викликали, коли думали, що їм у руки попав якийсь матеріал проти нього. Я з недовір'ям ставився до нього, підозрюючи, що його мені підкинули. Думаю, що так само з недовір'ям ставився і він до мене. Але скоро між нами встановився контакт. Він мені багато розказував про події в Німеччині після закінчення війни, про нюрнберзький процес й багато дечого іншого. Розказуючи йому, в чому мене обвинувачують, висказав я думку, що, правдоподібно, з вбивством Шухевича до рук МГБ потрапив його архів, бо інакше я не міг собі пояснити, звідки МГБ могло роздобути фальшиві документи, що були приготовані для мене.

Ми просиділи разом около двох тижнів. Одного дня викликали його і мене, посадили в автомашину й ми поїхали на допит: він до свого слідчого, а я до свого. Проте цього разу я зустрівся в кабінеті не зі своїм слідчим, а з якоюсь цивільною людиною, яка мені завдавала різні питання, не входячи в дрібниці. Наступного дня викликали мене до цього самого слідчого. Як пізніше я довідався, це був заступник міністра МГБ Комі АРСР із Сиктивкара. Закінчуючи допит, він сказав, що «ми тепер трохи докладніше поцікавимося вашою справою».

В неділю, коли ми з Брандтом сиділи в камері і з нудьги він мені розказував один роман, відкрилася візитирка й дозорець спитав мене, які речі в мене ще залишилися в МГБ у місті, а які є тут у тюрмі. Я в мить зорієнтувався, що це, мабуть, приготівляють мене до виїзду поза Воркуту. Я підозрівав, що напевно поїду до Львова, бо частина слідства зв'язана зі Львовом. Мене Брандт заспокоював, що коли поїду, то щойно в понеділок. Але мене за пів години визвали й сам слідчий мене відставив до станції в столичинський вагон, даючи доручення, щоб мене посадили в ізоляторі віддільно від інших. В ізоляторі я їхав кілька годин. Але коли назбиралося більше в'язнів, вони вже не змогли

мене далі тримали в ізоляторі самого і тому пересадили до загального купе. Я був переконаний, що їду до Львова.

Несподівано мое прізвище разом з іншими вичитано на станції Княж Пагост. Всі інші їхали на вільну висилку в Сиктивкар. Вночі нас привели до в'язниці у Княж Пагості. Мене посаджено окремо. Там просидів я три дні. Потім мене викликано і відправлено автомашиною на аеродром, а звідтіля літаком у Сиктивкар, столицю Комі АРСР. Літака довелося мені ждати кілька годин. Мене посадили в кабінеті, де мав своє бюро черговий аеродрому. Але рук не розкували. Незабаром до мене підійшов якийсь невідомий тип і запропонував купити від нього великий кишеньовий ніжик з вилками й ложкою. Я спитав його звідкіля він його має. Тоді він мені розказав, що він демобілізований і повертається з Німеччини, де стояла його частина. Йому треба дістатися в Сиктивкар. Туди залізниця не йде. Літом можна доїхати пароходом, а зимою автобусом. Тепер одначе ще ріка не замерзла (це була половина жовтня) й автобус не може їхати, бо моста на річці нема. Він купив квиток на літак. Але вже три дні чекає й не може попасти на літак, бо першість мають офіційні особи, а він простий вояк. А що він вибився вже з грошей, то мусить продавати різні речі, які він думав везти з собою до дому.

Коли приїхав літак, мене доставили туди в першу чергу. Я сидів між вільною публікою зі скованими назад руками. З обидвох боків сиділи біля мене салдати, а трохи далі офіцер. Вільна публіка не звертала на мене уваги. Мабуть це було для неї буденне явище. В Сиктивкарі виїхали по мене до літака американським автoм і відвезли в тюрму МГБ. Міністерство МГБ Комі АРСР займало великий квартал, в середині якого було одноповерхове крило. На партері розміщувалось 14 камер. Це була в'язниця МГБ. На першому поверсі було стільки ж кабінетів для слідчих.

Я запримітив, що в слідчих кабінетах відбувався постійний рух: одні слідчі приїзджали, другі відїзджали. Чув я, що в Сиктивкарі був один із великих центрів МГБ. За час мого слідства привожено сюди в'язнів із різних сторін СРСР. Між іншим, привезено сюди арештованого в Дніпропетровську українця Кінаша, що мав походити з Трускавця і нібито був перекинений ОУН на Велику Україну, щоб там провадити підпільну роботу.

Кількість в'язнів ніколи не перевищувала 20. Обслуга тюрми теж сягала 20 осіб. В тюрмі панував дуже суворий

режим. На ніч застелювано матраци. Та вдень матраци треба було повертати й сидіти на залізних штабах. Не можна було спиратися на стіну, ані на тумбочку. Камера мала розміри 2,30 на 2,60 метра. Два залізні ліжка були приковані до підлоги. Між ліжками була тумбочка, а в кутку кібель («параша»). Вгорі було маленьке віконце, а напроти віконця сильна лампа, що світилася цілу ніч. Було заборонено голосно розмовляти. Можна було по камері ходити, але не було куди. Раз в день виводили на 15-20 хвилин на прогулянку. Було заборонено лягати вдень на ліжко і спати. Заборонялося закривати голову рядом і треба було спати так, щоб дозорець завжди міг бачити голову. По коридорі завжди крутилося кілька дозорців і пильно підглядало кожний рух в'язня. Можна було користатися досить доброю в'язничною бібліотекою. Харч, як для радянської в'язниці, був достатній.

НАРОДИ ПІВНОЧІ

Сторожами були майже виключно представники народу Комі. Всі вони дуже погано розмовляли по-російському. Приблизно 6 місяців просидів я в самоті. Одного разу вкинено до мене одного комі, якого обвинувачувано в націоналізмі. Він писав вірші мовою комі, де проявлялися антиросійські нотки. Це явище для мене було незрозуміле. Але довше перебування з ним розкрило мені очі. За радянської влади комі досить високо культурно підтягнулися. В Сиктивкарі були школи мовою комі, між ними й середні школи. В Сиктивкарі був ще інститут, але викладовою мовою була російська. Були два драматичні театри: один з російською мовою, другий — з комі, де п'єси ставилися мовою комі. Більшість з них були перекладами з російського, але деякі писали автори комі. Отже помітно пробудилася також література комі. Вона мала радянський напрям з трафаретними фразами про дружбу всіх народів в СРСР. Але серед молодого покоління траплялися й такі, в яких почав пробуджуватися національний патріотизм. Вони з обуренням дивилися на те, що їхню територію заселяють чужинці з півдня. Але ці патріотичні почування не були високо викристалізовані. В містах їх притягала до себе ви-

ща російська культура, до якої вони радо-нерадо хилилися. З огляду на те, що народ комі був позбавлений яскравих національних традицій, бо не збереглися ні їх племінні звичаї, ні навіть прізвища, вони з приходом до міста дуже скоро русифікувалися. Доки комі займається в лісах рибальством і мисливством, доти він російської мови не знає. Перейшовши на постійний прожиток в місто, він, чим вище піднімається, тим більше віддаляється від своєї мови й заповичує російську. Коли хто вискочить в ряди інтелігенції, то вже називає себе росіянином, хоч тепер є вже багато таких, що не зважаючи на свої високі посади, продовжують називати себе комі і послуговуються подвійною мовою: комі й російською. Їх наставлення до в'язнів досить вороже. Вони дістають нагороди за кожного зловленого в'язня. Тому було багато випадків, що втеча з табору кінчилася невдачею через поведінку комі.

Недалеко від республіки Комі живуть мордвини, пермяки, вотяки, остяки, череміси, марійці. Всі ці племена фінського походження, які до сьогоднішнього дня говорять по селах своїми мовами. З хвилиною їх русифікації міняється лише їхня мова. Кровне змішання наступає тільки після виїзду з рідної території, але це рідкі випадки. Значить, кровна фінська спільнота живе на своїй корінній території, забувши іноді тільки свою мову. Я переконаний, що вся маса автохтонного населення на північ від Москви до Ленінграду й Архангельська має в собі дуже мало елементів слов'янства. Ця маса відзначається ще й тим, що основним її заняттям, завдяки непригожому кліматові було рибальство й мисливство, а не хліборобство. І сьогодні тільки місцями комі займаються хліборобством, як побічним заняттям. Без сумніву, це залишило свої сліди на психіці цього народу, так як і скотарство залишило сліди на психіці азійських номадів.

Про фінську основу народів басейну Ками і Оки звертає увагу вже Ключевський та інші історики. Ключевський, між іншими, вказує, що дев'ять допливів Ками закінчуються буквами ва, що на мові фінських племен означає вода. Та й саме слово Москва є фінського походження.

А на схід від Москви живуть тюрко-татарські племена. Росія взагалі сконструйована з трьох елементів, що, допասувалися до географічних і кліматичних умовин: 1) лісовий — північ з кровною фінською основою, і з психікою мисливця й риболова; 2) степовий — схід з тюрко-татарською осно-

вою і психікою номада і 3) хліборобський, слов'янський південь з психікою хлібороба. Ось ці три елементи існують і до сьогоднішнього дня. Спільною для них впродовж останніх віків була неорганічно створена політична влада, яка себе силою утвердила і силою може далі держатися. Політична влада спиралася на різношерсну в національному відношенні верхівку. Внутрішні психологічні протиріччя, слідні в усьому комплексі, який сьогодні називається СРСР, настільки великі, що ніяка інша форма влади тут неможлива, як тільки абсолютистична. Всякий лібералізм і демократія нехай приведе до розкладу. Можливо, що втримання того великого колосу потрібне для світової політичної рівноваги, але безсумнівним фактом є те, що насильне співжиття чужорідних елементів під абсолютистичною владою є поважною перешкодою для духової продуктивності тих елементів. Не можна твердити, що котрийсь з них перевищує інші. Кожний з них може дати світовій культурній скарбниці щось специфічне. Але він мусів би мати, як передумову, вільний розвиток. Коли я вчитувався в російську літературу, то я не міг відмовити їй високої естетичної вартости, що торкається форми. Натомість що торкається змісту, то в ній чути один безнадійний плач. Брак позитивної ідеї і позитивного героя. Даремно такі російські критики, як Добролюбов намагаються звалити все на спину нездорових соціальних умовин. Ні, Росію треба пізнати із самого дна, а не збирати явища, що випливають на поверхню й тому впадають нам в поле зору! Ми тільки тоді зрозуміємо, чому вихований в західній цивілізації Рудін (за однойменним романом Тургенева) не може знайти пристосування в Росії, а знаходить його на барикадах Парижу, де й гине. Тоді нам проясниться, чому героїня роману Тургенева «Накануне» вбачила свого ідола в болгарині Інсарові і йде з ним в світ, щоб разом боротися за визволення Болгарії. А коли він в Італії вмирає, то вона залишившись сама, пише прощального листа до родичів в Росію й відмовляється повертатися на батьківщину, бо й нащо (вона дослівно так говорить!). Нам ясною стане душевна незрівноваженість і страждання Віри з одного з найглибших романів російської літератури Гончарова. Вкінці нам зрозумілим стане трагічний злам Гоголя, котрий зі своїм специфічно слов'янським світовідчужанням і моральними принципами взявся за гігантську справу моралізування півночі, не здаючи собі справи, що властиво попав у духово, морально і кровно

чуже йому середовище. Не краще справа стоїть і сьогодні, хоч в радянській літературі, за приказом партії, з усіх сил шукають позитивного героя. З різних елементів склеювалася й англійська нація. Але це було на невеличкім шматку території, а не на таких колосальних просторах як сьогодні в СРСР!

Взагалі, європейські дослідники пізнавали життя в найбільш глухих закутках Африки й Австралії, але схід Європи ще далеко не досліджений. Досліджування його відступлено росіянам, але хіба легко пізнати самого себе?

Мій співкамерник розказував мені багато про життя свого народу. Все, що він говорив підтвердив опісля другий мій співкамерник, що прийшов на зміну першому. Це був українець, що маючи 17 літ, дістав 6 років вільної висилки за співпрацю з німцями. Тих 6 літ він відбув частково в лісах біля міста Сиктивкар, частинно в самому Сиктивкарі. Йому пощастило закінчити в Сиктивкарі будівельний технікум і електромонтерські курси. Це одна із добрих сторін радянської дійсності. Там щоб тільки були охочі вчитися і були здібності, а шлях до науки відкритий. Закритий тепер для тих, хто не може похвалитися успіхами в науці. Після закінчення технікуму, пропонували йому йти вчитися в лісовий інститут в Архангельськ і для тих цілей давали йому стипендію, але йому все перекреслили його приватні матримоніальні справи.

Із розмов співкамерників я дізнався, що народ комі дуже релігійний, хоч християнство заведено тут порівняно недавно, ще яких 300-400 років тому. Не зважаючи на офіційне протирелігійне наставлення, комі сміло виконують вдома релігійні обряди. В кожній хаті ви знайдете святі ікони, до яких вони моляться. Сект поміж ними немає, все опановане православною церквою. Обрядова сторінка їхнього релігійного життя дуже суха. Різдво і Великдень позбавлені всяких народних звичаїв. Через те вони так різняться від подібних свят серед слов'янських народів. В час Різдва не співають ніяких колядок, нема ніяких вертепів, все обмежене до молитви й до святкової учти. Українці, які були на вільній висилці недалеко від міста, втримували між собою живий контакт і як прийшло Різдво, то вони ходили по хатах комі з хоровими колядками, що було дуже широко вітане й було своєрідною сенсацією. Ще більшою сенсацією був вертеп. Маленькі групи доморослих акторів грали ма-

леньку п'еску, написану доморослими «драматургами», яка тематично крутилася довкола Різдва Христового.

Убогі звичай комі не втікли далеко від не менш убогих звичаїв росіян із околиць Москви. Це вдячне поле дослідів для фольклористів, антропологів, лінгвістів і т. п. Шкода, що в умовах радянської дійсності ті науки не можуть себе всесторонньо проявляти!

Перед самим процесом я сидів короткий час з одним власовцем, що відбував свою кару в таборах Інти. В слідстві 1946 року він промовчав, що був одним із тих, що мав близьке відношення до самого Власова. Випадково це викрилося й тепер проти нього вели додатково слідство. Мій співбесідник був з професії істориком, студентом ленінградського університету. Що він негативно відносився до радянської дійсності, про те нема сумніву. Цікаве одначе те, що він не ставився з пієтизмом до Леніна, а відкидав увесь більшовицький період, як такий, що не виростає із традицій минувшини. Ми провели з ним ряд дискусій на теми минулого й майбутнього Росії. Він знав історію Сходу Європи, й тому легко нам було говорити про справи, які звичайно викликають непорозуміння через незнання предмету. Він не противився тому, що історія київської Русі органічно не пов'язана з історією Росії. Він признавав, що період історії Росії від Петра I починаючи, є скомпромітований в російському народі. На традиціях царської Росії не можна вибиратися в подорож у майбутнє. Слід повернутися або до Московського Царства, в якому теж нема нічого приманчивого, або ще глибше. Мій співбесідник відстоював «Новгородську» концепцію, мовляв, найновіші досліді показали, що культура Новгороду Великого була вища й старша від культури старовинного Києва. Мені здається, що ці думки зродилися в нього після того, як він перебував у Німеччині й познайомився з концепціями націонал-соціалістичного Райху. Одне певне, що він відчув, що починати від сучасного тільки й махнути рукою на минуле неможливо. Тому він не вважав шукати нового коріння навіть в праісторії сходу Європи.

Інших співкамерників у мене не було.

А СЛІДСТВО ЙШЛО ДАЛІ...

Слідство велося ще старими методами. Деякі із наших обвинувачених жалілися, що їх у слідстві били, або тримали в ізоляторі, поки вони не взяли на себе вини за те, чого ніколи не робили (Свенціцький). Одначе побоїв не пристосовували. Нам не давали тільки спати. Пів року веліся допити безперестанно, виключно вночі до третьої, четвертої, а то й п'ятої години ранку. Зате вдень забороняно нам спати. О шостій ранку нас будили й ми мусіли робити все, що вимагали правила режиму. Перших два тижні це діяло на мене жахливо. Дві ночі в тижні, в суботу й неділю, ми мали спокій і могли виспатися. Але нерви так були розшарпані, що й тоді я серед ночі прокидувався й годинами не міг заснути. Проте це мене не надломило, мабуть тому, що весь час йшла вперта боротьба зі слідчими, які намагалися штучно накинути нам те, чого ми ніколи не робили. Я переконався, що наявність чинника боротьби тримає людину морально і фізично і що моральний злам веде за собою й фізичний. Те саме можна було завважити в таборі. Найкраще себе почували люди саме тоді, коли режим загострювався. Тоді збуджувалася відпорність в'язнів, з'являлася у них енергія, яка раніше була приспана, коли режим був лагідний.

Слідство мало дві фази. В першій, яка велася під наглядом представника з Москви для справ особливого значення, який хотів лише встановити, що в дійсності було. Друга частина мала на меті підняти таке обвинувачення для заплідозрених, щоб була формальна підстава їх найгостріше судити. Я певен, що слідчі органи були переконані в тому, що ми ніколи не висували ідеї повстання, ані не організували шпигунства. Ствердивши це, представник Москви від'їхав. В другій частині слідства хотіли нам доказати, що ми були організацією повстанською і шпигунською. Шпигунство легше було довести, бо розповсюдження вісток про табори вважається на підставі окремого розпорядку забороненим. У вину Сороки між іншим вписано те, що він при нагоді свого побуту у Львові розказував знайомим про Воркуту й про табори. Далі стверджено, що в руках інтролігатора проектного відділу Сільчука були деякі цифрові дані про стан населення Воркути, що були даними секретними. Мені причеплено шпигування за те, «що я дав доручення Сільчукові викрасти з проектного відділу секретну мапу». Мапа, яка була в наших руках в 1949 року не була секрет-

ною. Але її не було і в загальному вжитку. Від 1949 минуло чотири роки. Тому слідчі зробили дуже просто: вони односторонньо, без всяких доказів, ствердили, що мапа була секретна, не зважаючи на те, що і я, і Сільчук це заперечили.

Важче пішла справа з пришиванням організації повстанського характеру. Кримінальний кодекс вимагає, щоб повстання було обов'язково «збройне», а серед нас навіть не було мови про зброю. Були спроби з боку слідчих вмовити в нас, ніби ми розмовляли про те, щоб заготовлювати ножі, але з того нічого не вийшло. Тоді вони пішли на інший трюк.

Допити всіх обвинувачених відбувалися звичайно рівночасно. Вдень колегія слідчих суддів робила конференцію й устійнювала, які питання слід ставити на найближчій допиті. Слідство велося дуже широко. Випитувано не тільки про справи, які відносилися до нашого діла, а й про все інше, наприклад про настрої серед в'язнів, про різні явища в СРСР і про відношення до них обвинуваченого. Так однієї ночі поспалися питання про те, що думають в'язні про війну, чи вони зв'язують з нею якісь надії. Самозрозуміло, що ми всі тут говорили про те, що дійсно було: а саме, що всі надії в'язнів зв'язані з майбутньою війною. Після того прийшло питання, чи не було між в'язнями розмов про те, що можна рахуватися з англо-американським десантом на Воркуті. Тут всі підтвердили, що дійсно такі розмови були. Тоді виникло питання, чи були розмови про можливість англо-американського десанту на Воркуті між членами нашої організації. Тут вже думки розкололися. Більшість відкинула це питання. Але дехто підтвердив, що були такі розмови, хоч з ними не зв'язувано ніяких планів для дії організації. Це слідчим органам вистачало, щоб висунути обвинувачення, що ми змагали до викликання повстання в'язнів на Воркуті, у випадку війни, зв'язуючи його з англо-американським десантом на Воркуті.

Слідство велося дуже повільно й дуже докладно. Не все, що говорилося, протоколувалося, з винятком того, що мало пряме відношення до справи. Крім того йшли розмови про літературу російську й радянську, порушувалися окремі проблеми, про Гоголя, про музику, яке відношення обвинуваченого до поодиноких російських композиторів, чи нема в них інклінації до західно-європейської або сучасної американської музики. В мене був запас власних нот. Їх було докладно проаналізовано, щоб вичитати, якої музики я прихиль-

ник. Одним словом, йшлося про те, щоб зробити всесторонню знятку із душі обвинуваченого.

Група наша, яку обнято слідством, досягала 18 осіб, в тому числі одна жінка. Частина з обвинувачених входила в склад нашої організації, частина в склад організації лагпункта шахти ч. 8, т. зв. «Заполярих Соколів України», вкінці остання частина в склад ОУН (Організації Українських Націоналістів), в Ячегінських шахтах. Серед обвинувачених було п'ять вільних. Четверо з нас мало вищу освіту, кілька — середню. Більшість була із Західної України, меншість із Великої. Один із нас не витримав тортурів слідства і на процесі ми довідалися, що він помер. Один пробував покінчити самогубством, наївшись хльорку, який давали для дезинфекції кіблів, але його врятували.

Само слідство закінчилося 20-го травня 1953 року. Між слідством і процесом пройшло чотири місяці. Процес тягнувся від 9-16 вересня 1953 року. Протягом чотирьох місяців між закінченням слідства й процесом устійнювано ще деякі додаткові справи, як, наприклад, справу мого німецького громадянства і справу польського громадянства, підсудного Романишина. В моїй справі слідчий виїздив до Берліну, Відня і Львова. Намагання нав'язати мені радянське громадянство виявилось безнадійним, бо знайдено відповідних свідків і документальні дані, яке моє німецьке громадянство підтвердили.

В часі слідства я зложив прокуратурі письмову заяву, що згідно з офіційним повідомленням радянського уряду від 5 травня 1950 року, я повинен бути репатрійований. Супроти цього моє дальше перебування на території СРСР позбавлене законних підстав, а суд не компетентний займатися моєю справою, бо тим самим він підважує правдивість заяви радянського уряду. В цій справі визвав мене прокурор і вручив своє коротке рішення, що «я підлягаю судові». Коли ж я пробував йому вияснити, що компетенція радянського суду торкається тих німецьких військово-полонених, які підпадають під категорію «тяжких воєнних злочинців», то прокурор мені відповів, що «ми вважаємо саме таких, як ви найтяжчими воєнними злочинцями». Ясно, що з прокурором не було як про ті справи говорити. Після закінчення слідства, я звернувся ще перед судом листовно до військового трибуналу військ МВД Біломорської військової округи (який мав нас судити) й виложив ті самі аргументи на доказ некомпетентности радянського суду в моїй справі.

Я просив, щоб військовий трибунал, коли він не може сам вирішувати тієї справи, звернувся своєчасно до відповідної московської інстанції. Але я не отримав відповіді на цей лист.

Після вручення нам акту обвинувачення, нам дано можливість докладно ознайомитися з матеріялами слідства. Це було 18 товстих томів писаних протоколів. Такий розмір матеріялу ще не доказ того, що ми дійсно стільки накоїли. В слідстві ставлено нам по десять разів ті самі питання, тільки на інший лад перестилізовані. Один том відносився до справи львівського українського підпілля і в ньому знаходилися документи, які мали характеризувати працю підпілля в роках 1945-50. Все, що я розказував раніше про справи підпілля, було зачерпнене саме з цього тому. Тому це автентичний матеріял.

З нього я довідався, що Гусяк Дарія виконувала спеціальні доручення провідника Шухевича. Вона їздила літаком в Москву, щоб пробувати нав'язати зв'язок з американською амбасадю. Чи ця поїздка мала успіх, про це в актах нічого не було сказано. Крім того вона їздила в Полтаву й обсліджувала там пам'ятник Петра Великого, як висадити його в повітря. Але результат був негативний. Пам'ятник лежить на такому відкритому місці, що не можна біля нього непомітно працювати.

Роман Шухевич мав сина, якого більшовики примістили в дитячій будинку десь коло Дніпропетровська. Туди їздила, Галина Дидик, щоб його викрасти. В актах нічого не говорилося про успіх тієї поїздки.

Галина Дидик їздила разом з Шухевичем на курорт в Одесу. Мені в слідстві показувано кілька фот Шухевича, чи часом я не знаю його. Між тими знятками була одна, котра представляла Шухевича й Дидик на морському пляжі в Одесі.

В актах було багато матеріялів про конференції проводу підпілля. Вони походять із зізнань арештованих. Матеріяли ці розкривали картину праці підпілля, але мали мало матеріялу, на підставі якого можна б було повністю розкрити підпілля. Обширні свідчення зложила Дидик про те, як вона контактувала представника закордону, який був скинений із літака (мабуть у 1949 році). Цей представник, якщо я не помиляюся, з псевдонімом «Іван», домагався безпосередньої зустрічі з Шухевичем. Але Шухевич не погодився, бо

гасла, подавані Іваном, не відповідали тим, які знав Шухевич.

Багато було матеріялу про те, що підпілля проявляло зусилля перекинути свою роботу на центрально українські землі і на Кубань. Була мова про деякі конспіративні зв'язки з людьми з Києва й Дніпропетровська. Коли б я був припускав, що передо мною розкриється така скоро можливість повернутися в Німеччину, я був би пильніше простудіював ці матеріяли і намагався б по можливості якнайбільше запам'ятати. Сьогодні я багато не можу собі пригадати із того, що тоді читав. Загально можно сказати, що я ніколи не думав, що підпільна праця, не зважаючи на невиносимі умови для конспіративної роботи, так широко тоді була поставлена.

9 вересня 1953 року розпочався процес. Нас привезли в один із міських клубів, де була невеличка зала. Посеред залі зроблено для нас квадратову загороду, в якій помістили кілька рядів лавок. Кожний із нас мав своє місце. В чотирьох кутах загороди стояли озброєні вояки, якими командував один старший лейтенант. На сцені був стіл, застелений червоним накривалом, за яким засідав військовий трибунал, складений із судді підполковника Зайцева, двох засідателів, росіянина та українця, і одного протоколянта жиди в чині майора. Прокуратури й оборони не було. Процес йшов при зачинених дверях. Поміж арміяцями, котрі нас сторожили, було кілька молодих українців.

Почалася розправа від довгого читання акту обвинувачення. Як я вже згадував, нас обвинувачували в тому, що ми створили на Воркуті серед в'язнів організацію, яка мала на меті викликати на випадок війни повстання серед в'язнів, нав'язуючи його до англо-американського десанту на Воркуті. Після прочитання акту обвинувачення, голова питав кожного із нас зокрема, чи він визнає свою вину. Обвинувачені вставали й демонстративно заявляли, що визнають членство в організації, а деякі визнавали й протирадянську агітацію, але всі відкидали повстанський і шпигунський характер організації. Я взагалі відкинув усе обвинувачення цілком.

Після того я склав перед військовим трибуналом заяву, яку я раніше передав був воєнному трибуналові до процесу і на яку я не одержував відповіді, про що я згадував вже вище. На це голова трибуналу мені відповів: «Ми нічого не знаємо. Перед нами ваші акти і кримінальний кодекс, на

підставі якого ми маємо вас судити». На це я сказав, що суд мусить мати законні підстави, чи можна пристосувати в даному випадку кримінальний кодекс. Тоді голова прочитав мені статтю 4 кримінального кодексу, яка говорила про те, що «чужинці, що зробили якийсь вчинок на території СРСР, відповідають на підставі законів місця, де був зроблений проступок». Під час слідства я мав нагоду побіжно переглянути радянський кримінальний кодекс і запитав, що стаття 5 твердить, що відповідальність осіб, які користуються правом екстериторіяльності, урегульована спеціальними законами». Я привів тепер цю статтю і твердив, що вона в даному випадку має пристосовання, бо вояки чужої армії мають право екстериторіяльності. Чи то так дійсно було, я не знав, але я твердив, що це напевно так і є. Тут голова не знав що робити. Він мусів би перервати процес, щоб вирішити цю формальну справу. Але в радянських судах не було такої практики. Вкінці він вийшов із залптаного становища, односторонньо заявивши, що якщо буде щось неправильне, то я завжди зможу після присуду написати в Москву і тоді Москва вирішить остаточно. На це я мусів погодитися.

Коли підсудні почали складати свої свідчення, відразу стало ясно, що властиво на лаві підсудних сидять три організації, які по суті не мали нічого між собою спільного, окрім особистого знайомства. Але це було спеціально зааранжоване, щоб мати всі підстави пришити нам повстанську діяльність. Хоч було видко, що процес ведеться однобічно і хоч нема представника прокуратури, то функцію їх виконують аж три судді, але процес вівся досить ліберально. Нам дозволяли в достатній мірі виговорюватися, ставити взаємно запити і питати свідків.

Між свідками були три німецькі штабові офіцери, які нічим нас не обтяжили, а полковник Мікаелі вів себе навіть дуже добре, зате дуже нас обтяжив поляк інженер П., який сказав більше, ніж говорив у слідстві і повторив точно обвинувачення прокуратури. Розуміється все це не відповідало правді. Свідками теж були згадувані дві жінки з українського націоналістичного підпілля, Галина Дидик і Дарія Гусяк.

При кінці процесу дозволено нам виголошувати останнє слово. Всі вони не відзначалися нічим особливим. З боку деяких обвинувачених, особливо зі слова Сороки чути було, що не підсудні винні були в тому, що їх сьогодні обвину-

вачують у протидержавних злочинах, а радянська дійсність. Виділялося від інших останнє слово підсудного магістра Крушельницького, якого навіть не обвинувачували у прямій участі в організації: «В 1878 році указ царського міністра Валуєва проголосив, що „ніякої України не було, нема і бути не може”, в 1905 році Санкт-Петербурзька Академія Наук признала, що існує окрема українська мова, значить і українська національність, в часі революції Україна ввійшла в склад СРСР, як союзна республіка з правом кожного-часного виходу із Союзу, а в 1945 р. при піддержці СРСР Україна ввійшла у склад Організації Об'єднаних Націй. І вже недалекий той час, коли Україна буде вповні суверенною державою. Їй прийдеться тоді налагодити дружні стосунки з такою самою суверенною російською державою. Хай у своєму рішенні суд дасть вислів ноткам майбутньої дружби двох незалежних народів: українського і російського». Суд дійсно дав вислів: Крушельницький дістав 25 років.

16 вересня около третьої години ночі суд прочитав вирок. Трьох із нас: Сороку, Петращука й мене засуджувано на вищу «меру показання» — розстріл, один із нас дістав 10, трьох по 15, а всі інші по 25 років таборів. Єдина жінка в процесі, Лях Аполонія, завдяки тому, що всі її дуже захищали, одержала тільки 5 років і, згідно з амністією в березні 1953 року була скоро випущена на волю. Їй замінено тільки місце вільної висилки із Воркути на Троїцько-Печорськ. Багато вона могла завдячувати мені і мабуть із вдячності за те, вона після прочитання присуду скинула з себе хутряну безрукавку й подарувала мені. Я привіз її зі собою в Німеччину.

Нам дозволено взаємно попрощатися і смертників відвезли зразу та ізольовано в окремі смертні камери. Коли я ввійшов у свою камеру, на ліжку лежав голий матрац і рядно. Все інше вже мені не належало. Не знаю, чи через виснаження у слідстві, чи завдяки рішучості йти до кінця тим самим шляхом, ми прийняли присуд зовсім спокійно. Для мене особисто це не було ніякою подією. Мені весь час здавалося, що це йде театральна вистава, яку режисерує МГБ і всі жахливі події відбуваються не в дійсності, лише на сцені й сценою вони кінчаться. Я ніколи не вірив у те, що смертні присуди захоче МГБ «приводить в ісполненіє.» На протязі 48 годин ми могли написати касаційну скаргу.

При слідстві в Сиктивкарі я мав дуже інтелігентного слідчого, росіянина. Часом я входив з ним в розмови, які не

протоколювалися. Наприклад, нам закидувано, що наша організація націоналістична, бо прагне відірвати Україну від СРСР. Я твердив, що на те дає право радянським громадянам Сталінська конституція. На те він відповів, що конституція дає право народові виступити зі складу СРСР, а не банді злочинців. Тоді я відповів, що коли конституція дає право народові законним шляхом заявити свою волю про вихід або невихід із СРСР, то конституція дає тим самим право й кожному зокрема, хто входить в склад даного народу, висловлювати свою думку в тій справі. Яка б ця думка не була — вона тим самим конституційна. Тому вважаю, що маса в'язнів, засуджених за т. зв. націоналізм, сидить у таборах незаконно. На цю відповідь він не міг нічого сказати й обмежився висловом, що український народ ніколи не захоче відділитися від СРСР, на що я його заспокоїв, що це не його справа, а справа самого українського народу.

В день, коли помер Сталін, я сидів в одиночці в Сиктивкарі. Я нічого про те не знав. Але на прогулянці я почув із далеких гучномовців сумну музику. Це мене насторожило. Повернувшись у камеру я став пильно прислухатися, що говорять через гучномовці. Але тяжко було розібрати поодинокі слова. Раз тільки, немов за подувом вітру, донеслися до мене слова: «родной атец». Мені стало ясно, що помер Сталін. Коли увечорі мене визвано на допит, я спитав слідчого, хто помер. Але він зробив вигляд, що моє питання не має ніякого зв'язку з дійсністю. Тоді я йому відкрито заявив, що знаю, що Сталін помер. «Звідкіля?» — спитав він. «Мені донесла моя контррозвідка» — відповів я.

За кілька днів я спитав про становище, яке витворилося після смерти Сталіна. Але тоді він захотів почути мою думку щодо цього. Я сказав, що на мою думку місце Сталіна зайняв Маленков або Берія. На його питання, хто на мою думку із них кращий, я сказав, що коли б був Берія, то СРСР перетворився б на чисто поліційну державу. На це він відповів гучним реготом. По кількох днях він мені переказав деякі дрібниці, які створилися після смерти Сталіна, про поділ влади між Маленковим і Берією тощо, при чому вихвалював Маленкова, що він порівняльно молодий і дуже здібний.

Через два або три тижні в часі допиту, десь о 12-ій годині ночі, він відкрив вікно, що вело до парку й звідти з гучномовців донеслися звуки радіопередачі: йшли якраз останні вісті. Повідомляли, що в Москву прибула нова аме-

риканська дипломатична місія з Боленом на чолі. Цитовано промову Болена й відповідь Ворошилова з нагоди вручення вірчих грамот. Мій слідчий пильно вислухував кожне слово, немов очікував чогось важливого. Опісля він зачинив вікно й почав зі мною розмову на політичні теми. Вона мала приблизно такий перебіг:

Він: — «Якими перспективами живуть в'язні?»

Я: — «Вони розраховують тільки на війну. У них іншого виходу немає. Вони не сміють зв'язувати з радянською дійсністю ніяких надій, бо вона їм, крім страждання, ніяких перспектив не дає.»

Він: — «Але в міру того, як ми будемо зближатися до комунізму й для в'язнів прийде розв'язка.»

Я: — «Я в те не вірю. Як не вірю і в те, що ви коли-небудь станете зближатися до комунізму.»

Він: — «Чому?»

Я: — «Бо таборова система й комунізм одне другого взаємно виключає.»

Він: — «А ви думаєте, що лагерна система не може бути усунена?»

Я: — «В СРСР цього не може бути!»

Він: — «Ви помиляєтеся! Після смерти Сталіна була велика амнестія і то не тільки для побутових в'язнів, але й для політичних.»

Я: — «Побутових в'язнів ви будете мати за кілька місяців знову в таборі, а що торкається політичних, то амнестія охоплює тільки засуджених до 5 років, а таких в СРСР майже нема.»

Він: — «В той час, коли ми ведемо цю розмову, тисячам ваших земляків дозволено із поселення повернутися додому.»

Я: — «Щодо поселенців, то це є можливе, одначе щодо політичних в'язнів — то я це виключаю!»

Він: — «Це сьогодні щодо поселенців. А що може бути завтра, ви не можете знати. Приїдете в табір, то самі побачите.»

Подібні нотки в нього проскакували частіше. Я не прив'язував тоді до того ваги. Із сьогоднішньої перспективи думаю, що вже тоді обмірковувалися в Московській централі справи таборів, режиму в них і т. п. Думаю, що це було

ще за життя Сталіна і смерть Сталіна не є тут переломовим моментом, як це потім загально поширилося по таборах. Думаю, що повстання в таборах від літа 1953 року не були рішачим чинником. Вони тільки в тих місцевостях прискорили введення полегш для в'язнів.

ПІСЛЯ ПРИСУДУ

Наступного дня після прочитання присуду перевезено нас до звичайної міської тюрми, де були смертні камери. Коли я ввійшов до середини, побачив, що там вже перебуває якийсь смертник. Це був башкірець Рисаєв, що був у німецькій армії і тепер стверджено, що він розстріляв двох радянських партизан та знасилював одну радянську дівчину (росіянку). Він сидів вже в тій камері близько шести місяців.

Посеред камери було два дерев'яні лігва на подобу труни, приковані залізними штабами до підлоги. Так само прикованими були дві табуретки й маленький столик. Вгорі було маленьке вікно.

На прогулянку нас не виводили. Ранком і ввечері виводили нас в умивальник під суворою ескортою. Цілими днями не було що робити. На другий день я написав касаційну скаргу, а опісля цілі дні ми проводили в балачках. Про наш процес він уже чув.

Мій новий товариш був башкирським патріотом, дарма, що в нього була мала освіта. На більшовицьку Москву він дивився як на речника російського націоналізму і імперіалізму. Йому було страшенно боляче, коли він бачив, як виграна більшовиками війна викликала депресію серед національних меншин, в тому числі й серед башкирського народу. Це період, коли башкирці виявляли послаблену відпорність супроти російського наступу. Багато башкирок виходило тоді заміж за росіян і багато башкирців женилися з росіянами. В міру того, як загострювалася міжнародна ситуація, росла ненависть проти Москви серед башкирського народу. Велике обурення викликало в Башкирії постійне повторювання тез про культурну вищість російського народу. Рисаєв любив наспівувати башкирські і татарські мелодії, які я старався запам'ятати. Ми прожили так один тиж-

день. Одного дня о 5-й годині ранку, коли я вже не спав, тихенько відкрилися двері камери, ввійшов черговий офіцер з вояками й велів Рисаєву збирати свої речі. Рисаєв дуже перелякався, бо він зрозумів, що йому прийшов кінець. Речі в нього випали з рук. Щоб довго з ним не возитися, черговий офіцер звелів йому залишити матрац і покривало, а тільки взяти свої приватні речі. В мене був запас цигарок, які я йому дав. Мені здається мало правдоподібним, щоб Рисаєва розстріляли, бо смертні присуди виконувано не в Сиктивкарі, а в Кірові. Значить, все одно треба було б його спершу туди перевезти. А по-друге, мало правдоподібне, щоб розстріляли за вчинок, який був зроблений ще під час війни. В мене була підозра, що вся та таємнича процедура мала на меті мене налякати.

Тепер я залишився сам. Я домагався, щоб мені дали з бібліотеки книжки. Мені відмовлено. Єдиною моєю розрадою були цигарки й сірники. Із нудьги я придумав собі заняття: на дощці другого лігва, котре тепер було пусте, я нарисовав гумою від черевика п'ять нотових ліній, поламав спалені сірнички й гільзи цигарок на частинки, які мали означати вартості нот, і почав складати композиції. Час до часу заходила до мене фельдшерка, щоб закапати мені очі. В коридорі було крім кількох смертних камер багато інших камер заповнених в'язнями. Кожного дня відбувався обхід фельдшерки і мені це добре було чути. Кілька разів я стукав до дверей і домагався, щоб вона мені закапала очі. Опісля вона пропускала інші камери смертників, а до мене час до часу заходила сама. Можливо, що мені тільки так здавалося, але як вона закапувала мені очі, то руки її почували себе дуже незручно. Часом вона кидала мені якесь сльвіце і я відчував, що вона відноситься до мене з симпатією. Вона була темна, гарна, навіть досить інтелігентна, — як я потім довідався — сибірячка, у віці 30-35 років. Коли я почав складати композиції із сірничків і цигарок, то під моїми дверми почали товпитися вояки й черговий офіцер та придивлятися, що я роблю. Я чув їхні розмови. Вартіві чули від когось, що я «полковник», який керував великим повстанням і припускали, що я складаю пляни військових операцій. Чергові офіцери припускали, що це мусять мати щось спільне з шпигунським ремеслом, а коли все це донеслося до лікаря, то він почав підозрювати, що я поволі божеволію. Одного разу зайшла до мене фельдшерка й спитала, що це я тут ворожу. Вона привітно до

мене посміхнулася і я не міг відмовити дати їй відповідь. Я відказав їй, що це гармонічні вправи. Вона задовольнилася відповіддю, хоч не знаю чи зрозуміла, що таке «гармонічна вправа».

Несподівано мене сповістили, що на моєkonto в тюрмі прийшло 50 рублів. Я не сумнівався, що це Лях Аполонія, радіючи, що вийшла на волю, хотіла й мені зробити приємність. Гроші, які в мене були в таборі, приблизно коло 800 рублів, були з великим запізненням переслані до в'язниці і я міг на суму до 75 крб у місяць виписувати всякі продукти. Та в зв'язку з закінченням слідства, наложено на гроші арешт і заборонено мені ними користуватися. На підставі присуду підпали мої гроші під конфіскацію. Я встиг був зробити лише деякий запас цигарок, які я час від часу курих. За 50 рублів, які тепер прийшли, я міг купувати все, що мені було потрібне. Я не довго думаючи, написав до начальника тюрми заяву, щоб мені дозволили купити за гроші англійський словник і кілька англійських книжок. В Сиктивкарі був інститут чужих мов і в книгарні можна було ті книжки купити. Як мотив, я подав, що думаю тепер і в таборах вивчати англійську мову. Якщо б же моя справа була в Москві полагоджена негативно, то тоді мене не цікавитиме ні доля книжок, ні доля грошей. Начальник зрозумів, що я глузую собі із радянського присуду, але не мав законних підстав мені відмовити.

Початки англійської мови я засвоїв був ще раніше в таборах. Тепер почав я інтенсивно вивчати її далі. Час проходив тепер дуже швидко. Я так захопився своїми заняттями, що й забув, що я засуджений на смерть. Лях мені кожного місяця присилала 50 руб., за що я міг докуповувати собі продукти й «поправлятися».

Напроти моєї камери сидів Сорока, а побіч Петращук. З Сорокою тяжко було зв'язатися, бо нас відгороджував коридор. Але з Петращуком ми могли перестукуватися через стіну. До тієї мети ми вживали шифру, який я написав сирником на білій шматці, вирізав дірку в милі, сховав туди шифр і залишив мило в умивальнику. Після мене ходив умиватися Петращук. Попереднього дня ми домовилися з ним через стіну при допомозі кружки, що я залишу в умовленім місці мило, а в милі шифр. Коли в руках Петращука був уже шифр, ми могли без труду перестукуватися через стіну. Петращук теж був у бадьорому настрої. Ми ще не по-

спішали на другий світ, бо сподівалися, що наша справа полежить у Москві коло шести місяців.

Але ми перерахувалися. З початком грудня після полудня ввійшов у камеру черговий офіцер, обійшов камеру довкола, нічого не говорячи. Але я вже знав, що він прийшов мене забирати. По якійсь хвилині він звелів мені збирати всі мої речі, що я спокійно й зробив. Факт, що мене забирали після обіду, вказував на те, що прийшло позитивне рішення з Москви. Мене повели на перший поверх у кабінет начальника тюрми. Коли я ввійшов у кабінет, за столом сидів якийсь капітан МГБ. Перше його питання було, чи я писав касаційну скаргу, що я підтвердив. Тут він зробив довгу павзу, щоб заграти на моїх нервах. Я почув у той момент, що мої ноги дрижать. Опісля він прочитав мені рішення Найвищого Суду про заміну кари смерти на 25 років таборів, мотивуючи, що «нет необхідності приводить прігавор в ісполненіе». Я повинен був підписатися. Мої пальці теж дрижали і я не міг себе опанувати, хоч хотів за всяку ціну показати назовні, що я спокійний.

Опісля мене відправили в загальну камеру, де я зустрів із нашої групи Романишина, Сільчука, одного власовця, що походив з Кубані і одного місцевого росіянина, якого обвинувачували в тому, що він хотів кинутися на прокурора з ножом. Згодом виявилось, що він був зв'язаний з кримінальним світом. Всі ми з радості розцілувалися. Я навіть не тямив, кого я цілую та навіть не спам'ятався, як цей кримінальний тип опинився в моїх обіймах. Він щиро радів, що я вийшов цілим з небезпеки. До нас пізніше приєднався Петрашук.

Старим звичаєм заведено в камері консумційний комунізм, якому я підпорядкувався. В мене тепер були гроші і я міг дещо зі свого боку вкласти в камерну комуни. Це торкалося головно цукру. Сільчук був господарем і все укладалося знаменито. Але так продержалося тільки кілька днів. Незабаром забрали з камери власовця, а на його місце вкинули кілька кримінальних типів із молодого покоління. Система комуни була затримана. Але негайно виникли труднощі, бо ракли поводили себе розперезано. Як тільки вони побачили, що ми їх частуємо цукром, то вони не відчували потреби виявляти скромність і за кілька днів у нас цукру не стало. Сільчук ще раніше підходив до мене і нашіптував, щоб від них відділитися, але я не погодився. Я хотів, щоб Сільчук практично переконався, що означає ко-

муна. Вона можлива лише тоді, коли громада складається з людей чесних і при зви чаєних жити в гуртовій дисципліні, і вистачить, щоб у тій громаді опинилися два-три не підходящі типи, як усе товариське життя розкладається.

Тут у камеру давали нам уже багато російських книжок. Деякі з них були дуже цікаві, особливо історичні романи. Побутовий роман із радянського життя не був цікавий. В камері були шахи й доміно, так що від ранку до пізнього вечора ми були зайняті.

Наступного дня відкрилися двері й ввійшла фельдшерка з лікарями. Наші погляди зустрілися. Не зважаючи на присутність наглядача, вона усміхнулася до мене і сказала: «поздравляю вас!», тобто «гратулюю вам». Ми перекинулися кількома словами. Вона тепер частіше заходила до нас, щоб лікувати мені очі. Одного разу вона не попала в око і крапля впала на мою одіжку. Я здригнувся. Хлопці, завваживши, що між мною і фельдшеркою є якийсь контакт, застїялися, а один із них сказав: «Чого боїшся?» Тоді фельдшерка з акцентом відповіла: «Б. вже доказав, він що не боїться!» Цей її жест мені подобався. Жінки часом вмюють показати свою гарну сторону!

Наглядслужба тюрми в основному ставилася до нас дуже прихильно і рада була, що до в'язниці попав нарешті якийсь «людський» елемент. Майже весь контингент тюрми — це злодії, бандити, хулігани і т. п., які отруювали життя наглядачам. Цікаво, що вони, з рідкими винятками, були росіяни і глумилися над наглядającym персоналом із племені комі, котрий слабо володіючи російською мовою, не міг привчити хуліганів до дисципліни. Одні других називали дикунами.

Про арешт Берії я довідався щойно після процесу. Правда, його портрети позникали з кабінетів слідчих негайно після його арешту, але я не вважав, що це має якийсь зв'язок з подіями в Москві, бо я ні про що не знав. Коли ми тепер опинилися разом з кримінальними в'язнями, що ще недавно були на волі, вони нам докладніше розказали про обставини арешту. Все це вони розповідали в дуже туманній формі, додаючи багато від себе і висловлюючи явне задоволення з приводу того, що «червоні сатрапи» приступили після смерті Сталіна до взаємопожирання. Від них ми теж довідалися про аферу лікарів у Москві.

Одного дня завітав у нашу камеру «прокурор по надзору». Це була його щомісячна інспекційна візита. В'язні

скаржилися йому про різні персональні справи. Один в'язень висунув справу грошей, які він отримав від своєї жінки в час слідства. Опісля його присудили до конфіскації майна і між іншим забрали ще й ті гроші. Прокурор сказав, що гроші, які підсудний отримав уже в слідстві, не підлягають конфіскації. Він велів йому написати відповідну заяву до МВД Комі АРСР в Сиктивкарі. Цей випадок дав мені основу думати, що конфіскація моїх грошей, які я мав у таборі, не була зовсім законною, бо при моєму арешті списали все моє «майно», не питаючи, чи в мене є ще десь на конті приватні гроші. Тому я звернувся з відповідним листом до МВД в Сиктивкарі, в якому я вказував на деякі неформальності, а також і на обставину, що в мене крім грошей було ще інше «майно», а саме: дві пари сорочок і дві пари калсонів, але чомусь ті речі не були конфісковані. На це я отримав відповідь, яка виясняла мені, що гроші конфісковано тому, що «представляють цінність для держави».

Після присуду мене огорнула злість супроти радянської бюрократичної системи. Пишучи в міністерство в справі грошей, я не робив собі надій на те, що буде можливість отримати їх назад. Аргументація, яку я приводив, явно вказувала, що я собі глузую з радянської бюрократії. Тепер, коли я отримав відповідь із міністерства, я вирішив написати у вищу інстанцію. Зі своїми думками я ділився з товаришами в камері. Мої плани викликали загальний сміх. Цим разом я рішив написати самому Ворошилову. В заяві я покликався на лист від міністерства Комі АРСР, при чому я не забув згадати про дві пари сорочок і калсонів, а далі привів таке:

«В мене же є деякі предмети, які без сумніву представляють вартість для держави. Це: золотий годинник марки Л'юонжін («Л'юонгінес») і бібліотека вартости 2 000 руб. Вони знаходяться в останньому місці мого перебування на волі, у Відні, вул. Маргаретенштрассе 22. Я прошу від мого імені звернутися до австрійського уряду з проханням видати ці предмети радянській державі, тому що вони представляють вартість для СРСР. Маю надію, що при тій нагоді моя старенька мати, що там проживає, дещо довідається про мою долю.»

Скарга була написана в дуже ввічливому тоні й принципово мала вірний підхід, бо радянський кримінальний кодекс, передбачуючи конфіскацію майна, не згадує про

те, що стаття ця стосується тільки майна, яке є на території СРСР. Заява була відправлена в Москву. Бодай так мене про те повідомлено. Але я ніякої відповіді на неї не отримав.

При кінці грудня почали по черзі нас кудись викликати, при чому викликаний вже не повертався в камеру. Ми думали, що нас розсаджують по різних камерах. Прийшла черга до мене. Мене випроводили на подвір'я, а тоді особовим автом повезли у внутрішню тюрму МГБ, де я сидів раніше. Мене кинули в одиночну камеру, але дозволено лежати на ліжку. В камері було центральне опалення, харчували тут децю краще, ніж у загальній в'язниці і давали цікавіші книжки.

На другий день мене викликано до кабінету начальника слідчого відділу. Там сидів мій слідчий, який тоді був начальником слідчого відділу. До нього начальником слідчого відділу був українець Огер, який після арешту Берії кудись зник. Слідчий мені сказав, що тут є люди, які мною цікавляться і вони зараз прийдуть поговорити зі мною. Справді, за кілька хвилин прийшов один літній тип, з сивим волоссям, в цивільному одязі і почав зі мною говорити лагідним тоном.

На слідстві мені намагалися накинути зв'язок з ОУН. Я категорично відказувався від участі в ОУН. Слідчий звернувся до мене з окремим питанням, яке було запротоколовано в актах, щоб я спрецизував свої політичні погляди. Я був у незручній становищі. Але в таких випадках слова самі напрошуються на язик і я сказав: вихідною точкою моїх політичних поглядів було добро українського народу. Все питання зводиться до того, як практично реалізувати його в конкретній дійсності. Я вважаю, що найкраще реалізувати його в гармонії з радянськими умовами, бо це дасть народові найбільше позитивів. Така відповідь була настільки неясна, що мій слідчий не знав, чи назвати мою «ідеологію» націоналістичною, чи ні. Тоді він дав друге додаткове питання: якої я думки про підпільну роботу ОУН. Я відповів, що на мою думку, ця робота приносить більше шкоди, ніж користі. До цієї відповіді причепився тепер невідомий мені співбесідник:

— «Значить, ви не розділяєте роботи, яку веде ОУН?»

— «Ні.»

— «Ви комуніст?»

— «Ні. Я не вважаю, що комуністична система здібна

розв'язати найбільш пекучі проблеми людства, але коли вона намагається це робити, то сама спроба є явищем позитивним.»

— «Чи ви задоволені тією системою, що зараз існує на Україні?»

— «Ні.»

— «Чому?»

— «Будування комуністичного ладу на Україні методами, якими ведено це дотепер, в наслідку веде до русифікації, яка в дійсності проводиться, і до винищення української національної субстанції.»

— «Можливо, що ви в дечому праві. Але це не так. Тепер все основно змінилося. Ви може не в курсі справи, що твориться в СРСР. Подаю до вашого відома: Мельнікова, що пробував проводити русифікаційний курс, зняли зі становища секретаря Компартії України. В уряді України тепер виключно українці. Берія вчора розстріляний...» Тут він звернувся до мого слідчого: «Дайте йому почитати постанови партії щодо святкування 300-ліття Переяславської ради. Ну й доповідь Хрущова про поліпшення побуту колгоспників...» Тоді знову звернувся до мене з довгою мовою про те, як дотепер тяжко жилося селянинові і що рішили зробити партія і уряд для покращання матеріального життя селянина. «Для селянина що важливе? Щоб він мав кусень сала й часом міг його запити горілкою. А висока, як ви кажете, національна політика від нього далека, як земля від сонця! Тепер в наслідок рішень партії та уряду, його побут покращає і він втратить причину бути незадоволеним радянським режимом. Тому ОУН, що підбурює селян проти СРСР, веде шкідливу роботу. І в таборах багато що перемініється. Приїдете в табір, то побачите! Ми признаємо, що ми робили помилку, коли без розбору садили в табори всіх, хто попав під руку. Ми переконалися, що народ не винен, лише винні ті, що підбурюють народ проти радянської влади. Ви не розділяете роботи ОУН і твердите, що вона шкідлива. Ми твердимо те саме. Так, давайте, будемо співпрацювати! Ви нам потрібні!»

— «Не знаю, як саме я можу вам бути потрібний.»

— Це ви самі повинні над тим подумати. Я не хочу тепер чути від вас конкретної відповіді. Ідїть у камеру й подумайте, а завтра я вас викличу й поговоримо докладніше.»

Я не вважав відповідним відразу відмовлятися від про-

позиції. Мені цікаво було до кінця почути, про що він ще буде говорити.

Наступного дня мене визвано знову. Співбесідником був той самий представник МВД. Він знову почав від розхвалювання змін, які наступили й наступлять в майбутньому. Після того він спитав мене, до якого висновку я дійшов. Я відповів, що мені все таки не ясно, що від мене вимагається. Я бачив, що моя «наївність» виводила його з рівноваги. Він зачав тому приступніше мені вияснювати: «Вам відомо, що закордон перекидає час від часу в СРСР, а зокрема на Україну, диверсантів, метою яких є організувати диверсійну роботу й бунтувати маси населення проти радянської влади. Помилку робили радянські органи безпеки, коли за роботу диверсантів притягали до відповідальности збиті з пантелику маси. Тому ми вирішили скерувати нашу роботу проти керівників підпілля. Слід підрізувати стовпи, а тин сам завалиться. Ось для тієї роботи ви нам потрібний». Сказано було ясно, так що допитуватися далі не було потреби.

Я на те відповів, що в моїй особі вони підшукали невідповідну людину. Я в ОУН ніколи не був, нікого з ОУН не знаю і тому моя поміч їм нічого конкретного не дасть. Вони з тією пропозицією повинні звернутися до когось із колишніх членів ОУН. Він пробував вживати ще інших аргументів, але я доводив їхню нестійкість. Розмова тягнулася не менше трьох годин, але не дала позитивних наслідків. Мене відпущено в камеру.

Через день мене знову визвано. В кабінеті сидів молодий, високий майор МВД в уніформі. Він, упевнившись, що я саме той, кого він викликав, почав: «Мені передавали про ваші думки, які критично оцінюють роботу ОУН. Чи це правда, що ви висловлювали такі думки?» «Так» — відповів я. Тоді він продовжував: «В такому разі ви дайте нам розписку». «Яку розписку й нащо?» — спитав я. «Що в вас такі погляди...» «Якщо ви мені вірите, то будете вірити й без розписки, а якщо ні, то й розписка не допоможе...» — сказав я. «Коли б ви дали таку розписку, то ми могли б показати вам матеріяли, які розкрили б перед вами усю брудну й шкідливу роботу ОУН». «В такому разі прошу мені тих матеріялів не показувати, бо жодної розписки я вам давати не буду»... Він мені тоді натякнув, що вони можуть дозволити мені написати листа до моїх рідних закордоном. Я відповів, що під такою умовою я ніяких листів писати не буду.

МЕМОРАНДУМ

Наша розмова наближалася виразно до кінця. Я бачив, що майор збирається давати вартовому розпорядження відвести мене до камери. І тоді мені раптом прийшла до голови думка, з якою я вже давніше носився — звернути увагу політичного керівництва СРСР на певні питання зв'язані з Західною Україною. Я розповів майорові коротко і заявив, що мабуть це й зроблю, як приїду в табір. На його запит, чому я цього тепер не хочу зробити, я відповів, що на мою думку компетентним чинником в тих справах може бути єдино ЦК партії, а не якась провінційна клітина МГБ. На те мені майор сказав, що в таборі я не буду мати умов для здійснення мого задуму, а тут я можу написати все і то просто в Москву. Мені дадуть в камеру відповідну кількість паперу та чорнило і я зможу в спокої викласти свої думки.

Що в таборі не буде передумов для вироблення «меморандума» — то це я чудово розумів сам. Та навіть коли б мені і вдалося такий меморандум скласти, то його висилка натрапила б на труднощі. Я не мав би жодної контролі над тим, чи таборове начальство переслало мого листа до Москви. Окрім того, начальство, познайомившись з текстом, може налякатися (бо ж йдеться про «політику»!), викинути його в кіш, а мене переслідувати. З тих міркувань теперішня хвилина здавалася мені найбільш підхожою. Тому я погодився на пропозицію майора. Мене відвели в камеру, дали мені стіл, папір і чорнило. Писав я три дні. 29 грудня 1953 року я передав меморандум «Про деякі політичні питання Західної України» (на 21 сторінок), МГБ в Сиктивкарі з тим, що він буде пересланий туди, куди він адресований, цебто ЦК партії в Москву.

Читачеві напевно будуть цікаві мотиви, які мене спонукали написати такий меморандум. Я ніколи не вірив, що революційна акція ОУН може дати якийсь позитивний результат. Коли б повстанський рух був навіть вдсятеро сильніший, то в умовах радянської дійсності і загальносвітової політичної ситуації наслідки його невдач були б вдсятеро більші. З інтимних розмов з видимими націоналістами, що перебували в таборах, я виніс враження, що й вони подібної гадки. Мабуть, такої ж гадки був і Роман Шухевич в 1947 році, коли провід ОУН в Західній Україні виніс постанову «заритися в глибоке підпілля» та перебудувати ОУН з масової організації в невеличку організацію добре

законспірованих людей. «Заритися в глибоке підпілля» означало ліквідацію активної дії такої організації до мінімуму. Окрім того, прийнято постанову стосувати терор виключно для самооборони, відступивши від терору, як засобу політичної акції. Залишилася таким чином протирадянська пропагандистська акція. Можливості розгортання такої акції були мінімальні.

Загальна політична ситуація в Європі промовляла за те, що українська справа як якесь міжнародне питання не існує. Західний кордон СРСР визнав цілий світ. Залишалася справа внутрішнього устрою т. зв. народних демократій, в яких СРСР щораз більше закріплювався, та справа Німеччини. Силою таких фактів українська справа стала внутрішньою справою СРСР. Дискусійною справою могло бути тільки питання методів зміцнювання становища українського народу в СРСР. Мені видавалося, що це можна було досягнути якимось розумним компромісом. Доки ще жив Сталін і доки проводилася його політика терористичними методами, доти не було передумов до шукання компромісу. Після смерті Сталіна відчувалося, що шукають нових шляхів у внутрішній політиці СРСР, що кожне слово «з боку» має шанси бути вислуханим і обміркованим. На таке слово не відважиться той, хто перебуває на волі. Що ж торкається українського національного питання, то на якісь нові думки в його користь не відважиться ніхто з українських комуністів, бо ж він ризикуватиме обвинуваченням в націоналістичному ухилі. Мені здавалося, що моє становище вигідне для того, щоб піднести відважний і розсудливий голос у деяких питаннях української політики в СРСР, що я й постановив зробити. Форма, в якій я це зробив, була така не персональна, що здогад, немов би я в цей спосіб хотів «хитрувати» для особистої користі, не мав би жодних основ. Все, що я в меморандумі написав, виходило з мого глибокого переконання, яке склалося на підставі пережитого мною досвіду, розмов з земляками, пізнання політичного змісту радянської системи тощо.

Зміст меморандума був приблизно такий:

Я не комуніст. Проте вважаю, що самі спроби комуністів шукати позитивної розв'язки назрілих проблем людства заслуговують прихильної оцінки. Я походжу сам із Західної України та хотів би висловити свою думку відносно деяких національних питань тієї вітки українського народу, що до 1939 року жила під Польщею, а тепер живе в УРСР. До

1939 року ті українці були відгороджені від Радянського Союзу китайським муром. Ніякі книжки, часописи чи журнали до нас майже не доходили. Всі ж інформації про Радянський Союз доходили до нас через панську Польщу, яка зацікавлена була в тому, щоб серед західно-українського населення не поширювалися прорадянські настрої і тому ті інформації відповідно редагували. Провідною ідеєю панської Польщі по відношенню до українського населення була колонізація Західної України, а через те суттєвим змістом українсько-польських взаємин був постійний національний конфлікт, в якому поляки були у наступі, а українці в обороні. Щоправда, перша стаття польської конституції говорила про те, що польська держава є спільним добром всіх громадян, однак польська політична дійсність йшла іншими шляхами й практично перекреслювала постанови конституції. Ця прірва між конституцією і устроєвою дійсністю мала для українського населення той наслідок, що воно проводило деякі аналогії по відношенню до Радянського Союзу. Населення Західної України знало, що Радянський Союз за радянською конституцією являє собою країну робітників і селян, які спільно будують соціалізм, але інтерпретувало це так, як йому підказувала польська дійсність, тобто, що це тільки декларація, а в дійсності відбувається наступ великоросійського шовінізму і націоналізму на український нарід. Суттю СРСР не є соціалізм і певний соціальний зміст, тільки винищування неросійських народів СРСР російським народом. Я тепер бачу, що такий погляд був помилковий, але за ті помилки українське населення не несе жодної вини. Коли в 1939 році прилучено Західну Україну до УРСР, то радянська влада мала можливість своїми діями задемонструвати свою нешовіністичну політику. На жаль, вона зачала від виарештування і судження тих українських національних і патріотичних елементів, які стояли на оборонному фронті проти панської Польщі, цебто українських кооператорів, діячів культурно-освітніх товариств та багатьох інших. Наслідком того й стало, що українське населення знайшло в тих діях підтвердження свого погляду, що радянська влада тільки за своєю формою соціалістична, а за змістом шовіністично-російська. І знову за те населення Західної України жодної відповідальности не несе. Щоправда переслідування тих елементів відбувалося під гаслом боротьби з буржуазними ворожими елементами, але для населення було аж ніяк не ясно, чому

ті елементи «буржуазні і ворожі»? 80% західно-українського населення за своїм соціальним складом малоземельні селяни, а західно-українська інтелігенція — це організатори того селянства для оборони перед наступом панської Польщі. В містах не було жодної промисловости, а торгівля перебувала майже виключно в неукраїнських руках. Таким чином українське населення було півпролетарське, яке заслуговувало б тим самим на справедливе трактування з боку соціалістичної держави. Сталося одначе навпаки. Тому й сини вбогих селян опинилися після 1944 року не на боці Радянського Союзу, а в рядах УПА. Багато з них полягло, багато потрапило в табори праці, а деяка частина перебуває ще в лісах. Для тих останніх немає виходу. Повірять вони заявам радянської влади і вийдуть з лісів, то все одно їх будуть суворо судити. Вони, отже, примушені сидіти в лісах і чекати своєї смерти або суду. В той час ті, що на волі, головним чином інтелігенція, стероризовані і мовчки спостерегають, як всі пости в високій і середній адміністрації перediaються людям, приїжджим зі Сходу, дуже часто росянам. Для місцевого населення залишаються низові становища. Вважаю, що така політика радянської влади жадної користі ні державі, ні соціалізму не принесе. Щоб цей стан змінити, я пропоную: 1) Допустити місцеве населення бодай до середньої адміністрації та обмежити доплив чужого елемента зі Сходу до мінімуму. 2) Поробити заходи, щоб переконання і погляди населення еволюціонували в прорадянському напрямі. При цьому слід взяти до уваги, що патріотична свідомість населення склалася в затажній боротьбі проти панської Польщі, через що механічне накидування йому ідеологічних положень соціалізму, які в радянському суспільстві стали вже самозрозумілими, до його переконання потрапляти не будуть, коли не пов'язати їх зі станом їхньої патріотичної свідомости. Треба населенню створити можливість розглядати соціалізм і політику радянської влади з його патріотичного, хоч і не протирадянського становища. В тому саме й справа, що в СРСР закорінився погляд про двоподіл населення на радянських людей, пересякнених соціалізмом і сліпо відданих владі, та ворогів радянської системи. Тим часом західно-українська дійсність знає ще людей, що не пересякнуті соціалізмом, але й не ворожо наставлені до радянської влади. Вони являють собою третій про радянський напрям. Організація якоїсь нової «партії» в СРСР неможлива. Але гадаю, що доцільно було б

створити у Львові (або Києві) вузьке середовище патріотичної місцевої інтелігенції, яка у видаваному нею часописі підходила б до всіх питань у Радянському Союзі зі свого національного прорадянського становища. 3) Поруч з цими заходами треба проголосити велику політичну амністію.

Об'єктивно мушу ствердити, що багато з моїх постулятів було опісля здійснено. Чи сталося це в зв'язку з моїм меморандумом, чи може незалежно від нього — це не має значення. Цей факт доказує тільки, що висунені мною постуляти вважала і радянська влада за розумні та доцільні.

В 1954 р. я зустрів в таборі в Екібастузі одного інтелігентного киянина, свідомого українця, та й розказав йому про історію мого меморандума. На те він мені відповів, що я ще замало ознайомлений з радянською системою, коли вважаю, що цей меморандум справді відправлено в Москву. Він напевно лежить в актах МГБ в Сиктивкарі. Коли я прив'язую до нього вагу, то я повинен негайно написати в Москву та повідомити, що я такого-то дня написав ділову записку до ЦК партії, та не маю потвердження, чи ця записка була переслана в Москву. Цієї ради я послухав та написав в Москву відповідного листа. Коли вже був в репатріяційному таборі, дістав я з Москви відповідь: «Вашого листа одержано і спрямовано в Сиктивкар для розшуку вашої записки». Киянин, отже, висловив був зовсім слушні здогади.

Зустрівши кілька місяців пізніше моїх товаришів з процесу, я розповів їм історію з меморандумом. Думки їхні були різні. Один прирівнював мій крок до кроку того священика, що на початку 20-х років зламав український бойкот польського парламенту та висунув свою кандидатуру на українського посла до польського парламенту. Інший признавав, що думки мої були самі по собі правильні. Він однак ввжає, що не слід засмічувати архівів МГБ подібними меморандумами. Третій признав, що я поступив ідейно, хоч він моїх намірів не поділяє. А четвертий зовсім одверто заявив, що він зі мною в усіх пунктах меморандума згоден і що це треба було вже давніше зробити.

*

Наступного дня мене відправили знову у в'язницю. У тюрмі ми просиділи до кінця лютого. Там я зустрівся з молодим литовцем Міронасом, якого обвинувачували в шпигунських зв'язках з англійцями. В 1945 році він виемігував до Німеччини й деякий час проживав коло Гамбургу. Опісля

повернувся назад в Литву, але був арештований і засуджений на 25 років. Тому що він не був зв'язаний ні з якою групою, його приміщено в звичайних таборах. Літом він разом з кримінальними в'язнями висловив згоду косити сіно. Сіно росло на півночі вздовж рік і його заготовляли на зиму для скоту. Він домовився з двома бандитами й одного дня зорганізували втечу. Вони розброїли салдата, що їх охороняв і подалися лісами на південь. По дорозі вбили ведмедя й цілу дорогу живилися його м'ясом. Бандити зробили з литовця свого послугача, що йому дуже не подобалося, але він про це не смів говорити, щоб його не вбили. Ночами вони розкладали вогнище й по черзі спали, а вдень маршували. Коли поведінка бандитів литовцеві набридла, то він, коли вони спали, залишив їх і подався сам на південь. Його спіймали оперативники під час сну. Однак бандити йшли ще довгий час. В одній оселі вони зайшли до крамниці і вбили крамарку та почали грабувати крам. В той час їх оточили оперативники. Але бандити забарикадувалися і відстрілювалися. Вони не мали води, а що їх дуже мучила спрага, то вони почали пити горілку, що була в крамниці. Вкінці так понапивалися, що оперативники знайшли їх непритомними. Обидва бандити були засуджені на смерть. Чи присуд виконано, того я не знаю. Взагалі смертний присуд виконувався в СРСР особливо. В тюрмі був один наглядач, який раніше був «ісполнітельом», тобто катом. Він раніше виконував присуди в той спосіб, що стріляв жертві з нагана в потилицю.

Міронаса спочатку обвинувачували у втечі і в насильстві над охранником. Але через необережність він розказав одному з в'язнів, що він був завербований англійською розвідкою, а той доніс слідчим органам. Міронасові дали ще раз 25 років.

ЗНОВУ В ТАБОРІ...

В кінці лютого нас відправили «чорним вороном» до станції Княж-Погост, а звідти столипінським вагоном до кіровської пересилки. В «чорнім вороні» ми виявили, що ми лиш з однієї групи. Друга група приєдналася наступного дня. Всі ми зустрілися на пересилці в Кірові в одній камері. Тут ми вже вільно між собою говорили. Коли я розказував, як

мене вербували, то Сорока розказав, що його дослівно так само вербували, але він зразу відказався. Так само вербували більшість із нас, але безуспішно. Ми були в тюрмі на слідстві переконані, що за той час, коли ми не читали газет, світові події посунулися далеко вперед і події в Москві напевно будуть використані для наступу на СРСР. Пізніше в таборі ми переконалися, що наші надії були безпідставні.

В кіровській пересилці я був не довше тижня. Справді, ми завважили, що політичних в'язнів на кіровській пересилці було зовсім мало, тоді коли раніше вони зоповнювали один із двох корпусів. Тепер для політичних в'язнів були відведені тільки дві камери, одна для 10-тирічників, а друга для 25-тирічників, та й ті не були повні. Ми були єдиними, яких тількищо судили. Всі інші в'язні або переїздили на захід, як свідки в чужих справах, або у своїй власній справі, а інші, що їхали на схід в табори, поверталися властиво на старе своє місце в таборі. Вони всі були вже давніше суджені.

В нашій камері був один німецький військово-полонений, який їхав з Воркути. Він був переконаний, що їде в Москву, звідки поїде далі в Німеччину. В нього були спаралізовані ноги і я, як його колишній товариш зброї і співгромадянин, мусів на кожному кроці йому допомагати. Використовуючи обставину, що в камеру зайшла лікарська комісія, я звернувся, щоб його відправили, бо він не може безпомічно лежати (його прізвище було Венінг Фріц). Лікарка сказала, що покладе його в лікарню. Він одначе на те не погодився, бо російської мови не знав і в лікарні не міг би ніколи домовитися з обслугою. Він настоював на відправці. Тоді лікарка сказала, що його відправка затягається, бо його не можуть пустити без супровідника, а такого покищо нема. Тоді я добровільно визвався бути супровідником. На другий день нас обох викликали. По дорозі я мав з ним багато клопотів. До вагону я заніс його на своїй спині, тоді коли мої чемодани несли салдати. Я не жалував труду, бо був переконаний, що він їде додому. Крім того траплялася нагода, що він може принести для моєї рідні вістку, що я живий. Я ж до того часу не мав можливості навіть законною дорогою через Червоний Хрест сповістити мою сім'ю про мою долю.

Венінг одначе не поїхав в Москву, а в Свердловськ, де його відділили від мене й перевезли в невідоме мені місце. Мене перевезли в свердловську пересильну в'язницю. Ко-

ли я раніше бував у цій тюрмі, то для політичних в'язнів там були призначені найбільші камери й всі вони були повні. Тепер для них залишилася одна тільки і то найменша. В ній нас було коло 50 осіб. Там зустрів я групу німецьких полонених, які поверталися із закритої тюрми в Новочеркаську. Вони раніше сиділи в таборі, де були виключно німецькі військовополонені, біля Сталінграду. Там були якісь заворушення, в наслідок котрих підозрілих чи винних перевезли в закриту в'язницю. В тюрмі вони просиділи мабуть більше шести місяців. Ще місяць тому їм дозволили носити волосся, кореспондувати з Німеччиною, і навіть отримувати німецькі книжки й газети. Вони були переконані, що недалеко від Свердловська, в Азбесті, містився збірний пункт для репатріантів, куди вони саме їдуть. Значить Венінг теж мусів туди поїхати. Я їм переповів усю мою справу (полковнику Вольфові особисто) й просив, коли їм пощастить повернутися до Німеччини, згадати, де слід, про мене. Через два дні я поїхав далі.

В вагоні я їхав з одним радянським німцем, що повертався в т. зв. Камишлага (назва спецтабору) біля Омська. Він твердив, що я напевно теж туди їду. Ми приїхали в Омськ. «Чорний ворон» повіз нас у в'язницю. Але тільки частину прибулих прийняла тюрма, а інші залишились в авті й поїхали далі в табір. Я залишився у в'язниці. Нас примістили в підвалі в камері ч. 1. Це була стара тюрма з часів Катерини II, з товстезними мурами. В п'ятій камері сидів свого часу Ленін. Камера, в яку нас посадили, вважалася пересильною, тобто в ній тимчасово держали тих, що їхали далі в дорогу. Ніхто не дбав про порядок в тій камері. Ніяка лікарська, ні інша інспекція туди не заходила. Світло в понурій камері, схожій на підвал, ледве світилося. Камера була набита в'язнями, що спали покотом на провізорично збитих нарах. В камері був жахливий холод, бо не було печі. В'язні грілися один біля другого. Майже всі були застуджені. Щастя, що мене там затримали тільки дві доби, а були такі, що вже по тижневі там сиділи. Через два дні одна група, в тому числі й я, виїхали в напрямі Павлодара.

В цій тюрмі я вперше довідався, що їду в Екібастуз. Він належав ще рік тому до системи карагандинських таборів. Тепер з нього створили окрему систему й назвали її «Дальлаг» (Дальній лагерь). По дорозі я ще зупинився в тюрмі в Павлодарі. В'язниці в СРСР мають досить імпозантний зовнішній вигляд на фоні нужденних хатинок, в яких мешкає

цивільне населення. В цій тюрмі було центральне опалення, так що ми після омської в'язниці бодай зігрілися. В половині березня 1954 року з тяжким трудом я добрався на місце. Мене прийняли шорстко, коли вчитали в документах, що в мене була смертна кара. В моїх клунках зробили докладний обшук, хоч було ясно, що коли я їду з тюрми, то не можу нічого там мати, бо там по кілька разів обшукували мої речі. Одяг мій порізали ножами, підозрюючи, що там щось зашито. Після того мене викупали, трохи погодували й закрили в бур. Коли я почав протестувати, то прийшов сам оперуповноважений і вияснив, що мене повинні посадити на три тижні в «карантинний» барак. А що такого в них нема, то вони мене на переходовий час посадили в бур. Через три тижні я вийду з буру й мене будуть трактувати, як кожного іншого в'язня. Так в дійсності і сталося.

В неділю зайшов у бур начальник табору підполковник Матвеев. Говорили, нібито він жид. Він був кілька років тому начальником слідчого відділу МГБ в одній місцевості. Але в наслідок якоїсь провини його зняли з того становища й перекинули в адміністрацію табору. Це була дуже енергійна людина, що вміла втримати в таборі ідеальний порядок. Вся адміністрація табору перед ним дрижала. Але й у відношенні до в'язнів він був дуже строгий. Він спитав мене, на підставі яких статей кримінального кодексу я засуджений. Моя відповідь відразу напштовхнула його на здогад, що я напевно емігрант. А коли я сказав, що німецький військовополонений, то він ближче поцікавився мною, після чого велів написати заяву у міністерство юстиції в Москву та особисто йому віддати. Я так і зробив. Через тиждень його визвано в Москву. Тим часом я вийшов з буру й кілька днів не виходив на роботу, бо спецчастина ще не вирішила, який номер мені дати. Нарешті я одержав число Е 649, яке мусів пришити на штанях, куртці, бушлаті, тілогрійці і шапці. Призначено мене в найгіршу бригаду й на найтяжчі роботи на цегельні.

Цегельня в Екібастузі була побудована погано, без належної вентеляції і через те було в ній багато вугільного газу. Місцеве вугілля теж було найгіршої якості, з великим відсотком сірки й попелу. Для всіх цегельних заводів в СРСР норми стосують однакові, але виконати їх в умовах цегло-заводу в Екібастузі було дуже важко. Кожний старався вирватися звідти. Краще було працювати на кам'яноломних, або на будові, щоб тільки не тут. Але я не пробу-

вав робити ніяких заходів, бо знав, що ніхто з адміністрації табору не піде мені назутріч.

Бригадиром в нашій бригаді був один українець з Волині, що серед в'язнів мав дуже погану марку. Але він по відношенні до мене виказав багато зрозуміння. Він мене ставив на постійного «уборщіка», а моїм завданням було втримувати на коридорах біля печей чистоту. Я своє завдання виконував бездоганно, бо воно було легке, а виробка начислювалася відсотково до вивозу цегли. Десятником нашої зміни був один місцевий казах, з яким я познайомився і втримував добрі взаємини. Моя праця припала йому до вподоби й він бригадирові не раз говорив, що ще не мав такого доброго «уборщіка».

Коли ж нашого бригадира, як малолітнього, відпущено додому, на його місце став один казах. Йому захотілося поробити певні зміни в бригаді. Між іншим на моє місце він хотів поставити іншого. Але десятник спротивився й домагався, щоб я залишився. Я зі свого боку робив ще деяку роботу, яка мене не торкалася, але була потрібна десятникові, і за те він обіцяв мені ніколи не вписувати менше 100% норми. А через те всіх дивувало, що я порівняно найменше в бригаді робив, але відсоток виконаної норми в мене був вищий, ніж в інших членів бригади. Я радів, що я усамоствійнився в таборі й не був зданий на чужу допомогу.

При кінці квітня приїхав із Москви начальник табору. Його приїзд був сенсацією. Однієї неділі він велів всім в'язням зібратися на табірній площі, зліз на підвищення і прочитав в'язням нові правила таборового режиму. На основі тих правил здійсмався обов'язок носити на одязі номери, дозволялося кореспондувати практично без обмежень, дозволялося побачення з рідними, при чому побачення з законними жінками поставлено в упривілейоване положення, бо воно могло тривати навіть до семи днів. Це викликало серед в'язнів віру в те, що поволі буде наближатися нова ера в СРСР. Яка вона буде, цього ніхто не міг сказати, але що в ній в'язні дістануть перспективу на волю, в це поволі зачали вірити. Як дозволили на побачення з жінками до сімох днів, значить мають на думці втримати подружжя. Це значить, що радянська влада мусить приступити вкортці до скорочення присудів 25-річникам.

Відносини в таборі стали ліберальнішими. Саме зближався празник 1-го травня. Ми приготували концерт. Начальство дало учасникам концерту кілька вільних днів на

підготовку. Це — небувала річ в історії екібастузького табору! Перед концертом сам начальник зробив коротку промову. В кінці її він сказав: «тепер я хочу передати вам радісну новину: всі ваші справи, без огляду на те, чи хто писав заяву в Москву, чи ні, будуть переглянені». Повна зала привітала цю новину гучними оплесками. На вежі таборового клубу вивішено червону зірку! Це в історії табору було неймовірне! Дотепер в'язні були «ворогами народу» і в тому дусі офіцери із таборової адміністрації виховували своїх дітей. Синок начальника не раз через тин нам кричав: «ви изменнікі, собакі, врагі!» А тепер нам сказано, що ми тільки «временно ізолированние» . . .

Минув ще один місяць і начальник прочитав нам указ радянського уряду про те, що адміністрація табору може представити тих, які в час вчинення провини були малолітніми, на дотермінове звільнення. Так само може вона поступити з інвалідами і тими, що відбули більше, як дві третини кари.

Все це вказувало на те, що в Москві прийнято далекоїдучі рішення в справах в'язнів. Появився закон, що діти не відповідають за вчинки своїх батьків й в відношенні до них не можна пристосовувати обмежень, коли батько або мати в таборі. В листах від рідних щораз частіше почали появлятися оптимістичні вістки про скорі побачення на волі.

Настрої таборян змінилися радикально. Хлопці почали шити собі цивільні одяги й приготовлятися до виходу на волю, хоч крім прочитаного нічого конкретного не було.

В той сам час настрої серед адміністрації табору змінилися в протилежну сторону. Офіцери ходили по зоні, не завважаючи в'язнів. Ніхто не звертав уваги на те, чи його хто вітає, чи ні. Ті, хто ще вчора лякав своєю жорстокістю, тепер зробилися малими смертними людьми. В нас часто будилося переконання, що справи в'язнів тепер не цікавлять адміністрацію табору. Вони нібито зайняті ліквідаційними справами табору взагалі.

Переміна «курсу» й свіжий струм повітря вплинув на настрої в'язнів. Давніше думки всіх крутилися довкола можливості війни, бо тільки війна могла внести переміни в життя в'язнів. Були великі надії на те, що смерть Сталіна викличе фермент в державі, що доведе до громадянської війни. Я зустрів у таборі в Екібастузі кількох в'язнів, які попали за те, що проявили велику радість з приводу смерти Сталіна.

Але сподівання залишилися тільки сподіваннями. З оповідань в'язнів було видно, що куди більше пожвавлення викликав арешт Берії. Говорили, що Берія приготувляв плян фізичного винищування в'язнів і для того хотіли перевезти всіх в'язнів із Екібастуза в Омськ. Всі були вже готові до виїзду, здавши матраци, постіль і т. п. Коли наступив арешт Берії, в'язнів залишено в Екібастузі. Увага в'язнів у той час була звернена на такі події, які могли бути ознаками громадянської війни. Але процес Берії і його розстріл викликали переконання, що остаточно ситуацію в Москві опанувала одна партія й тепер не слід очікувати якихось ускладнень.

Новини в справі полегш для в'язнів викликали цікаві коментарі з-посеред тих в'язнів, які були добре ознайомлені з радянською системою. Вони говорили, що Берія організував МГБ і при його допомозі хотів загарбати владу у свої руки. З арештом Берії і його розстрілом придуть напевно переміни в усій внутрішній системі СРСР. Вони будуть проходити під знаком боротьби з кістяком МГБ, який поки що ще в партії залишився, але не здав повністю своїх позицій. До апарату МГБ вони зараховували також усю таборову адміністрацію. Між іншим, вони радили цікавитися настроями серед табірної адміністрації. Ці настрої дійсно схожі були на паніку й відзеркалювали внутрішній страх перед невідомим майбутнім. Один із освічених підрадянських громадян, що добре знав радянську систему, твердив, що зі старим апаратом МГБ вони не так скоро розправляться. Вони, мовляв, наперед заставлять ще цей апарат знищити таки його руками те, що було створено в період Берії (тут мали на думці Сталінське самодержав'я), а щойно після того приступлять до ліквідації цього апарату. Цікаво, що коли опісля я ще мав нагоду побувати в звичайних таборах, то серед адміністративного апарату тих таборів не замічалось панічних настроїв. Звичайно, це не був апарат МГБ.

ЗНОВУ ДИСКУСІЇ

В той час розмови на політичні теми в таборі продовжувалися далі, але їхній напрямок змінювався. Що торкається балтійських народів, то вони раді були останніми змінами. Хоч вони не сумнівалися в тому, що привернення суве-

ренітету їхнім країнам можливе тільки в наслідок війни, та струм свіжого повітря будив серед них надію повороту на рідні землі. Зрештою, це саме торкалося й західноукраїнців. Хоч ці останні не могли погодитися з думкою, щоб масу українців, яка була у війні і після війни заангажована в активній протирадянській акції в рамках Української Повстанської Армії, радянська влада могла тепер відпустити на волю й дозволити повернутися додому. Так думали ті, на сумлінні яких лежали конкретні протирадянські дії. Однак більшість готова була піти на компроміс з радянською дійсністю. Я зустрічав таких, які твердили, що «як довго ми перебуваємо в таборах за тисячі кілометрів від нашої батьківщини, доти ми для неї втрачені. Першою передумовою, щоб віддати зміст свого життя батьківщині — це жити на рідній землі. Якщо нам дається можливість повернутися туди за ціну лояльного відношення до радянської влади, то це слід використати! Так серед західних українців поволі почали творитися немов би дві групи: одна — це ті, які знали, що доки існує СРСР, їхнє особисте життя пропавше й волі їм вже не побачити, і друга — це ті, яким ввижалася перспектива бодай особистої волі за ціну лояльності. Західні українці виявили себе дуже нееластичними в радянських умовах. Для них існували тільки крайнощі: або революційна боротьба, або опортунізм. Це вказувало на нездібність шукання всяких можливих посередніх шляхів і до деякої міри було доказом їхньої концепційної вбогости.

Цікаво, що балтійські народи, зокрема литовці, слідили за тим, що скажуть українці в новій ситуації і яку політичну лінію вони приймуть. Один інтелігентний литовець сказав мені, що від того залежить і литовська позиція. «Ми вважаємо, що український народ завдяки своїй чисельності, величині території й питомій вазі в СРСР, є тим народом, який стоїть на перешкоді Москві впоратися з питанням національних меншин. Якщо Москві вдасться знищити український сепаратизм, тоді справи інших національних меншин перестануть бути для Москви якоюсь проблемою і вона готова тоді вирішити її найбільш радикальними засобами раз на завжди. Тому для нас дуже важливою справою є те, як поведуть себе українці в новій дійсності. Якщо вони підуть на компроміс, тоді й ми мусимо піти на компроміс, бо іншого виходу не маємо. Але якщо українці знайдуть інші шляхи підходу до радянських умов, то й вони можуть

розраховувати на нашу підтримку». Дійсно, 7-8 мільйонів балтійців — це ще мала кількість, щоб могли вести самостійну політику з розрахунком на свої власні сили.

Деяко відмінною була постава центральноукраїнців, а також закавказців. В нашому таборі я завів знайомство з трьома великоукраїнцями, що мали вищу освіту і відповідний вік, який вможливллював їм мати власну точку погляду у політичних справах. Ми не раз сходилися разом на політичні розмови. Випадково всі вони були засуджені за співпрацю з німцями в часах німецької окупації. Але, як я в розмовах потім устійнив, це була тільки формальна підстава. В дійсності на них падало підозріння за те, що вони за часів німецької окупації сходилися з політичними націоналістичними українськими течіями. Один із них добре знав усі суспільно-політичні процеси, які відбувалися на Україні від початку приходу більшовиків. Від нього я почув цікаві думки. Він розказував, що більшовики прийшли до влади після періоду Керенського, як його антитеза. Керенський, як відомо, представляв національну Росію, тобто російську інтелігенцію, яку підтримували промислово-торговельні кола і Православна церква. Більшовики принесли на своїх стягах міжнародну пролетарську революцію, яка негативно відносилася до всієї національної російської традиції, бо не находила в ній тих прогресивних елементів, на яких можна було б будувати новий соціяльний лад. Головний фронт створився таким чином між національною і більшовицькою Росією. Щоб приєднати для себе союзників в цій боротьбі, більшовики повели відповідну внутрішню політику, розраховуючи на соціяльні сили серед населення бувшої російської імперії, а національна Росія намагалася найти піддержку серед зовнішніх сил. Більшовики знайшли в першу чергу компроміс з селянством, з тактичних мотивів відступивши від своєї аграрної програми, й прийняли т. зв. есерівську програму, якої трималися селяни. У висліді знищено велику земельну власність, а землю передано у вічне користування селянству. Селяни не орієнтувалися в термінах «власність» і «користування». Вони бачили тільки, що більшовики їм дали те, чого вони прагнули.

В другу чергу більшовики намагалися виграти для себе визвольні національні рухи поневолених царською Росією народів. Хоч вони й внутрішньо нетерпимо ставилися до національного сепаратизму тих народів, але бачучи, що Англія, Франція й США підтримують національну Росію (Денікіна,

Колчака й ін.) і що, наприклад, українська національна визвольна боротьба під проводом Петлюри приречена на невдачу тому, що не має ззовні ніякої підтримки, вони демагогічно пішли на поступки поодиноким національностям, признаючи їх право на самоозначення під умовою, що ті національності приймуть принципи пролетарської революції. Проти Петлюри вони виставили червоний український уряд, а коли їм остаточно вдалося успішно закінчити громадянську війну розгромом свого політичного противника на фронтах, вони приступили до ліквідації його в запіллі. Проти нього вони поволі zorganizували сильний апарат Че-Ка, селянству дали повну волю в періоді започаткованого Леніном НЕП-у (Нової Економічної Політики), а серед поневолених націй підтримували національно-патріотичні течії, започатковуючи на Україні т. зв. українізацію. Коли залишки національної Росії продовжували боротьбу з більшовиками, шкодячи всяким іншим намаганням побудувати промисл і збільшувати кадри пролетаріату, щоб таким чином поставити триваліші основи для пролетарської влади, то більшовики провели цілий ряд арештів, а опісля процесів «за вредітельство». Це переконало національну Росію, що продовжувати боротьбу старими методами неможливо. Бо інакше це приведе більшовиків до необхідності підтримувати національні меншини, в той час, коли кадри національної Росії будуть постійно меншати. Невідповідна тактика національної Росії могла стати причиною розвалу національної Росії. Тому прийшла зміна тактики. Імперіяльно настроєні росіяни починають лояльно ставитися до більшовиків, щоб отримати від них легітимацію й повновласті у виконуванні державних справ, їхати на периферії Радянського Союзу й під тією маскою старатися закріплювати російські національні позиції.

Водночас здвиг у рості національної свідомости серед поневолених народів почав переростати визначені більшовиками форми. Через те, що спочатку створені більшовиками форми дали стимул до національного здвигу, то пізніше ті форми зачали бути неvistачальні й національна стихія щораз більше почала звертатися проти них. Більшовики відчували, що на периферіях держави починає брати гору націоналізм, який щораз більше набирає протимперіяльних форм. Вони тому зачинають бити по націоналізмах. Становище починає вигідно складатися для національної Росії, бо її нова тактика зачинає оправдуватися й відкривається

реальна можливість вбити клин між більшовиками й поодинокими національностями. Національні російські інтелігенти починають пристосовувати тактику всяких провокацій, щоб нацькувати більшовиків-інтернаціоналістів проти патріотичних національних меншин. Розпочинається гра трьох елементів, інтернаціонального більшовизму, національної Росії і українних націоналізмів.

Як практично вели росіяни свою провокаційну роботу, характеризує випадок, який привів мені мій співбесідник. Одного разу він вийшов у парк на прогулянку зі своєю дружиною і дитинкою Лесею. Вони по якомусь часі сіли на лавочці спочивати, а їхня доня гралася недалечко в піску. Тоді батько покликав свою Лесю, щоб вона не віддалювалася. Це він зробив, звичайно, українською мовою. На тій самій лавочці присіла літня росіянка, що звернулася з провокативним питанням: «Как-же это вам, профессор, не стыдно воспитывать дочь на таком языке! Да еще какое то ім'я придумали: «Леся»! Але професор зрозумів провокацію і спокійно пояснив, що «Леся» — це Ленін, Сталін і я. Тим атака була відбита.

При допомозі таких провокацій і в наслідок протинаціонального курсу більшовиків із Москви українське населення великих міст України було стероризоване й поволі стало переключатися на вживання російської мови. Серед українських більшовиків цей процес викликав спротив. Вони відчували, що тут заторкується їхня національна гордість і вважали за необхідне реагувати. Але ця реакція послужила Москві причиною для походу проти всього, що показувало себе назовні українським. Жертвами нагінки були Скрипник, Шумський, а головно кола, які плекали українське духовне життя: літературу, музику, театр.

Перед другою світовою війною доходить до повного зближення між більшовицькою і національною Росією. Починається симбіоз двох протилежних елементів. Але не слід забувати, що це тільки кон'юнктурне співжиття, і що може прийти період, коли ті елементи знову стануть на протилежних позиціях. З цього мусіли здавати собі справу українці, як зрештою й інші національності. Всякий виступ проти більшовицької Росії йшов на руку національній Росії, яка тільки й ждала того, щоб не допустити до порозуміння між елементом українським і більшовицько-інтернаціоналістичним. Всякі виступи проти національної Росії теж послужили

б претекстом до об'єднаного наступу національної і більшовицької Росії проти України.

Отже, в існуючих умовах, на думку мого співбесідника, залишалося два виходи. Перший — це боротьба і проти більшовизму і проти російського націоналізму. Але вибрати такий вихід було б для українців національною катастрофою. Тому правильним був другий вихід. Відібрати в російських націоналістів монополію виступати від імені держави. Нам треба було прийняти їхню тактику, але повертати її проти них. Нам треба було показувати себе кращими більшовиками, ніж російські націоналісти й тим переконати Центральний Комітет більшовицької партії, що український «націоналізм» є явищем нешкідливим для будови комуністичного суспільства. Тоді не було б необхідности закидувати Україну російським елементом, бо існувало б довір'я до українців. Українці будували б тоді на Україні комунізм в якійсь мірі за московським зразком, додаючи й дещо своє — хоч це може було б більшості не до смаку — але єдино тим способом можна було б стримати наступ російського націоналізму на Україну.

Така тактика відштовхнула б російських націоналістів від інтернаціоналістичних більшовиків і вбила б поміж ними клин. Петро Іванович був гадки, що головним ворогом є не комунізм, як такий, а саме русифікація України. Показуванням свого націоналізму виступами Хвильового, який закликав: «Геть від Москви! Орієнтація на психологічну Європу!» українці тільки пішли на руку російському націоналізмові, бо допомогли йому обнятися й збрататися з більшовизмом проти них. На думку мого співбесідника, така тактика Скрипника була теж у тому відношенні зближена до Хвильового. Він зовсім не похваляв того, що робили західні українські націоналісти, організуючи Українську Повстанську Армію. Це могло прискіпити тільки винищення українського національного боевого елемента.

При тих розмовах були й два другі українці, про яких я згадував. Один із них, киянин, не міг слухати виводів професора. Він робив Петрові Івановичу закид, що він втратив перспективу в українській визвольній справі! На його думку, Петро Іванович не враховував, що проти СРСР стоїть сильний блок держав в США на чолі. Закордоном перебуває український уряд, визнаний протибільшовицькими силами. Не підлягає сумніву, що з хвилиною повалення більшовизму українська справа буде автоматично позитивно ви-

рішена. А тому українцям залишається одне: твердо стояти на протибільшовицьких позиціях.

Але професор цих думок не поділяв. Коли українці захочуть активно ув'язатися в пропаговану закордоном протибільшовицьку акцію в якій-небудь формі, то вони тим самим попадуть на передову лінію протибільшовицької боротьби й то на такому відтинку, де шанси на успіх мінімальні, зате небезпека колосальна. На думку професора, на це можуть дозволити собі українці закордоном, бо це їм вигідно і нічим не загрожує. «Ми можемо тільки тоді на такий ризик піти, коли б ми напевно знали, в якій мірі сприятливо укладається для нас і для других народів СРСР положення закордоном». Але він особисто не вірив у те, щоб протибільшовицькі сили у вільному світі так твердо відстоювали українську справу. Коли б це була навіть правда, то тоді теж мусить бути правдою, що в такій самій мірі відстоюється справа російського народу. Але національні росіяни на території СРСР не вважають за потрібне виступати проти СРСР, а йдуть з більшовиками, як їх союзники. Коли українці переорієнтуються на Америку, тоді створять догідну ситуацію для російсько-більшовицького наступу на Україну. Петро Іванович сказав, що він незабаром закінчує свою кару. Він бачить, що повіяло іншим вітром. Йому створюється можливість повороту до сім'ї на Україну. Повернувшись туди, він, як українець, рішив, що буде відстоювати позиції більшовизму, бо тільки в тій формі зможе дати творчий вклад в життя своєї батьківщини. В протилежному випадку він був би приневолений з нею розпрощатися, а його діти замість того, щоб нормально виховуватися і здобувати освіту, і в школах, і в усіх ділянках життя, будуть відсунені на останнє місце назавжди.

На закид другого дискусанта, що на Україні тепер неможлива ніяка патріотична діяльність, бо все проходить згідно вказівок згори, професор відповів, що адже на Україні життя буває всупереч режимові, що там розвивається різна промисловість, відкриваються шахти, будуються нові житла, організуються підприємства, навіть в якійсь мірі існує національна культура. Отже, якщо всі ці позиції захоплюють українці, то від такого більшовизму Україна мало що втратить. Але щоб українці захопили керівні пости, вони повинні виявити себе об'єктивно творчим, конструктивним і в даних умовах лояльним супроти більшовицького режиму чинником, бодай назовні. Тоді не виникне у поневоловача необ-

хідности накидати Україні чужинців-росіян. Якщо ж, всупереч сподіванкам, його перекинуть на чужі землі, то він буде там і сам нидіти, й цілком свідомо жодної творчости не проявляти. Тому, коли б так діяли всі українці, то вони б могли з певністю виграти і спокійно ждати розвитку світових подій, не зазнаючи дошкульної шкоди для власної національної субстанції. Та якщо б українці пішли шляхом відвертого спротиву, то мусили б у страхі і безнадії ждати світового конфлікту, котрий невідомо ще коли прийде і що принесе. А тим часом українська національна субстанція буде або тотально винищена, бо смертельно підірвана, а від боротьби лишиться тільки слава . . .

Він навів ще один аргумент. Слідкуючи за пресою, він зазначив, що для Заходу було б найвигіднішим, якщо б у Радянському Союзі можна було викликати внутрішній переворот без прямої великої війни. Якщо б це вдалося, тоді б для українців настали ще гірші часи, аніж за більшовизму, бо до влади прийшли б неминуче російські націоналісти й шовіністи, підтримувані зовні. Червона ж Москва, як противник вільного світу, може ще з українцями й іншими неросійськими націями більше рахуватися, що вона й робить, — тоді як національно-імперіальна Росія прийде як союзник Заходу і тоді неросійські нації опиняться в цілковито безпомічній становищі. Тому він і вважав, що українцям немає зараз іншого виходу, як підтримувати покищо більшовизм, виходячи виключно з власних національних інтересів, але одночасно створити передумови, щоб більшовики не відчували необхідности тотально винищувати їхню національну субстанцію. Він вважав, що тепер, після смерті Сталіна, коли намічається новий курс, всього цього можна досягти. Та коли б наслідком того українцям треба було йти разом з більшовиками на підбій світу, то й це вони повинні робити не вагаючись, бо воно не було б суперечне з їхніми національними інтересами, при чому й втрати від того були б значно менші, аніж від більшовицького терору за лобовий спротив, а виграшу було б незрівняно більше . . .

Другий співбесідник радив професорові не намагатися розповсюджувати подібних теорій, щоб його не спіткали неприємності з боку таборян, бо це найбільш опортуністична програма. Такі шукання спроб пристосуватися до жахливої дійсности не враховують, що політика Москви все одно спрямована на винищення українського та інших неросійських народів, чи бодай на русифікацію їх.

Але Петро Іванович відкинув цей закид, ствердивши, що проблема полягає зовсім не в тому очевидному факті, що Москва, така чи інша, нас гнітить. Про це хай собі кричить на весь світ українська й інші еміграції! Та українцям було б цікаво послухати, який кращий вихід та еміграція їм би порадила... Проте в передачах з-за кордону, як говорять ті, що їх слухали, розписуються тільки рожеві сторони американського життя. Народи лише підбурюються проти радянської влади. Тобто ясно, що захід прагне тільки чужими руками вигрібати для себе жар з вогню, а якщо при такій роботі цілі нації попарять собі руки чи й усе тіло навіки, — то заходів до того буде собі байдужісінько. Та й в усіх справах національної незалежності захід не дає жодних гарантованих перспектив жодному пригніченому Московію народові! Саме тому ці нації не сміють в жодному випадку легковажно довіряти своє майбуття зовнішнім анонімним силам. «Мені здається, що ми достатньо вже національно зрілі й грамотні, щоб, керуючись власним сумлінням та відповідальністю перед нашим народом, вміти нарешті самим вести бухгалтерію наших національних інтересів, виходячи з конкретно існуючих обставин.»

Третій українець з Херсону теж був багато в чому з професором згідний. В усій концепції він добачував тільки один слабкий пункт: відсутність активної боротьби, що може негативно відбитися на загальному рівні національної свідомости широких мас населення України. Другий киянин зауважив однак, що така програма не знайде належного розуміння серед мас і вони всіх, хто піде тим шляхом, можуть засудити як зрадників народу у випадку зміни режиму.

Петро Іванович відповів, що йому байдуже, що народ про те думатиме. Адже коли татарська навала залила увесь схід Європи, то московські князі пішли таким самим шляхом, активно допомагаючи ханам збирати данину з власного народу. І в перспективі століть така політика себе блискуче виправдала, бо всякі повстання проти орди приводили виключно до ще більшого винищення й виснаження московитів. І тепер російська історіографія підіймає тих князів на щит!.. Що ж до широких мас, то Петро Іванович не сумнівається, що коли б його погляди стали повністю відомі навіть сліпим фанатикам із середовища українських націоналістів у таборі, то чи викликали б загальний осуд. Після останніх перемін у Москві ситуація так прояснюється, що його «програму» підсказує сама реальна дійсність. Він був переконаний, що

коли більшовики створять умови, щоб українська, як зрештою всяка інша, національна свідомість могла проявитися у дещо вільнішій, хоч прорадянській формі, то вони можуть виграти українську національну енергію для пролетарської революції і для побудови комунізму. Коли західному світові важко добитися з'єднання Німеччини, то йому напевне ще важче думати про волю для українського народу. В теперішній момент він українцям не може нічого дати.

Об'єктивно мушу ствердити, що коли б згаданий професор висунув свою концепцію рік, або тільки три місяці тому, то він не знайшов би жодного прихильника серед мешканців табору. Але в той час, коли в'язні мали конкретні докази того, що в СРСР грядуть переміни, вони схильні були розглядати річево кожний аргумент професора і до багатьох із них приєднуватися. Остаточно і серед в'язнів горе доплило до меж терпеливості. Коли б режим не зм'як, вони з відчаю пішли б на всякі, хоча б і найбільш безглузні й авантюрні повстання, бо надії на міжнародній конфлікт вже почали перепалюватися. Перед повним моральним зламанням, вони б ще здобулися на найбільш ризиковне і безперспективне. І коли в цей момент на далеких горизонтах появилися рожеві обрії, які прийшли згори, очі більшості звернулися в тому напрямі.

Я пригадую собі часи 1949-53 років. Коли тоді виникли ідеї творення підпільних груп чи організацій, то вони дуже легко приймалися. В актах нашої справи згадувалося кілька організацій. В 1952 році викрито на Воркуті групу на шахті ч. 7, яка підготовила біля 50 саморобних гранат великої розривної сили. Керівником тієї групи був українець з Одеси, Короташ. Із вісьмох членів групи трьох засуджено на смерть. Я пізніше з ними зустрівся в таборі в Джезказгані. Всім позамінювали смертну кару на 25 літ таборів. В 1951 році викрито на Воркуті активну протирадянську групу, на чолі якої стояла німка Кох, що була на вільній висилці на Воркуті. Співробітниками групи були в'язні, переважно із шахти ч. 1. Вони друкували антирадянські відозви, приклеювали їх на вагонах або домішували до вугілля в консервних бляшанках, щоб вони йшли на південь і попадали в руки робітникам на фабриках. Німка і шість українців були засуджені на страту. Яка їхня доля, мені невідомо. Була якась група польських в'язнів на Воркуті на Ячегінських шахтах, на чолі якої стояв один польський полковник. Це ті організації, існування яких згадувалося в актах нашої справи.

А скільки ще було організацій і груп, про які МГБ мовчало? . . .

Якщо б у 1954 році, коли розкрилися нові перспективи, хтось хотів оснóвувати в таборі організацію — не знайшов би охочих людей. І творити в той час організації було безглуздя! До тієї міри в зв'язку з новими порядками в таборах змінилися настрої серед в'язнів.

Я задля цікавості запитав думку росіян про нові зміни в табірному режимі. Й вони цілком позитивно віднеслися до них, хоч не думали, що добро так скоро наступить. Й вони схилилися до того, що не пора тепер орієнтуватися на війну, а тільки на нові зміни на краще в СРСР. В них тепер було зовсім критичне ставлення до американської перспективи ущасливити російський нарід. Вони мені пригадали те, як американці й англійці видавали більшовикам власівців. Деякі із росіян були в часі війни й після неї на Заході й бачили там умови життя. Один з них твердив, що від Заходу нема чого сподіватися. Не гуманні ідеї рішають у тих краях, а власна вигода і гроші. І коли вони сьогодні хочуть повалити комунізм у Росії, то тільки на те, щоб зробити на тому добрий бізнес. Захід спорохнявілий. «Не ідеями керуються люди, а шкурними інтересами.» Він назвав Захід «проституткою.» (Це слово дуже в моді в СРСР). Захід, на його думку, хотів би відновити старий лад на території сьогодишнього СРСР і запродати народ поміщикам та обплутати його своїми капіталами! Він прикидався приятелем українців і твердив, що російський народ — незлий народ. Сьогодні його верхівку обплутали вороги народу, але це вже не надовго. Вони вже почали винищувати одні одних і тепер вже скоро прийдуть зміни на краще. Добре, що Сталінові прийшов кінець. Він твердив, що це брехня, що росіяни українців пригнічують. Російський народ українцям зла не бажає. Він лише остерігав, щоб вони не дали одурювати себе англійцям і американцям, бо вони «вас» продадуть. Коли б росіяни та українці подали взаємно руки, як рівний з рівним, то збудували б своє майбутнє і ніяка зовнішня сила не накинудь б їм свого ярма.

Дивно було чути такі слова від росіянина.

Я підійшов до одного знайомого українця, якого ми вже в таборі українізували. Він сам походив із Шепетівки, але попавши в радянську армію, рідко зустрічався з українцями й майже зовсім забув свою мову. Як салдат радянської армії він дійшов до Берліна. Він був членом комсомола й

переконалим комуністом. Після війни він познайомився з однією росіянкою з Куйбишевщини й згодом одружився з нею. Вона працювала бухгалтером в своєму колгоспі, а він шофером. Обое заробляти досить добре, були ощадні, влаштували собі гарно помешкання й населення дивилося на них, як на ідейних радянських людей. В той час колгоспники жили бідно. Одного разу в центральній «Правді» появилася вістка про те, що Швернік відвідав їхній район і найшов усе в порядку. В тій замітці підкреслювалося, що колгоспники живуть в достатку... Молодий ідейний комсомолець не стерпів такої брехні й написав анонімного листа до «Правди», в якому, покликаючись на комсомольське виховання, що вимагало говорити правду тоді, коли в суспільному житті неполадки, а не затаювати їх, вказав, що замітка містила в собі неправдиві дані, бо насправді селяни ходять у лаптях, не маючи за що справити собі взуття. Почерк його листа розпізнано й автора арештовано. Слідчий, який бачив гарно влаштований дім підсудного, сказав: «... ти ж дома живи краще, ніж я. Чому ж тебе почала журити доля колгоспника. На те існує уряд, який твоїх порад не потребує.» На це він відповів, що їх у комсомолі вчили якраз в таких випадках говорити правду. Він був радий, що прийшли ознаки перемін на краще. Він їх привітав, як особисту перемогу, й твердо вірив, що вийде скоро на волю.

ЗМІНИ...

Таборова атмосфера стала природньою, невимушеною. Ми багато займалися спортом. Була велика футбольна площа, на якій майже щодня грали у футбол. Було грище для волейболу. Але я зазримітив, що українці перестали співати протирадянських революційних пісень. Я собі прагадав таборовий режим в Караганді в 1952 році. Революційна пісня не зникала з уст українців. Деякі з тих пісень я запам'ятав:

1. Серед лісу дві долини
В білій свиті зимовій.
Там повстанці виступали
В лютий і кривавий бій.
2. Вже два роки без упину
Ми ведем нерівний змаг,

- Щоби слава України
Пролунала в небесах.
3. Щоби світ знав, що без бою
Волі ми не оддали,
А ярмо на нашій шиї —
Це одвічний гніт Москви.
  4. Знаємо ж бо ми прекрасно,
Що в нерівній тій борні
Зложимо за Тебе, Нене,
Голови свої буйні.
  5. Вже такий закон лицарський:
В кожній ситуації
Чесно в бою кров пролита
Честь спасає нації.
  6. Зрошена героїв кров'ю
Батьківська свята земля
Виростить могутнє плем'я
Нам на зміну у боях.
  7. І піднімуть знам'я правди,
Понесуть на шлях прямий,
Там, де воля, перемога, —
Шлях великий віковий.

Або інша пісня:

1. В широких просторах лунає гомін волі
І радісним тремтінням налилися степи.
Вставай, Україно, вставай вільний народі! (Приспів.)
Прийшов час розплати із владою Москви!
2. Доволі страждання, наруги і покори!
Та ж славної вітчизни ми вірнії сини! (Приспів.)
3. Свої у нас багатства, свої блага природи.
Захланности й наживи Москви ми не раби! (Приспів.)
4. Під плащиком комуни московські самодури
Воздвигнули насильство і дикий гніт тюрми. (Приспів.)
5. За вільність людині, за волю всім народам!
Здобудем перемогу над царством сатани! (Приспів.)
6. Від Тиси до Кавказу наш клич лунає всюди,
Від Дону і Кубані до тихих вод Десни. (Приспів.)
7. Ідуть у бій балтійці, піднялись білоруси,
Проснулося сумління народів світових. (Приспів.)

В час, коли таборовий режим загострився до небувалих розмірів, українські хлопці з погордою ставилися до цього й сміло співали всякі нецензурні пісні. Тепер ці пісні затихли. Люди неначе не бажали зіпсувати нового настрою революційною піснею. Кожний жив надією, що може бути краще.

Я підступив до одного українця й іронічно сказав: Я раніше думав, що українці рішені йти на безпощадну боротьбу проти Радянського Союзу до кінця. Тепер бачу несподівану перемену. Як це мені пояснити?

Він відповів, що мета українців — це краще майбутнє українського народу. Коли хто думає, що українці при всяких умовах рішені вести протирадянську політику, той помиляється. Українцям слід вести українську політику, а чи вона буде обов'язково протирадянська — це залежить від різних обставин. На його думку, головне для українців, це — бути на волі і на своїх рідних землях. Якщо передумовою того є лояльність до СРСР, то слід з тим рахуватися.

Я запитав: — Чому ж він аж тепер додумався до такої «концепції»?

— При беззастережно негативній поставі радянської влади до українців, вони мусіли ставитися так само беззастережно негативно до радянської дійсності. Тепер обставини зачинають змінюватися.

— Ви не забувайте, що ваше перебування на волі породжує обов'язки супроти держави. На вас тяжітиме військова повинність і в випадку війни, на яку ви покладали стільки надій, вас покличе держава, щоб ви за неї проливали кров.

На це мій співбесідник відповів: — Був час, коли ми жили надіями на війну й думали, що вона перед воротами. Але минають літа за літами, а ми далі сидимо в таборах. Жити тільки надіями немає вже сил. Коли усміхається воля, хоч як вона обскубана й викривлена, але воля, й нам треба за неї хвататися. А якщо прийдеться воювати за радянську державу на території Німеччини, Австрії або навіть Франції, то це може й добре, бо коли більшовизм виграє, то виграють і ті, що з ним у союзі. А якщо він у Західній Європі зломить собі голову, то знищення не заторкне бодай нашої батьківщини. Мені здається, що ліберальніший курс в СРСР створює для українців можливість певних комбінацій.

Те, що я побачив і почув у таборі в Екібастузі, повторя-

лося в усіх політичних таборах. Це мене переконало, що антирадянські настрої населення не є стабільним явищем і радянські органи можуть таким або іншим ліберальним кроком змінити ті настрої. Далі я переконався, що довголітня більшовицька неволя не позбавила в'язнів (а напевно й усе населення) тверезо й елястично думати. Важке життя навчило політичної грамоти простих людей. І вони переконалися, що краща синиця в жмені, ніж журавель в небі! . .

В таборі зайшли деякі зміни. В бараках була кімнатна система. В кожному бараці відступлено одну кімнату, в якій влаштовано «культуголок». Там були столи, прикриті червоним покривалом, і лавки. На столах була завжди свіжа газета. Крім того начальник наказав, щоб раз на тиждень в кожному бараці відбувалася лекція, яку має проводити хтось із таборової адміністрації. Темою було або обговорювання сучасної політичної ситуації в світі, або втягання в'язнів у радянську дійсність, пояснюючи радянську конституцію, організацію профспілок і т. п. Нераз виривалося з уст офіцерів, що такі речі ви, мовляв, мусите знати, бо «багато з вас вийде на волю» . . . Коли в'язні накидувалися з запитаннями, про яку волю тут мова і чому адміністрація табору скриває це від в'язнів, то офіцер відповідав, що у тих справах він не може давати ніяких ближчих інформацій . .

Приблизно в місяці серпні вийшло розпорядження начальника табору, щоб кожний, в якого на складі є особисті речі, провірив їх перед таборовою комісією, після чого повинен отримати нову квитанцію. В зв'язку з чим це було, ніхто конкретно не знав. Але саме тому в'язні пояснювали все в свою користь. «Адміністрація табору хоче знати, хто може виходити на волю в своїм власнім одязі, а кому мусить пошити чи видати новий одяг.»

Одного разу я спішив у склад в справі своїх речей. Через площу табору їхав своїм авто начальник табору Матвеев з якимсь офіцером. Побачивши мене, він затримав авто й покликав мене.

— «Ну, как у тебя дела» — спитав він.

— «Спасибі, погано!» — відповів я.

— «Чому погано?»

— «Тому, що всі полегші, про які ви повідомили в'язнів, не мають до мене пристосування. Передо мною 25 років. Коли відсиджу дві третини, то тоді адміністрація табору може мене рекомандувати судові на дотермінове звільнення.

Десять літ я відсидів, але воно мені в рахунок не йде! Які ж перспективи?»

— «А зачоти?» (було введено для в'язнів теж «зачоти», тобто за кожний відроблений день зараховувалося один, два або навіть три дні, в залежності від відсотка виконаної норми).

— «Так, коли б я щодня на тяжких фізичних роботах виконував норму на 120 відсотків, то тоді за десять років зможу відбути всю кару. Це для мене не перспектива».

— «Що ж ти таке плетеш? Так не можна думати! Ти ж бачив, що було минулого року, а що сталося цього року. А ти не можеш знати, що може бути наступного року!»

— «Я при звичаївся будувати майбутнє на реальностях. В наступному році може бути землетрус, в якому можете згинуть ви й я. Але хіба на тому можемо ми будувати якісь перспективи?»

Тоді він значучо сказав: «А на що ж ти розраховував, коли приїхав у цей табір?»

Після того наша розмова скоро урвалася й він від'їхав. Але останні його слова мене примусили замислитися. Я вже розказував, що приїхавши в Екібастуз, я писав заяву в Москву в справі репатріяції і особисто віддав начальникові. Що ж міг означати його натяк?

В дійсності перереєстрація речей на складі була зв'язана з ліквідацією табору в Екібастузі й переїздом всіх політичних в'язнів в Кінгір і Джекказган. Це все, розуміється, держалося в тайні. Коли вже нам офіційно стало відомим, що від'їжджаємо, то й тоді ми не знали, куди? Ми створили собі «концепцію», що їдемо на пересилку в Караганду, звідкіля нас зачнуть розпускати. Ми потім розчарувалися.

Весь наш контингент розділено на дві частини. Одна частина виїхала, як перша. Нас знову переведено в ту частину табору, яка була відгороджена муром. Давніше тут були два табори, розділені муром. Опісля через мур зроблено ворота і поєднано обидва табори. Тепер ми перейшли в другу частину, бо в першу приїжджали побутові в'язні. Ворота замуровано. Побутові в'язні справді приїхали й мали заступити нас на підприємстві. Але новий контингент складався з самих деструктивних елементів. За перші дні «роботи» на виробництві вони зробили стільки шкоди, що управління виробництва телеграфічно звернулося в Москву, щоб вернути старих робітників, а цих забрати. Серед нового контингенту було багато блатних. Вони скоро прийшли на думку,

що можна вилізти на барак і звідти переговорюватися з нами, щоб дещо купити-продати. Наші, що почували себе вже однією ногою на волі, теж були зацікавлені в дешевій торгівлі одежою. Але скоро інші табір'яни почали нас просити припинити всяку торгівлю, бо блатні їх грабують, щоб нам за безцінь продати. Був навіть випадок, що одного з-поміж них, який не хотів дати себе пограбувати, блатні вбили.

Ми в той час вже не ходили на роботу. Виняток становили ті, що мали завдання побудувати ще тин довкола бараків, які мали відійти для вільного населення. Видно, що начальник табору так зобов'язався. Але коли вони бачили, що ніхто вже не працює, то й вони втратили охоту до праці. Начальник побачив, що становище погане, велів скликати весь контингент і виголосив до нас «промову». Він зі сльозами в очах питав: «Що я вам злого зробив, що ви на кінець хочете мені заплямити життя?!...» Ми побачили, що він не має ніяких дисциплінарних засобів, щоб приневолити в'язнів працювати. На початку одинадцятого року перебування в таборі я вперше почув, що начальник просить в'язнів. Досі були тільки накази.

З легкою душею ми залишили табір та пішком йшли в напрямі вагонів, що чекали на нас на станції. Був гарний літній день. Населення спостерігало нас із цікавістю. Тут і там вони перекликалися зі знайомими в'язнями. До одного з в'язнів приїхала жінка з дитиною й провожала нас до вагонів. Я не довго був у цьому таборі і поміж вільними не мав знайомств, але тепер загальне зворушення передалося й мені. Обличчя в усіх були усміхнені й палали щастям, бо нам привиджувалася попереду воля!

Вночі ми переїзджали через Караганду. Цю місцевість я вже знав. Через вікно у товаровому вагоні я пильно стежив, чи ми не приближаємося до пересильного спецтабору. Але ми його проминули. Теж мимо проїхали Карабас, де була пересилка й де ми рахували, що можемо затриматися. Тепер вже тільки одна правдоподібність була, що ідемо в напрямі Джекказгану. Про цю місцевість ми вже давно чували.

ДЖЕЗКАЗГАН

Це один із найбагатших мідяною рудою теренів у цілому світі. Мідяна руда добувається в шахтах, де майже виключно працюють в'язні. Я працював у вугільних шахтах, але мушу сказати, що вугільні шахти не дуже страшні для здоров'я. Вугільний пил легко відкашлюється. Натомість пил із мідяної руди дуже шкідливий для здоров'я. До 1952 року техніка видобування руди не стояла високо. При свердлінні дір в камені підіймався такий пил, що робітник робітника не бачив на віддалі п'ятьох метрів. Хто попрацював під землею два-три роки, діставав недугу, звану селікоз, яка в скорому часі винищувала легені. Дуже багато в'язнів залишило тут свої кості і дуже багато залишилися інвалідами.

Щойно в 1952 році введено т. зв. мокре свердління. Свердли так споруджені, що до них має доплив вода, яка звогчує постійно пил, перетворюючи його в болото. З того часу праця в мідних шахтах перестала бути такою небезпечною.

Коли ми приїхали в Джезказган, настрої наші впали зовсім. Це був для нас найгірший вихід, якого ми ніколи не сподівалися. Адміністрація тобору старалася агітаційними розмовами підняти наш настрій, розказуючи про те, що тут прегарні заробітки й сама праця тепер для здоров'я нешкідлива. Ми перейшли в перший день через лікарську комісію. Здоров'я моє після тюрми дещо похитнулося, так що лікарська комісія признала мене нездібним до праці в шахті. Я попав на роботу на мідяну базу. Там наша бригада займалася виключно погрузкою міді на спеціальні вагони. Мідяна руда дуже важка й спина від неї немилосердно боліла. Одначе недовго прийшлося працювати на мідбазі, бо нашу бригаду признано там зайвою і ми почали виходити на будову. Тут спочатку я був в однім звені помічником, носив цеглу, розчин і воду. По якомусь часі я пробував самому класти цеглу й напевно був би став мулярем, коли б не те, що нашу бригаду перекинули на сусідній лагпункт, де вона стала працювати в шахті. Я не підходив під роботи в шахті й тому мене залишено в нашому таборі, тим більше, що тут я негайно був зорганізував хор і брав участь в оркестрі. КВЧ було б мене не відпустило в другий лагпункт.

В той час праця в аматорськiм гуртку була багато живіша, ніж минулих років. Хоч тепер вже не накидувано репертуару, як раніше, проте тяжко було його укладати ви-

ключно з народних пісень і п'ес. Начальство могло призна-ти такий репертуар за «націоналістичний» і не дозволити його. В зв'язку з тим трапився цікавий випадок, що дав мені поштовх до роздумувань на тему моїх дотеперішніх стандартних поглядів про т. зв. національне питання.

Вже в перших тижнях перебування в новому таборі винуло серед хлопців питання організації хору. Спочатку вони збиралися вечорами і довго виспівували всяких пісень. Тепер вони захотіли організовано виступити з «власним репертуаром» на сцені, тим більше, що відкривалася можливість дати гостинний виступ у другому таборі, де також був хор. При тій нагоді можна б відшукати земляків, чи знайомих — поготорити з ними, довідатися про новини і т. п. Отже, був раціональний поштовх до організації хору і була охота. Ясно, що організувати той хор прийшлося мені. До мене звернулися з такою пропозицією найбільш «авторитетні» з українського середовища. Це були люди, що напевно мали багате партизанське минуле, багато розказували про свої минулі подвиги, а тепер маніфестували свій патріотизм вишукуванням «стукачів» чи навіть їх винищуванням. Увагу і повагу з боку своїх земляків вони притягали не якимись розумними порадами, тільки якраз всяким недоговорюванням, ширенням панічних хвилюючих загальних вісток, перекручуванням підслуханих по радіо політичних вісток з області «високої політики» і т. п. Вони одверто говорили про те, що вони колишні члени ОУН (Бандери) і що в ієрархії УПА займали таке і таке становище. Ось ці люди прийшли тепер до мене з пропозицією організувати хор. Я радо пропозицію прийняв і вже за кілька днів ми розпочали перші проби. Пробоевою нашою піснею була «Закувала та сива зазуля...» Диригентська рутинна в мене була. Крім того, я вимагав в хорі дисципліни і вмів її завести, що хлопцям назагал сподобалося. А що відповідна кількість музикальності в мене також була і я знав, що мені для інтерпретації пісні від хористів вимагати, то й хористи переконалися, що моя вимога строгої дисципліни не звичайне «самодурство», а раціональна вимога. Я збудував собі в хорі в скорому часі безапеляційний авторитет. Зрозуміло, що зачав наростати між мною і між авторитетами, про яких я тільки згадав, тихий конфлікт. Для мене в хорі першими були ті, що володіли кращими голосами і мали добрий слух. Добрий підпільник не мусів для мене бути добрим хористом. Вони ж мали інший підхід до

справи. Але на те, я не звертав особливої уваги і діяв так, як підказував мій досвід та власний розум.

Зовсім несподівано виник між нами політичний конфлікт. Коли хор вже вивчив дві чи три українські народні пісні, прийшлося вирішити, яку неукраїнську пісню співати. В противному випадку була небезпека, що наша програма не буде затверджена і ми на сцену не вийдемо. Я звернувся в тій справі безпосередньо до хористів. Слід згадати, що крім українців співало в хорі три литовці, два естонці і два чи три росіяни. Ясно, що хористи вирішили, що над тією справою треба подумати у вужчому колі.

На цьому вужчому засіданні було, окрім мене, біля шести доморослих авторитетів. В їхнім патріотизмі й національній свідомості я ані трохи не сумнівався. Я їм виклав свою точку зору. Знаючи погляди начальства, я висловив думку, що начальство затвердить програму, коли в ній крім українських народних пісень буде одна радянська без огляду на те, якою мовою ми її будемо співати. Я вважав, що національний інтерес диктує добиватися публічних прав для української мови. З того погляду важливо, щоб ми співали одну радянську пісню, але з українським текстом. Я запропонував, щоб ми негайно звернулися до якоїсь київської книгозбірні і замовили українські пісні радянського змісту.

Проти такого ставлення справи виступили всі учасники наради. Вони відстоювали думку, що нам треба поруч з українськими народними піснями співати також російські народні пісні, але не радянські пісні, навіть коли б вони були в українській мові. Вони мені заявили, що коли хор має профанувати свій український репертуар радянською пісню з українським текстом, то тоді краще відмовитися від концерту. Їхня точка зору була з'ясована в такій категоричній формі, що викладати якісь розумні аргументи було зайво. Я мусів підпорядкуватися. Таким чином я був примушений українськими націоналістами вивчати хор, що на 90% складався з українців, російських пісень. Ми співали «Єрмака», отже пісню, яка оспівувала героїку підбивання Сибіру росіянами. Виявилось, що виучування цієї пісні не справляло жодних труднощів, бо хлопці її вже давніше вивчили в часах свого гуртового співання в бараках. Пісня сама собою гарна і я не дивуюся, що вона українцями радо приспівалася. До їхнього «барачного репертуару» належали ще кілька російських пісень. З другого боку росіяни співали українські пісні, які вони навіть дуже любили.

Після того випадку я втратив орієнтацію у питанні, де властиво в житті відбувається конфлікт між українською і російською національністю, коли дивитися з погляду широкої маси. Бо ж коли підходити з боку освіченої людини, що знає історію обидвох народів, то вона дивиться на сучасність, як на одну із звен історії. Маса натомість живе емоціями. З погляду маси боротьба між двома національностями, з яких одна є панівною, а друга пригніченою — є емоціональною проблемою. З тим явищем я зустрічався до 1939 року в Західній Україні. Тепер я побачив зовсім щось інше. В Західній Україні українець до поляка не хотів говорити польською мовою, бо це плямувало його патріотизм. Тут ті самі українці з росіянами жили в згоді і розмовляли всякою мовою, щоб лише порозумітися. Таке саме співжиття було і з іншими національностями. Можна би пояснювати це явище фактом, що всі перебувають в одному таборі, живуть спільним горем, — і життя заставляє співжити. Але я завважував те саме явище серед вільного населення. Очевидці мені говорили, що так само складаються відносини між українським і російським населенням в масі і в Росії, і на Україні. Де ж, отже, розіграється головний конфлікт в СРСР? Між російською національністю і неросійськими національностями? Конфлікт, який відчувається на кожному кроці, відобрається між партією і послушною їй бюрократією з одного боку, і масами населення без огляду на національність з другого боку. Щодо цього немає жадного сумніву. Що ж до конфлікту, що відбувається між національностями як національностями, чи, конкретно, між українською і російською національностями, то тяжко зовні віднайти в радянській дійсності відтинки, де той конфлікт відбувається, де ті відтинки в житті, на яких показує своє обличчя національна ненависть і національна нетерпимість. Чи це значить, що розмежувальна лінія між однією і другою національністю затирається? Зовсім ні! Українці тягнуться до України, а росіяни до Росії. Ця справа в СРСР в десять разів більше скомплікована, ніж я собі уявляв, перебуваючи до 1939 року в Західній Україні...

Побіч нашого табору, був інший, в якому проживали в'язні, що працювали в шахті. Там теж був аматорський гурток і навіть духовая оркестра, та драматичний гурток, яким керував один артист українських театрів. В репертуар драматичного гуртка входили не тільки комічні водевілі, але й поважні побутові українські п'єси. Жіночі ролі грали чоло-

віки, але так підшивалися під жінок, що в глядачів справді сталося вражіння, що бачать на сцені жінку.

Музикальним керівником в сусіднім таборі був професійний музикант зі Львова, Ярослав Ботінчук. Він в 1952 році сидів в омських таборах разом з двома українськими композиторами зі Львова, Василем Барвінським і Борисом Кудриком. В тому році вибухла в їхніх таборах пошесть грипи, через що вони обидва померли. Василь Барвінський належав, як відомо, до європейської композиторської класики й мав вже своє ім'я. Коли наприкінці сорокових років у Львові проходив публічний процес Барвінських, то радянська преса обвинувачувала композитора в тому, що «він крав народні мелодії до своїх композицій». В таборі Барвінський був, як композитор, дуже продуктивний. В нього була маса нових композицій у рукописах. Після смерті композитора зникли всі його композиції. Немає сумніву, що ними заопікувалося МВД. Та й Борис Кудрик багато працював, як композитор. Ботінчук зберіг із композицій Кудрика варіанти на тему «Гуцулки Ксені».

СВІТЛОТІНІ

Участь в аматорському гуртку давала мені мало вигоди. За мною тепер ходила вже тінь, що я був суджений на смерть і це було перешкодою влаштуватися на вигіднішу роботу. Покищо мене перекинено на каменоломи. Роботу на каменоломах я вже знав з Караганди й не брався до тяжкої роботи. Тим часом в'язні, що працювали в КВЧ й організували аматорський гурток, настоювали, щоб його видніших учасників влаштувати на такі роботи, де б вони могли пов'язувати її з роботою в аматорському гуртку. І справді, один акордеоніст-естонець став працювати в хліборізці, другий акордеоніст-росіянин — в одяговім складі, скрипаль-естонець — в лікарні топником і т. д. Єдиний я, що був центральною фігурою в гуртку, бо керував хором, вокальним квартетом і грав у оркестрі, мусів ходити на загальні роботи. Однак керівникові КВЧ вдалося намовити начальника КВЧ поробити заходи для влаштування мене на відповідну роботу. Він мене викликав і сказав, що він доложитиме всіх старань для влаштування мене, як тільки знайдеться під-

ходяще місце. І справді незабаром «підходяще» місце знайшлося. Він однак сам не назвав мені його, лише велів іти в барак і ждати вивозу. Не минуло й пів години, як мене покликаню в кабінет адміністрації табору. Там мене скеровано до кабінету оперуповноваженого. Він мені звелів сідати, спитав, чи курю, але доставши відмовну відповідь, закурив сам, починаючи таку розмову:

— «Чув я, що ви берете активну участь в аматорськiм гуртку. Ми хотіли б вам уможливити більше енергії віддавати справам гуртка, працюючи водночас на виробництві. Згідні ви з тим?»

— «Згідний».

— «Так ми рішили (робітник ЧЕ-КА ніколи не скаже „я рішив“, лиш завжди „ми рішили“) влаштувати вас послугачем в ізоляторі. Він тепер стоїть порожній. Там є один в'язень, у котрого в голові не все в порядку і другий, що напився через міру й побив когось. Їм треба принести обід. Більше ніяка робота вас не торкається і ви можете хоч би цілий день грати на скрипці».

Робота справді підходяща. Але я мовчав і слухав, що він далі скаже.

По хвилинці мовчанки він продовжував: «Але на такому пості ви мусите з нами співпрацювати».

— «Що ви розумієте під співпрацею?» — спитав я.

— «Ну, от коли б в таборі хтось збирався другого вбити, то я думаю, ти би про те нам розказав...»

— «Ви маєте на думці, щоб я став вашим інформатором, або, як популярно говорить, „стукачем“».

— «Бачите, це не „стукач“, а просто ради порядку в таборі...»

— «На жаль, я на те не можу згодитися». — сказав я коротко.

— «Так, значить, ви проти радянської влади!» — зеревів він.

— «Ні, я не проти радянської влади, лише я проти співпраці з радянською контррозвідкою!»

— «Так ето і есть советская власть!»

— «Вистачить, коли я працюю в оркестрі табору. КВЧ — це теж радянська власть».

— «Так чому ви відмовляєтеся від співпраці з нами? Що тут поганого?»

— «Я вважаю, що це неморально».

За хвилинку прийшов другий оперуповноважений і тоді

вони обидва насили на мене. «Розмова» тривала приблизно півтори години. Їхні намагання були безуспішні. Після того мене відлучено в барак. Я був увесь червоний. Мене зустрінув мій приятель з Рогатинщини, студент Попик й питає, що зі мною. Хоч оперуповноважені веліли мені мовчати, моя лють була така велика, що я йому все розказав. Опісля викликав мене ще начальник КВЧ й питає, чому я не згодився прийняти пропоновану мені роботу. Я йому сказав, що ця робота виявилася для мене непідходящою. Він усміхнувся і сказав, що при нагоді підшукає мені якусь іншу роботу.

Незабаром приїхав суд та розглянув справу однієї групи інвалідів і малолітніх. Всіх звільнили, через те опорожнювалося два місця у голярні. Я інколи заходив туди і коли було багато роботи, то допомагав голити. Там були знайомі стрижі й вони мені негайно запропонували одне місце. Я їх скерував до КВЧ. За якийсь час мене визвав начальник КВЧ і сказав, що від такого й такого дня я буду працювати у перукарні. Але цей день пройшов, у голярню поставлено інших людей, а про мене й забули. Коли я поцікавився справою у робітників КВЧ, вони мені сказали, що щодо мене є великий спротив з боку оперуповноважених й тут ніхто не може мені допомогти. Так до кінця мого побуту в тім таборі і не пощастило мені піднайти собі відповіднішу роботу.

І я тим дуже не турбувався. Я бачив, що умови змінилися, дисципліна впала і не примінують вже проти «відказчиків» суворих засобів. Я часом взагалі не виходив на роботу, сховавшись у бараці. Раніше в таких випадках піднімали на ноги всю надзорслужбу для розшуків відмовника, а коли знаходили, то негайно приміщували в ізоляторі. Тепер сам начальник бігав по бараках і просив виходити на роботу. Були погрози, але тим і кінчалося. Раніше з приводу всяких державних свят накидали в'язням зобов'язання (це формально називалося, що в'язні беруть зобов'язання) виконати плян понад норму на яких 120 відсотків. Тепер це все зникло, а КВЧ брало зобов'язання агітувати в'язнів на максимальний вихід на роботу. Ось так перемінилися часи. Проте дуже мало людей відказувалося від роботи, бо ніхто не міг зорієнтуватися, в якому напрямі розвинеться становище в СРСР, а в таборах зокрема. Ніхто не бажав зачиняти перед собою дверей до кращого.

На каменоломах не найшов я для себе відповідної роботи.

Високі норми не давали мені виглядів що-небудь заробити. Спочатку я старався вдавати, що я щось роблю. Але скоро мене огорнула злість за те, що всі мої скарги в Москву з домаганням репатріяції залишалися без відповіді і я рішив виходити на роботу, бо так вимагали правила режиму. Але на підприємстві я засідав у «теплушці», тобто малому бараці, призначеному для того, щоб робітники могли погрітися, і читав книжки, які я потайки зі собою брав. Наглядач, котрий контролював, чи в'язні не саботують роботи, дуже скоро зорієнтувався, що я не працюю. Спочатку він прислав бригадира, щоб мене вигнав на роботу. Але бригадирові я вияснив, що коли я не працюю, хай мені не пише ніяких процентів, а гонити до роботи не його діло. Опісля підійшов до мене сам наглядач і спитав, чому я не працюю. Я відповів, що я військовополонений, якого вже давно слід було репатріювати, але цього не зроблено й тому я не працюю. Іншим разом він прийшов і, вказуючи, як працюють інші, висловився: «чи в тебе є сумління?» «Є, начальнику! Але я його ховаю на кращі часи». — відповів я. Незабаром все донеслося до начальства. Начальник мене визвав і ввічливо старався переконати мене, що слід працювати. Я пустився в юридичні аргументи: «Мені в слідстві офіційно заявлено, що я не належу до категорії тяжких воєнних злочинців, отже згідно з заявою радянського уряду, я ще в 1950 році повинен був бути репатрійований. А коли цього не сталося, то моє перебування в таборі не має законних підстав. Мене юридично в СРСР нема. Я нахожуся тут лише фактично. Тому ніхто не має права ставити до мене законних домагань, як виходити на роботу чи що. Коли я виходжу, то тільки тому, щоб начальник не мав за це неприємностей, але працювати я принципово не буду. На всі мої заяви в тій справі в Москву я не отримав до сьогодні ніякої відповіді. У мене залишився лиш один спосіб протесту: відмовитися від роботи». Начальник грозив мені тюрмою, але це не вплинуло на моє рішення. Я бачив, що він безсильний і не має в руках засобів, якими так широко володів перед тим.

На підставі нових інструкцій і нових правил режиму введено в таборах своєрідне самоуправління. В'язні мали вибирати демократичним способом т. зв. раду активу, яку мало акцептувати начальство. Вибори відбулися на загальному зібранні в'язнів. Тут відразу виявилися розбіжності між підходом до тієї справи начальства і в'язнів. Начальство

добирало на чільні становища в таборі вигідних для себе людей. Ними були бригадири, робітники спецчастини, бухгалтерії, лікарі й т. п. Вони вели себе лояльно супроти начальства, бо боялися за свої вигідні становища. Список кандидатів начальства складався саме з таких людей. Добір ради активу був настільки важливий, що до її компетенції, між іншим, входила характеристика в'язнів для дотермінового звільнення. Голосування за кандидатів відбувалося поіменно. Коли прочитано прізвище кандидата зі списку начальства, то перше питання з боку в'язнів було: «хто він такий»? «Бригадир» — була відповідь. «Такого нам не треба, давайте робітника!» — протестували в'язні. Остаточні вибори закінчено компромісом. В раду активу ввійшли частково кандидати, висунені адміністрацією табору, а частково вибрані вільним голосуванням.

Допущення «демократичного» голосування розбудило темперамент в'язнів. Довга ізоляція від усякого громадського життя відзвичаїла їх триматися пристойних форм при публічних виступах. Промовці не вважали за відповідне числитися зі словами. Ту і там падали вуличні слова. Адміністрація табору вискакувала зі шкіри, але мусіла терпіти.

Пригадую собі, як в день конституції 5. 12. 1954 року влаштовано для в'язнів святкові збори, на яких головував начальник табору, а в президії засідали члени ради активу. Доповідь виголосив начальник КВЧ. Як звичайно, в доповіді багато говорилося про демократичні свободи, свободу слова і т. п. Після доповіді, мабуть за звичкою, начальник спитав, чи хтось хоче взяти слово й сказати свою думку. Піднявся один москвич, що був кваліфікованим слюсарем, і сказав: «Тут поворилося про демократичні свободи в СРСР, про вільність думки, слова й т. п. Я дістав 25 років за те, що сказав свою щирі думку! Я пишу в Москву, бо Москва перевіряє справи та звільнює. Але я переконався, що Москва звільнює жидів. А «русский человек» сидить далі і мучиться. Яким правом ви плетете нам дурниці про демократичні свободи, ... вашу матір!» Виступ цього в'язня був ординарною лайкою. Сказавши останнє слово, він вийшов. На залі вчинилася метушня, бо ніхто не сподівався такої демонстрації. Але це не була демонстрація. Це був голос доведеної до відчаю душі! Начальство цей випадок промовчало й до відповідальности винного не притягнуло.

Коли влітку зм'як режим, дисципліна вдержувалася самими в'язнями, бо ніхто не бажав спинювати приплив віль-

ного повітря. В Джезказган приїхав суд і звільнив близько 60 в'язнів, в тому числі певну кількість малолітніх, інвалідів і тих, які відбули дві третини кари. Щасливців випущено за зону, приміщено в однім домі і, здавалося, що вони скоро поїдуть до доду. Але на другий день прийшли до них представники мідяного тресту (в'язні їх називали «покупателями». Це натяк на купівлю людей за гроші.) і почали вмовляти залишитися добровільно на працю в Джезказгані. Охочим обіцяли по 10 000 крб. «підйомного», коли вони згодяться підписати контракт на 4 роки. Але звільнені були думками своїми при своїх родинах і не думали залишатися в Джезказгані. Коли це продовжилося на кілька днів і їх не думали відпускати, а сцени з покупцями повторювалися щодня, то звільнені почали домагатися, щоб їх впустили назад в табір, бо такого звільнення вони не потребують. Остаточо їх відправлено з Джезказгану. Пізніше до нас прийшла вістка, що далі Караганди їм не вдалося поїхати. Звільнювання переводилися від МВД, але МВД не хотіло само ангажуватися в затримуванні звільнених на працю в глибині Азії. Воно завчасу про все повідомило інші міністерства, а ці придумали завчасу способи, щоб схопити звільнених у свої руки.

Через місяць знову приїхав суд, розглянув справи певної кількості в'язнів і звільнив їх, але адміністрація табору далі затримала їх в таборі, мовляв, нема інструкції їх випускати. Це викликало незадоволення. В'язні взагалі стали сумніватися, чи ліберальний курс є дійсністю, чи «очковитрательством» (зимилюванням очей). Кілька місяців пізніше розходилися вістки, що суд знову повинен приїхати, але він не приїжджав. Це озлобило в'язнів і вони тепер спонтанно пішли на ламання дисципліни. Режим наказував ходити на роботу колоною по п'ять в'язнів у ряді. Кюли колона була готова до маршу, лунала команда «марш». З тою хвилиною в'язні збивалися в купу і йшли, як кому захотілося. Вигуки салдатів, щоб не виходити з рядів і тримати порядок, зустрічалися з найординарнішою лайкою з боку в'язнів. Коли салдати грозили, що будуть стріляти, то в'язні затримувалися, інколи сідали на землю, й відповідали: «Стріляйте, чорт з вами!» Це викликало спізнення на роботу. Коли в таку хвилину з'являлися офіцери, щоб умовити в'язнів заспокоїтися і йти на роботу, то в'язні вибухали вуличною лайкою, говорячи до офіцера через «ти». Коли офіцер лагідно питав: «Чого ви хочете?», то юрба в'язнів в не-

ладі ревіла: «Волі хочемо! Годі вже обманювати нас! Ми теж люди! Берія вже минувся, але залишилися ще його прихвостні й вони нас тримають!» Тут не бракувало таких слів, як »ви, собаки», «ви, фашисти» і т. п.

Одного разу приїхала в наш табір якась комісія, яка пішла візити в таборі зайшла на робочий об'єкт, де ми працювали. Мабуть начальник тієї комісії, полковник, звернувся до нас з лагідним запитом, чому ми, ідучи на роботу, свідомо порушуємо режим, лаємося з салдатами й офіцерами та навмисне спричиняємо припізнення на роботу. Це дало претекст в'язням говорити про всі свої болі. Остаточо впало слово, що «ми хочемо волі!» Тоді полковник заявив, що до червня наступного року (тобто 1955) нікого з нас «тут» не буде. В червні 1955 року я вже був у Красноярську. Але ми мали поштовий зв'язок з Дзержкаганом. Нам писали, що до вересня 1955 року там абсолютно нічого не змінилося . . .

В кінці 1954 року дисципліна занепадала цілком. Я однак не був певен, чи мають рацію ті, котрі говорять, що в СРСР починається повний розклад, та прийшов до переконання, що вся таборова адміністрація була в силі втримати дисципліну такою, якою вона була на початку 1954 року. Не під тиском в'язнів почався розклад! В'язні навіть самі дивувалися, що сталося, що адміністрація нагло так зм'якла. Було помітно, що адміністрації поставлено вимогу відповідати за виробництво і за дисципліну, але відібрано всі дотеперішні засоби, при допомозі яких вона втримувала її. Будилося в нас переконання, що певна категорія людей (а саме старий апарат МГБ) не має вже що робити і пригтовляється до відходу. На їхнє місце мав прийти хтось інший. Це зрештою ми помітили й по тому, що офіцери використовували кожну вільну хвилину, щоб підучитися якогось фаху. Навіть наглядач вивчав математику. В'язні це бачили й не раз глузували в нього: «Так, так! Вчися, а то скоро нас випустять на волю, табори порозпускають і вже не будеш жити з нашої крові. В нас бодай якийсь ремесло тепер у руках. А ти зі своїм знанням хібащо підеш в колгосп пасти корови!» Наглядач мовчав, хоч йому було неприємно. Але в душі він, мабуть, визнавав гірку правду.

Коли надії на «розпуццування» таборів почали нагло зникати і коли навіть вже звільнені судом почали тратити надію на скорі звільнення, очі й надії в'язнів звернулися знову в сторону високої політики. Всі слідили за подіями на

заході Європи. Там йшла гаряча боротьба за ратифікацію парижських договорів. В'язні добре тямилі вислови державного секретаря Ечісона, що «спершу треба створити позицію сили, а щойно тоді говорити з СРСР.» Монтування Атлантийського, Тихоокеанського й інших пактів було в розумінні в'язнів монтуванням «позиції сили». Коли восени 1954 року СРСР пустив усі засоби, не виключаючи шантажу, щоб не допустити до ратифікації парижського договору у Франції, в'язні зрозуміли, що тут рідиться і їхня доля. Коли СРСР вдається провалити ратифікацію, то тоді ледве чи можна сподіватися чогось, що могло б СРСР ослабити. Але коли остаточно договір буде ратифікований, то прийде час, що вільний світ почне диктувати умови СРСР. В нашій уяві сила Заходу була так велика, що для нас не підлягало сумніві, що він може й буде розмовляти з СРСР з позиції сили. Погрози СРСР, що ратифікація парижського договору викличе денонсацію договору про дружбу й співпрацю з Англією і Францією з часів війни, уявляли ми собі, як звичайний шантаж. А те, що боротьба за ратифікацію викликала у Франції таке напруження, ми пояснювали собі бажанням французького народу зробити бізнес на світовій політиці. В таборі не раз чулися розмови про те, що у Франції зустрілися два потоки золота: американського й радянського.

Після ратифікації всі нетерпеливо чекали, як розвинеться міжнародне становище. Коли в найближчих місяцях дипломатія СРСР заговорила м'якою мовою, в'язні були переконані, що СРСР програв і тепер почнеться генеральний відступ. Женевська зустріч у найвищих сферах мала бути тією імпрезою, де СРСР перед очима цілого світу мав показати банкрутство своєї політики. До конференції в'язні покликувалися на вислів президента Айзенговера, що «ми приступаємо до переговорів з СРСР в свідомості своєї великої сили.» В той самий час всі заяви СРСР були такі скромні, що віщували повне програння радянської дипломатії. Але висліди женевської конференції вразили всіх. Заява президента Айзенговера, що Америка ніколи не почне нової війни, перекреслили всю віру в західний світ. В'язні, що вважали себе жертвами більшовицького насильства, були завжди тієї думки, що більшовицькому насильству можна успішно протиставитися тільки таким самим насильством. Ніякі інші аргументи не мають для них ніякої сили. Женевська конференція продемонструвала віру захо-

ду, що більшовиків можна іншими способами привести «на путь істини.» Багато в'язнів взагалі почали сумніватися, чи американська пропаганда проти комунізму за волю людини і народам є щирою, чи може за нею не скриваються наміри довести до співжиття між приватними капіталістами американськими та радянським державним капіталізмом. Дехто з в'язнів мав тиху надію на те, що на конференції міністрів закордонних справ восени 1955 року, коли дійде до конкретного обговорювання проблем, виринуть розбіжності, яких не в силі будуть зліквідувати оптимістичні загальні вислови голов чотирьох держав. Більшість в'язнів щораз більше хотіла б шукати вихід в налагоджуванні «модус вівенді» з радянською дійсністю, бо це була єдина можливість поліпшити своє становище. Все залежало від того, яку поставу супроти в'язнів займе радянська влада. Женевські конференції, що привели до відпруження світового політичного становища, викликали серед в'язнів, а правдоподібно і всього населення СРСР, пониження авторитету «вільного» світу й респект перед авторитетом СРСР. Між інтелігентними в'язнями різних національностей я щораз частіше чув слова: «Я щиро бажаю, щоб успіхам СРСР не було кінця. Коли червона армія стоятиме на берегах Атлантийського океану, а західні політики опиняться в радянських таборах, тоді може Захід перестане викидувати облудні карти, але буде вже надто пізно.»

Коли доходило до конфлікту з таборовою адміністрацією і охороною з одного боку та в'язнями з другого боку — в'язні дозволяли собі на випадки в бік Берії і його апарату. Загальним переконанням однак було, що не ера Берії закінчилася, а ера Сталіна. Коли після смерті Сталіна, його прізвище лиш зрідка стало згадуватися в газетах, то це пояснювано розривом із Сталінською епохою. Я зазримив, що авторитет Сталіна впав зовсім не лише серед в'язнів, але й серед вільного населення. На устах у всіх приємно згадувалося прізвище Леніна, як геніяльної людини. В той час можна було вже передбачати, що вихваляння Сталіна вже ніколи не повернеться й коли радянські органи захочуть далі їхати на конику сталінської геніяльності, то це буде поглиблювати прірву між ними й населенням. І навпаки, комуністична партія має шанси підняти свій авторитет серед широких мас СРСР і серед поодиноких національностей, коли відважно піде на повалення авторитету Сталіна.

ТАКИ РЕПАТРІЯЦІЯ!

В кінці грудня 1954 року мене несподівано визвали в спецчастину. Я був переконаний, що мене хотять відправляти в штрафний табір за систематичну відмову від роботи. Яке ж було мос здивування, коли мені веліли здати всі свої речі на склад і приготуватися до виїзду. Куди? — того начальника спецчастини не хотів сказати. Але пізніше сказав мені один росіянин із спецчастини, що всіх чужинців відправляють. Я поїду з одним японцем і двома корейцями. Це мене вповні заспокоїло. Тепер я вже почав вірити в слова начальника табору з Екібастазу...

Ми відїхали спершу вантажним авто до в'язниці в Кінгірі. Там ми зустрілися з багатьма чужинцями цілковито різних національностей, які переїзджали разом з нами в репатріяційний табір. Ще тієї ночі нас погружено в столичинський вагон і ми рушили в дорогу. Були розмови про те, що репатріяційний табір знаходиться десь біля Москви. Знайшлися серед нас такі, які навіть вже знали, як відбувається репатріяція. Але ми не поїхали в Потьму, а в Чурбай Нуру біля Караганди. Там найшли ми вже багато чужинців, що були тут по кілька місяців. Вони нормально виходили на роботу, дослівно так, як це було в інших таборах. Та загальний настрій був досить бадьорий і всі вірили в те, що в найближчий час буде сформований ешелон в очікувану Потьму. А коли надії не оправдувалися, то фантазія працювала, як ніколи. Охоти до роботи не було ніякої.

Я належав до тих, що рідко виходили на роботу. Щоб нас залякати, всіх відмовців помістили в одну бригаду і в окрему кімнату. Адміністрація табору кожного з нас викликала й грозила, що за невихід на роботу переведуть нас у закриту тюрму. Але тепер вже пізно було давати себе залякувати. Опісля придумано інший вихід: розбито нас по інших бригадах, які нормально виходили на роботу, щоб ті на нас додатньо вплинули. Я попав у бригаду самих корейців. Вони хитро влаштувалися: щоб не мати багато розмов з адміністрацією, вони завели звичай, що одного дня ходить на роботу одна половина бригади, а другого друга. Такій дисципліні і я мусів підпорядкуватися. Але тоді вже сонце стояло високо і виходити на роботу було приємно й здорово. На роботі, звичайно, ми дуже не перемучувалися. Ніхто із нас не розраховував на заробітки.

При тій нагоді я мав нагоду дуже добре пізнати корейців. Спочатку вони дивилися криво на мене, що в їхній бригаді опинився якийсь арієць. Але скоро переконалися, що зі мною можна ладнати і навіть можна часом використувати моє знання російської мови.

Корейська нація була серед нас найчисленніше заступлена. Їх було кілька сотень. Майже всі корейці були засуджені за провини, зв'язані з корейською війною. Їх обвинувачували переважно за шпигунство в користь американців. Між корейцями я не найшов ані одного, який би позитивно ставився до режиму у Північній Кореї. Були причини національні і релігійні. Корейці взагалі дуже релігійний народ. Найбільше поширеною серед них релігією є кальвінізм. Це мене здивувало. В кімнаті, де я проживав, відбувалися два рази в тиждень їхні богослуження. Крім того, кожного дня о 5-ій годині ранку вони збиралися в просторій їдальні на молитву. В релігійній практиці їм ніхто не перешкоджав. Їх священник пояснив мені, що давніше вони були конфуціанцями. Але конфуціанізм — це лише моральне вчення, оперте на п'ятьох моральних принципах, які зовсім відповідають моральним принципам кальвінізму. Від кальвінізму вони взяли саму християнську метафізику й у той спосіб створили собі національну релігію. Корейці переживали свій історичний період національного визволення й уважали відповідним маніфестувати свій національний патріотизм не тільки поміж собою, але й назовні, перед чужинцями. В тому вони зближувалися до українців. Коли святкували свій новий рік, або національне свято, то робили для всієї спільноти своєї бенкет в їдальні. Адміністрація табору не робила в тому ніяких перепон. Характеристичною рисою корейців із нашого табору був гін до науки. Вони пристрасно вивчали англійську мову. Не один із них добре розмовляв по-англійському. В науці вони мали великі труднощі й тому їх поступи не були надзвичайно великі. Треба признати, що в них була особлива старанність у навчанні.

Психологічно зближеними до корейців були китайці. Серед них не було корейської релігійності, але була подібна прив'язаність до традицій. Китайці люблять куховарити і торгувати. Подібно, як серед корейців, їхній контингент рекрутувався з різних прошарків суспільності. Були військові, інтелігенти, купці, моряки, селяни, робітники і т. п. Все це жертви катайської громадянської війни. В них було сильне

протиросійське наставлення через те, що СРСР порушив їхню суверенність, вміщуючись до громадянської війни, у висліді чого вони, хоч ніколи не були на території СРСР, відбувають свою «кару» чомусь в таборах СРСР. З китайцями я багато говорив на теми їхньої громадської війни. У нас у таборі, коли ми звідусіль чули про те, як далеко СРСР вміщується у внутрішні справи Китаю, виробилася думка, що симпатії китайського народу в цілості по боці Чан-Кай-Ші і проти Мао-Тзе-Дуна. В дійсності воно не зовсім так. Як росіяни Леніна, так божують китайці Сун-Ят-Сена, що розпочав був революційну боротьбу проти феодальної монархії і хоч багато досягнув у тій боротьбі, однак не довів її до успішного кінця. Його наступником став Чан-Кай-Ші. Можливо, що коли б не зовнішні політичні обставини, він був би дав народові те, за чим китайці так тужили: соціяльну, зокрема аграрну реформу. Але довголітня війна з Японією не дозволила того зробити. Після війни в наслідок невідповідної внутрішньої політики його симпатії серед населення впали. Нічого дивного, що коли на півночі почав рухатися Мао-Тзе-Дун при піддержці СРСР, надії звернулися в його бік. Це та причина, чому Мао в такому короткому часі опанував увесь Китай. Чи йому вдасться оправдати надії населення — це інша справа. Він тепер має багато прихильників і противників. Вся увага китайців звернена на їхні внутрішні справи, які надзвичайно трудно розв'язати. Китайці — типовий народ, в якому зникли воєнні інстинкти. Говорити сьогодні про жовту небезпаку з боку Китаю ще завчасно. Жовта небезпека могла би грозити, коли б її ідеологами були японці й до того притягнули китайців. Але протириччя — і політичні, і психологічні — між Китаєм і Японією такі великі, що про те ніяк не можна говорити.

Зі всіх народів, що перебували в Чурбай Нурі, найбільші симпатії з'єднували собі японці своєю скромністю. Вони — великі патріоти, але свого патріотизму не показують назовні. Патріотизм, це одна з найкращих сторінок людини й народу, але патріотизм, показуваний назовні, не мусить другим подобатися. Найчастіше є навпаки. Корейці своїм патріотичними маніфестаціями менше викликали подиву, ніж японці своєю скромністю. В нашому таборі було багато росіян із Манджурії, які висловлювалися про корейців дуже погано, а про японців говорили з респектом. Японець завжди хоче довідатися про вас, але про себе не буде говори-

ти. Кореець навпаки, буде багато про себе говорити й думає, що це все.

Манджурські росіяни були щодо чисельности на третьому місці. Вони лояльно ставилися до радянської влади, бо вже знали, що їм у Манджурію не повернутися. Між СРСР і Китаєм заключено умову, на підставі якої всі росіяни (між ними напевно теж українці) з їхніми родинами повинні бути переселені в СРСР. Вони дивилися на Караганду, як на свою нову батьківщину. В лояльним відношенні до таборової адміністрації вони перестаралися, що викликало було конфлікт з корейцями. Були ранені.

В кінці березня 1955 року викликали групу біля 80 європейців на етап. Наказ був переданий у спецчастину телефоном. Поспіх був так великий, що вислано спеціальних післанців за людьми, які були на роботі, щоб вони за чотири години були готові до відправи. В цю групу попав і я. Етап ні в кого не викликав сумніву, що він направляється в репатріаційний табір під Москву. В петропавловській тюрмі, куди ми по дорозі заїхали, я побачився на прогулянці із знайомими в'язнями з Караганди з давніших років. Коли я їм розказував, що не відомо ще куди ми їдемо, то адвокат Ковач (словак) перебив мені й поправив, що їдемо в Потьму.

В'язні із Караганди розказали, що тепер масу ув'язнених перекидують на «цілині землі», бо там нема кому робити. Вільних добровольців не вистачає.

Яке велике було наше розчарування, коли наш поїзд з Петропавловська повернув на схід. На другий день ми опинилися в Новосибірській в'язниці. Ми насміхалися самі з себе. Але все таки стояло неясне питання: «куди ж нас везуть? Який сенс має перекидування сотні чужинців через величезні простори Азії?» В Новосибірській тюрмі ми затрималися коло двох тижнів. Там ми зустрілися з деякими людьми, що їздили в справах свого або чужого слідства в «Європу» й тепер верталися у свій старий табір в Норильськ. Вони нам у подробицях розказували про повстання в Норильську. Кілька днів пізніше приїхала група українців, що брали активну участь в норильським повстанні, за що їм присуджено по одному рокові закритої тюрми. Вони відсиділи по шість місяців у в'язниці в Володимирі, після чого їм решту кари подаровано й вони тепер їхали вже мабуть не в Норильськ, а в інші табори. Цікаво, що весною 1954 року я зустрів на пересилці в Кірові невелику

групу українців із Воркути, між якими був один православний священик, які поверталися туди з закритої тюрми в Нарві. Вони брали активну участь в повстанні на Воркуті, за що їх засуджено дисциплінарним порядком теж на один рік закритої в'язниці. Після відбуття шести місяців другу половину кари їм подаровано.

Я часто звертався в новосибірській пересильній тюрмі до амбулаторії, щоб закапали очі. Випадково я зустрівся в коридорі з однією дівчиною із Західної України, що чекала на свого наглядача. В короткій розмові вона мене зорієнтувала, що вона добровільно завербувалася до робіт «на цілину». Вона повірила гарним словам агітаторів, що тут і умови праці добрі й заробітки великі. Але коли переконалася на власні очі, що все це далеке від дійсності, вона вирішила покинути «цілину» й повернутися до дому. Її спіймали й тепер правдоподібно будуть судити.

Після двотижневого побуту в Новосибірській пересильній в'язниці ми виїхали в Красноярський край. В Новосибірській тюрмі ми вже отримали від в'язнів, що їхали з красноярських таборів, досить точну інформацію, куди нас повезуть. Інформації виявилися правдивими. Нас висадили в Решотах за Красноярськом. Кілька місяців ми сиділи в переповненій пересильній в'язниці. Це були два великі бараки зі стандартними камерами. Нас було яких 500 чужинців. Камери були переповнені. З бігом часу ми отримали матраци і накривала. Приватні речі кожний мав зі собою. З нашого боку робилося все можливе, щоб втримати чистоту. Коли зачали часом появлятися воші, то роблено негайно ґрунтовну дезінсекцію. Наші камери були відкриті і ми могли свobodно прогулюватися на просторій тюремній площі. Закривали нас в камерах на ключ на час ранішньої і вечірньої перевірки, в години приймання нових етапів з радянських в'язнів і в час прогулянки для двох камер радянських побутових в'язнів, між якими були представники різних партій російського кримінального світу. Місцева адміністрація дивилася на нас не дуже радами очима й для неї ближчими були представники кримінального світу, ніж наш контингент. Тому вона часто продовжувала час прогулянки для них, тримаючи нас під ключем. В камерах не було кіблів. Тому приходило до неприємних сцен, коли наглядачі повели на прогулянку кримінальний контингент і закрили бараки на ключ.

Коли весною площа підсохла, ми з власної ініціативи ви-

рівняли її і взагалі привели табір до порядку. Господарями були всюди німці. Під їхньою опікою перебувала кухня. Лазня і пральня стали домоною угорців. Життя набрало спокійного ритму. Найгірше була справ з голярнею. Нам накинули одного місцевого стрижія, який зміркував, що тут можна заробити, бо німці дістають багаті посилки з Німеччини. Але перерахувався, бо не врахував німецької відрази до всяких видів надужить. Я пригадав собі, що голярство — це ж моя стара табірна «професія» і я «про публіко боно» взявся добровільно за бритву. З-посеред німецьких товаришів ще знайшлося кілька охочих і справа була якось налагоджена.

Нормальне й спокійне життя виходило часом з рамців, коли починалися бої «ворів» з «суками», про що я вже згадував в іншому місці. Викликала часом з нашого боку хвилювання невідповідна постава адміністрації. Нам спочатку дозволено було приспособити площу для футбольної гри й грати в футбол. Часом м'яч попадав у вогняну зону. Одного разу салдат, що стояв на вартовій вежі, не дозволив взяти м'яча із вогневої зони. Коли почали приспособлювати палки, щоб дістати м'яч, він почав стріляти в повітря, а опісля понад голови тих, що хотіли викачати м'яч. Це викликало бурхливі протести з нашого боку. Вкінці адміністрація заборонила грати у футбол і в той час, як ми були закриті в камерах під замком, вона веліла місцевим в'язням викопати стовпи воріт.

Ми влаштували шахові турніри, добилися вкінці, що час від часу давали нам газети, а навіть наладилося систематичне постачання нас книжками. Це був неначе відпочинок для нас. Все ж таки нас мучила непевність нашої долі. Загальний погляд був, що ми незабаром виїдемо звідсіля в репатріяційний табір під Москвою. Таке було наше бажання. Але тут і там деякі типи розповсюджували песимістичні думки. Прохарчування було достатнє. Багато німців отримувало вже поміч з Німеччини й тому проблеми їжі не існувало. Повторялися вічні непорозуміння з таборовою адміністрацією щодо доставки посилок. Вони по кілька тижнів, а нераз і місяців лежали в поштових складах, бо пошта не хотіла брати відповідальности за видачу посилок. Багато посилок пропадало, багато доходило розбитих, з яких частина продуктів була викрадена. Нормально нам було дозволено писати раз в місяць поштову картку Міжнародного Червоного Хреста. Вона складалася з двох поло-

винок. На одній писали ми, а на другій рідні нам відповідали. Але рідко хто отримував відповідь. На пошті можна було найкраще пізнати, як в радянській дійсності налагоджене обслуговування особистих потреб населення. Може доставка поштових посилок для місцевого населення була краще налагоджена, але вона малася в кожному випадку гірше, ніж в будь-якій «капіталістичній» країні. Це, зрештою, торкається не тільки пошти. В СРСР є всякі видавництва. Видається багато книжок і книжки порівняльно дешеві. Але коли я пробував замовити собі поштою книжку, то часто видавництво взагалі не відповідало, бо ніхто в тому не мав зацікавлення.

Нам вдалося провести кілька розмов з українськими воюючими, що сторожили на вартових вежах. Бачучи, що нікого з начальства близько немає, їм цікаво було поговорити з людьми, які, за їхнім переконанням, повинні були їхати закордон. Серед нас була група українців, яка відразу знайшла із салдатами контакт. Від них ми дізналися, що військова служба є для них великим тягарем. Служба в піхоті триває три роки, в інших родах зброї багато більше. Тому що годі весь той час посвячувати справам військової муштри армійців, багато часу відводиться на використання вояків до охорони в'язнів і т. п. В останньому часі творилися зі салдатів т. зв. робочі батальйони, що виконують таку роботу, яку в Німеччині виконував «Арбайтсдінст», отже будують дороги, копають рови під каналізацію, осушують поля і т. п. В охоронній службі тяжко дістати відпустку. Її звичайно узалежнюють від старанного виконання служби. Відпустку отримує той, хто, наприклад, ударемнив в'язневі втечу. На пересилці в Решотах ми пережили випадок, коли один росіянин-салдат, побачивши, що в'язень зі сусіднього табору перебирається через тин, не перестеріг його, а підждав, коли він вже зіскочив з паркану на зовнішній бік зони й тоді його застрілив. Хоч така поведінка викликала серед в'язнів обурення, однак вояк дістав похвалу, а згодом напевно і відпустку. В армії проводяться далі політичні заняття, які починаються і кінчаються стандартною радянською пропагандною літературою. Патріотичний дух і відданість партійному керівництву панують у великій мірі тільки серед радянських офіцерів.

Бездіялля дало поштових і тут зайнятися музикою. Мені вдалося зорганізувати маленьку оркестру зі скрипок, мандолін і гітар. Але не довго прийшлося нам робити справи,

бо прийшов наказ відправити нас в сусідні табори. Частина із нашого контингенту, куди переважно входили інваліди, була відправлена на другий, а частина, де опинився і я, на третій лагпункт. Управління Краслагу вирішило, що нас треба, доки це можливе, використати до всяких робіт в таборах. Саме управління не знало, як довго ми будемо ще сидіти на його даровому хлібі. Щоб, одначе, пристосувати до нас обов'язок праці, адміністрація мусіла перевести розподіл між здібними й нездібними до праці. Всі наші документи, включно до документів про стан здоров'я і роботу категорію, були в Москві. Ми дуже добре здавали собі з того справу, що без документів (так званих формулярів) не можуть нас до роботи приневолити. Управління знайшло інший вихід. Одного дня воно прислало до нас лікарську комісію, яка мала кожного перевірити й поставити йому робочу категорію. Але постава в'язнів була одностайна. За ініціативою німців, які становили 90% нашого контингенту, створено раду, яка приймала рішення щодо загальних справ в'язнів. Рада виступала півофіційно перед адміністрацією табору. Вирішено не йти на лікарський огляд. З загальної дисципліни виломилися тільки два російські емігранти, що з особистих причин вважали патрібним маніфестувати свою лояльність до радянського режиму де треба й де не треба. Представники управління, коли побачили, що й погрози тут нічого не допоможуть, скликали загальний мітинг в'язнів, щоб вислухати їхні домагання і почути про причини «штрайку». Аргументи, які в'язні висували, були більше або менше стійкі, але у загальному вони переконали управління, що всякі намагання приневолити нас до праці не приведуть ні до чого. Створено одну чи дві бригади, які на принципі добровільности згодилися ходити на роботу за відповідною заплатаю. Коли ми від'їздили з того табору, адміністрація віддихнула з полегшенням, що позбулася химерного контингенту. Натиск на лагпункт ч. 2 був дещо більший. Але наш контингент і там виявився твердий і на знак протесту проголосив голодівку, яка тривала щось три дні.

В третьому лагпункті ми урухомили ділянку мистецької самодіяльності. В цілому ми поставили три концерти. Загальним керівником і режисером був гамбуржський журналіст Густаф-Адольф Бюльт, а я був музикальним керівником. Ми знайшли підтримку з боку адміністрації. Головно зрозуміння виказав тут начальник місцевої охорони,

московський лейтенант-росіянин, що сам грав на акордеоні і мав досить великий запас нот. Це допомогло нам підібрати різноманітний репертуар. Деякі речі були нашими власними композиціями, деякі записані з пам'яті. Кораною нашого репертуару була фантазія з опери Вебера «Фрайшютц», переважно укладена з пам'яті німецьким композитором Еріхом Вутке. Я відтворив із пам'яті увертюру «Каліф з Багдаду».

Дивна постава до нашої праці була в місцевої КВЧ. Начальник КВЧ, що повинен був сам організувати роботу, рад би був все зробити, коли б праця йшла старими, ним запропонованими шаблонами. Він пропонував, щоб хор зачинав концерт «піснею про партію», музикою радянських композиторів і т. д. Найбільше його обурювало, що німці приготувляли скетчі і деклямації німецькою мовою. Доходило до гидких сцен, в яких ми заявляли, що ми підготовляємо концерт під смак своєї публіки, і смак начальства для нас не має значення. Діло начальства дбати, щоб в репертуарі не було антирадянської агітації. Обмеженість начальника КВЧ була така велика, що він не хотів дозволити фантазії з «Фрайшютца», бо припускав, що Вебер, це напевно якийсь контрреволюційний композитор. Ми однак вийшли з становища в той спосіб, що на місце прізвища Вебера поставили Бетовена. Про Бетовена він вже щось чув і тому не протривався.

Начальник КВЧ був в дійсності доброю людиною, але привченою механічно ходити втертими стежками радянського агітаційного апарату. Він любив випити й часто приходив в табір п'яний. Тому що я знав добре російську мову, мені не раз приходилося публічно виступати й відстоювати думки нашого контингенту. Також доводилося брати участь в інтервенціях перед начальством, виступаючи в міру потреби досить гостро. Часто при цих виступах був начальник КВЧ. Одного разу, коли він був підпитий, він покликав мене й почав розмови на тему концерту. Але скоро перейшов на «політику». Коли трохи розпалився, він, не зважаючи, що в читальні дехто із в'язнів читав газету, сказав:

— «Ну, що ж? Ти зайнявся, бачу, політикою! Невже ти думаєш, що ти можеш так чогось добитися? Ти глянь на мене: я вільний і в мене шапка на голові і нічого не можу зробити, а ти сидиш за дротом і хочеш щось зробити!»

— «Так я вам співчуваю, що ви із-за своєї шапки й „звездочки“ мусите мовчати. Я в тому вигідному положенні, що можу говорити». — відповів я.

В нашому таборі опинилася група українців, що походили з території, яка пізніше припала Польщі, й тому затримали формально польське громадянство. Всі ці українці брали давніше участь у підпільній боротьбі Української Повстанської Армії і бачили своїми очима наслідки німецької політики на українських землях. Вони залюбки входили в розмови з німцями на теми недавно минулих німецько-українських взаємин і перспектив між обома народами, коли б ті стосунки було налагоджено в площині дружньої співпраці, замість винищування одних другими. Серед німецького контингенту було багато людей середнього віку, що пережили усю війну і бачили дикі сторони німецької політики. Вони були найчастіше простими вояками, а їхній інтелектуальний рівень достосовувався до інтелектуального рівня українців. Обидві сторони згоджувалися в тому, що німецька політика властиво програла війну, а не німецький салдат. Подібні дискусії відбувалися між німцями й українцями в інших таборах далеко до того.

Коли одного дня стало відоме, що польська група, в склад якої входили і українці, мала на другий день від'їжджати, то ми влаштували в нашому бараці прощальний вечір, на якому грала оркестра, складена з німців, співали українських і німецьких пісень, говорили прощальні промови. Зворушлива була сцена останнього прощання: у німців нема звичаю цілуватися, але цим разом вони відступили від норми й ніхто б не повірив, що б після всього, що пережила Україна від німців в останній війні, могли німці й українці при прощанні так щиро, з сльозами в очах, цілуватися. Мені здається, що в той момент думки одних і других були звернені не в минуле, а в майбутнє.

В кінці вересня 1954 року нас всіх перевезли в лагпункт ч. 2. Тепер ми вже були зосереджені всі в одному таборі й зачували, що скоро наступить репатріація. Тут ми ще встигли своїми силами, а опісля спільними силами з центральною культбригадою Краслага, що постійно жила в нашому лагері, при співучасті її жінок, поставити концерт. Мені вдалось організувати німецький хор, яким я диригував, відступивши диригування оркестрою згаданому вже німецькому композиторові Вутке.

Напередодні другого концерту стало нам відомо, що на другий день ми від'їжджаємо. Дійсно, на другий день з ранку зайшла в табір комісія, в склад якої входили представники з Москви. Нас офіційно названо вільними громадянами

Німецької Демократичної Республіки й Німецької Федеративної Республіки. Нашому стражданню прийшов кінець.

Німці зв'язують свою репатріацію з успіхом візити Аде-науера в Москві. Мені здається, що це не цілком так. Якщо я не помиляюся, то в справі репатріації чужинців прийнято відповідні рішення у загальній формі ще на ХІХ конференції компартії СРСР. Ми бачили, що репатріаційною акцією охоплені всі без винятку національності, окрім розуміється, радянських громадян. До репатріації німців наступила репатріація афганістанців, іранців, турків, болгарів, греків, румунів, фінів, чехів, угорців, поляків, бельгійців, французів і ін. Рішала не національність, як це було після війни в СРСР, а громадянство. В той спосіб російські емігранти, які мали французьке, німецьке чи югославське громадянство, також підпадали під репатріацію.

СТРАЙКИ

В той час, як в 1953 році вибухли страйки на Воркуті і в Норильську, я перебував у в'язниці в Сиктивкарі. Але опісля, переїзджуючи через пересильні тюрми Кірова й Ново-сибірська, я зустрічався з людьми, які брали активну участь в страйках і за те були покарані, про що я вже раніше згадував. Я можу переказати про страйки те, що я почув з їхніх уст.

Страйк на Воркуті на шахті ч. 29 почався від активного виступу кримінальних елементів. Амнеція після смерти Сталіна охопила майже виключно побутові статті. Вона одначе не торкнулася вбивців, рецидивістів-злочинців і політичних. Кримінальний елемент висунув домагання, щоб амнецією розтягнуто на всіх в'язнів. Це була причина їхнього страйку. Їх негайно підтримали політичні в'язні. Такий стан існував кілька тижнів, поки не приїхав представник МВД із Москви. Він разом з начальником воркутського спецтабору т. зв. «речлага» прибув на місце страйку і через гучномовці, що були встановлені в чотирьох кутах табору, зажадав, щоб в'язні вийшли на вахту. Це в'язні зробили, надіючись, що наступить якесь для них вигідне рішення. Тоді начальник речлага, генерал Дерев'янка, звернувся з домаганням до в'язнів, щоб вони виходили на роботу. Коли ті відмовилися,

тоді він велів відкрити з вартових веж кулеметний вогонь по безборонних в'язнях. Впало шістдесят з чимось забитих і маса було пораниених. Кількість вбитих пізніше зросла. Страйк на 29 шахті знайшов відгомін в таборі Ячегінських шахт. Там наглядслужба вбила в ізоляторі зовсім невинного в'язня. В'язні влаштували йому маніфестаційний похорон. В домовині його обнесли кругом всередині зони, а на закінчення кожен в'язень для вшанування пам'яті загиблого підходив і брав цукерок. Офіцери були в той час в зоні, але мали строгий наказ не провокувати в'язнів. Вони лише робили знімки з похоронів. Опісля на основі знімок наступили арешти й засуди. Як страйкували інші в'язні на Воркуті я докладніше розказати не можу.

Перебіг страйку в Норильську почався від того, що в часі походу на роботу охорона вбила незаконно трьох в'язнів. Це викликало спонтанний протест. Спочатку застрайкував один табір, але незабаром інші табори, що були недалеко віддалені, солідарно підтримали їх. Розміри страйку в Норильську були більші, ніж на Воркуті. Він мав суто політичний підклад. Негайно створено комітет в'язнів, в склад якого ввійшли представники різних національностей. Основним домаганням в'язнів було, щоб визвати комісію з Москви. В'язні були переконані в тому, що багато надужить робиться місцевою адміністрацією, про що Москва не знає. Між іншими вбивство згаданих трьох в'язнів приписувано сваволі місцевої охорони. Це була тільки одна із багатьох жертв. У відповідь на домагання в'язнів наступила облога таборів, із життям вогнепальної зброї. Були вбиті й ранені. Розміри жертв мені невідомі. Страйк тривав кілька тижнів.

Найбільші розміри прийняв страйк в Кінгірі, на південний захід від Караганди. Там межували два табори: один чоловічий і другий жіночий, що були переділені високим парканом з дощок і вогневою зоною. Літом 1954 року кримінальні елементи підготували вилазку в жіночу зону. А що в жіночій зоні було багато українок, то українці рішили взяти участь у вилазці в таких розмірах, щоб у крайньому випадку бути достатньою охороною проти свавілля кримінальних елементів. Вилазка увінчалася успіхом, не зважаючи на постріли охорони по лінії вогневої зони. Це захопило хлопців до дальших вилазок. Адміністрація хотіла винних потягнути до відповідальності, але в'язні загрозили страйком. Щоб не було страйку, адміністрація погодилася залишити репресії, й вимагала тільки, щоб в'язні вий-

шли на роботу. Коли наступного дня в'язні повернулися з роботи, то побачили, що діри в паркані позабавані і встановлений порядок. Від того часу почалися частіші неполадки з таборовою адміністрацією. Одного разу, коли в'язні знову проломили паркан і великою кількістю вдерлися в жіночу зону, то охорона відрізала їх від чоловічої зони підсиленням вогнем по вогневій зоні. Рівночасно в жіночу зону ввійшли вояки й почали виганяти всіх із бараків на таборовий двір, щоб там відділити жінок від чоловіків і застосувати проти чоловіків репресії. Але жінки рішили до того не допустити й перемішалися на таборовому дворі разом з чоловіками. Салдати пробували розганяти їх при допомозі протипожежних помп, але це не допомогло. В чоловічій зоні зчинилося занепокоєння долею тих, що перейшли в жіночу зону. Вони чули жажливі крики й рішили силою проломити паркан. Салдати побачили, що вони в меншості й повтікали за зону. Проголошено страйк. Почалася кількаденна облога зони. Жіночий і чоловічий табори з'єдналися в один. Всякі заклики до в'язнів, щоб встановити порядок в таборах і виходити на роботу, не могли мати успіху. Вкінці зовнішня охорона дістала наказ на танках в'їхати в зону й вистрілювати в'язнів. В таборі виник повний переполох. Проти танків в'язні не мали зброї. Жінки рішили героїчно спасати чоловіків. Вони думали, що салдат не відважиться їхати танком на безборонну жінку. Тому вони кидалися під танки, щоб заступити їм дорогу. Але танки безпощадно толочили все. Дійшло до того, що в'язні почали шукати спасіння за зоною. Два табори тоді властиво розбіглися, залишивши на полі бою коло 400 вбитих і поранених. Тільки значно пізніше охороні вдалося привернути старий порядок. Заки армія в'їхала танками в зону, в'язні приготувалися до оборони. Був створений комітет, на чоло якого були вибрані два російські офіцери. В склад комітету входили представники різних національностей. Коли повстання здушено, серед в'язнів наступили арешти. Арештовано між іншим двох росіян-провідників. Їх довго тримали в тюрмі. Вони боронилися тим, що не вони організували страйк. Вони були лише вибрані, як військовики, щоб організувати оборону. Після довгого слідства їх остаточно звільнено. Наскільки мене інформували, після кінгирського повстання не було ніяких засудів. На місце випадків негайно приїхала комісія з міністром МВД Казахстану. Комісія ця об'їхала всі табори Кінгіру і Джекказгану, приймаючи від в'язнів

скарги. Тоді чужинці довідалися про те, що нібито вони мають бути репатрійовані. А згодом прийшли розпорядження, щоб зняти з в'язнів нумери, зняти заборону кореспонденції з рідними, побачень та інші полегші, які введено у всіх спецтаборах. Такі самі полегші прийшли негайно після повстання на Воркуті й Норильську. В'язні пояснювали ці полегші успіхами повстань. Мені одначе здається, що страйки приспішили лише введення полегш, які вже до того були заготовлені.

Найчисленнішу участь у повстанні взяли українці й вони показали себе найбільш боевим елементом. В тому дорівнювали їм балтійці. Ці дві групи не вірили в те, що їм можна зв'язувати які-небудь надії зі змінами в радянських умовах і тому вони не шукали причин оглядатися на задні колеса.

Кінгирське повстання додало духа в'язням. Атмосфера в таборах була так нагріта, що коли б влада не пішла назустріч в'язням, бодай в дечому, то могло дійти до дуже великих ускладнень. Кілька місяців після того в день свята шахтаря відбувся в одному із таборових пунктів з'їзд передовиків Кінгіру й Джезказгану. Начальство веліло в концертній програмі співати гімн шахтаря. Перед концертом в'язні відмовилися його співати і ніхто із адміністрації не витягав із того консеквенцій. Від того часу із всіх табірних концертів самодіяльності почав випадати радянський патріотичний репертуар. Дійшло до того, що адміністрація табору перестала цікавитися програмою концертів і цензурувати її. Пригадую собі, що підчас останніх концертів у Джезказгані адміністрації навіть не було в залі. Вона навмисне залишилася за зоною.

Цікаво, що в усіх страйках в'язні домагалися приїзду комісії з Москви. Це вказує, що місцева адміністрація не мала серед в'язнів ніякого авторитету й її трактували як людей, що мають стояти на сторожі режиму, але не мають права відхилятися від нього, або пертрактувати з в'язнями.

На основі всіх мені відомих фактів про підпільні організації в таборах можу сказати, що там не було жодної, котра б свідомо планувала підготовку страйків. Зате всі вони держали в'язнів у стані внутрішнього горіння й не дозволяли їм засипати. Та самий факт їхнього існування створював відповідне психологічне підложжя для всяких збірних акцій.

ЗАКІНЧЕННЯ

На станції Решоти до нас приєдналося кілька вагонів з репатріантами з Тайшету. На станції находилися теж наші жінки. В той спосіб zorganizувався великий транспорт. Ми їхали як вільні громадяни. Ніякої охрони не було. На дорогу нам видали матраци, по два простирала, по дві парі білизни, туалетне мило, накривала тощо. З нами їхала кухня. Харчів нам вистачало.

Впродовж кільканадцяти днів ми переїхали впоперек увесь СРСР. Ми переїжджали через міста і села. Ми бачили великі державні підприємства, багатопверхові державні будівлі, де містилися бюро тих підприємств і приватні помешкання «начальників». Та побіч розкидалася безмежна маса дрібних домиків, ліп'янок, буд і т. п. Там проживав «народ». Ще краще видно все це з літака. Не треба вивчати ідеологій і програм. Вистачить поглянути на СРСР таким, яким він є, щоб побачити контраст між державою і народом. Коли пропаганда твердить, що держава в СРСР — це власність народу, то це є звичайна фраза. Держава — це одне, а народ — це друге. Держава — це капітал, а народ — це праця. СРСР — це клясичний зразок державного капіталізму. За тридцять років революції народові не стало жити надто добре. Він отримує тільки те, що йому найбільш необхідне. Але зате держава збирає колосальні прибутки. Капітал побільшується в непропорційно великім відношенні в порівнянні до зросту життєвого рівня населення.

Проїжджаючи просторами Сибіру, ми продавали населенню за безцін білизну і простирала, які отримали на дорогу. Населення вдячне було, що могло що-небудь купити. Під Свердловськом населення просило в нас хліба. Це не зебраки, що ходять без праці. Це була жінка, що працювала, як чорна робітниця при залізниці. На її утриманні була старенька мати і дитина. Чоловіка в неї не було. Вона заробляла 380 рублів бруто. Їй не вистачало не тільки на одяг, але й на харч для трьох.

Із вагонів ми бачили, який вигляд має рівноправ'я жінок в СРСР. Жінки працювали на найтяжчих роботах. Ми бачили, як вони вантажили з вагонів великі брили каміння. А що це праця важка, то це вже тепер кожний із нас знав. Не було ремесла, в якому жінки не були би зрівняні з чоловіками. Я був повний подиву для тих жінок: вони й на фізичній роботі часом перевищували чоловіків. На роботах

при залізниці, чи це буде будова, чи ремонт шляху, чи на становищах кваліфікованих залізничників — всюди працювали жінки. Коли я спитав одну молоду дівчину, чому вона пхається на роботу, на якій повинні бути чоловіки, то вона мені одверто відповіла, що на тих роботах жінки краще себе виправдують, бо вони не вживають алкоголю. Справді, алкоголь — це язва в СРСР. Справа не в масовім споживанні його, а в тому, що чоловіки не знають пори, коли можна впиватися й тому часто приходять на роботу п'яними.

Недалечко від Казані я зустрів дві молоді дівчини в силі віку, які тягли по мішку цементу. Я спитав, що їх заставляє виконувати таку важку роботу. Невже нема чоловіків. «Є» — відповіли вони — «але вони в нас грамотні!» Виявляється, що по селах вештаються тепер молоді люди, що закінчили середню школу, але не набули фахового знання. Та в науці вони нічим особливо не відзначилися і для них не було стипендій. Вони могли вчитися далі за власні гроші, але їх не було. Треба було вчитися до фізичної праці. Їхня настанова супроти режиму не підлягає сумнівові. Це нове соціальне питання. З них рекрутуються хулігани, злодії, і загалом грамотний протидержавний елемент.

За 100 кілометрів від Москви ходили ще по вагонах чоловіки і жінки й розпитували, чи не можна купити в нас фуфайку. Справа в тому, що в крамницях нема де дістати того товару. Треба їхати в Москву. А вздовж дороги жінки розпитували про німецькі консервні бляшанки, які мали гарний зовнішній вигляд. Населення не має дома потрібного посуду і тому для господині велика річ консервна бляшанка! Поємність ринку збуту для товарів широкого вжитку тут величезна. Треба грошей і товарів. Щоб це було, мусить система змінитися.

На одній станції наш поїзд зупинився. З протилежної сторони надїхав експрес Москва-Владивосток і теж зупинився. Пасажири повиходили і почали з нами розмовляти. Де-хто з них глузував. Один хвалився, що теж був у Німеччині і пробував розказувати, як там погано. Я тоді спитав, чи він бачив, щоб в Німеччині населення жебрало хліба. Він заперечив. Тоді я йому показав, як до поблизького вагону підійшов літній дядько й збирав кусні ламаного хліба. Він нічого не сказав, але аудиторія посміхнулася. З одним із пасажирів я увійшов у ближчу розмову і пояснював, хто ми й куди їдемо. Він мені опісля на закінчення сказав. «Що ви їдете до дому, це гарно і я вам від душі щастя бажаю. Прикро

тільки, що „наш брат” залишився в таборах і його не думають випускати». Ці самі слова чув я від багатьох в'язнів, коли я з ними прощався перед від'їздом.

Нам пощастило відвідати Москву. Ми приїхали на Білоруський двірець о 5 годині вечора, а о 3 ночі від'їхали. Москва робить враження величезного міста. Я жалкую, що мені не пощастило побачити Кремлю. Ця дільниця являє найбільшу мистецьку вартість. Прегарна річ в Москві — це московське метро. Вулиці широкі, часом навіть надмірно.

З Москви ми поїхали прямо на Берестя через Смоленськ, Оршу і Мінськ. На всіх цих містах ще пізнати сліди війни. Залізничні двірці роблять всюди імпозантне враження. Так доїхали ми до Берестя.

В Бересті нам заявили, що радянської валюти ми не сміємо зі собою брати. Щоб ми могли її позбутися, на перон, що охоронявся салдатами, привезено масу всякого товару. З пошти прибули дві телеграфістки, які приймали телеграми. Одна з них мала 28 років з виглядом на 22, а друга була зовсім молода. Старша була зовні дуже інтелігентна жінка і я в трохи підхмеленому стані відважився на смілу розмову. Вона була з Харкова. Її здивувало, що я розмовляв з нею бездоганно по-російському. Вона мені розказала, що під час війни була на роботах в Німеччині, де з нею погано поводитися. Вона, як багато інших, вернувшись звідти, проходила державну перевірку. Але перевірка не могла вказати жодної її провини. Вона не лише була оправдана, але продовжувала бути членом комсомолу. Вона лояльно наставляла супроти держави, бо держава дала їй освіту. Вона тепер працює телеграфісткою, а рівночасно ходить на вечірні радіокурси. В цей день була неділя. Я спитав її, чи була вона сьогодні в церкві. Ні — сказала. «Я невіруюча, бо я комсомолка. Я комсомолка і русская» — сказала вона. «Ви в першу чергу комсомолка, а потім русская, чи навпаки?» — спитав я. Тут вона заплуталася і не знала як відповісти. Коли ми перейшли на іншу тему, то вона сказала, що живе тут з дитиною і з матір'ю. Чоловік її покинув і вона живе самотою. В цій хвилині зник з її обличчя показний патріотизм і я запримітив, що радіти з життя їй нема чого. Заробітньої платні ледве вистачає на життя. Можливо, що їй краще жилося, як іншим, але не надзвичайно. Говорила про те, що в Бересті багато поляків і вони росіян дуже не люблять. Вона не могла зрозуміти, чому серед поляків така ненависть до росіян.

На пероні зустрів я одного росіянина із Свердловська. Коли я його запитав, чому він приїхав із Свердловська сюди, він відповів, що тут йому легше прожити. Припускаю, що радянська влада в Берестю фаворизувала росіян перед місцевим населенням і тому вони були задоволені.

Коли ми переїхали польську границю, картина негайно змінилася. Тут ще було збережене приватне господарювання і це відразу відбилося на зовнішнім виді господарств. Чим ближче до Варшави, тим культурніший вигляд мали міста і села, хоч всюди ще було пізнати сліди війни. Розмовляв я з польськими залізничниками. Вони, щоб вижити, займалися чорною торгівлею. Наш переїзд давав їм нагоду купувати деякі радянські речі, щоби потім їх далі перепродувати. Випадково до поїзду приступив учень, що закінчував гімназію. Він радо зі мною розмовляв, але постійно оглядався, чи не наближається міліціонер. Він міг би мати неприємності. Серед усіх поляків помітне було загальне невдоволення системою. В протывагу до СРСР, де населення вже з системою примирилося, в Польщі відчувалася наелектризованість атмосфери. Наші співрозмовники мимоволі виявляли цю неустабілізованість системи. Ніхто з них не вірив, що існуючий стан може надовго затриматися.

Переїзджаючи через польську територію, я все ще допускав можливість, що мене можуть вивантажити на одній із польських станцій і перевести в польську в'язницю. Але як тільки ми переїхали німецький кордон біля Франкфурту, в мене зникли всякі сумніви щодо репатріації. Думками я стрибав то в минуле, що було вже за мною, то в нову, мені ще мало відому дійсність, якій я їхав назустріч. З ким із давніх знайомих доведеться мені вперше зустрітись? Що стане головною темою наших розмов? А найважливіше: що я застану тут на Заході?

В часі писання цих споминів звернувся до мене один зі знайомих земляків:

— Цікаво, було б почитати ваші спомини з перших років, пережитих тут серед нас . . .

Він мав на думці, щоб я передав певну конфронтацію моїх вражень та спостережень з радянської та західної дійсності, принаймні в національно-українському аспекті. Та роля спостерігача «з боку» мені ніколи не була до вподоби.

Мюнхен, березень 1956 року.

ПІСЛЯСЛОВО

Шановний Читачу! Коли Ти комуніст, то, прочитавши ці спогади, назвеш їх суцільною протирадянською агітацією, коли ж Ти націоналіст, то будеш дивуватися, як можна було дозволити, щоб деякі думки із цих споминів вибралися на денне світло? На своє виправдання я скажу, що мемуарист — не політичний агітатор. Перед ним одне завдання: передати правду, тобто всю правду про те, що бачив, що чув і що сам пережив, без огляду на те, чи вона комусь сподобається, чи ні! Я мав сумніви, чи варто опубліковувати розділ «Меморандум». Історію з меморандумом розказував я тут на Заході кільком видним українським громадянам, вважаючи, що рівень їхнього політичного вироблення дозволить на об'єктивну і справедливую оцінку. Я сумніваюся, чи зможу розраховувати на справедливую оцінку у пересічного читача. Остаточно перемогла ідея правди: я зобов'язаний сказати все, отже, розказати також і про меморандум. Спогади, які були закінчені в березні 1956 року, я доповнив згаданим розділом щойно в 1960 році.

Я свідомий того, що передаю ці спомини в Твої руки, Шановний Читачу, з великим спізненням. Коли б Ти був познайомився з ними в 1956 році, то такі події, як ліквідація політичних концтаборів в СРСР і крах сталінізму стали б для Тебе ще більш актуальними — і тому ще більш зрозумілими. Твій закид без сумніву оправданий. Не познайомлений з видавничими можливостями у західному світі, я розраховував на активну піддержку з боку тих, які б виданням спогадів повинні бути особливо зацікавлені. На жаль, я зустрівся не з підтримкою, а, навпаки, зі свідомими перешкодами. За спізнення, таким чином, я не несу жодної відповідальності.

Наприкінці дозволю собі зробити дві заваги. Читаючи ці спогади, слід мати на увазі, що вони відносяться до періоду 1944-1955 і не узгадують тих змін, що відбулися в СРСР після 1955 року, а також що все мною описуване торкається тільки тієї дійсності, з якою я безпосередньо зустрічався в даній місцевості. Помилково було б механічно, лише на підставі мого опису, малювати образ усього Радянського Союзу.

Мюнхен, січень 1961 року.

ЗМІСТ

Автор і твір	5
Вдома і в Німеччині	9
В полоні	20
Шахтарювання	27
Люди й народи	32
У в'язниці	40
На Воркуту	49
Блатний світ	50
Воркута	58
На переломі	68
В театрі	81
Схема театральної зали	85
Населення Воркути	97
Життя в'язнів	118
Охорона	126
Поїздка в Печору	128
Дискусія	135
Децо про децо	148
З життя вільного населення	152
Про побут	158
1949 рік	166
Політичні зустрічі та дія	171
На цементовому заводі	184
На новому місці	194
Перспективи	205
Надії та розпач	218
На слідах	225
В дорозі до Караганди	227
Справи приватні й національні	237
В Караганді	239
Контрасти	246
Націологія	254
Про релігійність та патріотизм	261
Таборові настрої	267
Долінка	276

Знову в дорозі	283
Слідство	288
Народи півночі	296
А слідство йшло далі	301
Після присуду	311
Меморандум	320
Знову в таборі	325
Знову дискусії	331
Зміни	342
Джезказган	348
Світлотіні	352
Таки репатріяція!	361
Страйки	371
Закінчення	375
Післяслово	379

